

Національна академія правових наук України
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

ВІСНИК

НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ
ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

Науковий юридичний журнал

Заснований у 1993 році
Періодичність випуску – 4 номери на рік

Том 32, № 4
2025

Харків
«Право»
2025

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 6 від 18 грудня 2025 р.)*

*Науковий юридичний журнал
«Вісник Національної академії правових наук України» внесено до:
Переліку наукових фахових видань України з юридичних наук
(наказ Міністерства освіти і науки України від 24 лютого 2025 р. № 349)
Реєстру суб'єктів у сфері друкованих медіа – Ідентифікатор медіа R30–02413
(рішення Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення
від 21 грудня 2023 р. № 1799)
Міжнародної наукометричної бази даних
Index Copernicus International (Польща) (з 2016 р.)*

Вісник Національної академії правових наук України / редкол.: В. Журавель та ін. – Харків : Право, 2025. – Т. 32, № 4. – 338 с.

Засновники:

Національна академія правових наук України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Видавець:

Національна академія правових наук України

Відповідальний за випуск

В. Журавель

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Григорія Сковороди, 70,
Національна академія правових наук України.

Офіційний сайт: visnyk.kh.ua

e-mail: visnyk_naprnua@ukr.net

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University

JOURNAL

OF THE NATIONAL ACADEMY
OF LEGAL SCIENCES OF UKRAINE

Scientific Legal Journal

Founded in 1993

Periodicity – 4 issues per year

Volume 32, Issue 4
2025

Kharkiv
«Pravo»
2025

UDC 34

DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-4>

ISSN 1993-0909

E-ISSN 2663-3116

*Recommended for publication by the academic Council
Yaroslav Mudryi National Law University
(Protocol No. 6 dated 18 December 2025)*

Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine is included in:

List of specialized scientific publications of Ukraine on legal sciences

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated February 24, 2025 No. 349)

Register of entities in the field of print media – Media identifier R30–02413

(decision of the National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting
dated December 21, 2023 No. 1799)

International scientometric database

Index Copernicus International (Poland) (since 2016)

Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine / editorial board:
V. Zhuravel et al. – Kharkiv : Pravo, 2025. – Vol. 32, № 4. – 338 p.

The founders:

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University

Publisher:

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

Responsible for the release of

V. Zhuravel

The Editorial Board address: 61024, Kharkiv, 70 Hryhoriia Skovorody St., National Academy of Legal Sciences of Ukraine.

Official website: visnyk.kh.ua

e-mail: visnyk_naprunu@ukr.net

© 2025 National Academy of Legal
Sciences of Ukraine

НАУКОВА РАДА

Вячеслав Борисов – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (голова наукової ради) (Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України, Україна);

Юрій Барабаш – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Конституційний Суд України, Україна);

Валентина Борисова – кандидат юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Володимир Гарашук – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Володимир Голіна – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України, Україна);

Вячеслав Комаров – кандидат юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Олександр Кручан – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, Україна);

Микола Кучерявенко – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Василь Лемак – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Конституційний Суд України, Україна);

Сергій Максимов – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Олена Орлюк – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій», Україна);

Володимир Пилипчук – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України», Україна);

Сергій Прилипко – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Університет економіки та права «Крок», Україна);

В'ячеслав Рум'янцев – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національна академія правових наук України, Україна);

Олександр Святоцький – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Видавництво «Право України», Україна);

Анатолій Селіванов – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національна академія правових наук України, Україна);

Інна Спасибо-Фатєєва – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Володимир Тихий – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національна академія правових наук України, Україна);

Михайло Шульга – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Володимир Журавель – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (голова редакційної колегії) (Національна академія правових наук України, Україна);

Олександр Бандурка – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (заступник голови редакційної колегії) (Національна академія правових наук України, Україна);

Наталія Кузнєцова – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (заступник голови редакційної колегії) (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна);

Флаувіс-Антоній Байас – професор (Бухарестський Університет, Румунія);

Владислава Батиргарєєва – доктор юридичних наук, професор (Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України, Україна);

Вільям Еліот Батлер – професор (Школа права, Університет штату Пенсильванія, США);

Юрій Баулін – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Серджио Биєшу – доктор юридичних наук, професор (Факультет права, Молдавський державний університет, Молдова);

Станіслав Бука – професор (Балтійська міжнародна академія, Латвія);

Єрмек Бурібасєв – доктор юридичних наук, професор (Казахський національний педагогічний університет імені Абая, Республіка Казахстан);

Олександр Буханевич – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Міністерство юстиції України, Україна);

Чаба Варга – професор (Інститут правових досліджень, Угорська академія наук, Угорщина);

Марина Великанова – доктор юридичних наук, професор (Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, Україна);

Анатолій Гетьман – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Євген Гетьман – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національна академія правових наук України, Україна);

Андрій Гриняк – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, Україна);

Костянтин Гусаров – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Наталія Гуторова – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Україна);

Томас Давуліс – професор (Вільнюський державний університет, Литва);

Руслан Джабраїлов – доктор юридичних наук, професор (Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова Національної академії наук України», Україна);

Наталія Камінська – доктор юридичних наук, професор (Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Україна);

Оксана Капліна – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Фархад Карагусов – доктор юридичних наук, професор (Інститут приватного права Каспійського університету, Республіка Казахстан);

Емануель Кастелляран – професор (Університет Страсбурга, Франція);

Рольф Кніпер – професор (Університет Гете, Німеччина);

Олексій Кот – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, Україна);

Олена Кохановська – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна);

Райнер Кульмс – професор (Інститут іноземного та міжнародного приватного права імені Макса Планка, Німеччина);

Дмитро Лук'янов – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Вища рада правосуддя, Україна);

Снґоле Матюльсне – професор (Університет імені Миколаса Ромеріса, Литва);

Катерін Меа – професор (Лісабонський університет, Португалія);

Анастасія Мерник – доктор юридичних наук, доцент, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Оксана Музика-Стефанчук – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна);

Василь Настюк – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Наталія Оніщенко – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України, Україна);

Олександр Петришин – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Конституційний Суд України, Україна);

Світлана Серьогіна – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України, Україна);

Ізабела Скомєрська-Муховська – професор (Лодзинський університет, Польща);

Олександр Скрипнюк – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України, Україна);

Жанна Хамзіна – доктор юридичних наук, професор (Казахський національний університет імені Абая, Республіка Казахстан);

Галія Чанишева – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний університет «Одеська юридична академія», Україна);

Віктор Шевчук – доктор юридичних наук, професор (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Валерій Шепітько – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Ханс-Іоахім Шрамм – професор (Інститут Східного права Університету технології, бізнесу і дизайну, Німеччина);

Раймундас Юрка – професор (Університет Миколаса Ромеріса, Литва).

SCIENTIFIC COUNCIL

Viacheslav Borysov – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Chairman of the Scientific Council) (Scientific and Research Institute for Study of Crime Problems named after Academician V. V. Stachys of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Yurii Barabash – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Constitutional Court of Ukraine, Ukraine);

Valentyna Borysova – Phd (Law), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Volodymyr Garashchuk – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Volodymyr Golina – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Scientific and Research Institute for Study of Crime Problems named after Academician V. V. Stachys of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Viacheslav Komarov – Phd (Law), Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Oleksandr Krupchan – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Scientific and Research Institute of Private Law and Entrepreneurship named after Academician F. G. Burchak of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Mykola Kucheriavenko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Vasyl Lemak – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Constitutional Court of Ukraine, Ukraine);

Sergii Maksymov – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Olena Orlyk – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (The State Organization «Ukrainian National Office for Intellectual Property and Innovation», Ukraine);

Volodymyr Pylypchuk – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (State Scientific Institution «Institute of Information, Security and Law of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine», Ukraine);

Sergii Prylypko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine («KROK» University, Ukraine);

Viacheslav Rumiantsev – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Oleksandr Sviatotskyi – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Publishing House «Law of Ukraine», Ukraine);

Anatolii Selivanov – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Inna Spasybo-Fateieva – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Volodymyr Tykhyi – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Mykhailo Shulga – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine).

EDITORIAL BOARD

Volodymyr Zhuravel – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Chairman of the Editorial Board) (National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Oleksandr Bandurka – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Vice-chairman of the Editorial Board) (National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Nataliia Kuznietsova – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Vice-chairman of the Editorial Board) (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine);

Flavius-Antoniui Baias – Professor (University of Bucharest, Romania);

Vladyslava Batyrgareieva – Doctor of Law, Professor (Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems National Academy of Law Sciences of Ukraine, Ukraine);

William Eliot Butler – Professor (School of Law, University of Pennsylvania, USA);

Yurii Baulin – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Sergiu Băieșu – Doctor of Law, University Professor (Faculty of law of Moldova State University, Moldova);

Stanislav Buka – Professor (Baltic International Academy, Latvia);

Yermek Buribayev – Doctor of Law, Professor (Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan);

Oleksandr Bukhanevych – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Ministry of Justice of Ukraine, Ukraine);

Csaba Varga – Professor (Institute of Legal Studies, Hungarian Academy of Sciences, Hungary);

Maryna Velykanova – Doctor of Law, Professor (Institute of Law-Making and Scientific-Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Anatolii Getman – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Yevhen Hetman – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Andriy Hryniak – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Institute of Law-Making and Scientific-Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Konstantyn Gusarov – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Nataliia Gutorova – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Poltava Law Institute of the Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Tomas Davulis – Professor (Vilnius State University, Lithuania);

Ruslan Dzhabrailov – Doctor of Law, Professor (State organization V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Natalia Kaminska – Doctor of Law, Professor (V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Oksana Kaplina – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Farkhad Karagusov – Doctor of Law, Professor (Institute of Private Law of Caspian University, Republic of Kazakhstan);

Emanuel Castellarin – Professor (University of Strasbourg, France);

Rolf Knieper – Professor (Coethe University Frankfurt, Germany);

Oleksii Kot – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Institute of Law-Making and Scientific-Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Olena Kokhanovska – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine);

Rainer Kulms – Professor (Max Planck Institute of the foreign and international private law, Germany);

Dmytro Lukianov – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (High Council of Justice, Ukraine);

Snieguolė Matulienė – Professor (University of Mykolas Romeris, Lithuania);

Catherine Maia – Professor (University of Lisbon, Portugal);

Anastasiia Mernyk – Doctor of Law, Associate Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine)

Oksana Muzyka-Stefanchuk – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine);

Vasyl Nastyyuk – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Natalia Onishchenko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Oleksandr Petryshyn – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Constitutional Court of Ukraine, Ukraine);

Svitlana Serohina – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Scientific and Research Institute of State Building and Local Government of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Isabela Skomerska-Mukhovska – Professor (University of Lodz, Poland);

Oleksandr Skrypniuk – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Zhanna Khamzina – Doctor of Law, Professor (Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan);

Galiya Chanysheva – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (National University «Odesa Legal Academy», Ukraine);

Viktor Shevchuk – Doctor of Law, Professor (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Valerii Shepitko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Hans-Joachim Schramm – Professor (Institute of Eastern Law of the University of Technology, Business and Design, Germany);

Raimundas Jurka – Professor (University of Mykolas Romeris, Lithuania).

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПРАВА

МЕРНИК А. М.

Засоби медіа, як інституції громадянського суспільства, в умовах
воєнного стану 15

ГАЧКЕВИЧ А. О.

Ключові аспекти проблеми захисту персональних даних у контексті розвитку
штучного інтелекту 30

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство. ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ

ГОРОДОВЕНКО В. В.

Забезпечення нейтральності: доктринальна імперативність безсторонності
консультативних висновків *amicus curiae* 45

НОСІК В. В., КОПИЦЯ М. А.

Нормативні засади вуглецевого фермерства в ЄС і його країнах-членах:
порівняльно-правове дослідження 63

СИНЕГУБОВ О. С., БОРТНИК О. Г., ЧЕРНЕНКО О. М.

Принципи людиноцентричного цифрового правосуддя: європейський підхід
та шляхи імплементації в Україні 84

УСТИМЕНКО В. А., ДЖАБРАЛЛОВ Р. А., ГУДІМА Т. С.,

МАЛОЛІТНЕВА В. К., СЕРЄБРЯК С. В.

Техніко-юридичні засоби зменшення «нормативного навантаження»
(«regulatory burden»): практика ЄС та перспективи вдосконалення
національного законодавства 112

НОВАКОВИК Ф.

Між законом і реальністю: кримінальна відповідальність за примушування
до шлюбу в Боснії і Герцеговині 137

КАМІНСЬКА Н. В., БОЙКО В. І.

Імплементація міжнародного права: концептуальні підходи і необхідність
модернізації 154

ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

ТКАЧУК О. С., ОНЩЕНКО Н. М., БУЛКАТ М. С.

До питання щодо відновлення / створення / функціонування військової юстиції, системи військових судів, військового судочинства 167

СТРАТОНОВ В. М., АСТАШЕВА О. С.

Люстрація в перехідному правосудді: конституційні засади та міжнародні стандарти..... 184

ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

БІРЮКОВ О. М.

Розгляд спорів у справах про банкрутство: відступ від міжнародних стандартів ... 201

ЖОРНОКУЙ В. Г.

Відповідальність осіб, що здійснюють функції органів підприємницького товариства, перед кредиторами за його зобов'язаннями 211

ЗОЗУЛЯК О. І., ПОПОВИЧ Т. Г.

Фраудаторні та фіктивні правочини у контексті переходу майна заборонених політичних партій у власність держави 232

ШЕВЕРДИНА В. І.

Особливості трудових відносин у професійному спорті..... 251

ПРОБЛЕМИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

ПОГОРЕЦЬКИЙ М. А.

Вплив правових позицій Верховного Суду на формування доктрини та практики кримінального процесуального доказового права України 260

ШЕПІТЬКО М. В., ЩУР Б. В.

Кримінально-правова політика та криміналістична стратегія в протидії кібердиверсіям під час російсько-української війни..... 291

КОЛОДЯЖНИЙ М. Г.

Поняття комплексності у кримінології: від класичного трактування – до сучасного розуміння..... 304

СЛОВО МОЛОДИМ НАУКОВЦЯМ

МІЩЕРЯКОВ Г. А.

Право пацієнта на відмову від медичної допомоги: правовий та етичний аналіз..... 323

CONTENTS

LEGAL THEORY AND METHODOLOGY

MERNYK A. M. Media as Civil Society Institutions in the Conditions of Martial Law.....	15
HACHKEVYCH A. O. Key Aspects of Personal Data Protection in the Context of Artificial Intelligence Development	30

INTERNATIONAL LAW. COMPARATIVE LAW. EUROPEAN INTEGRATION

GORODOVENKO V. V. Ensuring Neutrality: the Doctrinal Imperative of Impartiality in Amicus Curiae Advisory Opinions.....	45
NOSIK V. V., KOPYTSIA M. A. Regulatory Framework for Carbon Farming in the EU and its Member States: a Comparative Legal Study.....	63
SINEGUBOV O. V., BORTNIK O. G., CHERNENKO O. M. Principles of Human-Centred Digital Justice: the European Approach and Ways of Implementation in Ukraine	84
USTYMENKO V. A., DZHABRAILOV R. A., HUDIMA T. S., MALOLITNEVA V. K., SIERIEBRIAK S. V. Technical and Legal Instruments for Reducing the «Regulatory Burden»: EU Practice and Prospects for Improving National Legislation	112
NOVAKOVIĆ F. Between Law and Reality: Prosecuting Forced Marriage in Bosnia and Herzegovina.....	137
KAMINSKA N. V., BOIKO V. I. Implementation of International Law: Conceptual Approaches and the Need for Modernization	154

PROBLEMS OF PUBLIC LAW

TKACHUK O. S., ONISHCHENKO N. M., BULKAT M. S. On the Issue of the Restoration / Creation / Functioning of Military Justice, the System Military Courts, Military Court Proceedings.....	167
--	-----

STRATONOV V. M., ASTASHEVA O. S. Lustration in Transitional Justice: Constitutional Principles and International Standards.....	184
---	-----

PROBLEMS OF PRIVATE LAW

BIRYUKOV O. M. Claims in Bankruptcy in Cases: Step Back from International Standards.....	201
ZHORNOKUI V. H. Liability of Persons Performing Functions of Entrepreneurial Company’s Bodies to Creditors for its Obligations.....	211
ZOZULIAK O. I., POPOVYCH T. H. Fraudulent and Fictitious Laws in the Context of Transfer of Property of Prohibited Political Parties to State Ownership.....	232
SHEVERDINA V. I. Features of Labor Relations in Professional Sports	251

PROBLEMS OF PREVENTION AND FIGHTING OF CRIME

POHORETSKYI M. A. The Impact of the Legal Positions of the Supreme Court on the Formation of the Doctrine and Practice of Criminal Procedural Evidence Law in Ukraine	260
SHEPITKO M. V., SCHUR B. V. Criminal Law Policy and Criminalistic Strategy in Counteraction to Cyber Sabotage during Russian-Ukrainian War	291
KOLODYAZHNY M. G. The Concept of Complexity in Criminology: from Classical Interpretation to Contemporary Understanding	304

A WORD YOUNG SCIENTISTS

MISHCHERIAKOV H. A. The Patient’s Right to Refuse Medical Care: Legal and Ethical Analysis	323
---	-----

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПРАВА

УДК 342.1

DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-4-15>

Анастасія Муслімівна Мерник

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

Науково-дослідний інститут
державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України
Харків, Україна

ЗАСОБИ МЕДІА, ЯК ІНСТИТУЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА, В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. У статті висвітлено різні аспекти взаємодії медіа в умовах війни, звернено увагу на виклики та можливості, які вони створюють для суспільства, та висвітлено ключові питання щодо етики та відповідальності медіа в умовах воєнного стану. Наголошується на тому, що в контексті конфліктів та війни медіа стають не лише свідками подій, а й активними учасниками процесів, впливаючи на важливі аспекти суспільного життя, включаючи мобілізацію громадської думки, формування національної ідентичності та сприйняття війни як такої. Війни ведуться не лише на полі бою, але й у медіа-просторі, де кожна воююча сторона намагається заручитися підтримкою та вплинути на громадську думку. У рамках статті ставиться ціль продемонструвати як війна впливає на засоби медіа й який вплив останні мають на розвиток подій під час збройної агресії. Так, воєнний стан завжди має серйозний вплив на свободу преси та медіа, оскільки він породжує різноманітні виклики, які можуть обмежити роль журналістики в суспільстві та демократії. В умовах війни уряди нерідко вводять обмеження на свободу преси, щоб контролювати потік інформації та зберегти свою політичну стабільність. Зворотною стороною є використання медіа для формування корисної для уряду громадської думки в умовах війни. Вивчаються різні аспекти діяльності засобів медіа в умовах дії воєнного стану й акцентується увага на тому, що в такий період медіа відіграють надзвичайно важливу роль у формуванні громадської думки та впливі на сприйняття суспільством подій війни. У цих умовах медіа стають основним джерелом інформації для громадян, визначають тон дискусій та впливають на ставлення суспільства до військових дій. Медіа відіграють ключову роль у забезпеченні доступу до інформації. Вони є основним джерелом новин та аналізу подій у місцях ведення бойових дій, що допомагає громадянам аналізувати ситуацію та приймати раціональні рішення. За результатом дослідження зроблено висновок, що в контексті воєнного стану, роль медіа виявляється

критичною для забезпечення доступу до об'єктивної інформації, збереження демократичних принципів та прав людини, а також підтримки міжнародного співтовариства в оцінці ситуації в зоні ведення бойових дій Незалежні медіа відіграють важливу роль у розкритті правдивої картини подій, контролі за діяльністю влади та війська, а також сприяють формуванню інформованої громадської думки. Проте воєнний стан може викликати серйозні виклики для свободи преси та прав людини через цензуру, масові порушення прав та небезпеку для журналістів. Важливо підтримувати роботу незалежних медіа організацій та забезпечувати доступ до об'єктивної інформації в умовах введення війни, щоб забезпечити захист прав людини та збереження демократичних цінностей.

Ключові слова: права людини; війна; засоби медіа; інформація.

Anastasiia M. Mernyk

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

Scientific Research Institute of State Building and Local Government
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

MEDIA AS CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW

Annotation. *The article highlights various aspects of media interaction in wartime, draws attention to the challenges and opportunities they create for society, and highlights key issues regarding the ethics and responsibility of the media in presenting information during martial law. It is emphasized that in the context of conflicts and war, the media become not only witnesses of events, but also active participants in processes, influencing important aspects of public life, including the mobilization of public opinion, the formation of national identity and the perception of war as such. Wars are fought not only on the battlefield, but also in the media space, where each warring party tries to enlist support and influence public opinion. The article aims to demonstrate how war affects the media and what impact the latter have on the development of events during armed aggression. Thus, martial law always has a serious impact on freedom of the press and media, as it creates various challenges and restrictions that can significantly limit the role of journalism in society and democracy. In times of war, governments often impose restrictions on freedom of the press in order to control the flow of information and maintain their political stability. The flip side is the use of the media to shape public opinion useful to the government in times of war. Various aspects of the media's activities under martial law are studied and attention is focused on the fact that during such a period the media play an extremely important role in shaping public opinion and influencing society's perception of war events. In these conditions, the media become the main source of information for citizens, set the tone of discussions and influence society's attitude to military actions. The media play a key role in ensuring access to information. They are the main source of news and analysis of events*

on the front lines, which helps citizens understand the situation and make informed decisions. The study concluded that in the context of martial law, the role of the media is critical in ensuring access to objective information, preserving democratic principles and human rights, and supporting the international community in assessing the situation in the conflict zone. Independent media play an important role in revealing the true picture of events, monitoring the activities of the authorities and armed groups, and contributing to the formation of informed public opinion. However, military conflict can pose serious challenges to press freedom and human rights through censorship, mass violations of rights, and danger to journalists. It is important to support the work of independent media organizations and ensure access to objective information in conditions of military conflict in order to ensure the protection of human rights and the preservation of democratic values.

Keywords: *human rights; war; media; information.*

ВСТУП

Медіа, як важливий елемент суспільно-політичного життя, відіграють ключову роль у висвітленні подій, впливаючи на формування громадської думки та уявлень. Умови воєнного стану ставлять перед медіа нові та складні завдання, вимагаючи від них не лише інформування, а й збереження об'єктивності, етичності та відповідальності. У контексті конфліктів та війни медіа стають не лише свідками подій, а й активними учасниками процесів, впливаючи на важливі аспекти суспільного життя, включаючи мобілізацію громадської думки, формування національної ідентичності та сприйняття війни як такої. У цьому контексті важливо розглянути роль медіа в умовах воєнного стану, їх можливості та обмеження, а також вплив на суспільство та політичні процеси.

Медіа являє собою один із найважливіших аспектів сучасної війни, що впливає на її хід, громадське сприйняття та її результати. Війни ведуться не лише на полі бою, але й у медіа-просторі, де кожна воююча сторона намагається заручитися підтримкою та вплинути на громадську думку.

Окремі аспекти засобів медіа в умовах війни розглянуті в роботах Г. Захаві [1], М. Леманчик і М. Трошинськи [2, с. 4], Г. Єн [3, с. 114], П. Яндли [4, с. 352], Ю. Межоя [5], Л. Кюрек [6], М. Нильсон [7, с. 3], К. Шлешер [8, с. 44] та ін.

Так, Г. Захаві цілком виправдано наголошує на тому, що сімейний альбом кожної родини нажаль часто стає першим засобом, через який ми стикаємося з війною, бо подекуди він поєднує на своїх сторінках фотографії мирних канікул дитини із військовими знімками, пасторальні пейзажи із закордонними місцями миротворців, сплітаючи ці контраст в єдине ціле.

У роботі автор відображає маловідому історичну спадщину, яка бере початок у Першій світовій війні – першій історичній події військового характеру, яка була сфотографована широкою публікою. З початком війни аматорська фотоіндустрія, орієнтована на відпочинок і свята, виправдано занепала. Тоді компанія Kodak знайшла несподіване рішення: перепрофілювати фотокамеру на інструмент, що дозволяє відобразити військову реальність не через жакливі фото війни, а через мирні миті під час війни.

Тут слід зазначити, що така бізнес-ідея, з одного боку, може виглядати як намагання полегшати біль і смуток, що несе із собою війна, так і невинуватене знецінення жахів та жертв війни. Схожу критику спрощеного ставлення до військових злочинів знаходимо у відгуках на книгу Джона Бойна «Хлопчик у смугастій піжамі». Бо постраждали від війни особи, які, наприклад, знаходились у драматичному театрі в місті Маріуполь 16 березня 2022 року під час бомбардування, навряд змогли би зняти війну так само радісно, як літні канікули в мирний час.

Проте в статті обґрунтовується думка, що компанія позиціонувала зум як спосіб уникнути насильства, прибравши його з кадру, і просувала зйомку одним клацанням як спосіб зберегти швидкоплинні миті краси посеред хаосу. Спалах позиціонувався як джерело оптимізму в темні часи, а сімейний альбом був представлений як ностальгічний об'єкт, що створює образ війни, що триває, ніби вона вже закінчилася.

Ця кампанія, заснована на фото очевидців війни у світі, досягла безпрецедентного успіху, встановивши норми аматорської військової фотографії. Тому в статті «Спокій у кожному кадрі» Г. Захаві розглядає модель, яка формує сприйняття, фіксацію та обмін досвідом війни та набуває нового значення в міру того, як аматорська військова фотографія виходить за рамки сімейних альбомів і стає глобальним явищем у соціальних мережах [1].

На дискурси про війну в XXI столітті та його концептуальній і методологічній основі наголошує М. Леманчик та М. Трошинські у своїй статті «Дискурси про війну в 21 столітті: навігація лінгвістичним ландшафтом сучасного конфлікту», підкреслюючи, що мова формує, легітимізує та заперечує сучасні збройні конфлікти за допомогою стратегічного найменування, фреймінгу та репрезентації соціальних акторів. Спираючись на критичний дискурсивний аналіз та мультимодальні підходи, автори висвітлюють ідеологічне навантаження, перформативність військового дискурсу та його вбудованість у мінливу медіаекологію. Автори аргументують думку про те, що ключові трансформації сьогодні включають гібридизацію конфлікту, розмивання кордонів між військовим і мирним часом та зростання цифрових контрнарративів [2]. Зазначене твердження лише підтверджує тезу про небезпечність ілюзорного спрощення військових подій у фотографіях, які намагаються прибрати насильство з кадру задля демонстрації «краси серед хаосу».

М. Леманчик і М. Трошинські в статті розглядаються різні глобальні кейси – від України та Ємену до Індії та Бразилії та демонструють, як мова функціонує одночасно як зброя влади та інструмент опору. Автори закликають до міждисциплінарних досліджень мультимодальних, транснаціональних і тимчасових вимірів військового дискурсу в XXI столітті.

Сьогодні в науковій літературі знаходимо дослідження, які підтверджують, як медійні журнали неполітичного характеру використовуються, зокрема, і для військової пропаганди. Так, Г. Єн у своїй роботі «Від «індоктринації» до «масової орієнтації» та її «повороту» – світ тайванських жінок» демонструє, як жіночий

журнал *The Taiwan Women's World* (*Taiwan Fujinkai*), вперше виданий у колоніальному Тайвані в 1934 році, виник під впливом зовнішнього контексту й безлічі внутрішніх факторів, зазнав змін у своєму редакційному напрямку, зробив свій внесок у формування образу ідеальної жінки.

Розглянутий із подвійного погляду Японської імперії та колоніального тайванського суспільства, журнал було запущено в епоху, відзначену припливом японських комерційних жіночих журналів на Тайвань та просуванням кампанії із соціальної освіти. У цьому контексті журнал підкреслював баланс між масовою розвагою й соціальною освітою. Однак його зміст значною мірою схилився до індоктринації, а не до розваг, не задовольняючи читачок, які культивували популярний смак на імперському ринку читання.

Невдовзі після створення журнал перепрофілювався на орієнтацію на масовий ринок під тиском читачів. Проте після фінансових труднощів і подальшої реорганізації видання перейшло під контроль дружини капіталіста, яка мала офіційні зв'язки, що призвело до повернення до ідеологічної обробки. У міру розвитку соціально-політичної обстановки журнал зрештою почав співпрацювати з військовими, звернувшись до військової пропаганди та ставши засобом національної мобілізації [3, с. 114].

Як газетні публікації та популярні розважальні заклади стають ключовими майданчиками для поширення військових новин відображено в статті П. Яндлі «Переосмислення лондонської «лихоманки мейфікінгу»: популярні розваги та новини воєнного часу. Культура травня 1900 року» [4, с. 354]. У цій статті автор акцентує увагу на недооціненні значення культурних і політичних масових розваг, зокрема у театрі Вест-Енда. Стаття демонструє, як журналістика й культура перформансу спільно сформували публічне вираження патріотичного ентузіазму. Більше того, зображення в пресі натовпу, що святкує свою перемогу в 1990 році, самі по собі були театральними, відображаючи просторове та сенсорне середовище задоволення населення Вест-Енда. Аналіз такої взаємодії масових представництв, театального простору та нової культури військового часу дає нове розуміння культурних механізмів «військового патріотизму та імперських настроїв» [4, с. 366] на рубежі ХХ століття.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Для здійснення дослідження було застосовано систему методів наукового пізнання, зокрема загальнонаукові (аналізу, синтезу), приватні методи наукового пізнання, що застосовуються у багатьох науках (порівняльний, кількісного й якісного аналізу), а також спеціально-юридичні (формально-юридичний, порівняльно-правовий). Загальнофілософський (універсальний) метод пізнання авторка використовує на всіх етапах пізнавального процесу.

За допомогою методу аналізу розкриті характерні ознаки та вивчені окремі особливості функціонування засобів медіа в умовах дії воєнного стану. Порівняльний аналіз надав можливість виявити різні аспекти дії засобів медіа в умовах

особливих правових режимів у країнах сучасності. Так, одні автори, стверджують, що сімейний альбом кожної родини часто стає першим засобом, через який ми сти-каємося з війною, бо подекуди він поєднує на своїх сторінках фотографії мирних канікул дитини із військовими знімками. Інші, що ключові трансформації сьогод-ні включають гібридизацію конфлікту, розмивання кордонів між військовим і мир-ним часом та зростання цифрових контрнарративів. Треті, що медійні журнали неполітичного характеру використовуються, зокрема, і для військової пропаганди.

За допомогою методу узагальнення виділено фактори, які дозволяють подо-лати сучасні виклики діяльності медіа в умовах воєнного стану шляхом розвитку критичного мислення та здатності до аналізу інформації серед громадян, а також підтримки незалежності та об'єктивності медіа.

Метод дедукції надав можливість на основі доктринальних поглядів науковців вивести загальний висновок щодо впливу засобів медіа на сприйняття суспільством подій воєнного конфлікту та війни. У цих умовах медіа стають основним джере-лом інформації для громадян, визначають тон дискусій та впливають на ставлен-ня суспільства до військових дій. Медіа відіграють ключову роль у забезпеченні доступу до інформації. Вони є основним джерелом новин та аналізу подій у міс-цях ведення бойових дій, що допомагає громадянам зрозуміти ситуацію та при-ймати раціональні рішення.

Індуктивний метод надав можливість одержати загальний висновок щодо зна-чення медіа для воєнного стратегічного плану, який може полягати у використан-ні останніх для маніпулювання інформацією та формування громадської думки. Використання медіа як інструменту воєнної пропаганди має на меті досягнення політичних, соціальних і військових цілей, вплив на настрої суспільства, а також формування образу противника.

Історичний метод пізнання посприяв демонстрації, як газетні публікації та по-пулярні розважальні заклади стають ключовими майданчиками для поширення військових новин та недооціненості значення культурних і політичних масових розваг в умовах війни. Демонструється, як журналістика й культура перформансу спільно сформували публічне вираження патріотичного ентузіазму.

У статті застосовувалися також і спеціально-юридичні методи, зокрема фор-мально-юридичний і системно-структурний, які було використано під час роз-робки та вивчення термінологічного апарату цієї роботи, а саме при з'ясуванні змісту категорій «воєнний стан».

Як нормативна база в статті використовується Указ Президента України про введення в дію рішення РНБО України від 28 квітня 2017 року «Про застосуван-ня персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санк-цій)» [11]. У роботі використовуються доктринальні джерела, що розкривають різні аспекти впливу воєнного стану на засоби медіа та навпаки.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

2.1. Воєнний стан є юридичним терміном, який використовується для позначен-ня особливого правового режиму, що виникає в державі під час військового кон-

флікту або загрози війни. Це юридично оформлений режим, застосований урядом для забезпечення національної безпеки та захисту державних інтересів у кризові чи воєнній ситуації. Воєнний стан передбачає значне розширення повноважень влади та передбачає додаткові обмеження громадських свобод та прав людини. Це може включати введення цензури (у недемократичних країнах), обмеження свободи слова, обмеження прав на зібрання й об'єднання. Під час функціонування воєнного стану часто військові закони та правила набувають пріоритету над цивільним законодавством. Поняття воєнного стану може варіюватися в залежності від країни та її конституційних норм. У деяких державах воєнний стан може бути введений тільки за рішенням парламенту або президента, в інших – передбачено інший порядок введення обмежень прав людини в разі виникнення воєнної загрози.

Отже, воєнний стан може мати серйозний вплив на життя громадян та функціонування суспільства в цілому. Він часто супроводжується мобілізацією, введенням різних обмежень і накладенням додаткових обов'язків на населення. У таких умовах правоохоронні органи та військові структури мають розширені повноваження, що може призвести до посилення контролю за громадянами та збільшення обсягу військових дійств. Загалом воєнний стан – це складний і непередбачуваний період в історії країни, коли влада змушена приймати рішення, спрямовані на забезпечення безпеки та стабільності держави в умовах війни. Однак важливо забезпечити, щоб будь-які обмеження прав людини були обґрунтовані, тимчасові та не порушували принципи правової держави і гуманітарних стандартів.

Воєнний стан завжди має серйозний вплив на свободу преси та медіа, оскільки він породжує різноманітні виклики й обмеження, які можуть суттєво обмежити роль журналістики в суспільстві та демократії. В умовах війни уряди нерідко вводять обмеження на свободу преси, щоб контролювати потік інформації та зберегти свою політичну стабільність. Одним із способів обмеження свободи преси під час воєнного стану є введення цензури (у недемократичних країнах). Уряд може забороняти публікацію певних матеріалів або інформації, яка може вважатися небажаною або шкідливою для національної безпеки. Це може призвести до того, що медіа не можуть вільно висвітлювати події війни та порушень прав людини, а також недостовірно та неповно інформувати громадськість.

Зворотною стороною є використання медіа для формування корисної для уряду громадської думки в умовах війни. Так, автори дослідження «Наративи війни: українська меметична війна у Твіттері» [5] при вивченні меметичної війни через призму її наративів, виявили, що вони є ключовим компонентом успіху: твіти з наративом «жертви» збирають удвічі більше ретвітів. Проте зловмисні наративи, що фокусуються на ворога, знаходять більший відгук, ніж наративи про героїзм чи жертви, у країн, які надають велику допомогу Україні. Автори статті наголошують, що російське вторгнення в Україну в 2022 році призвело до інтенсифікації використання соціальних мереж державними суб'єктами

в кібервійні. Військове спілкування за допомогою мемов стало успішною стратегією, яка використовується не тільки незалежними акаунтами, а й – уперше в повномасштабній міждержавній війні – офіційними акаунтами уряду [5]. Таке дослідження демонструє операційний вплив країн на світову реакцію щодо військових подій, тим самим відображає еволюцію соціально-технічних систем під час війни.

Крім цього, уряди можуть установлювати обмеження на доступ журналістів до воєнних зон або контролювати їх діяльність у зоні бойових дій. Це може ускладнити збір інформації та висвітлення справжнього стану речей, що призводить до зміни образу конфлікту та його перекозчення. Крім того, уряди можуть вживати заходів щодо засудження та переслідування журналістів, які критикують дії влади або розкривають інформацію, що є не вигідною для політичного режиму. Це може створити атмосферу страху та самоцензури серед медіа, які можуть уникати розкриття чутливих тем або критики влади з опаски перед репресіями.

2.2. Воєнний стан є періодом, коли медіа відіграють надзвичайно важливу роль у формуванні громадської думки та впливі на сприйняття суспільством подій воєнного конфлікту. У цих умовах медіа подекуди стають основним джерелом інформації для громадян, визначають тон дискусій і впливають на ставлення суспільства до військових дій. Медіа відіграють ключову роль у забезпеченні доступу до інформації. Вони є основним джерелом новин та аналізу подій у місцях ведення бойових дій, що допомагає громадянам зрозуміти ситуацію та приймати раціональні рішення. Медіа розкривають факти про воєнні події, розповідають про жертви та збитки, а також аналізують причини й наслідки військових дій. Далі медіа впливають на формування громадської думки та поглядів суспільства на війну. Вони можуть стимулювати патріотизм та підтримку військових дій, висвітлюючи героїчні вчинки та історії жертв війни. З іншого боку, медіа можуть викликати обурення та критику демонструючи факти порушень прав людини внаслідок війни.

Крім того, медіа відіграють важливу роль у забезпеченні об'єктивного висвітлення подій та аналізу ситуації. Їх незалежність і професіоналізм є ключовими в аналізі та критичному оцінюванні подій. Це дозволяє суспільству розуміти складність ситуації та її наслідки, а також допомагає уникнути маніпуляцій та пропаганди. Проте важливо враховувати, що в умовах воєнного конфлікту медіа можуть стати об'єктом маніпуляцій та пропаганди з боку влади чи сторін конфлікту. У таких випадках вони можуть спотворювати факти та події з метою впливу на громадську думку та підтримки певної політичної сили.

Отже, роль медіа у формуванні громадської думки під час воєнного стану є надзвичайно важливою. Вони визначають спосіб сприйняття подій воєнного конфлікту, впливають на ставлення суспільства до військових дій та забезпечують об'єктивне висвітлення подій. Проте важливо забезпечити, щоб медіа залишалися незалежними й об'єктивними, щоб громадяни могли отримувати достовірну інформацію та формувати свою думку на основі обґрунтованих фактів.

У сучасних умовах військових конфліктів медіа стають невід'ємною складовою воєнного стратегічного плану, яка використовується для маніпулювання інформацією та формування громадської думки. Використання медіа як інструменту воєнної пропаганди має на меті досягнення політичних, соціальних і військових цілей, вплив на настрої суспільства, а також формування образу противника. Одним із основних методів воєнної пропаганди є контроль над інформаційним простором. Ворог може спотворювати факти, розповсюджувати дезінформацію та фейки, а також блокувати доступ до незалежних джерел інформації. Це дозволяє йому контролювати образ ворога та перекручувати реальність у свою користь. Ще одним методом використання медіа є масове поширення пропагандистських матеріалів через різноманітні канали зв'язку. Це можуть бути телебачення, радіо, газети, соціальні мережі тощо. Пропагандистські матеріали можуть містити інформацію, яка сприймається як обґрунтована, але при цьому будувати певне маніпулятивне навіювання, що спрямована на формування певних поглядів та ставлення до подій. Крім того, воєнна пропаганда часто використовує психологічні методи впливу на аудиторію. Це може бути емоційне збудження, створення страху чи ворожості до противника, а також підсилення націоналістичних чи патріотичних настроїв серед власного населення.

У цьому контексті слід звернути увагу на використання мовних одиниць як засобу ведення інформаційної агресії проти України. Наприклад, Ольга Кирилюк у своєму лінгвістичному дослідженні «Сфабриковані фрейми як спосіб стирання історичної пам'яті» [9, с. 1424] наголошує, що вживання одних і, навпаки, витіснення інших іменників із соціального дискурсу може руйнувати усталені каркасні структури, нав'язувати хибні концепції, які докорінно змінюють мовну картину світу реципієнта. Існує, так звана, концепція «сфабрикованої рамки» як способів неправильного тлумачення подій. Таким чином, пропаганда країни, використовуючи усталений набір мовних одиниць, може встановити хибну вербалізацію традиційних понять. Наприклад: 1) заміна ключових лексем у повідомленні (термін «(борець за незалежність)» замінено на «(бандит)» або «(фашист)»); 2) вилучення лексем із публічного простору (наприклад, заборона на використання терміну «(український народ)»); 3) введення в негативний контекст (зокрема, образів українських національних героїв (зокрема, письменників і науковців) за допомогою слів із негативною, часто зневажливою семантикою) тощо.

Тому країни, які перебувають у потенційній зоні агресорів, мають своєчасно визнавати випадки мовної агресії в публічному дискурсі, щоб розробити ефективну систему контрзаходів. До таких заходів можуть відноситися й обмеження свободи слова конкретних медіа або заборона їх діяльності. Наприклад, блокування російських інтернет-сервісів в Україні шляхом обмеження інтернет-провайдерами доступу до низки російських інтернет-сайтів. Правовою підставою для блокування стало введення додаткових санкцій щодо Росії Указом Президента України про введення в дію рішення РНБО України від 28 квітня 2017 року

«Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» [10].

Важливо розуміти, що воєнна пропаганда може мати негативні наслідки для суспільства. Вона може сприяти посиленню конфлікту та ворожнечі, розширенню міжнаціональних або міжрелігійних розбратів, а також порушенню прав людини. Отже, використання медіа як інструменту воєнної пропаганди є антисоціальним явищем. Воєнна пропаганда може здійснювати великий вплив на формування громадської думки та сприйняття події війни, вона може мати серйозні наслідки для суспільства та міжнаціональних відносин. Тому важливо розвивати критичне мислення та здатність до аналізу інформації серед громадян, а також підтримувати незалежність та об'єктивність медіа. Воєнний стан часто супроводжується посиленням цензури та контролю за інформацією з метою забезпечення національної безпеки, підтримки військових дій та управління громадською думкою. Це явище відображає боротьбу між необхідністю збереження конфіденційної інформації та демократичними принципами свободи слова та доступу до інформації.

Використання цензури урядами країн в умовах воєнного стану може мати різноманітні форми. Це може бути заборона публікації конкретних матеріалів, обмеження доступу до інтернет-ресурсів, перегляду засобів масової інформації та соціальних мереж, а також заборона розголошення деяких аспектів військових операцій чи таємниць державного характеру. Проте, якщо обмеження свободи слова (у правовій державі) мають на меті захистити військові та державні таємниці, запобігти розповсюдженню неправдивої інформації, а також зберегти мораль і психологічний стан суспільства, то використання цензури в недемократичних країнах може призвести до порушення прав людини, таких як свобода слова, право на інформацію та свобода вираження думки. Це зумовлює функціонування в країнах цензурованих медіа самоцензури серед журналістів та втручання в свободу дій громадян. Більш того, цензура може призвести до виникнення відчуття недовіри до офіційної інформації та посилення поширення фейкових новин і конспірологічних теорій. Контроль за інформацією в умовах воєнного стану також може призводити до зниження рівня прозорості дій влади, що може сприяти корупції та зловживанням владою. При цьому розповсюдження об'єктивної інформації та вільна дискусія можуть бути обмежені, що підриває демократичні принципи та послаблює контроль суспільства над владою.

Слід зазначити, що відповідно до ст. 15 Конституції України цензура є забороненою. Конституційна заборона цензури обумовлена реалізацією принципу політичного, економічного й ідеологічного плюралізму, що закріплений у частині першій коментованої статті. Під цензурою слід розуміти будь-яке перешкоджання в розповсюдженні правдивої інформації через існуючі засоби її поширення, необхідність погодження змісту розповсюдженої інформації з органами публічної влади, окрім випадків, передбачених законом (у широкому значенні) або прямої судової заборони.

Наприклад, відповідно до Рішення Ради національної безпеки і оборони України, що введено в дію Указом Президента України від 02.02.2021 №43/2021 «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» до Товариства з обмеженою відповідальністю «Телерадіокомпанія 112-ТВ» застосовуються персональні санкції на 5 років, які полягають, зокрема, у забороні користування радіочастотним ресурсом України та припиненні надання послуг з ретрансляції/розповсюдження телепрограм/надання телекомунікаційних послуг і використання телекомунікаційних мереж загального користування. Санкції обумовлені потребою ефективного реагування на наявні й потенційні загрози національним інтересам і національній безпеці України. Конституційний Суд України у рішенні від 21.12.2021 №3-р/2021 переконливо довів обґрунтованість заборони розповсюдження окремих творів із метою захисту конституційних цінностей нашої держави. Наголосивши, що в умовах застосування різних засобів цілеспрямованого формування негативного образу України протидія державі-агресору здійснюється також в інформаційній сфері як складник національної безпеки української держави. Для протидії загрозам парламент застосовує систему нормативних засобів забезпечення інформаційної безпеки України. До національних інтересів України в інформаційній сфері належать життєво важливі інтереси суспільства й держави, зокрема: захист українського суспільства від агресивного впливу деструктивної пропаганди, захист українського суспільства від агресивного інформаційного впливу Російської Федерації, спрямованого на пропаганду війни, розпалювання національної й релігійної ворожнечі, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення суверенітету і територіальної цілісності України.

Згідно з офіційною конституційною доктриною «під цензурою слід розуміти контроль з боку інститутів публічної влади за змістом та розповсюдженням інформації з метою захисту інформаційного простору, тобто прямих або опосередкованих дій держави, спрямованих на обмеження чи навіть заборону поширення інформації, яку вона вважає шкідливою чи не потрібною для суспільства» (абз. 3 пп. 2.1 п. 2 мотивувальної частини Рішення КСУ (Перший сенат) від 22.01.2020 №1-р(І)/2020).

Цензура виявляється в замовчуванні суспільно необхідної інформації, забороні розкриття окремих тем, показ деяких осіб та поширення інформації про них, забороні опозиційних думок до державних органів та їх посадових осіб.

Заборона цензури є одним із основних принципів інформаційної безпеки в політико-правовому вимірі та набуває особливого значення в умовах гібридної інформаційної війни сучасності. Зворотньою стороною цензури виступає пропаганда, разом вони утворюють інформаційний і віртуальний простір, за допомогою якого може здійснюватись управління суспільством.

Органи політичної влади за допомогою стратегічних комунікацій або операцій впливу (які деякі науковці розглядають як елементи сучасної пропаганди) здійснюють вплив на масову свідомість із метою формування підтримки легітимнос-

ті діючої влади. Принцип заборони цензури дає можливість контрмеседжу здійснювати зворотній вплив на свідомість виборців. Таким чином, баланс між зазначеними напрямками впливу надає можливість формування об'єктивного світосприйняття політико-правових явищ. Заборона цензури дає можливість засобам масової інформації формувати зміст своєї продукції виходячи зі суспільного запиту, а не державного інтересу.

Отже, в умовах воєнного стану посилення контролю за інформацією в умовах воєнного стану є складною проблемою, що вимагає балансування між захистом національної безпеки та збереженням демократичних цінностей. Важливо забезпечувати доступ до об'єктивної та достовірної інформації, забезпечувати свободу слова та право на інформацію, а також здійснювати нагляд за дотриманням прав людини та демократичних стандартів у всіх сферах суспільства.

ВИСНОВКИ

У контексті воєнного стану роль медіа виявляється критичною для забезпечення доступу до об'єктивної інформації, збереження демократичних принципів та прав людини, а також підтримки міжнародного співтовариства в оцінці ситуації в зоні ведення бойових дій. Незалежні медіа відіграють важливу роль у поширенні достовірної інформації, контролі за діяльністю влади та збройних сил, а також сприяють формуванню об'єктивної громадської думки. Проте воєнний стан може викликати серйозні виклики для свободи преси та прав людини через цензуру, масові порушення прав та небезпеку для журналістів. Важливо підтримувати роботу незалежних медіа організацій та забезпечувати доступ до об'єктивної інформації в умовах воєнного стану, щоб забезпечити захист прав людини та збереження демократичних цінностей.

Умови воєнного стану ставлять перед медіа нові та складні завдання, вимагаючи від них не лише інформування, а й збереження об'єктивності, етичності та відповідальності. Сьогодні війни ведуться не лише на полі бою, але й у медіа-просторі, де кожна воююча сторона намагається заручитися підтримкою та вплинути на громадську думку.

Воєнний стан завжди має серйозний вплив на свободу преси та медіа, оскільки він породжує різноманітні виклики й обмеження, які можуть суттєво обмежити роль журналістики в суспільстві та демократії. В умовах війни уряди нерідко вводять обмеження на свободу преси, щоб контролювати потік інформації та зберегти свою політичну стабільність. Уряд може забороняти публікацію певних матеріалів або інформації, яка може вважатися небажаною або шкідливою для національної безпеки. Зворотньою стороною є використання медіа для формування необхідної для уряду громадської думки в умовах війни.

Отже, воєнний стан має значний вплив на свободу преси та медіа, що може призвести до обмеження доступу до інформації, перекручення фактів та збільшення контролю влади над медіаорганізаціями. Це підкреслює важливість захисту свободи преси та забезпечення незалежності журналістики як важливого

елемента демократичного суспільства, навіть у найскладніших умовах. Воєнний стан є періодом, коли роль медіа стає критичною для суспільства, політичної стабільності та міжнародних відносин. Медіа в цих умовах відіграють низку ключових функцій, що визначаються важливістю інформаційної підтримки, мобілізації суспільства та забезпечення об'єктивного висвітлення подій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Zahavi H. Peace in every shot: How Kodak changed the way we see war. *Memory Mind & Media*. 2025. №4. P. 1–24. URL: <https://doi.org/10.1017/mem.2025.10005>.
- [2] Lemańczyk M., Troszyński M. Discourses on War in the 21st Century: navigating the linguistic landscape of contemporary conflict. *Language Discourse and Society*. 2025. № 13(1-25). P. 3–12.
- [3] Yen H.-J. From «Indoctrination» to «Mass Orientation» and Its «Turn» – The Taiwan Women’s World (Taiwan Fujinkai), Its Publishers and Readers, and the Creation of Female Imagery. *Historical Inquiry*. 2025. № 75. P. 113–176.
- [4] Yeandle P. London’s ‘Mafeking Fever’ Reconsidered: Popular Entertainments and Wartime News Culture in May 1900. *Cultural and Social History*. 2025. №22(3). P. 351–369.
- [5] Mejova Y., Capozzi A., Monti C., De Francisci Morales. Narratives of War: Ukrainian Memetic Warfare on Twitter. *Proceedings of the ACM on Human Computer Interaction*. 2025. №9(2). P. 139.
- [6] Kurek L., Budak C., Gilbert E. Wikipedia in Wartime: Experiences of Wikipedians Maintaining Articles About the Russia-Ukraine War. *Proceedings of the ACM on Human Computer Interaction*. 2025. №9(2). P. 209.
- [7] Nilsson M., Simonsen A. H. Visual journalism and verification at war: Norwegian and Swedish news outlets covering Ukraine. 2025. Routledge. P. 112.
- [8] Schleicher K. Military, Government, and Media Management in Wartime. *Handbook of International Crisis and Risk Communication Research Second Edition*. 2025. P. 43–54.
- [9] Kyryliuk O. Fabricated frames as a way of erasing historical memory (based on the discourse of Russia’s aggression against Ukraine). *Journal of Language and Linguistic Studies*. 2021. № 17. P. 1423–1437.
- [10] Указ Президента України про введення в дію рішення РНБО України від 28 квітня 2017 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» від 15.05.2017 № 133/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004525-17#Text>.

REFERENCES

- [1] Zahavi, H. (2025). Peace in every shot: How Kodak changed the way we see war. *Memory Mind & Media*. 4, 1–24. Retrieved from <https://doi.org/10.1017/mem.2025.10005>.
- [2] Lemańczyk, M., & Troszyński, M. (2025). Discourses on War in the 21st Century: navigating the linguistic landscape of contemporary conflict. *Language Discourse and Society*, 13(1-25), 3–12.
- [3] Yen, H.-J. (2025). From «Indoctrination» to «Mass Orientation» and Its «Turn» – The Taiwan Women’s World (Taiwan Fujinkai), Its Publishers and Readers, and the Creation of Female Imagery. *Historical Inquiry*. 75, 113–176.
- [4] Yeandle, P. (2025). London’s ‘Mafeking Fever’ Reconsidered: Popular Entertainments and Wartime News Culture in May 1900. *Cultural and Social History*, 22(3), 351–369.

- [5] Mejova, Y., Capozzi, A., Monti, C., & De Francisci Morales. (2025). Narratives of War: Ukrainian Memetic Warfare on Twitter. *Proceedings of the ACM on Human Computer Interaction*, 9(2), 139.
- [6] Kurek, L., Budak, C., & Gilbert, E. (2025). Wikipedia in Wartime: Experiences of Wikipedians Maintaining Articles About the Russia-Ukraine War. *Proceedings of the ACM on Human Computer Interaction*, 9(2), 209.
- [7] Nilsson, M., & Simonsen, A. H. (2025). Visual journalism and verification at war: Norwegian and Swedish news outlets covering Ukraine. *Routledge*, 112.
- [8] Schleicher, K. (2025). Military, Government, and Media Management in Wartime. *Handbook of International Crisis and Risk Communication Research Second Edition*, 43–54.
- [9] Kyryliuk, O. (2021). Fabricated frames as a way of erasing historical memory (based on the discourse of Russia's aggression against Ukraine). *Journal of Language and Linguistic Studies*, 17, 1423–1437.
- [10] Decree of the President of Ukraine on the implementation of the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated April 28, 2017 «On the application of personal special economic and other restrictive measures (sanctions)» (2017, May, No. 133/2017). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004525-17#Text>.

Анастасія Муслімівна Мерник

Доктор юридичних наук, доцент
Член-кореспондент НАПрН України
Національна академія правових наук України
61024, вул. Григорія Сковороди, 70, Харків, Україна

Провідний науковий співробітник сектору теоретико-методологічних
проблем організації державної влади
Науково-дослідний інститут державного будівництва та
місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України
61002, вул. Чернишевська, 80, Харків, Україна

Anastasiia M. Mernyk

Doctor of Legal Sciences, Associate Professor
Corresponding Member NALS of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Leading researcher of the sector theoretical and methodological
problems of the organization of state power
Scientific Research Institute of State Building and Local Government
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61002, 80 Chernyshevska St., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Мерник А. М. Засоби медіа, як інституції громадянського суспільства, в умовах воєнного стану. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Том 32. №4. С. 15–29.

Suggested Citation: Mernyk, A. M. (2025). Media as Civil Society Institutions in the Conditions of Martial Law. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(4), 15–29.

Стаття надійшла / Submitted: 14/10/2025

Доопрацьовано / Revised: 14/11/2025

Схвалено до друку / Accepted: 18/12/2025

Андрій Олександрович Гачкевич

Кафедра міжнародного та кримінального права
Інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
Львів, Україна

КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Анотація. Проблема захисту персональних даних набула особливої гостроти внаслідок появи сучасних систем штучного інтелекту як прогресивних технологій, спроможних виконувати завдання, які раніше були підсильними виключно людям. «Логіка» систем штучного інтелекту щодо обробки персональних даних залишається малозрозумілою, а підконтрольність людині процесів, які виконуються такими системами, не може бути забезпеченою в повній мірі. На тлі загальних питань, які визначають стан законодавчого регулювання відносин у сфері персональних даних у правових системах сучасності (обґрунтована підстава для обробки даних, належне інформування суб'єкта даних, дотримання принципу точності, проведення оцінки ризиків, строковість зберігання, обмеження мети обробки і т.ін.), за останні роки почали обговорюватись і спеціальні, зумовлені розвитком штучного інтелекту. Вони сприяють окресленню правових рамок для будь-яких операцій із персональними даними, здійснюваних системами штучного інтелекту. У цій статті узагальнені ключові аспекти проблеми захисту персональних даних під час проєктування, розробки, впровадження та використання систем штучного інтелекту, включаючи забезпечення належної підстави для обробки даних у цілях навчання систем штучного інтелекту, повідомлення необхідної інформації суб'єктам даних стосовно такого навчання, гарантування прав на доступ до даних, їхнє виправлення та видалення, а також втілення позитивних практик оцінки ризиків, людського нагляду та перетворення персональних даних за допомогою анонімізації, псевдонімізації та синтезації даних, значення яких також пояснюється. З точки зору правомірності більш детально охарактеризований процес навчання систем штучного інтелекту. Результати дослідження свідчать про те, що розвиток штучного інтелекту істотно впливає на відносини у сфері персональних даних, адже, по-перше, персональні дані є цінним ресурсом при проєктуванні, розробці та впровадженні систем штучного інтелекту, по-друге, при використанні таких систем персональні дані можуть ставати об'єктом опрацювання.

Ключові слова: штучний інтелект та персональні дані; персональні дані; захист персональних даних; штучний інтелект; законодавство про захист персональних даних; підстави для обробки персональних даних; перетворення персональних даних; Загальний регламент про захист даних; ChatGPT.

Andrii O. Hachkevych

Department of International and Criminal Law
Institute for Law, Psychology, and Innovative Science
Lviv Polytechnic National University
Lviv, Ukraine

KEY ASPECTS OF PERSONAL DATA PROTECTION IN THE CONTEXT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE DEVELOPMENT

Abstract. *The problem of personal data protection has become particularly acute due to the emergence of modern artificial intelligence systems as progressive technologies, which can perform tasks previously only capable of humans. The processes by which artificial intelligence systems handle personal data remain poorly understood, making it difficult for humans to maintain complete control over these systems. General issues that determine the legislative regulation of personal data relationships in contemporary legal systems encompass reasonable grounds for data processing, proper informing of data subjects, compliance with the principle of accuracy, risk assessment procedure, data retention period, purpose limitation, etc. In addition to them, specific issues related to the rise of artificial intelligence have arisen in recent years. All these issues are crucial for enhancing a legal framework governing any operations involving personal data by artificial intelligence systems. This article explores in general the key aspects of personal data protection throughout the design, development, implementation, and usage of artificial intelligence systems. It addresses several widely discussed topics, including the need for reasonable legal grounds for processing data while training artificial intelligence systems, the obligation of informing data subjects about such training, and guaranteeing the rights of data subjects (access, rectification, erasure). The author also discusses data transformation techniques such as anonymization, pseudonymization, and data synthesis by GenAI systems. From the perspective of legitimacy, the training process of artificial intelligence systems is described in greater detail. The results of the study indicate that the rise of artificial intelligence significantly impacts personal data relationships. First, personal data serves as a valuable resource in the design, development and implementation of artificial intelligence systems. Secondly, in using such systems, personal data can become subject to various forms of processing.*

Keywords: *artificial intelligence and personal data; personal data; personal data protection; artificial intelligence; personal data protection legislation; grounds for processing personal data; personal data transformation; General Data Protection Regulation; ChatGPT.*

ВСТУП

Розвиток штучного інтелекту як виду технологій, спроможних виконувати раніше підсильні виключно людям завдання, є причиною докорінних змін у житті суспільства. Вплив систем штучного інтелекту на суспільні відносини перебуває в тісному взаємозв'язку з правом. З одного боку, право виконує функцію регулювання – зокрема щодо створення та використання технологій, – воно вносить більше порядку до технологічного прогресу. З іншого боку, поява та поширення

нових технологій, насамперед штучного інтелекту як найбільш передової, призводить до еволюції права, тим самим підкреслюючи його динамічний характер.

З урахуванням взаємозв'язку такого роду, набуває особливої гостроти проблема захисту персональних даних, на якій зосереджений наш фокус уваги. В історичному ракурсі традиції правової охорони персональних даних сягають 1970-х років – задовго до епохи штучного інтелекту, – коли у США, Німеччині, Франції та інших державах були прийняті найперші закони такого плану. Апогеєм майже півстолітнього розвитку концепції захисту персональних даних стало прийняття Загального регламенту про захист даних у 2016 році (далі – GDPR).

З появою технологій штучного інтелекту, насамперед генеративних на початку 2020-х, виявилось, що правові формули для забезпечення ефективної охорони персональних даних при проектуванні, розробці, впровадженні та використанні систем штучного інтелекту подекуди стають радше нездійсненними ідеалами, ніж втіленими на практиці стандартами.

Виходячи з цього, у контексті розвитку штучного інтелекту гостроти набула проблема захисту персональних даних, вона відзначається багатоаспектністю та дозволяє краще зрозуміти взаємовплив сучасних технологій та права.

1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Те, що проблема захисту персональних даних стала більш вираженою внаслідок появи сучасних систем штучного інтелекту, підтверджує серед іншого великий інтерес до неї з боку українських учених, таких як: Арзянцева Д., Базалицький В., Бондаренко О., Гачкевич А., Деркаченко Ю., Дорош В., Дубняк М., Думчиков М., Заярний О., Карапетян О., Колесніков А., Косілова О., Машталяр О., Некрутенко В., Пунда О., Солодовнікова Х. та ін.

Зауважимо, що тематика проведених досліджень перебуває в тісному зв'язку з достатньо дискусійною правовою категорією приватності, а також підкреслює фундаментальну роль GDPR у забезпеченні ефективної охорони персональних даних.

Гиляка О. здійснює глибокий теоретико-правовий аналіз права на приватність та відзначає серед передумов належного захисту персональних даних цифрові технології безпеки (ідентифікацію, авторизацію користувачів, аутентифікацію протоколів, шифрування і контроль доступу), а також – дотримання правил і методик безпечного використання цифрових технологій. Він називає захист персональних даних однією з найбільш суттєвих проблем цифрової епохи [1].

Ще одна публікація автора – разом з Мерник А. – описує технологічні виклики для права на приватність, зокрема відстеження персональних даних, збільшення їхньої кількості в Інтернеті та появу нових форм стеження за людьми. Стаття порушує три важливі питання епохи штучного інтелекту: 1) якими є особливості реалізації та забезпечення права на приватність і конфіденційність; 2) як захищати персональні дані у цифровому суспільстві; 3) що таке «право бути забутим» [2].

Гудзь Л. вивчає потенційні загрози для права на приватність, які виникають у контексті використання штучного інтелекту, та пропонує шляхи їхнього подолання через удосконалення положень Закону України «Про захист персональних даних», зокрема забезпечуючи визначеність понять штучного інтелекту та приватності персональних даних, встановлюючи вимоги щодо прозорості та підзвітності алгоритмів штучного інтелекту, вводячи обов'язкове надання інформованої згоди та механізми її відкликання, посилюючи гарантії прав громадян на корекцію й видалення даних, запроваджуючи орган нагляду тощо [3].

У розширенні сфери застосування штучного інтелекту Кронівець Т. і Тимошенко Є. вбачають загрози для тієї інформації, яка повинна залишатися конфіденційною, через її можливий незаконний збір, обробку та розповсюдження. Вони підкреслюють, що дані є дуже чутливими до сучасних технологій – використання алгоритмів пошуку, механізмів рекомендацій і демонстрації реклами [4].

Для розуміння проблеми захисту персональних даних дуже цінними вважаємо результати дослідження, проведеного Берназюк І. стосовно аналізу положень Європейської конвенції з прав людини та практики її застосування в контексті розвитку штучного інтелекту [5]. Серед виявлених недоліків – відсутність спеціальних норм щодо штучного інтелекту, а тому – Конвенція повинна тлумачитись розширено, недостатній рівень прозорості та підзвітності алгоритмів штучного інтелекту, а також недостатній контроль за їхнім застосуванням у публічному секторі.

Остіян Є. цілком слушно підкреслює, що використання штучного інтелекту може підпадати під декілька правових режимів. Для того, щоб персональні дані були захищеними, його впровадження вимагає гнучкого підходу та відповідної адаптації вже прийнятих норм. Крім того, авторка згадує про наявність двох часто суперечливих тенденцій – прогресу технологій та дотримання прав людини [6].

Белова М. і Белов Д. досліджують виклики та загрози, характерні для відносин у сфері захисту персональних даних, що виникають при роботі зі штучним інтелектом. Автори аналізують такі проблеми, як нестабільність технологічного прогресу; забезпечення конфіденційності та цілісності даних при їхній обробці; ідентифікації та управління ризиками; алгоритмічної упередженості; недостатньої анонімізації даних [7].

В іноземній правовій науці вищезгадана багатоаспектність проявляється ще яскравіше, а також швидко зростає кількість виданих праць, присвячених порушеній проблемі.

З-поміж досліджень, результати яких оприлюднені останнім часом, можемо назвати книгу з промовистою назвою «Захист даних: наслідки розвитку штучного інтелекту та машинного навчання» [8]. Вона містить комплексний аналіз викликів, можливостей та рішень, пов'язаних із захистом даних в епоху штучного інтелекту та машинного навчання. Одним із лейтмотивів цієї книги є те, що посилений контроль за дотриманням правил захисту даних є необхідним, та, крім

технічних рішень, слід ураховувати етичні, законодавчі та суспільні фактори. Автори розглядають такі питання, як профілювання та конфіденційність; довіра та надійність з огляду на популярність ChatGPT та інших схожих сервісів; захист даних та розвиток робототехніки; розумні міста та безпека даних тощо.

Девітте П. досліджує роль GDPR в умовах, коли системи штучного інтелекту та масштабна обробка персональних даних ставлять під загрозу основні права та свободи людини. Він зауважує, що між функціонуванням систем штучного інтелекту – свого роду «чорних скриньок» – та загальними принципами захисту персональних даних, викладеними в статті 5 GDPR (законність, прозорість, обмеження мети, мінімізація даних та підзвітність) існує певна неузгодженість [9].

У книзі «Приватність, захист даних та технології, що базуються на даних» крізь призму розвитку штучного інтелекту підняті серед інших теми біобанкінгу як процесу збору та зберігання зразків біологічних матеріалів пацієнтів, M2M-взаємодії, тобто взаємодії між машинами, в рамках якої відбувається обмін даних без втручання людини, дотримання GDPR при навчанні систем штучного інтелекту, а також блокчейну, технологій для правової сфери та персоналізованої реклами [10].

Окремі питання взаємозв'язку розробки, впровадження та використання систем штучного інтелекту та захисту персональних даних розглянуті в книзі, виданій за підсумками проведення авторитетної конференції CPDP (Computers, Privacy and Data Protection – «Комп'ютери, приватність та захист даних») у 2024 р. під гаслом «Питання полягає в тому – чи керувати, чи бути керованим», наприклад, взаємовідношення технологій для розпізнавання обличчя, прав людини та Закону ЄС про штучний інтелект, а також – використання штучного інтелекту для вдосконалення умов праці з позиції забезпечення приватності [11].

Пошчер Р. пояснює, чому традиційні уявлення про захист даних складно адаптувати до сучасних систем штучного інтелекту, – останні не забезпечують прозорості при обробці даних. Водночас він пропонує акцентувати увагу на тому, щоб насамперед були реалізовані такі фундаментальні правові цінності, як свобода та рівність [12].

Фабіано Н. робить спробу дослідити взаємозв'язок між робототехнікою, штучним інтелектом, машинним навчанням, захистом даних і конфіденційністю, відводячи важливу роль явищу великих даних, а також правилам етики [13].

2. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Штучний інтелект на сучасному етапі по праву став найбільш обговорюваним у наукових колах та ймовірно одним із найчастіше застосовуваним видом технологій. Разом із тим, крім характерних для всіх технологій рис, системи штучного інтелекту мають низку особливостей, що впливають на процеси обробки ними персональних даних.

На тлі загальних питань, які визначають стан законодавчого регулювання відносин у сфері персональних даних у правових системах сучасності (обґрунтова-

на підстава для обробки даних, належне інформування суб'єкта даних, дотримання принципу точності, проведення оцінки ризиків, перетворення персональних даних за допомогою анонімізації, псевдонімізації та синтезації даних), за останні роки почали обговорюватися й спеціальні, які зумовлені розвитком штучного інтелекту та сприяють окресленню правових рамок для будь-яких операцій із персональними даними, здійснюваних системами штучного інтелекту.

Для того, щоб пояснити, чому розвиток штучного інтелекту в цілому кидає виклик захисту персональних даних, у першу чергу ми розглянемо шляхом аналізу окремі особливості систем штучного інтелекту. Наступним завданням є охарактеризування процесу навчання систем штучного інтелекту з точки зору правомірності, адже часто його наслідки у сфері захисту персональних даних применшуються. Важливою частиною статті є дослідження позитивних практик для того, щоб унеможливити порушення у сфері захисту персональних даних.

Ми також зробимо спробу методом узагальнення показати, в чому полягає проблема захисту персональних у контексті розвитку штучного інтелекту, систематизуючи її ключові аспекти.

Нормативно-правовою основою для проведеного дослідження є GDPR як один із найважливіших документів сучасності (а можливо – найважливіший), присвячених порушеній проблемі. Поряд із Конвенцією Ради Європи про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних, GDPR займає важливу роль у процесах удосконалення стану законодавчого регулювання відносин у сфері персональних даних в українській правовій системі.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Оскільки за останні роки штучний інтелект став невід'ємною частиною технологій та став широко застосовуваним у різних сферах діяльності як органами державної влади та місцевого самоврядування, так і приватними компаніями, порушену в цій статті проблему доцільно розглядати як загальнотехнологічну, тобто – як захищати персональні дані, коли вони стають або можуть стати об'єктом впливу сучасних технологій.

Водночас системи штучного інтелекту як різновид технологій, природа яких описана в об'єктивній (результати виконання конкретних завдань) та/або суб'єктивній формах (імітація когнітивних здібностей людини) [14, с. 40], володіють певними особливостями, що відображаються й на процесах обробки персональних даних. На нашу думку, такими особливостями є:

- навчання систем штучного інтелекту виконувати поставлені завдання відбувається на основі опрацювання ними величезних обсягів інформації, включаючи персональні дані;
- штучний інтелект «поглинає» загальнодоступну в мережі Інтернет інформацію, в тому числі з соціальних медіа, яка часто містить персональні дані (наприклад, відкриті для загалу відомості зареєстрованого користувача LinkedIn);

– подальша доля будь-якої введеної (пошуковий запит в Google) або завантаженої користувачами Інтернету інформації (додане зображення для обробки графічним редактором) є невідомою, швидше за все така інформація «зберігається в пам'яті»;

– у деяких випадках збір даних для обробки з використанням штучного інтелекту відбувається непомітно (відомості про діяльність користувача соціального медіа, дані відеоспостереження, записи діалогів із розмовними чат-ботами);

– зумовленість відповідей на питання користувачів, коли йдеться про сервіси типу ChatGPT, не стільки фактами як інформацією про події та явища, що відбувалися насправді, а згенерованим штучним інтелектом найбільш імовірним згідно з «логікою» системи штучного інтелекту поєднанням слів у речення.

Показовим прикладом останньої з наведених особливостей є випадок, що викликав резонанс після того, як у березні 2025 року норвезький національний орган із захисту даних (Datatilsynet) отримав на розгляд скаргу від користувача ChatGPT. Він запитав у ChatGPT: «Хто такий Арве Ялмар Холмен?», а у відповіді, яку отримав, було вказано, що Арве Ялмар Холмен – це норвежець, сумнозвісно відомий через те, що його засудили до максимального покарання за вбивство двох синів та виконання замаху на вбивство третього. При цьому скаржником став сам Холмен (разом із громадською організацією «Європейський центр цифрових прав»), який проживав у норвезькому місті Тронгейм та справді мав трьох синів. Він не був публічною особою та ніколи не притягувався до кримінальної відповідальності [15].

Архітектура законодавчого регулювання відносин у сфері захисту персональних даних розроблена на співставленні інтересів суб'єктів даних, тобто фізичних осіб, персональні дані яких підлягають обробці, а також контролерів (розпорядників) та операторів, тобто тих, хто визначає цілі та способи обробки персональних даних суб'єктів даних, та тих, хто здійснює обробку.

Крім того, держава забезпечує нагляд за тим, наскільки дотримані національні стандарти щодо захисту персональних даних, – наглядова діяльність державних органів із захисту даних згідно з GDPR проявляється у трьох ролях: слідчого, судді та експерта [16, с. 157–158].

Як ми вже згадували, критерії оцінювання правомірності будь-яких операцій із персональними даними почали формуватись у 1970-х роках, і досягли свого апогею в середині 2010-х, коли був прийнятий GDPR як стандарти, що діють далеко за межами ЄС.

Зважаючи на вищезгадані види суб'єктів відносин у сфері захисту персональних даних, фактор штучного інтелекту найчастіше проявляється в тому, що обробка персональних даних здійснюється із застосуванням систем штучного інтелекту, як-от у ще одному резонансному випадку, коли приватна компанія Amazon нібито користувалась програмою на основі штучного інтелекту для того, щоб аналізувати подані резюме та визначати найбільш підходящі в цілях працевла-

штування кандидатури [17]. Як виявилось, результати автоматизованого відбору були упередженими за статевою ознакою.

Достатньо суперечливим стало й упровадження пілотного проекту iBorderCtrl наприкінці 2010-х – ідеї розумного кордону ЄС – коли штучний інтелект мав би перевіряти осіб, які не мають громадянства держав-учасниць ЄС, при перетині кордонів ЄС [18]. В основу перевірки покладено експериментальний детектор брехні, здатний за виразом обличчя розпізнавати правду. Для того, щоб провести автоматизовану перевірку особи, система попередньо опрацювала дані про цю особу, зокрема її активність у соціальних медіа, біометричну інформацію, документи для перетину кордону тощо.

Подібно до інших сучасних технологій, штучний інтелект базується на даних. Саме дані є тим навчальним матеріалом для систем штучного інтелекту, від якого залежать їхні результати та продуктивність.

Відповідно одним із ключових аспектів проблеми захисту персональних даних є розуміння правових рамок обробки персональних даних у цілях навчання систем штучного інтелекту.

Навчання систем штучного інтелекту можуть помилково сприймати як нешкідливий для суб'єкта даних та безпечний для самих персональних даних процес.

По-перше, дані опрацювають «чорні скриньки» без доступу третіх осіб. По-друге, не формуються записи з персональними даними та не створюються відповідні бази даних. По-третє, сама обробка проходить «в оперативній пам'яті».

Однак усі ці аргументи в жодному разі не легітимізують можливість вільно використовувати персональні дані для навчання систем штучного інтелекту, пов'язаного з етапом їхньої розробки (хоча самі системи можуть бути запрограмованими на навчання та вдосконалення й після розробки та впровадження). Для будь-якого використання – від збору до розкриття – має бути надана згода суб'єкта даних або наявна будь-яка інша належна підстава. Таким чином, використання для навчання підпадає під категорію обробки, а тому повинно здійснюватися відповідно до встановлених принципів, з забезпеченням прав суб'єктів даних.

Зауважимо, що визначені в GDPR підстави включають згоду – вільне, усвідомлене та недвозначне волевиявлення, але не обмежуються нею. Згода надається суб'єктом даних у тому випадку, якщо він погоджується на те, що діалог із розмовним чат-ботом буде використаним для навчання систем штучного інтелекту. Водночас при отриманні згоди необхідно вказати певний вид обробки, її цілі, а також – конкретизувати, про які персональні дані йде мова. Крім згоди, використання даних для навчання може бути обґрунтованим законним інтересом, який полягає в тому, що контролер зацікавлений в обробці даних для того, щоб здійснювати свою діяльність. Така обробка не повинна завдавати шкоди інтересам суб'єктів даних.

Право бути поінформованими про обробку персональних даних гарантоване суб'єктам даних відповідно до GDPR та є одним із найважливіших їхніх прав. Водночас для його забезпечення слід надати відомості щодо того, які саме дані

будуть використані, як вони будуть оброблятися під час навчання, скільки часу такі дані будуть зберігатись. Безумовно, інформація такого роду повинна бути вказана в політиках конфіденційності соціальних медіа та умовах використання програмного забезпечення. На жаль, змістовне ознайомлення з ними відбувається дуже рідко, натомість користувачі дають згоду автоматично, прагнучи якнайшвидше отримати нові можливості. Виходячи з цього та інших факторів, які негативно впливають на формування обізнаності суспільства з явищем захисту персональних даних у контексті розвитку штучного інтелекту, національні органи із захисту даних своїми рішеннями можуть зобов'язувати контролерів даних, які порушили прийняті правила, проводити інформаційні кампанії про процеси обробки даних та права суб'єктів даних [16, с. 158].

При впровадженні систем штучного інтелекту виникає необхідність інтегрувати їх у діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, а також приватних компаній. При цьому особливої уваги потребують наступні питання:

- налагодження сумісності штучного інтелекту з уже впровадженими технологіями та системами;
- отримання гарантій від інших організацій, з якими в той чи інший спосіб відбувається взаємодія щодо забезпечення конфіденційності;
- виявлення й усунення вразливостей технологій та систем, використовуваних для діяльності.

Поза всяким сумнівом, упровадження систем штучного інтелекту інтенсифікує небезпеку витоку даних, як і призводить до додаткових загроз для їхньої цілісності. Водночас сучасні штучно-інтелектуальні розробки дозволяють у режимі реального часу здійснювати моніторинг стану кіберзахищеності та реагувати на можливі несанкціоновані втручання.

При використанні систем штучного інтелекту персональні дані як самого користувача (повідомлені в процесі розмови з ChatGPT), так й інших осіб (наприклад, для автоматизованого прийняття рішення про кредитоспроможність особи на користь банку за відсутності належної підстави) можуть бути введеними або завантаженими для подальшої обробки.

Такий спосіб набуття персональних даних не є єдиним. Варто згадати в цьому контексті і про веб-скрейпінг як про видобування величезних обсягів загальнодоступних даних першочергово з вебсайтів.

Персональні дані також можуть ставати об'єктом нелегальної торгівлі або передаватися недобросовісними контролерами даних після незаконного збору.

Варто зауважити, що з формуванням високої правової культури у сфері захисту персональних даних перелічені негативні практики будуть зустрічатися все рідше й рідше, особливо на тлі посилення кримінальної відповідальності за порушення у сфері захисту персональних даних.

Серед інших ключових аспектів досліджуваної проблеми – перешкоди для забезпечення дотримання прав суб'єктів даних на доступ до даних, на виправлення та видалення даних, а також – труднощі реалізації принципу точності.

Коли будь-які дані стали доступними для опрацювання системою штучного інтелекту, такі дані практично не підлягають відокремленню від системи штучного інтелекту. За таких обставин відсутня можливість точково впливати на персональні дані, видаляти їх або навіть виправляти. Не менш проблематичною є реалізація принципу точності, що підтверджує відповідь на питання: «Хто такий Арве Ялмар Холмен?»).

Разом з тим, ми вважаємо, стандарти захисту персональних даних дають поштовх на сучасному етапі шукати нові технічні рішення для застосування штучного інтелекту, щоб не допускати ситуацій, коли малозрозуміла «логіка» систем штучного інтелекту унеможливує в будь-який момент часу ідентифікування будь-яких персональних даних або сприяння впровадженню позитивних практик, про які піде мова далі.

Ідея оцінювати ймовірні ризики, реалізація якої дозволяє зменшити рівень потенційної небезпеки, знайшла своє втілення і в сфері захисту персональних даних, і по відношенню до штучного інтелекту. Квінтесенцією цієї ідеї є те, що в процесі збору, опрацювання та розкриття персональних даних, а також застосування систем штучного інтелекту можуть виникати фактори, які несуть загрозу для прав та свобод людини. Якщо така загроза відповідно до обґрунтованих очікувань призведе до заподіяння істотної шкоди, то потрібно вжити всіх необхідних заходів для мінімізації ризиків, а в деяких випадках – взагалі відмовитися від небезпечної діяльності (неприйнятний рівень ризику згідно з Законом ЄС про штучний інтелект).

Положення ст. 35 GDPR зобов'язують контролерів даних проводити оцінку впливу на захист даних у випадку приналежності типу обробки персональних даних до таких, що несуть високий ризик для прав та свобод фізичної особи.

Зауважимо, що високий ризик у контексті цієї статті пов'язаний із конкретними випадками, переліченими у п. 3, що включають профілювання, тобто охарактеризоване раніше формування свого роду портрету особи (як правило – користувача соціального медіа) на основі аналізу даних, що включають інформацію, надану при реєстрації.

Ще одна ідея – людського нагляду – бере свій початок від визнання того, що техніка може помилятися та завдавати шкоди суб'єктам даних, а отже людина повинна залишати за собою можливість наглядати, тобто «пилувати, слідкувати за ким-, чим-небудь для контролю, забезпечення порядку і т. ін.» [19]) за процесами.

Чи можна перетворити оригінальні персональні дані в інші формати, щоб обробка відповідної інформації була законною, незважаючи на наявність належної підстави та дотримання принципів обробки?

Ствердна відповідь на це питання пов'язана з позитивними практиками анонімізації, псевдонімізації та синтезації даних, завдяки яким дані перестають бути такими, що стосуються ідентифікованої або придатної до ідентифікування особи.

Зауважимо, що внаслідок анонімізації втрачається зв'язок між даною інформацією та конкретною особою, наприклад, шляхом видалення прізвища особи. При псевдонімізації відбувається заміна прізвища псевдонімом, водночас додаткова інформація – щодо заміни – дозволяє такі дані депсевдонімізувати. Синтезація даних пов'язана з генеруванням контенту, коли системи штучного інтелекту шифрують персональні дані в такий спосіб, щоб при подальшій обробці інформація була повністю деперсоналізованою.

ВИСНОВКИ

Проблема захисту персональних даних полягає в тому, що збір, опрацювання та розкриття інформації, яка прямо чи опосередковано стосується конкретної фізичної особи, часто відбувається незаконно, а сама інформація не є охоронюваною належним чином.

З розвитком технологій, які базуються на даних, насамперед штучного інтелекту, спроможного виконувати завдання, які раніше були підсилюваними виключно людям, ця проблема пронизує відносини, що виникають у різних сферах, починаючи від медичної й аж до охорони громадського порядку.

Узагальнюючи ключові аспекти проблеми захисту персональних даних у контексті розвитку штучного інтелекту, варто відзначити, що показані в статті особливості систем штучного інтелекту зумовлюють появу цілої низки спеціальних питань для вирішення, які умовно можна об'єднати за такими критеріями:

- етапи життєвого циклу штучного інтелекту (проектування, розробка, впровадження, використання);
- процеси обробки персональних даних із використанням штучного інтелекту (веб-скрейпінг, профілювання, генерування контенту тощо);
- удосконалення комплексу заходів із захисту персональних даних – правових, організаційних і технічних, що включають анонімізацію, псевдонімізацію та синтезацію даних.

Варто зауважити, що ідея синтезації даних демонструє високий потенціал систем штучного інтелекту для того, щоб забезпечувати законність операцій із персональними даними. Вона демонструє те, що сучасні технології можуть сприяти й більш ефективному захисту персональних даних.

Так саме те, що штучний інтелект – це не тільки загрози й виклики для приватності, а нові можливості, підтверджує його здатність здійснювати моніторинг стану кіберзахищеності та реагувати на можливі несанкціоновані втручання.

Результати дослідження свідчать про те, що розвиток штучного інтелекту істотно впливає на відносини у сфері персональних даних, адже, по-перше, персональні дані є цінним ресурсом при розробці та впровадженні систем штучного інтелекту, по-друге, при використанні таких систем персональні дані можуть ставати об'єктом опрацювання.

Вважаємо, що визначені законодавчо загальні правила GDPR, на які повинен орієнтуватися й український законодавець, сформували надійний каркас для забезпечення захисту персональних даних на етапі розвитку штучного інтелекту.

Тенденції подальших досліджень визначають особливості застосування GDPR щодо обробки персональних даних системами штучного інтелекту, а також пошук нових правових, організаційних і технічних шляхів для того, щоб така обробка відбувалася законно.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Гиляка О. С. Право на приватність та захист персональних даних в умовах цифровізації. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Том 30. № 1. С. 15–30.
- [2] Гиляка О. С., Мерник А. М. Деякі питання реалізації права на приватність та конфіденційність в умовах сучасних цифрових технологій. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Том 30. № 3. С. 156–172.
- [3] Гудзь Л. В. Забезпечення права на приватність у контексті використання штучного інтелекту: потенційні загрози та шляхи їх подолання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 86. Ч. 1. С. 175–180.
- [4] Кронівець Т. М., Тимошенко Є. А. Правові аспекти захисту приватності життя людини в контексті використання штучного інтелекту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 12. С. 295–297.
- [5] Берназюк І. М. Штучний інтелект і права людини: виклики для Європейської конвенції з прав людини. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 3. Ч. 1. С. 89–99.
- [6] Остіян Є. З. Штучний інтелект та персональні дані: захист приватності в цифровому середовищі. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 85. Ч. 3. С. 47–53.
- [7] Белова М. В., Белов Д. М. Виклики та загрози захисту персональних даних у роботі зі штучним інтелектом. 2023. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Право*. Вип. 79. Т. 2. С. 17–22.
- [8] Hewage C., Yasakethu L., Jayakody D. N. K. Data Protection: The Wake of AI and Machine Learning. Cham : Springer Nature, 2025. 308 p.
- [9] Dewitte P. AI Meets the GDPR: Navigating the Impact of Data Protection on AI Systems. Smuha N. (Ed.). *The Cambridge Handbook of the Law, Ethics and Policy of Artificial Intelligence*. Cambridge : Cambridge University Press, 2025. P. 133–157.
- [10] Ebers M., Sein K. (Eds.). Privacy, Data Protection and Data-driven Technologies. London : Routledge, 2024. 430 p.
- [11] Kosta E., Hallinan D., de Hert P., Nusselder S. (Eds.). Data protection, privacy and artificial intelligence: To govern or to be governed, that is the question. *Computers, Privacy and Data Protection*. Vol. 17. Oxford : Hart Publishing, 2025. 328 p.
- [12] Poscher R. Artificial Intelligence and the Right to Data Protection / Voeneky S., Kellmeyer P., Mueller O., Burgard W. (Eds.). *The Cambridge Handbook of Responsible Artificial Intelligence: Interdisciplinary Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press, 2022. P. 281–289.
- [13] Fabiano N. Robotics, Big Data, Ethics and Data Protection: A Matter of Approach. Aldinhas Ferreira M., Silva Sequeira J., Singh Virk G., Tokhi M., Kadar E. (Eds.). *Robotics and Well-Being. Intelligent Systems, Control and Automation: Science and Engineering*. Vol. 95. Cham : Springer, 2019. P. 79–87.

- [14] Гачкевич А. О. До питання правової визначеності поняття штучного інтелекту. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. № 1. С. 27–46.
- [15] Complaint regarding the processing of personal data that results in inaccurate outputs including them by the controller, violating Article 5(1)(d) GDPR by Arve Hjalmar Holmen represented by noyb. URL: https://noyb.eu/sites/default/files/2025-03/OpenAI_complaint_redacted.pdf (дата звернення: 20.07.2025).
- [16] Гачкевич А. О. Нагляд національних органів ЄС із захисту даних за обробкою персональних даних системами штучного інтелекту (на прикладі ChatGPT). *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. № 4. Ч. 2. С. 154–160.
- [17] Dastin J. Insight – Amazon scraps secret AI recruiting tool that showed bias against women. 2018. URL: <https://www.reuters.com/article/world/insight-amazon-scraps-secret-ai-recruiting-tool-that-showed-bias-against-women-idUSKCN1MK0AG/> (дата звернення: 20.07.2025).
- [18] Chelioudakis E. Greece: Clarifications sought on human rights impacts of iBorderCtrl. URL: <https://edri.org/our-work/greece-clarifications-sought-on-human-rights-impacts-of-iborderctrl/> (дата звернення: 20.07.2025).
- [19] Наглядати. URL: <https://slovnuk.ua/index.php?sword=наглядати> (дата звернення: 20.07.2025).

REFERENCES

- [1] Hyliaka, O. (2023). Right to privacy and protection personal data in digitalization conditions. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30(1), 15–30.
- [2] Hyliaka, O., & Mernyk, A. (2023). Some issues of implementation of the right to privacy and confidentiality in the conditions of modern digital technologies. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30(3), 156–172.
- [3] Gudz, L. (2024). Ensuring the right to privacy in the context of artificial intelligence: potential threats and ways to overcome them. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 86(1), 175–180.
- [4] Kronivets, T., & Tymoshenko, Y. (2022). Legal aspects of human privacy protection in the context of the use of artificial intelligence. *Juridical scientific and electronic journal*, 12, 295–297.
- [5] Bernaziuk, I. (2025). Artificial Intelligence and Human Rights: Challenges for the European Convention on Human Rights. *Analytical and Comparative Jurisprudence*, 3, 89–99.
- [6] Ostiiian, Y. (2024). Artificial intelligence and personal data: privacy protection in the digital environment. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 85(3), 175–180.
- [7] Bielova, M., & Bielov, D. (2023). Challenges and threats of personal data protection in working with artificial intelligence. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 79(2), 17–29.
- [8] Hewage, C., Yasakethu, L., Jayakody, D. N. K. (2025). *Data Protection: The Wake of AI and Machine Learning*. Springer Nature.
- [9] Dewitte, P. (2025). AI Meets the GDPR: Navigating the Impact of Data Protection on AI Systems. In N. A. Smuha (Ed.), *The Cambridge Handbook of the Law, Ethics and Policy of Artificial Intelligence* (pp. 133–157). Cambridge University Press.
- [10] Ebers, M., & Sein, K. (Eds.). (2024). *Privacy, Data Protection and Data-driven Technologies*. Routledge.

- [11] Kosta, E., Hallinan, D., de Hert, P., & Nusselder, S. (Eds.) (2025). *Data protection, privacy and artificial intelligence: To govern or to be governed, that is the question* (Vol. 17. Computers, Privacy and Data Protection). Hart Publishing.
- [12] Poscher, R. (2022). Artificial Intelligence and the Right to Data Protection. In S. Voenecky, P. Kellmeyer, O. Mueller, & W. Burgard (Eds.), *The Cambridge Handbook of Responsible Artificial Intelligence: Interdisciplinary Perspectives* (pp. 281–289). Cambridge: Cambridge University Press.
- [13] Fabiano, N. (2019). Robotics, Big Data, Ethics and Data Protection: A Matter of Approach. In: Aldinhas Ferreira, M., Silva Sequeira, J., Singh Virk, G., Tokhi, M., E. Kadar, E. (Eds.), *Robotics and Well-Being. Intelligent Systems, Control and Automation: Science and Engineering* (pp. 79–87). Springer.
- [14] Hachkevych, A. (2025). Revisiting the issue of legal determination of the concept of artificial intelligence. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(1), 27–46.
- [15] European Center for Digital Rights. (2025). *Complaint regarding the processing of personal data that results in inaccurate outputs including them by the controller, violating Article 5(1)(d) GDPR*. Retrieved from https://noyb.eu/sites/default/files/2025-03/OpenAI_complaint_redacted.pdf
- [16] Hachkevych, A. (2025). The Supervision of EU National Data Protection Authorities over personal data processing by AI Systems (The case of ChatGPT). *Analytical and Comparative Jurisprudence*, 4, 154–160.
- [17] Dastin, J. (2018). *Insight – Amazon scraps secret AI recruiting tool that showed bias against women*. Reuters. Retrieved from <https://www.reuters.com/article/world/insight-amazon-scraps-secret-ai-recruiting-tool-that-showed-bias-against-women-idUSKCN1MK0AG/>
- [18] Chelioudakis, E. (2018, November 21). *Greece: Clarifications sought on human rights impacts of iBorderCtrl*. European Digital Rights. Retrieved from <https://edri.org/our-work/greece-clarifications-sought-on-human-rights-impacts-of-iborderctrl/>
- [19] Dmytriiev, O. (n.d.). *SURVEIL – interpretation, spelling, new spelling online*. Retrieved from <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=наглядати>

Андрій Олександрович Гачкевич

Кандидат юридичних наук, доцент

Доцент кафедри міжнародного та кримінального права

Інститут права, психології та інноваційної освіти

Національного університету «Львівська політехніка»

79000, вул. Князя Романа, 1/3, Львів, Україна

Andrii O. Hachkevych

PhD in Law, Associate Professor

Associate Professor of the Department of International and Criminal Law

Institute for Law, Psychology, and Innovative Science

Lviv Polytechnic National University

79000, 1/3 Kniazia Romana St., Lviv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Гачкевич А. О. Ключові аспекти проблеми захисту персональних даних у контексті розвитку штучного інтелекту. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32(4). С. 30–44.

Suggested Citation: Hachkevych, A. O. (2025). Key Aspects of Personal Data Protection in the Context of Artificial Intelligence Development. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(4), 30–44.

Стаття надійшла / Submitted: 15/09/2025

Доопрацьовано / Revised: 15/10/2025

Схвалено до друку / Accepted: 18/12/2025

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство. ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ

УДК 342.5:340.13

DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-4-45>

Віктор Валентинович Городовенко

Національна академія правових наук України

Харків, Україна

Конституційний Суд України

Київ, Україна

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НЕЙТРАЛЬНОСТІ: ДОКТРИНАЛЬНА ІМПЕРАТИВНІСТЬ БЕЗСТОРОННОСТІ КОНСУЛЬТАТИВНИХ ВИСНОВКІВ *AMICUS CURIAE*

Анотація. У статті здійснено комплексний аналіз імперативу нейтральності висновків *amicus curiae* у конституційному судочинстві та з'ясовано його значення для забезпечення об'єктивності, прозорості й легітимності судових рішень. Вихідним є положення про те, що нейтральність *amicus curiae* слід розглядати не лише як етичну вимогу або декларативний принцип, а як необхідну функціональну умову належного здійснення конституційного правосуддя. Така умова покликана запобігати трансформації інституту *amicus curiae* у прихований інструмент процесуальної адвокації, здатний впливати на судовий розсуд поза межами змагального процесу. Методологічною основою дослідження є поєднання доктринального, порівняльно-правового, історико-правового та функціонально-аналітичного підходів, а також аналіз практики органів конституційної юрисдикції. У роботі простежено еволюцію інституту *amicus curiae* – від класичної моделі «друга суду», зорієнтованої на надання неупередженої правової інформації, до сучасних форм експертної участі в конституційному провадженні, що дедалі частіше поєднують елементи правової аргументації, правозахисної діяльності та представництва публічного інтересу. Порівняльний аналіз здійснено з урахуванням досвіду України, Польщі, Франції, Німеччини, а також практики Європейського суду з прав людини. Обґрунтовано критерії юридичної релевантності, об'єктивності, інституційної незалежності та відсутності конфлікту інтересів як визначальні для допустимості та практичної цінності висновків *amicus curiae*. Запропоновано розмежування типів *amicus curiae* відповідно до класифікації С. Кріслова та проаналізовано їхній вплив на баланс між змагальністю сторін і забезпеченням публічного інтересу в конституційному судочинстві. Зроблено висновок про необхідність подальшого вдосконалення національного правового регулювання інституту *amicus curiae* з урахуванням стандартів Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії) та кращих європейських практик. Аргументовано, що за умов дотримання принципу нейтральності *amicus curiae* здатний викону-

вати конструктивну роль у підвищенні якості конституційного контролю, розвитку правової культури та зміцненні механізмів захисту прав людини.

Ключові слова: *amicus curiae*; інструмент лобіювання; правова адвокація; конституційне судочинство; юридична релевантність; правова культура.

Viktor V. Gorodovenko

*National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine*

*Constitutional Court of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

ENSURING NEUTRALITY: THE DOCTRINAL IMPERATIVE OF IMPARTIALITY IN *AMICUS CURIAE* ADVISORY OPINIONS

Abstract. *The paper offers an in-depth examination of the necessity for impartiality in amicus curiae contributions during constitutional adjudication and explores its importance for maintaining the objectivity, transparency, and legitimacy of judicial rulings. The paper asserts that the neutrality of amicus curiae must be seen not only as an ethical obligation or a stated concept but as an essential functional prerequisite for the effective administration of constitutional justice. This criterion aims to avert the conversion of the amicus curiae institution into a clandestine tool of procedural advocacy that could sway judicial discretion outside the confines of adversarial procedures. The research methodology integrates doctrinal, comparative legal, historical legal, and functional-analytical techniques, alongside an examination of the practices of constitutional jurisdiction authorities. The paper delineates the progression of the amicus curiae institution from its classical conception as a «friend of the court», focused on delivering impartial legal information, to modern iterations of expert involvement in constitutional proceedings that increasingly amalgamate legal argumentation, human rights advocacy, and public interest representation. The comparative analysis uses the experiences of Ukraine, Poland, France, and Germany, along with the jurisprudence of the European Court of Human Rights. The paper establishes that the criteria of legal relevance, impartiality, institutional independence, and the lack of conflicts of interest are crucial for the admissibility and practical significance of amicus curiae contributions. A taxonomy of amicus curiae types is suggested based on S. Krysllov's framework, and their influence on the equilibrium between adversarial processes and the safeguarding of public interest in constitutional adjudication is examined. The article asserts that enhancing the national legal framework governing the amicus curiae institution is essential, considering the requirements set by the European Commission for Democracy through Law (the Venice Commission) and exemplary European practices. It is contended that, if the concept of neutrality is upheld, amicus curiae can contribute positively to the enhancement of constitutional review quality, the promotion of legal culture, and the fortification of human rights protection mechanisms.*

Keywords: *amicus curiae*; lobbying tool; legal advocacy; constitutional justice; legal relevance; legal culture.

ВСТУП

У сучасному правовому дискурсі інститут *amicus curiae* поступово трансформується з історичного механізму допомоги суду у вирішенні складних справ на важливий елемент демократизації судового процесу, що забезпечує залучення фахової експертизи та врахування суспільно значущих аспектів правозастосування. Особливої актуальності це питання набуває в контексті конституційного судочинства, де тлумачення норм Основного Закону потребує як високого рівня юридичної обґрунтованості, так і чутливості до широкого суспільного контексту. Участь *amicus curiae* може відігравати ключову роль у забезпеченні об'єктивності, інклюзивності та відкритості судових процедур, що є невіддільними складниками принципу верховенства права (правовладдя).

Разом із тим розширення практики подання правових висновків *amicus curiae* супроводжується низкою концептуальних і процедурних викликів, зокрема щодо дотримання стандартів неупередженості, релевантності та експертності таких подань. Відсутність чітких критеріїв допуску *amici* або недостатній контроль за їхнім змістом можуть призводити до спотворення мети цього інституту й перетворення його на інструмент лобіювання або політичного впливу.

Зважаючи на європейську інтеграцію України та зростаючу роль міжнародних правових стандартів у формуванні національного судового процесу, постає потреба в ґрунтовному аналізі практик застосування *amicus curiae* в різних юрисдикціях. Такий аналіз дозволяє ідентифікувати ефективні підходи до нормативного регулювання та процесуального впровадження інституту *amicus curiae*, які можуть бути адаптовані до українського правового поля з урахуванням рекомендацій Венеційської комісії.

Метою цієї статті є з'ясування теоретико-правових основ нейтральності *amicus curiae* як передумови легітимності судового процесу, аналіз практик участі *amici* в європейських конституційних юрисдикціях, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення регламентації цього інституту в Україні.

Методологічну основу дослідження склали: доктринальний аналіз, що систематизував теоретико-концептуальні засади *amicus curiae*; порівняльно-правовий метод, застосований до вивчення регулювання участі третіх осіб у юрисдикціях загального та континентального права (Україна, Польща, Франція, Німеччина); функціонально-аналітичний підхід, який оцінив вплив *amicus curiae* на легітимність, об'єктивність і прозорість судових рішень; історико-правовий метод, що реконструював еволюцію ролі *amicus curiae* від «друга суду» до інструмента правової адвокації; а також контент-аналіз судової практики, спрямований на виявлення закономірностей обґрунтування прийнятності чи відхилення висновків. Критична рефлексія наукових концепцій підкреслила значення нейтральності, об'єктивності й юридичної обґрунтованості позицій *amici*.

Участь *amicus curiae* має слугувати виключно інтересам правосуддя, уникаючи реалізації партикулярних цілей. Запровадження строгих критеріїв оцінюван-

ня релевантності, нейтральності та експертної цінності висновків сприятиме гармонізації демократичного дискурсу в суді з принципом незалежності судової влади, зміцненню правової культури, консолідації верховенства права (правовладдя) та захисту засадничих прав і свобод людини.

1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Питання правової природи, функціонального призначення та нормативного регулювання інституту *amicus curiae* активно розробляються як у доктринальній літературі, так і в межах судової та адміністративної практики національних і міжнародних юрисдикцій.

У сфері теоретико-доктринального осмислення інституту особливе значення має класична праця С. Кріслова [11], в якій запропоновано типологізацію ролей *amicus curiae* – від нейтрального друга суду до учасника політико-правової адвокації. Ці ідеї знайшли подальший розвиток у дослідженні М. Lowman [7], який аналізує межі процесуального статусу *amici* в американському праві. Значну увагу доктринальним підходам до *amici* в міжнародному правосудді приділено в роботі А. Doliz [1; 8], де обґрунтовується зростаюча роль таких висновків у формуванні міжнародного прецедентного права. Вагомим доповненням є емпіричне дослідження Л. Simard [5], що висвітлює питання балансу між ефективністю, змагальністю та доступом до правосуддя у зв'язку з участю *amici* у федеральних судах США.

У частині судової практики, релевантною до дослідження, привертає увагу справа *Hoptowitz v. Ray (9th Cir. 1982)* [2], яка вказує на важливість меж правового впливу *amici* та їх взаємодії з процесуальними правами сторін. Аналогічно, конституційна юриспруденція Німеччини, зокрема рішення Федерального конституційного суду від 25.03.2021 (*2 BvF 1/20*) [4], окреслює підходи до допустимості участі третіх осіб у чутливих питаннях конституційного контролю. Польська практика, зокрема рішення Конституційного Трибуналу від 16.01.2006 у справі *SK 30/05* [13], ілюструє поступову інституціоналізацію цього інституту в континентальному контексті.

Значний пласт джерел становлять нормативні акти та підзаконні документи, що регламентують участь *amici*. У Франції це, зокрема, *Loi constitutionnelle n 2008–724* [6] та *Règlement intérieur du Conseil constitutionnel* [10], які закріплюють механізми долучення третіх осіб у рамках контролю за конституційністю законів. Аналогічні адаптовані інструменти закріплено в *Décret n 2010–164* [3], що визначає порядок роботи адміністративної юстиції. *Ustawa z dnia 30.11.2016* [12] прикладом спроби формалізації участі *amici* у контексті конституційного судочинства. У Південній Африці правила участі *amici* встановлює *Regulation Gazette No. 7827 від 31.10.2003* [9], що також відображає тенденції до міжнародної уніфікації процедурних стандартів.

У сукупності вказані джерела репрезентують багаторівневий підхід до осмислення ролі *amicus curiae* як інструмента, що одночасно сприяє демократизації

правосуддя та вимагає процедурного стримування задля уникнення політизації судового процесу. Вивчення наведених праць і матеріалів дозволяє сформулювати доктринально обґрунтовану модель функціонування *amicus curiae*, релевантну як для національного, так і для порівняльного правознавства.

2. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Дослідження спирається на міждисциплінарну методологічну базу, яка поєднує елементи теорії права, порівняльного правознавства, судової практики та політико-правового аналізу. Це дозволяє не лише охарактеризувати роль *amicus curiae* в сучасному судовому процесі, а й розробити рекомендації щодо вдосконалення українського законодавства в частині регламентації участі *amicus*, з урахуванням європейських стандартів, практики міжнародних судових інституцій та висновків Венеційської комісії.

Методологічну основу цього дослідження становить поєднання декількох взаємодоповнюючих наукових підходів, що забезпечують комплексне й багатоаспектне вивчення інституту *amicus curiae* в контексті європейського конституційного судочинства. Вибір методів зумовлений як міждисциплінарною природою предмета дослідження, так і потребою забезпечення його відповідності сучасним академічним стандартам, зокрема вимогам, що висуваються до публікацій у фахових правничих виданнях, таких як «Вісник Національної академії правових наук України».

Основним методологічним інструментом виступає доктринальний аналіз, який дозволяє систематизувати й концептуалізувати сучасні теоретичні підходи до розуміння ролі *amicus curiae* в судовому процесі, зокрема в його конституційному сегменті. Цей метод дав змогу виокремити ключові наукові позиції щодо природи, функцій і трансформації даного інституту та простежити його еволюцію в порівняльно-правовому контексті.

Порівняльно-правовий метод був застосований для аналізу нормативного регулювання та практики участі *amicus curiae* в юрисдикціях загального та континентального права, зокрема у США, Німеччині, Франції, Польщі, Південній Африці та Україні. Цей підхід дозволив ідентифікувати моделі регламентації участі третіх осіб у судовому процесі з урахуванням особливостей правових традицій відповідних країн, а також визначити загальні тенденції й унікальні особливості правозастосовної практики.

Для з'ясування практичної ефективності *amicus curiae* у функціонуванні правосуддя та встановлення зв'язку між участю *amicus* та якістю судових рішень було використано функціонально-аналітичний підхід. Він надав змогу оцінити внесок правових висновків третіх осіб у підвищення рівня обґрунтованості, легітимності, публічної довіри та демократичності судових процесів, особливо у справах, що мають суспільно значущий характер.

Історико-правовий метод дозволив відтворити генезу інституту *amicus curiae*, починаючи з його виникнення в римському праві, подальшого розвитку в англо-

американській традиції та адаптації до систем континентального права. Завдяки цьому було простежено етапи еволюції ролі *amici* – від нейтрального дорадника до суб'єкта правової адвокації або навіть інституційного лобізму.

Окрему увагу було приділено контент-аналізу судової практики, що передбачав вивчення конкретних кейсів із міжнародної та національної юрисдикції, зокрема рішень Конституційного Трибуналу Польщі, Федерального конституційного суду Німеччини, Конституційної ради Франції та Конституційного Суду Південно-Африканської Республіки. Аналіз здійснювався з метою виявлення усталених критеріїв допустимості подань *amici*, оцінювання їхньої юридичної релевантності, безсторонності й експертної новизни. Розглядалося також значення таких подань у формуванні юридичних позицій судів та їх вплив на рішення у справах.

Метод критичної рефлексії було використано для оцінювання наукових концепцій, що стосуються стандартів неупередженості, об'єктивності та експертності *amici*. Цей підхід сприяв формулюванню науково обґрунтованих рекомендацій щодо потреби впровадження чітких нормативних критеріїв допуску третіх осіб до судового процесу, а також окреслення загроз політизації чи інституційної інструменталізації цього механізму.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

У результаті дослідження встановлено, що нейтральність *amicus curiae* є не лише етичним і процесуальним стандартом, а й доктринальною передумовою для забезпечення легітимності судових рішень у справах, що стосуються суспільного інтересу та засадничих прав. Аналіз порівняльної практики засвідчив, що найбільш ефективними є моделі, в яких участь *amicus curiae* чітко регламентується та контролюється на предмет релевантності, безсторонності й експертності.

В юрисдикціях із усталеними традиціями правового плюралізму (наприклад, Німеччина, Франція) простежується високий рівень інституційного контролю за якістю та змістом правових висновків, що дозволяє уникати ризиків лобювання або політичної безсторонності. Натомість у системах із менш формалізованим підходом (як-от Польща) спостерігається більша гнучкість, однак за умови посиленого суддівського контролю.

Результати аналізу також демонструють, що інститут *amicus curiae* може бути ефективним інструментом демократизації правосуддя за умови дотримання кількох ключових критеріїв: юридичної релевантності, що передбачає безпосередній зв'язок висновків *amici* з предметом справи; об'єктивності та безсторонності, які унеможливають конфлікт інтересів, політичну чи фінансову залежність; а також експертної унікальності, що забезпечує новизну та цінність аналізу порівняно з позиціями сторін.

Обговорення ролі *amicus curiae* вказує на потребу гармонізації національної судової практики з міжнародними стандартами, що сприятиме підвищенню довіри до судової системи, прозорості рішень та правового захисту громадян. В Укра-

їні актуальною залишається потреба в чіткій нормативній деталізації процедур участі *amici* з метою запобігання їх трансформації в механізм впливу з боку зацікавлених сторін.

Одним із ключових підходів до інтерпретації конституційних норм є методологія, запропонована Європейською комісією «За демократію через право» (Венеційська комісія) у Доповіді про правовладдя (*Rule of Law*). Ця концепція передбачає, що судові органи повинні мати повноваження визначати юридичну значущість і застосовність нормативних актів у конкретній справі, спираючись на прозору та передбачувану методологію тлумачення.

Інструментом, що сприяє реалізації такого підходу, є *amicus curiae* – правові висновки, які можуть надавати представники наукової спільноти, органів державної влади, неурядових організацій та інших суб'єктів, що володіють спеціальними знаннями у відповідній сфері. Це дозволяє забезпечити об'єктивний та експертний аналіз, який може бути використаний у процесі ухвалення рішень.

Інститут *amicus curiae* має глибокі історичні корені, що сягають періоду римського права. У первісному вигляді цей механізм передбачав можливість участі в судовому процесі для захисту інтересів із метою надання суду спеціалізованої інформації, потрібної для обґрунтованого ухвалення рішення. Відносно невисокий рівень процесуальних обмежень сприяв формуванню гнучкої доктрини, здатної адаптуватися до різноманітних юридичних контекстів і суспільних потреб. Перший задокументований випадок, коли суд дозволив *amicus curiae* брати участь у розгляді справи для захисту інтересів третіх осіб, відбувся у 1736 році у справі *Cox v. Phillips*. У цьому прецеденті суд визнав за доцільне для забезпечення справедливості судового розгляду прийняти подання, що містило вказівку на змовницький характер позову, тим самим підкресливши важливість участі *amicus curiae* [7, с. 1249].

Водночас поширення практики залучення *amicus curiae* супроводжувалося певними викликами, що призвело до дискусії серед правознавців. Зокрема, критики наголошують на ризику трансформації цього інституту з механізму об'єктивної експертної підтримки суду в інструмент юридичного лобювання, що потенційно може призводити до порушення принципу безсторонності суду.

З часом роль *amicus curiae* зазнала суттєвої еволюції: від нейтрального радника суду, який надавав об'єктивні аналітичні висновки, до активного учасника процесу, що нерідко відстоює інтереси конкретних осіб або груп, які не є формальними сторонами справи. Ця зміна була зумовлена тим, що правові системи поступово почали визнавати можливість впливу третьої сторони на хід судового процесу, що дозволило використовувати *amicus curiae* як засіб підтримки однієї зі сторін у спорі.

У ХХ столітті практика використання *amicus curiae* набула нового виміру. На початку 1900-х років судові інстанції розпочали ідентифікацію таких висновків не за особою їхнього автора, а за організацією, що їх ініціювала та фінансувала. Це сприяло поширенню інституційного залучення *amicus curiae*, що, з одного

боку, розширило можливості участі громадянського суспільства в судових процесах, а з іншого – відкрило шлях для впливових зацікавлених груп, що використовують цей механізм для просування своїх правових та політичних позицій [5, с. 8].

Отже, історична трансформація *amicus curiae* демонструє поступовий перехід від концепції «друга суду» у вузькому розумінні до ширшої адвокаційної моделі, що поєднує наукову експертизу з інтересами конкретних соціальних, політичних або економічних груп. Це викликає дискусію щодо оптимального балансу між забезпеченням юридичної безсторонності та потребою врахування ширшого суспільного контексту в процесі ухвалення судових рішень.

Серед ключових теоретичних розробок, які сприяли розумінню функцій *amicus curiae*, варто згадати класифікацію, запропоновану Samuel Krislov у 1963 році. Samuel Krislov виділяє три основні категорії *amicus curiae*. Традиційний або нейтральний «друг суду» (*neutral friend of the court*) – цей тип *amicus curiae* забезпечує суд об'єктивною, безсторонньою аналітичною інформацією, сприяючи розв'язанню складних юридичних питань. *Amicus curiae* діє виключно в інтересах правосуддя та не підтримує жодну зі сторін у справі. Адвокати з особливими інтересами (*advocates of special interests*) – представники цієї групи *amicus curiae* надають правову підтримку одній зі сторін у процесі, використовуючи свої аргументи для просування певної юридичної або соціальної позиції, що відповідає їхнім інтересам. Суб'єкти, що впливають на державну політику (*policy influencers*) – цей тип *amicus curiae* прагне не лише досягнення результату в конкретній справі, а й формування ширших правових чи політичних змін, що можуть мати довгострокові наслідки поза межами окремого судового провадження [11, с. 694–695].

Запропонована Samuel Krislov класифікація дозволяє глибше осмислити еволюцію ролі *amicus curiae* від суто консультативного механізму до інструменту, що може використовуватися як для об'єктивного сприяння правосуддю, так і для просування інтересів окремих груп чи інституцій.

Попри своє первісне походження із систем загального права, інститут *amicus curiae* набув широкого застосування й у правових системах цивільного права, а також у міжнародних судових інституціях, зокрема Міжнародному суді ООН та Європейському суді з прав людини. Його адаптація до континентальної правової традиції стала наслідком еволюційних змін у підходах до судового розгляду, які дедалі більше орієнтуються на інклюзивність правової аргументації та залучення експертних думок у процесі правозастосування [1].

Практика *amicus curiae* у міжнародних судах особливо проявляється в справах, пов'язаних із захистом права власності відповідно до положень Європейської конвенції з прав людини. Такі справи розкривають ключові принципи залучення *amicus curiae*, способи отримання релевантної інформації, а також механізми взаємодії Суду з *amici* та ступінь їхнього впливу на ухвалення рішень.

У сучасній судовій практиці виділяють п'ять основних категорій *amicus curiae*: фізичні особи (незалежні експерти, правознавці, фахівці у відповідних сферах

права); неурядові організації (*NGOs*) (правозахисні та громадські об'єднання, що здійснюють аналітичну діяльність у сфері прав людини); міжнародні організації (наприклад, Рада Європи, Організація Об'єднаних Націй); держави (урядові структури, що здійснюють правові подання в міжнародних судових процесах); національні незалежні органи (наприклад, омбудсмени або спеціалізовані правозахисні комісії) [8, с. 132].

Вплив *amicus curiae* на судові рішення здійснюється переважно через механізм надання спеціалізованих знань, що сприяє всебічному аналізу справи. У цьому контексті науковці розрізняють два основні методи залучення та використання знань *amici curiae*: активістський підхід (*activist mode*) – передбачає подання аргументів *de lege ferenda*, тобто рекомендацій щодо майбутнього вдосконалення законодавства та правових стандартів. У цьому випадку *amicus curiae* не лише коментують чинне право, але й формулюють пропозиції, спрямовані на розробку нових міжнародно-правових норм і принципів. експертний підхід (*expert mode*) – зосереджується на наданні Суду спеціалізованої інформації та аналітичних висновків щодо чинного права без безпосереднього просування змін у правовому регулюванні [1].

Отже, адаптація *amicus curiae* до міжнародного правового середовища відображає загальні тенденції до демократизації судового процесу та розширення його епістемологічної бази через залучення багаторівневої експертної думки.

Наукова спільнота висловлює низку концептуальних застережень щодо залучення *amicus curiae* у судові процеси, зокрема стосовно його впливу на трансформацію традиційно суб'єктивного судового розгляду в більш об'єктивний механізм, що може слугувати виразником інтересів громадянського суспільства загалом. Участь *amicus curiae* сприяє розширенню суб'єктного складу судового процесу, залучаючи до обговорення широке коло осіб і організацій, що підвищує рівень плюралізму та демократичності судових дебатів.

Водночас дедалі більша кількість потенційних учасників у міжнародному судочинстві та розширення можливостей для втручання третіх сторін породжує низку правових і процедурних проблем, що потребують ретельного врегулювання. Зокрема, міжнародні суди та трибунали стикаються з ризиком надмірного залучення *amicus curiae*, коли подані висновки можуть не мати безпосереднього зв'язку з юридичними чи фактичними обставинами конкретної справи, що може спричинити процесуальні ускладнення та перевантаження судової системи.

У цьому контексті впровадження чітких критеріїв та процедурних стандартів для участі *amicus curiae* є потрібною умовою оптимізації міжнародного судового процесу. Встановлення таких нормативних обмежень сприятиме зменшенню ризику зловживань цим механізмом, водночас зберігаючи його потенціал як важливого інструменту демократизації судових процедур та забезпечення більшої інклюзивності судових рішень.

Міжнародна судова практика свідчить про те, що потенційні *amici curiae* повинні отримати попередній дозвіл суду, обґрунтувавши доречність, релевантність

та безсторонність своїх правових позицій. Основним критерієм оцінювання доцільності подання є його потенційна корисність для суду та здатність забезпечити нову перспективу або спеціалізовану експертизу, яка відрізняється від позицій безпосередніх учасників справи.

Участь *amicus curiae* має відповідати юридичній релевантності справи, об'єктивності та відсутності конфлікту інтересів. В іншому випадку, зокрема це може призвести до ухвалення рішення про прийнятність або відхилення висновків *amicus curiae* [2]. Аналогічний підхід визначено в Регламенті Конституційного Суду Південно-Африканської Республіки, який чітко встановлює, що клопотання про допуск *amicus curiae* має містити аргументоване обґрунтування його доцільності, а також детальну експлікацію унікальності поданих доводів у порівнянні з правовими позиціями інших учасників процесу (підпункт «с» підпункту 6 пункту 10 Розділу 10) [9].

Однак у юрисдикціях європейських конституційних судів підхід до участі *amicus curiae* залишається неоднорідним. У деяких країнах запроваджені чіткі регламентні обмеження, що визначають процесуальні умови прийнятності висновків, тоді як в інших судових системах формалізовані механізми допуску відсутні. Така варіативність у правозастосовній практиці призводить до відсутності єдиного стандарту щодо ролі *amicus curiae* у конституційному судочинстві, що може впливати на процесуальну передбачність та узгодженість судових рішень.

У деяких країнах, таких як Велика Британія та Німеччина, суди мають чіткі правила щодо участі третьої сторони, тоді як у Польщі регулювання залишається гнучким і неформалізованим.

У польській судовій системі механізм *amicus curiae* не є формально закріпленим як офіційна юридична процедура, включаючи провадження в Конституційному трибуналі Польщі. Водночас залучення сторонніх експертів або організацій, які надають висновки, схожі за своєю природою на *amicus curiae*, можливе в межах наявних процесуальних механізмів.

Польське законодавство не містить спеціальних норм, які б безпосередньо регулювали подання висновків *amicus curiae*. Основні юридичні акти, що визначають процедуру провадження в Конституційному трибуналі, – це Закон про організацію та порядок здійснення судочинства в Конституційному Трибуналі (2016) [12] та Конституція Республіки Польща (1997). Однак жоден із цих документів прямо не визначає участь третіх сторін у процесі, як це характерно для юрисдикцій загального права або міжнародних судів.

Попри відсутність формалізованого механізму, існують альтернативні способи залучення експертних висновків. Зокрема, відповідно до статті 32 цього Закону суд має право звертатися до експертів, науковців-правників або спеціалізованих установ з метою отримання висновків, які сприятимуть вирішенню справи. У цьому контексті трибунал може запрошувати академічні установи, юридичних експертів або інші організації для подання письмових чи усних висновків із питань, що є суспільно значущими.

У випадках, коли розгляд справи стосується суспільно значущих або дискусійних конституційних питань у судовій практиці Конституційний Трибунал активно застосовує цей правовий інститут. Зокрема, у рішенні від 16.01.2006 (справа SK 30/05) Трибунал наголосив на фундаментальній ролі діалогу, прозорості та суспільної комунікації в процесі вирішення конституційних спорів. Надання правових позицій громадськими організаціями сприяє зміцненню конституційних цінностей та формуванню суспільних установок, що відповідають принципам громадянського суспільства.

Громадські організації, чия діяльність безпосередньо корелює з предметом конституційного провадження, мають можливість подати експертний висновок, що забезпечує комплексне осмислення правової проблематики, сприяє підвищенню суспільної легітимності рішень Трибуналу та посилює громадський контроль за функціонуванням державних інституцій. Конституційний Трибунал виходить із концептуальної засади, що ініціювання та розвиток суспільного діалогу, зокрема в контексті перевірки конституційності законодавчих актів, відіграє ключову роль у зміцненні довіри громадян до державних органів і судової системи загалом [13].

У Франції механізм подання правового висновку третіми сторонами, що виконує функції аналогічні *amicus curiae* поступово набуває все більшого значення, хоча формально цей інститут також не закріплений у процесуальному законодавстві. Конституційна рада (*Conseil Constitutionnel*) надає можливість урядовим органам, парламенту та іншим уповноваженим інституціям подавати зауваження під час конституційного провадження [10]. Попри те, що ця практика не класифікується як *amicus curiae* в традиційному розумінні, вона виконує схожу функцію, забезпечуючи суд можливістю отримання додаткової інформації для обґрунтованого розгляду справи.

Конституційна реформа від 23 липня 2008 року внесла до Конституції нову статтю 61–1, яка дозволяє будь-якій особі оскаржити в суді відповідність законодавчого положення правам і свободам, гарантованим Конституцією. У разі дотримання певних умов, порушене таким чином «питання першочергової конституційності» (*Question Prioritaire de Constitutionnalité*) [6] передається до Конституційної Ради, яка, у разі потреби, скасовує положення, визнане неконституційним (змінена ст. 62 Конституції). Такий механізм сприяє посиленню гарантій захисту прав громадян та підвищенню ролі Конституції в процесі правозастосування. У рамках процедури QPC зацікавлені сторони, такі як науковці, неурядові організації (*NGOs*) чи спеціалізовані установи, можуть подавати письмові зауваження з конституційних питань, що перебувають на розгляді Конституційної Ради. Хоча такі подання не мають офіційного статусу *amicus curiae*, вони фактично виконують відповідну роль, зокрема в справах, пов'язаних із захистом прав людини.

Неурядові організації (*NGOs*), правозахисні організації та професійні спільноти виступають як *de facto amici*, особливо в справах щодо громадянських свобод,

трудових прав або захисту персональних даних. Наприклад, у випадках, що стосуються екологічного права або регулювання у сфері праці, подання третіх сторін сприяють залученню експертного аналізу та ширшої суспільної перспективи.

Державна рада (*Conseil d'État*), що є найвищим адміністративним судом Франції, також дозволяє втручання третіх сторін у судові процеси, що частково нагадує функціонування *amicus curiae* в міжнародній судовій практиці. Зауважимо, що це особливо помітно в справах, пов'язаних із питаннями політики та регулювання суспільно значущих сфер. Державна рада має дискреційні повноваження приймати такі подання, здебільшого в письмовій формі. Найбільш поширеними є справи, що стосуються екологічного права, громадського здоров'я, масштабних інфраструктурних проєктів. У таких процесах значну роль відіграють неурядові організації (*NGOs*), академічні установи та громадські організації, які подають юридично обґрунтовані аргументи на підтримку суспільних інтересів.

У 2010 році було ініційовано реформу адміністративної юстиції, яка дозволяє суддівським колегіям Державної ради заслуховувати зауваження будь-яких осіб, чий знання або досвід як *amicus curiae* можуть бути корисними для ухвалення рішення в конкретному спорі. Зокрема, у межах таких процесів суддя може звертатися до фахівців із різних галузей, таких як філософія, економіка, соціологія або медицина, щоб отримати експертні висновки щодо етичних, економічних, соціальних чи екологічних аспектів справи. Цей підхід, що відзначається підвищеною відкритістю до громадськості, має на меті збагатити роботу Державної ради та зробити її рішення більш прозорими та зрозумілими для широкої аудиторії [3].

Зростаюча популярність *amicus curiae* у Франції відображає загальну тенденцію до розширення участі громадянського суспільства в судовому процесі, що є характерним для європейської правової традиції. Впровадження аналогічних механізмів узгоджується з практикою, прийнятою в Європейському суді з прав людини та Суді Європейського Союзу, де участь третіх сторін є широко визнаною та регламентованою процедурою.

На відміну від юрисдикцій загального права, де *amicus curiae* є формалізованим процесуальним інститутом, у Франції його застосування залежить від розсуду суду. Суди вибірково підходять до прийняття таких висновків, перевіряючи їхню релевантність та юридичну значущість у межах конкретного провадження.

Загалом практика, аналогічна до *amicus curiae*, стає дедалі важливішою в конституційному й адміністративному судочинстві Франції, що пов'язано зі зростаючою складністю сучасних правових питань та потребою врахування ширшого суспільного контексту під час ухвалення рішень.

Федеральний конституційний суд Німеччини (*Bundesverfassungsgericht*) має дискреційні повноваження щодо допуску заяв третіх сторін у справах, що стосуються застосування Зasadничого Закону (*Grundgesetz*). Відповідно до судової практики подання *amicus curiae* розглядаються з урахуванням їхньої релевантності, об'єктивності та відсутності упередженості. Суд має право відхилити по-

дання, якщо вони містять політично вмотивовані аргументи або не мають суттєвої цінності для розгляду конституційних питань.

Зміст висновків *amicus curiae* повинен відповідати критеріям юридичної значущості, що означає їхній безпосередній зв'язок із предметом розгляду справи. Такі подання приймаються, якщо вони надходять від організацій або осіб, які мають визнаний експертний рівень у відповідній сфері права.

Федеральний конституційний суд Німеччини також має право запитувати інформацію в судових та адміністративних органах, які здійснюють юридичну й адміністративну допомогу Суду. Відповідно до §22(5) Закону про Федеральний конституційний суд, за ініціативою члена-доповідача Сенату або за рішенням Сенату, Президент Суду може звернутися до незалежних експертів із метою отримання спеціалізованих висновків, що мають значення для розгляду справи.

Поряд з цим на практиці подання *amicus curiae* можуть здійснювати різні правозахисні й професійні організації. Наприклад, Товариство за свободу прав *eV* та Берлінська асоціація орендарів *eV* подали подання *amicus curiae* у справі щодо регулювання орендної плати в житловому секторі Берліна. Вони вважали, що цей Закон стосується їх сфери діяльності та компетенції, що стало підставою для їх участі у провадженні [4].

Отже, Федеральний конституційний суд Німеччини використовує механізм *amicus curiae* як інструмент експертного залучення, проте чітко регламентує його межі з метою забезпечення об'єктивності судового розгляду та недопущення політичного впливу на судові рішення.

Звертаємо увагу, що на відміну від зазначених юрисдикцій інститут *amicus curiae* є формалізованим інструментом у конституційному судочинстві України. Його застосування сприяє залученню експертних думок із питань, що мають значну суспільну важливість, що, своєю чергою, забезпечує підвищення прозорості судових процедур через відкритість до залучення незалежних джерел інформації. Крім того, цей механізм сприяє демократизації правосуддя шляхом розширення кола учасників, які можуть впливати на процес інтерпретації юридичних норм, забезпечуючи більш всебічний та обґрунтований підхід до правозастосування. Розвиток інституту *amicus curiae* в Україні має ґрунтуватися на всебічному аналізі міжнародного досвіду з одночасним урахуванням специфіки національної правової системи, що дозволить забезпечити дієве функціонування цього механізму в рамках конституційного судочинства. Однак цей процес супроводжується низкою викликів, зокрема ризиками політизації *amicus curiae*, його зловживання для просування вузьких інтересів та перетворення на інструмент лобіювання. У зв'язку з цим потрібно впровадити чіткі процедурні вимоги, що регламентують критерії прийнятності висновків, зокрема їх відповідність вимогам об'єктивності й юридичної аргументованості. Конституційне провадження вимагає залучення різноманітних експертних думок через складність і багатогранність конституційних питань, що потребують всебічного та безстороннього аналізу. Це, своєю чергою, обумовлює потребу гнучкості інституту *amicus curiae*, яка забезпечує його

здатність адаптуватися до змінних правових та соціально-політичних умов, не порушуючи до того ж принципи прозорості та демократичності судового процесу. Така гнучкість сприяє залученню фахівців із різних наукових, соціальних та інших галузей чия експертиза може внести важливий внесок в ухвалення рішень, що мають вагомe суспільне значення. Проте ця гнучкість повинна зберігати баланс між юридичною точністю та суспільними інтересами, гарантуючи дієвість і легітимність конституційного судочинства.

ВИСНОВКИ

Інститут *amicus curiae* відіграє ключову роль у сучасному конституційному судочинстві як інструмент, що сприяє підвищенню прозорості, об'єктивності й інклюзивності судового процесу. Проведений аналіз засвідчує, що безсторонність та експертна неупередженість правових висновків *amici* є необхідною умовою їх ефективного функціонування. Доктринальна імперативність нейтральності таких висновків є основою для збереження довіри до судової системи та легітимності судових рішень.

Міжнародний досвід демонструє значну варіативність у підходах до нормативного закріплення та застосування *amicus curiae*, проте успішні моделі об'єднують спільне: чіткі процедурні вимоги, перевірка юридичної значущості та відсутності конфлікту інтересів. Український досвід, попри формалізацію цього інституту в практиці Конституційного Суду, потребує подальшого розвитку на основі найкращих європейських практик та рекомендацій Венеційської комісії.

Участь *amicus curiae* має залишатися інструментом, що працює в інтересах правосуддя, а не засобом просування вузьких інтересів. Упровадження чітких стандартів оцінювання релевантності та нейтральності *amici* забезпечить збереження балансу між демократичним діалогом у суді та незалежністю судочинства. Це, своєю чергою, сприятиме підвищенню правової культури, зміцненню правової держави та забезпеченню захисту основоположних прав людини.

Ми вже згадували, що інститут *amicus curiae* відіграє визначальну роль у конституційному судочинстві як механізм, що сприяє підвищенню транспарентності, об'єктивності й інклюзивності судового процесу. Емпіричний аналіз підтверджує, що безсторонність та експертна нейтральність правових позицій *amici* є фундаментальними передумовами їхньої дієвості. Доктринальна вимога безсторонності таких висновків становить основу для забезпечення суспільної довіри до судової системи та легітимності ухвалених рішень.

Компаративне вивчення міжнародного досвіду сприяє формуванню значної диференціації нормативних підходів до регулювання та імплементації *amicus curiae*. Проте ефективні моделі об'єднують не лише наявність чітко визначених процедурних стандартів, а й водночас оцінювання юридичної релевантності висновків та виключення будь-яких конфліктів інтересів. Українська практика, хоча й демонструє елементи інституційної формалізації *amicus curiae* в діяльності Консти-

туційного Суду України, потребує подальшого вдосконалення з урахуванням передових європейських стандартів і рекомендацій Венеційської Комісії.

Участь *amicus curiae* має залишатися інструментом, спрямованим на служіння інтересам правосуддя, уникаючи використання для реалізації партикулярних цілей. Установлення строгих критеріїв оцінювання релевантності, нейтральності й експертної цінності висновків сприятиме гармонізації демократичного дискурсу в судовому процесі з принципом незалежності судової влади. Такий підхід, своєю чергою, забезпечить зміцнення правової культури й ефективний захист засадничих прав і свобод людини.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Для оцінювання ефективності участі *amicus curiae* в конституційному судочинстві потрібно створити систему моніторингу, яка дозволить аналізувати вплив правових позицій третіх осіб на рішення Конституційного Суду України. Це сприятиме розвитку юридичної науки, надасть можливість здійснювати ретельний аналіз кожного випадку та приймати відповідні кроки для вдосконалення інституту в майбутньому. На нашу думку, оцінювання ефективності участі *amicus curiae* в провадженнях має стати основою для подальших рекомендацій щодо вдосконалення правових механізмів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Doliz A. V. Making International Property Law: The Role of Amici Curiae in International Judicial Decision-Making. *Syracuse Journal of International Law and Commerce*. 2013. № 3/24. P. 119–128. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2086433
- [2] Judgement of United States Court of Appeals, February 16, 1982 in Case *Hoptowit v. Ray*, 682 F.2d 1237, 1260 (9th Cir. 1982), abrogated by *Sandin v. Conner*, 515 U. S. 472 (1995); *Miller-Wohl Co., Inc. v. Commissioner of Labor & Industry of Montana*, 694 F.2d 203, 204 (9th Cir. 1982). URL: https://www.eric.org/wp-content/uploads/2023/09/Amici-Curiae_Motion-for-Leave-and-Brief_Filed-September-11-2023.pdf
- [3] Décret du Conseil d'Etat n° 2010–164 du 22 Février 2010 relatif aux compétences et au fonctionnement des juridictions administratives. *Journal Officiel* du 23 Février 2010. URL: <https://www.conseil-etat.fr/actualites/reforme-de-la-justice-administrative>
- [4] Leitsätze zum Beschluss des Zweiten Senats vom 25. März 2021. 2 BvF 1/20, 2 BvL 4/20, 2 BvL 5/20. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2021/03/fs20210325a_2bvff000120.html
- [5] Simard L. S. An Empirical Study of Amicus Curiae in Federal Court: A Fine Balance of Access, Efficiency, and Adversarialism. *Review of Litigation. Suffolk University Law School Research Paper*: 2008. № 07/34. P. 8–24. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1015602
- [6] Loi constitutionnelle la République française n° 2008–724 du 23 Juillet 2008 de modernisation des institutions de la Ve République. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000019237256?__cf_chl_tk=q5wthhmBRmlWmKVvf.ZNSVWvCrw7iRcbV.hj2SCp2qA-1765876321-1.0.1.1-K.mBJWtq8M9tc4C5WFHKC WZwL19yrcGT5J_moylhUjQ

- [7] Lowman M. K. The Litigating Amicus Curiae: When Does the Party Begin after the Friends Leave. *American University Law Review*. 1992. P. 1243–1299. URL: <https://digitalcommons.wcl.american.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1838&context=aulr>
- [8] Doliz A. V. Making International Property Law: The Role of Amici Curiae in International Judicial Decision-Making. *Syracuse Journal of International Law and Commerce*. 2013. Vol. 40.
- [9] Rules of Constitutional Court of Republic of South Africa. *Regulation Gazette*. № 7827. 31 October 2003. URL: https://www.justice.gov.za/legislation/regulations/r2003/2003_r7827_gg25726-concourt-rules.pdf
- [10] Règlement intérieur sur la procédure suivie devant le Conseil constitutionnel de la République française pour les déclarations de conformité à la Constitution. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/fondements-textuels/reglement-interieur-sur-la-procedure-suivie-devant-le-conseil-constitutionnel-pour-les-declarations>
- [11] Krislov S. The Amicus Curiae Brief: From Friendship to Advocacy. *Yale Law Journal*. 1962–1963. P. 694–721. URL: <https://openyls.law.yale.edu/server/api/core/bitstreams/c857bd50-b60d-466f-b479-3d7c95660933/content>
- [12] Ustawa z dnia 30 Listopada 2016 r. O organizacji i trybie postępowania przed Trybunałem Konstytucyjnym. URL: https://trybunal.gov.pl/fileadmin/content/dokumenty/Akty_normatywne/ustawa_o_organizacji_i_trybie_postepowania_przed_Trybunałem_Konstytucyjnym.pdf
- [13] Wyrok Trybunałem Konstytucyjnym z dnia 16 stycznia 2006 r. Sygn. akt SK 30/05. URL: <https://ipo.trybunal.gov.pl/ipo/Sprawa?cid=3&dokument=1463&sprawa=3982>

REFERENCES

- [1] Doliz, A. V. (2013). Making International Property Law: The Role of Amici Curiae in International Judicial Decision-Making. *Syracuse Journal of International Law and Commerce*, 3/24, 119–128. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2086433
- [2] Judgement of United States Court of Appeals (1982, February 16) in Case *Hoptowit v. Ray*, 682 F.2d 1237, 1260 (9th Cir. 1982), abrogated by *Sandin v. Conner*, 515 U. S. 472 (1995); *Miller-Wohl Co., Inc. v. Commissioner of Labor & Industry of Montana*, 694 F.2d 203, 204 (9th Cir. 1982). Retrieved from https://www.eric.org/wp-content/uploads/2023/09/Amici-Curiae_Motion-for-Leave-and-Brief_Filed-September-11-2023.pdf
- [3] Décret du Conseil d’Etat (N 2010–164, 2010, Février, 22) relatif aux compétences et au fonctionnement des juridictions administratives. *Journal Officiel*. 2010, Février, 23. Retrieved from <https://www.conseil-etat.fr/actualites/reforme-de-la-justice-administrative>
- [4] Leitsätze zum Beschluss des Zweiten Senats (2021, März, 25). 2 BvF 1/20, 2 BvL 4/20, 2 BvL 5/20 Retrieved from https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2021/03/fs20210325a_2bvff00120.html
- [5] Simard, L. S. (2008). An Empirical Study of Amicus Curiae in Federal Court: A Fine Balance of Access, Efficiency, and Adversarialism. *Review of Litigation. Suffolk University Law School Research Paper*, 07/34, 8–24. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1015602
- [6] Loi constitutionnelle la République française (N 2008–724, 2008, Juillet, 23) modernisation des institutions de la Ve République. Retrieved from https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000019237256?__cf_chl_tk=q5wthhmBRm1WmKvVf

- ZNSVWvCrw7iRcbV.hj2SCp2qA-1765876321-1.0.1.1-K.mBJWtq8M9tc4C5WFHKC
WZwL19yrcGT5J_moylhUjQ
- [7] Lowman, M. K. (1992). The Litigating Amicus Curiae: When Does the Party Begin after the Friends Leave. *American University Law Review*, 1243–1299. Retrieved from <https://digitalcommons.wcl.american.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1838&context=aulr>
- [8] Doliz, A. V. (2013). Making International Property Law: The Role of Amici Curiae in International Judicial Decision-Making. *Syracuse Journal of International Law and Commerce*, 40.
- [9] Rules of Constitutional Court of Republic of South Africa. *Regulation Gazette № 7827* (2003, October, 31). Retrieved from https://www.justice.gov.za/legislation/regulations/r2003/2003_r7827_gg25726-concourt-rules.pdf
- [10] Règlement intérieur sur la procédure suivie devant le Conseil constitutionnel de la République française pour les déclarations de conformité à la Constitution. Retrieved from <https://www.conseil-constitutionnel.fr/fondements-textuels/reglement-interieur-sur-la-procedure-suivie-devant-le-conseil-constitutionnel-pour-les-declarations>
- [11] Krislov, S. (1962–1963). The Amicus Curiae Brief: From Friendship to Advocacy. *Yale Law Journal*, 694–721. Retrieved from <https://openyls.law.yale.edu/server/api/core/bitstreams/c857bd50-b60d-466f-b479-3d7c95660933/content>
- [12] Ustawa O organizacji i trybie postępowania przed Trybunałem Konstytucyjnym (2016, Listopada, 30). Retrieved from https://trybunal.gov.pl/fileadmin/content/dokumenty/Akty_normatywne/ustawa_o_organizacji_i_trybie_postepowania_przed_Trybunalem_Konstytucyjnym.pdf
- [13] Wyrok Trybunałem Konstytucyjnym (2006, Stycznia, 16). Sygn. akt SK 30/05 Retrieved from <https://ipo.trybunal.gov.pl/ipo/Sprawa?cid=3&dokument=1463&sprawa=3982>

Віктор Валентинович Городовенко

Доктор юридичних наук, професор
Член-кореспондент НАПрН України
Національна академія правових наук України
61024, вул. Григорія Сковороди, 70, Харків, Україна

Суддя Конституційного Суду України
Конституційний Суд України
01033, вул. Жилианська, 14, Київ, Україна

Viktor V. Gorodovenko

Doctor of Laws, Professor
Corresponding Member NALS of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Judge of the Constitutional Court of Ukraine
Constitutional Court of Ukraine
01033, 14 Zhylianska St., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Городовенко В. В. Забезпечення нейтральності: доктринальна імперативність безсторонності консультативних висновків *amicus curiae*. Вісник Національної академії правових наук України. 2025. Т. 32. №4. С. 45–62.

Suggested Citation: Gorodovenko, V. V. (2025). Ensuring Neutrality: the Doctrinal Imperative of Impartiality in *Amicus Curiae* Advisory Opinions. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(4), 45–62.

Стаття надійшла / Submitted: 17/10/2025

Доопрацьовано / Revised: 17/11/2025

Схвалено до друку / Accepted: 18/12/2025

Володимир Васильович Носік

Національна академія правових наук України

Харків, Україна

Навчально-науковий інститут права

Київського національного університету імені Т. Шевченка

Київ, Україна

Марія Анатоліївна Копиця

Навчально-науковий інститут права

Київського національного університету імені Т. Шевченка

Київ, Україна

НОРМАТИВНІ ЗАСАДИ ВУГЛЕЦЕВОГО ФЕРМЕРСТВА В ЄС І ЙОГО КРАЇНАХ ЧЛЕНАХ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація. *Розвиток вуглецевого фермерства є ключовим правовим та екологічним пріоритетом у контексті мети Європейського Союзу щодо досягнення кліматичної нейтральності до 2050 року. Актуальність цього дослідження полягає у дедалі більшому визнанні сільськогосподарських практик, що сприяють поглинанню вуглецю та зменшенню викидів парникових газів, як невід'ємних складників кліматично орієнтованого землекористування та стратегій розвитку сільських територій. Мета статті – дослідити правову природу вуглецевого фермерства в рамках нормативно-правової системи Євро-союзу та оцінити перспективи його інтеграції в українське законодавство як інструменту сталого розвитку сільського господарства та правової гармонізації із Союзом. У роботі застосовуються теоретико-правові та порівняльні підходи до вивчення інституту вуглецевого фермерства, аналізуються первинні та вторинні законодавчі акти Європейського Союзу, політичні інструменти його держав-членів, а також стратегічні плани, що регулюють охорону навколишнього середовища, аграрну політику та політику в сфері клімату. Результати дослідження демонструють, що вуглецеве фермерство в Союзі еволюціонувало від абстрактної політичної концепції до законодавчо врегульованого правового інституту, забезпеченого такими нормативними інструментами, як Спільна сільськогосподарська політика, Європейський кліматичний закон та нещодавно затверджена Система сертифікації видалення вуглецю. Зазначені нормативно-правові акти встановлюють критерії сертифікації, моніторингу та обліку вуглецю, водночас надаючи державам-членам можливість впроваджувати індивідуальні національні моделі. Франція, Іспанія, Німеччина, Польща, Італія та Нідерланди пропонують приклади різноманітних регуляторних стратегій, включаючи створення спеціальних реєстрів, запровадження добровільних схем сертифікації та впровадження програм фінансових стимулів за практики, спрямовані на поглинання парникових газів. Практична цінність пропонованого наукового аналізу полягає в обґрунтуванні необхідності розробки в Україні національної правової бази для підтримки розвитку інституту вуглеце-*

вого фермерства. Зокрема, це передбачає унормування термінології в цій сфері, запровадження процедур сертифікації та створення ринкової інфраструктури для торгівлі вуглецевими одиницями. Зазначені заходи є важливим кроком у напрямі адаптації вітчизняного законодавства до законодавства ЄС у сфері охорони навколишнього середовища, забезпечення доступу до фінансування заходів із протидії зміні клімату, а також сприяння розвитку сталого сільського господарства.

Ключові слова: вуглецеве фермерство; Система сертифікації видалення вуглецю; Спільна сільськогосподарська політика; механізми кредитування вуглецю в сільському господарстві; кліматично стійкі сільськогосподарські практики; декарбонізація сектору землекористування; адаптація національного законодавства.

Volodymyr V. Nosik

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

Educational and Scientific Institute of Law,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
Kyiv, Ukraine

Mariia A. Kopytsia

Educational and Scientific Institute of Law,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
Kyiv, Ukraine

REGULATORY FRAMEWORK FOR CARBON FARMING IN THE EU AND ITS MEMBER STATES: A COMPARATIVE LEGAL STUDY

Abstract. *The development of carbon farming represents a key legal and environmental priority in the context of the European Union's goal of achieving climate neutrality by 2050. The relevance of this research lies in the growing recognition of agricultural practices that sequester carbon and reduce greenhouse gas emissions as integral components of climate-oriented land management and rural development strategies. The purpose of the article is to examine the legal nature of carbon farming within the EU's regulatory system and to evaluate the prospects for its integration into Ukrainian legislation as a tool for sustainable agricultural development and legal harmonisation with the European Union. The study applies theoretical, legal and comparative methodologies, analysing Union's primary and secondary legislation, policy instruments of its member states, and strategic planning documents governing environmental protection, agriculture and climate policy. The results reveal that carbon farming in the European Union has evolved from an abstract policy concept into a regulated institution supported by legal instruments such as the Common Agricultural Policy, the European Climate Law, and the newly adopted Carbon Removal Certification Framework. These instruments establish criteria for certification, monitoring, and reporting of carbon unit's sequestration, while allow-*

ing member states to implement tailored national normative models. France, Spain, Germany, Poland, Italy and the Netherlands offer examples of diverse regulatory strategies, including registries, voluntary certification schemes and eco-incentive programmes. The practical value of the research lies in substantiating the need for Ukraine to develop a national legal framework for carbon farming. This includes the introduction of legal definitions, certification procedures, and market infrastructure for carbon units. Such measures are essential to align Ukrainian legislation with European environmental law, unlock access to climate finance, and promote sustainable agriculture as part of broader European integration and climate policy.

Key words: *carbon farming; Carbon Removal Certification Framework; Common Agricultural Policy; agricultural carbon crediting mechanisms; climate-resilient agricultural practices; decarbonisation of land use sectors; national legislation adaptation.*

ВСТУП

Вуглецеве фермерство – комплексне поняття, що позначає практики управління земельними ресурсами, які сприяють поглинанню вуглецю в ґрунтах і біомасі, одночасно зменшуючи викиди парникових газів (далі – ПГ) у сільському господарстві. Указана конструкція еволюціонувала від вузького експериментального напрямку нормативного регулювання до центрального елементу європейської програми розвитку клімату та сільських територій. Зокрема, такі практики, як: вирощування покривних культур, консерваційний обробіток ґрунту, агролісомеліорація, зволоження торфовищ, застосування біовугілля, а також удосконалення системи ведення тваринництва, набувають все більшого визнання завдяки своїй здатності забезпечувати ефективно пом'якшення наслідків зміни клімату, а також створювати додаткові переваги для підтримки біорізноманіття, підвищення якості води, здоров'я ґрунтів та забезпечення стійкості аграрного виробництва [1, с. 190; 2, с. 708].

Із активізацією зусиль Європи щодо досягнення кліматичної нейтральності застосування заходів із поглинання вуглецю шляхом використання земельних ресурсів вийшло на перший план у стратегіях Європейського Союзу (далі – ЄС, Союз, Євросоюз) та його державах-членах [3, с. 2].

На рівні Євросоюзу вуглецеве фермерство функціонує на перетині декількох нормативно-правових режимів: кліматичного законодавства, яке регулює облік викидів ПГ, земельного законодавства, насамперед Регламенту ЄС 2018/841 щодо землекористування, зміни землекористування та лісового господарства (Land Use, Land Use Change and Forestry Regulation, далі – LULUCF) [4] та аграрного законодавства, у першу чергу через такі інструменти, як Спільна сільськогосподарська політика (Common Agricultural Policy, далі – CAP) [5]. Остання формує різноманітні стимули, спеціальні екологічні схеми та варіанти отримання фінансової підтримки фермерами за умови використання аграрних технологій, здатних мінімізувати негативний вплив на навколишнє середовище. Паралельно з цим держави-члени Союзу продовжують ініціювати розроблення та впровадження широкого спектру політичних інструментів, у т.ч. схеми державних субсидій, регулятор-

ні акти та добровільні програми сертифікації обліку ПГ, що передбачають торгівлю вуглецевими одиницями. Кожна з таких схем адаптована до внутрішніх пріоритетів або ринкових умов національного правопорядку.

Європейська зелена угода (European Green Deal) та встановлена Союзом мета досягнення кліматичної нейтральності до 2050 року посилюють необхідність вирішення питань пов'язаних із адаптацією наявних сільськогосподарських практик до умов сучасного світового аграрного ринку [6]. Реформи CAP та нова концепція ЄС щодо сертифікації поглинання вуглецю відтак спрямовані на мобілізацію державних та приватних економічних ресурсів для впровадження масштабованих, кліматично-орієнтованих сільськогосподарських практик.

Протягом останніх п'яти років нова хвиля досліджень у галузі права та управління дозволила «картографувати» цю сферу та виявити актуальні питання законодавчої політики ЄС у обраній для аналізу ділянці.

Деякі дослідники застерігають, що все більша залежність від технологій видалення вуглецю створює ризик «стримування пом'якшення наслідків» (mitigation deterrence) – ситуації, в якій можливість поглинання ПГ використовується для відстрочення або заміщення термінових заходів зі скорочення викидів [7]. Стимування пом'якшення наслідків слід розглядати як системне відхилення від зобов'язань щодо скорочення викидів ПГ, зумовлене наявністю або перспективою майбутнього використання технологій із видалення вуглецю. У правовому контексті це може трансформуватися в регуляторно хибний стимул, за якого виконання обов'язків зі скорочення викидів, передбачених чинним законодавством Союзу, фактично може бути пом'якшене або обійдене шляхом компенсування таких викидів відповідними заходами з видалення вуглецю в майбутньому. Наприклад, Нільс Мейер Олендорф та інші проводять комплексний правовий аналіз пропозиції Європейської Комісії щодо Системи сертифікації видалення вуглецю (Carbon Removal Certification Framework, CRCF), зосередившись на її взаємодії з більш широким корпусом існуючого законодавства у сфері охорони навколишнього середовища. У своїй оцінці дослідники визначають ключові відкриті елементи конструкції вуглецевого фермерства, зокрема щодо критеріїв сертифікації та визнання схем інших учасників відповідних правовідносин, а також обговорюють потенційні наслідки для узгодженості регулювання та правової визначеності загальносоюзного законодавства [8, с. 17]. Деякі юридичні дослідження розглядають потенційні ролі сертифікованих одиниць видалення вуглецю в рамках CRCF, зокрема щодо їх використання для цілей дотримання законодавчих вимог та фінансування сільськогосподарського виробництва. Зокрема, у подібних роботах висвітлено правові шляхи та інституційні обмеження, закладені в існуючих кліматичних інструментах ЄС, що піднімає важливі питання щодо сумісності такого використання із вимогами національного законодавства держав-членів [9, с. 36–44].

З огляду на виклики сучасної кліматичної політики, імплементацію міжнародних зобов'язань у сфері охорони довкілля та стратегічний курс України на пра-

вову інтеграцію до Євросоюзу, актуалізується потреба всебічного дослідження нормативних підходів до регулювання вуглецевого фермерства. Особливої ваги це питання набуває у контексті забезпечення не лише екологічних цілей, але й зміцнення конкурентоспроможності аграрного сектору України на ринку ЄС, де вуглецеве фермерство дедалі частіше розглядається як елемент «зеленої архітектури» спільної аграрної політики.

Попри зростаючий інтерес до цієї тематики, в Україні відсутнє чітке нормативне визначення та загальнонаціональна програма вуглецевого фермерства. Крім того, вітчизняне законодавство наразі не містить юридично обов'язкових вимог щодо створення системи аграрного вуглецевого кредитування як необхідної умови євроінтеграції чи отримання макрофінансової підтримки. Водночас аналіз Регламенту (ЄС) 2024/792 та Плану України в межах ініціативи «Ukraine Facility» [10] вказує на наявність опосередкованих нормативних орієнтирів, що передбачають підтримку екологічно та кліматично чутливих практик, зокрема посилення здатності ґрунтів до акумуляції CO₂. Це створює нову нормативну парадигму, в межах якої вуглецеве фермерство може стати елементом системної трансформації вітчизняної аграрної сфери.

Мета дослідження – здійснити вивчення сутності й юридичної природи вуглецевого фермерства як новітнього правового феномену нормотворчої політики Союзу. Ключовими завданнями статті відтак є: 1) надати характеристику правової природи вуглецевого фермерства в системі права ЄС, з урахуванням його міждисциплінарного змісту, поєднання екологічного, аграрного та кліматичного права, а також оцінити його нормативно-правову детермінацію; 2) здійснити аналіз основних нормативно-правових актів, що регулюють сферу вуглецевого фермерства на наднаціональному рівні; 3) встановити інституційні, нормативні й адміністративні особливості держав-членів Союзу, що сприяють впровадженню ефективної системи вуглецевого фермерства; 4) артикулювати потребу щодо формування правової основи аграрного вуглецевого кредитування в Україні як інструменту сталого розвитку сільського господарства та засобу правової інтеграції до *acquis communautaire* ЄС.

Таким чином, наукова новизна пропонованого до уваги дослідження полягає насамперед у вперше здійсненому комплексному правовому аналізі системи регулювання вуглецевого фермерства в контексті його майбутнього впровадження до системи українського законодавства та забезпеченні науково обґрунтованої основи для формування національної політики в сфері кліматоорієнтованого сільського господарства.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

У цьому дослідженні використовується теоретико-правова й компаративна методологія, що ґрунтується на принципах аграрного та екологічного права, для аналізу політичного порядку денного Європейського Союзу щодо вуглецевого фермерства та визначення потенційних шляхів реформування вітчизняного законодавства.

В академічній та аналітичній літературі існує кілька поглядів на визначення поняття вуглецевого фермерства. Загалом їх можна умовно скомпонувати у вигляді таких двох підходів:

1) природоохоронний (екологічний) підхід визначає вуглецеве фермерство як цільове застосування сільськогосподарських технологій, що сприяють збільшенню чистого вилучення вуглецю з атмосфери та його накопиченню в ґрунтах або біомасі; прихильники цього підходу підкреслюють важливість звернення уваги на цінність підтримки біофізичних процесів, *і.е.* накопичення вуглецю в ґрунті, лісовідновлення, агролісомеліорації та сталого управління випасом, а фермерство розглядається як засіб пом'якшення наслідків зміни клімату [11].

2) у межах інструментально-економічного підходу вуглецеве фермерство пропонується розглядати як спеціальний економічний механізм, за допомогою якого фермери отримують певні стимули фінансового характеру (субсидії, виплати або кредитні кошти) за вимірюване й перевірене зниження викидів або збільшення обсягів їх поглинання; у цьому випадку вуглецеве фермерство визначається як заснована на ринкових відносинах схема, що інтегрує сільське господарство в систему торгівлі вуглецевими викидами або в орієнтовані на результат системи фінансування у «зеленому» секторі економіки [12].

У праві ЄС окреслені підходи не є взаємовиключними. Навпаки, вони реалізуються як взаємодоповнювальні виміри єдиного інституту правового регулювання вилучення та збереження вуглецю в аграрній сфері. Передусім біофізичний (екологічний) вимір конкретизується шляхом установаження матеріальних критеріїв надійності, тривалості збереження результатів, недопущення міграції викидів, забезпечення додатковості ефекту поглинання ПГ та належного управління ризиками, що підтверджується відповідними процедурами моніторингу, звітування і верифікації (Measurement, Reporting, and Verification, далі – MRV). По-друге, інструментально-економічний вимір реалізується шляхом інституціоналізації прозорої системи сертифікації результатів поглинання вуглецю (*results-based certification*) та впровадження узгоджених із правом внутрішнього ринку Союзу механізмів економічного стимулювання (ринкових і неринкових інструментів, включно з режимами державної допомоги).

Таким чином, у загальноєвропейському правопорядку інститут вуглецевого фермерства розвивається як «міст» між матеріальними природоохоронними вимогами і ринково-орієнтованими стимулами. Сукупно ці виміри, *de lege lata* у межах *acquis communautaire* Союзу, виконують функцію матеріальних і процедурних гарантій належного врядування та спрямовані на досягнення телеологічної мети інституту – кліматичної нейтральності, із дотриманням принципів пропорційності, правової визначеності та доказовості політики (*evidence-based policymaking*), що послідовно відображено в доктрині публічного й екологічного права ЄС.

Загалом дослідження проводиться в трьох взаємопов'язаних аспектах. По-перше, у рамках нормативного аналізу здійснюється інтерпретація відповідного

первинного та вторинного законодавства ЄС, а також нормативно-правових актів країн-членів Союзу, що регулюють порядок землекористування, організації сільськогосподарського виробництва, охорони навколишнього середовища та кліматичної політики. Особлива увага приділяється джерелам, що безпосередньо визначають структуру сільськогосподарської діяльності: нормам Спільної сільськогосподарської політики (Common Agricultural Policy, далі – CAP) та актам про її впровадження (делегованим актам), стратегічні плани CAP держав-членів, в яких визначено екологічні схеми та відповідні агроекологічні заходи; рамкові положення Союзу щодо землекористування, земельних правовідносин та ведення лісового господарства, правила державної допомоги, що регулюють розмір виплат у секторі АПК, національні положення щодо охорони ґрунтів та агролісомеліорації, а також правові рамки сертифікації, MRV заходів на рівні фермерських господарств. По-друге, використовується порівняльно-правовий метод для відображення та порівняння підходів держав-членів Союзу, які, на основі закону, нормативних актів виконавчої влади або визнаних державних стандартів, визначають правові умови, за якими відбувається визначення, перевірка та компенсація результатів скорочення викидів вуглецю внаслідок діяльності фермерських господарств. По-третє, історико-інституційний аналіз надає змогу реконструювати еволюцію інструментів ЄС, що впливають на систему землекористування в сільському господарстві. Зазначене дозволяє визначити механізми імплементації законодавства ЄС у національне законодавство.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Вуглецеве фермерство (carbon farming) уявляє собою комплекс заходів в аграрному секторі, у т.ч. у частині реалізації практик землеробства, спеціально розроблених для збільшення поглинання вуглекислого газу з атмосфери ґрунтом і рослинністю, а також для одночасного скорочення викидів ПГ у процесі ведення сільськогосподарської діяльності [13, с. 11–12]. В основі цієї концепції закладено поєднання заходів зі зменшення впливу на кліматичні зміни з традиційним сільськогосподарським виробництвом, завдяки чому агровиробники стають активними учасниками глобального переходу до низьковуглецевого типу виробництва. На відміну від традиційних методів господарювання, які часто сприяють збільшенню викидів ПГ через інтенсивну обробку ґрунту, використання синтетичних добрив та перепрофілювання земель, вуглецеве фермерство має на меті перетворити землекористування на джерело поглинання вуглецю.

У правовому просторі Європейського Союзу та його держав-членів регулювання сільськогосподарської діяльності, спрямованої на поглинання вуглецю, дедалі активніше здійснюється через нормативні механізми. З огляду на це, окремого розгляду потребує вивчення історичної перспективи формування відповідної правової бази, адже саме послідовність політичних рішень, стратегічних документів та нормативних актів дає змогу простежити зміну підходів Союзу до інте-

градії кліматичних цілей у спільну європейську аграрну політику та систему аграрного права.

Витоки нормативного регулювання вуглецевого фермерства в Союзі пов'язуються в першу чергу із САР, яка від моменту свого запровадження в 1962 році була спрямована на забезпечення продовольчої безпеки та стабільності аграрних ринків і з часом трансформувалася в комплексний механізм інтеграції екологічних вимог у сільськогосподарську політику ЄС. Починаючи з 1990-х років у САР впроваджуються елементи, що закладають основу для сучасних практик вуглецевого фермерства: механізми кроскомплаєнсу, які пов'язують фінансову підтримку фермерів із дотриманням екологічних стандартів, а також агроекологічні заходи, спрямовані на скорочення викидів ПГ і підвищення якості ґрунтів.

Подальші реформи САР, зокрема ті, що були проведені після підписання Кіотського протоколу в 1997 році та Паризької угоди в 2015 році, започаткували радикальну зміну політичної парадигми: замість традиційного курсу на підтримку ринкових механізмів та зростання прибутків, відбулася зміна стратегічних цілей Союзу в бік чітких екологічних та кліматичних цілей. Однією з найважливіших інновацій у цьому контексті було запровадження «зелених» дотацій (greening payments) у рамках реформи САР 2013 року (Регламент (ЄС) № 1307/2013) [14]. Зобов'язання включали збереження постійних пасовищ, диверсифікацію культур для збереження родючості ґрунтів і зменшення монокультур, а також створення екологічно орієнтованих територій (ecological focus areas, EFAs), таких як перелогові землі, живоплоти та буферні смуги, що сприяють біорізноманіттю та поглинанню вуглецю. Інституціоналізуючи такі заходи, САР не тільки посилила екологічні умови надання сільськогосподарських субсидій, але й стимулювала відповідні практики, спрямовані на створення поглиначів вуглецю та зменшення викидів.

Таким чином, САР фактично вийшла за межі свого початкового призначення як суто інструменту підтримки сільськогосподарського виробництва й набула подвійної функції: вона стала одночасно й аграрною, й кліматичною політикою, що стало основою для подальшого створення інструментів, спрямованих безпосередньо на впровадження вуглецевого фермерства.

У Союзі поняття «вуглецеве фермерство» увійшло до політичного лексикону завдяки Європейській зеленій угоді (European Green Deal) та було чітко сформульоване в комюніке Європейської Комісії «Сталий вуглецевий цикл» (Sustainable Carbon Cycles) COM(2021) 800 final від 15 грудня 2021 року. У цьому документі сільське господарство, що сприяє поглинанню вуглецю, розглядається як механізм, орієнтований на результат, за яким землевласники отримують винагороду за впровадження кліматично сприятливих практик за умови наявності систем MRV [15].

Особливе значення також мали стратегії «Від ферми до виделки» (Farm to Fork Strategy [16] та «Біорізноманіття – 2030» (Biodiversity Strategy 2030) [17], які конкретизували роль сільськогосподарського сектору в перетворенні продовольчих систем. Вони передбачили інтеграцію методів управління ґрунтами, що сприяють

вуглецевій секвестрації, а також розвиток фінансових і регуляторних механізмів підтримки практик, сумісних із кліматичними амбіціями ЄС. У результаті Зелена угода фактично легітимізувала концепт «вуглецевого фермерства» як окремого правового напрямку внутрішньої та зовнішньої політики Союзу.

Станом на сьогодні шлях Євросоюзу до кліматичної нейтральності визначений Європейським кліматичним законом (European Climate Law), затвердженим Регламентом (ЄС) 2021/1119. Згідно з цим актом, досягнення кліматичної нейтральності до 2050 року є зобов'язальною цільовою нормою, а до 2030 року необхідно забезпечити щонайменше 55% чистого скорочення викидів ПГ порівняно з рівнем викидів за показниками 1990 року. Для досягнення цієї мети ЄС оновив пакет законів («Fit for 55») [18], включаючи Систему регулювання викидів (Emissions Trading System, ETS) [19], Регламент про розподіл спільного застосування заходів (Effort Sharing Regulation [20], який розподіляє цілі між державами-членами, що не входять до ETS), та LULUCF. Саме останній документ є ключовим законодавчим актом у частині обліку та забезпечення виконання зобов'язань у земельному секторі Союзу. З урахуванням змін 2023 року Регламент установлює ціль чистих поглинань у розмірі 310 млн т CO₂-екв до 2030 року та покладає на держави-члени обов'язок (у період з 2026 до 2030 років) забезпечити досягнення встановлених внесків шляхом формування і реалізації державної політики та заходів, спрямованих на збільшення вуглецевих поглиначів і скорочення викидів у земельному секторі [21].

Відповідно до наведених рамкових положень у 2024 році Європейським парламентом було прийнято Регламент (ЄС) 2024/3012, яким затверджено Механізм сертифікації видалення вуглецю (Carbon Removals Certification Framework, CRCF) [22]. Указаний нормативно-правовий акт діє як *lex specialis* стосовно Європейського кліматичного закону та згаданим вище законодавчим пакетом «Fit for 55».

Прикметно, що CRCF уперше в Союзі створив горизонтальну міжгалузеву систему сертифікації видалення вуглецю та скорочення викидів із ґрунту, причому зробив це таким чином, що вона передбачає створення сприятливих (стимулюючих) ринкових умов, а не застосування жорстких адміністративно-командних методів.

У значенні цього Регламенту «вуглецеве фермерство» означає здійснювану протягом щонайменше п'яти років практику чи процес управління наземними або прибережними екосистемами з метою:

а) вилучення з атмосфери та тимчасового зберігання біогенного вуглецю у біогенних вуглецевих резервуарах (жива біомаса, підстилка, мертва деревина, мертва органічна речовина, мінеральні й органічні ґрунти); або

б) зменшення викидів ПГ із ґрунту.

Скорочення викидів із сільськогосподарських ґрунтів належать до вуглецевого фермерства, коли вони є результатом діяльності, що в сукупності зменшує викиди з ґрунтових вуглецевих резервуарів та/або збільшує біогенне поглинання. До таких практик можуть належати заходи в морських і прибережних екосистемах

(«блакитний вуглець»). Регламент також визнає, що в межах вуглецевого фермерства можуть досягатися як тимчасові вилучення, так і скорочення викидів ПГ. Обидва види результатів підлягають обліку та вимірюванню в тоннах еквіваленту діоксиду вуглецю (tCO_2e). З метою забезпечення єдиного підходу до сертифікації створюється таксономія практик, що підлягають сертифікації, яка охоплює, зокрема, підвищення вмісту вуглецю в ґрунті, зволоження торфовищ та агролісо-меліорацію.

Разом із тим варто звернути увагу, що CRCF не надає вичерпного переліку «затверджених» практик вуглецевого фермерства. Натомість він установлює функціональне визначення й залишає конкретні переліки практик для методології сертифікації ЄС, які будуть прийняті пізніше делегованими актами. З урахуванням біофізичної тимчасовості заходів на земельних ділянках Регламент установлює типи облікових одиниць із чітко визначеними періодами моніторингу та, у разі потреби, строком дії, що спливає по завершенню відповідного періоду, якщо його не продовжено.

За своєю правовою природою це добровільна система сертифікації, яка стандартизує те, що вважається високоякісним поглинанням або скороченням викидів із ґрунту. При цьому питання регулювання порядку сертифікації залишається на розсуд національного права держав-членів Союзу. Зокрема, національні органи влади повинні здійснювати належний контроль за діяльністю суб'єктів господарювання, які здійснюють сертифікацію відповідно до вимог законодавства ЄС, оприлюднювати інформацію про виявлені факти невідповідності в державних реєстрах (або, після запровадження, у спеціально створеному реєстрі Союзу) та інформувати Європейську Комісію про випадки, коли система сертифікації потребує отримання відповідного статусу. Водночас в основі сертифікаційних методик повинні лежати стандартизовані базові показники – схеми, що затверджуються рішенням Єврокомісії, з урахуванням додаткових правил моніторингу та звітності, які узгоджуються з національними реєстрами в рамках LULUCF. Таким чином, у той час як участь фермерів у програмах сертифікації є добровільною, зобов'язання держав-членів щодо контролю, забезпечення та регулювання інфраструктури сертифікації є обов'язковими та підлягають безпосередньому виконанню у формі взятих на себе зобов'язань.

CRCF закріплює єдине поняття сертифікованих результатів (одиниць) та впорядкований цикл сертифікації, вибудований на чотирьох засадах: 1) кількісній оцінці результатів відносно встановленого Союзом базового рівня; 2) досягненню показників, що виходять за межі вимог законодавства та стандартних фінансово-економічних норм; 3) дієвих механізмах компенсації у разі зворотних змін протягом моніторингового періоду; 4) відповідність цілям і принципам сталого розвитку.

Оновлена на 2023–2027 роки CAP, переформатована відповідно до Регламенту про стратегічні плани (далі – Регламент про СП, Regulation (EU) 2021/2115), виконує функцію основного фінансового й адміністративного інструменту під-

тримки практик вуглецевого фермерства. Відповідно до ст. 31 Регламенту про СП держави-члени зобов'язані запровадити «екологічні схеми» та зарезервувати на них щонайменше 25% обсягу прямих виплат у 2023–2027 роках [23]. Такі виплати надаються за щорічні або багаторічні практики, релевантні цілям у сфері клімату та біорізноманіття, та підлягають попередньому погодженню Європейською Комісією за результатами оцінки відповідного національного стратегічного плану. Обов'язковість зазначеної вимоги поширюється на рівень планування та бюджетування держав-членів, тоді як участь окремих сільськогосподарських виробників зберігає добровільний характер.

Крім того, CRCF установлює механізми взаємодії з інформаційними системами CAP, зокрема із системою ідентифікації земельних ділянок (LPIS), з метою використання наявних геопросторових та адміністративних даних, зібраних у процесі адміністрування виплат, для потреб MRV у межах сертифікації. Така інтеграція спрямована на мінімізацію дублювання процедур і скорочення транзакційних витрат для учасників та органів адміністрування.

Державна підтримка, що надається поза рамками CAP, підпадає під регулювання в сфері державної допомоги та має відповідати Керівним принципам щодо державної допомоги в галузі клімату, енергетики та довкілля 2022 року (CEEAG 2022). Зокрема, мають бути дотримані вимоги щодо чітко визначеної екологічної мети заходу, наявності стимулюючого ефекту, пропорційності допомоги та відсутності надмірних негативних наслідків для конкуренції й торгівлі. Такий підхід формує належний правовий механізм співфінансування, у т.ч. для зволоження торфовищ, пілотування проєктів із використання біовугілля (biochar) та розвитку систем даних, за умови збереження цілісності ринку для одиниць, сертифікованих відповідно до Регламенту CRCF [24].

Оскільки CRCF має форму регламенту ЄС, він є актом прямої дії та не підлягає транспонуванню до національного законодавства. За результатами вивчення релевантного досвіду держав-членів Союзу можна стверджувати, що здебільшого національна імплементація зосереджується на забезпеченні практичного застосування CRCF шляхом визнання та/або використання схем сертифікації і методологій, сумісних із CRCF.

Так, найбільш яскравим прикладом держави-члена, яка включила вуглецеве фермерство (та супутні кліматичні заходи щодо землекористування) до свого національного законодавства, є Французька Республіка. Декретом № 2018–1043 від 28.11.2018 засновано державну систему сертифікації «Label bas-carbone» (LBC), що встановлює порядок сертифікації проєктів, реалізованих на території Франції з метою скорочення викидів ПГ або підвищення їх поглинання. Сертифікація здійснюється за методами, затвердженими профільним міністерством, та за умови дотримання вимог адміністративного нагляду. Визначальною рисою системи LBC станом на 2018 рік є визнання перевірених «скорочень» (а за наявності відповідних методів також і поглинань) і чітко встановлена непередаваність відповідних одиниць, які призначені виключно для задоволення добровільних компен-

саційних вимог недержавних суб'єктів господарювання, у т.ч. суб'єктів господарювання в аграрному секторі [25].

Правову архітектуру системи LBC було переглянуто у 2025 році шляхом прийняття Декрету № 2025–917 від 05.09.2025, яким внесено зміни до Декрету № 2018–1043, а також виконавчого ордонансу від тієї ж дати, яким скасовано наказ 2018 року та затверджено оновлений регламент LBC. Зазначений Декрет установлює оновлені строки та процедури функціонування механізму вуглецевого фермерства LBC, передбачає його переорієнтацію на результатоорієнтовану модель, з акцентом на кредитування за досягнуті скорочення та/або поглинання викидів ПГ. Крім того, документ деталізує компетенції центральних органів виконавчої влади та органів місцевої державної адміністрації (префектур) у частині затвердження, здійснення нагляду та контролю за впровадженням відповідних практик. Ордонанс здійснює кодифікацію оновленого регламенту функціонування LBC, затверджуючи: основні етапи проектного циклу, зокрема подання, валідацію, моніторинг, перевірку та видачу одиниць скорочення/поглинання викидів; вимоги до незалежної верифікації та аудиту проектів; функціональні завдання реєстрової та ринкової інфраструктури щодо обліку, обігу та анулювання одиниць викидів [26]. Таким чином, LBC забезпечує перетворення перевірених кліматичних результатів, досягнутих у сільськогосподарських проектах, на державно сертифіковані та передавані одиниці (активи), що обліковуються в офіційному реєстрі відповідно до встановлених адміністративних процедур. Така сертифікація надає французьким сільгоспвиробникам юридично безпечний механізм залучення фінансування й отримання додаткового доходу за надання послуг, пов'язаних із реалізацією кліматичних цілей.

Іншими методами, відповідно до яких держави-члени Євросоюзу реалізують політику вуглецевого фермерства є:

– створення національних реєстрів сертифікованих вуглецевих одиниць або налагодження взаємодії з відповідними наявними реєстрами (у Королівстві Іспанія Королівським указом № 163/2014 створено національний реєстр, призначений для обліку організаційних вуглецевих слідів, а також визнання сертифікованих проектів поглинання (зокрема, у сфері лісового господарства та земель сільськогосподарського призначення), доступних для компенсації як державними, так і приватними суб'єктами господарювання; ведення та адміністрування реєстру здійснює Міністерство екологічної трансформації, починаючи з 2014 року [27; 28]; у жовтні 2025 року Міністерство сільського господарства Італійської Республіки оголосило про прийняття указу (спільно з Міністерством охорони навколишнього середовища), який вводить у дію Національний реєстр лісових вуглецевих кредитів (Registro Nazionale dei Crediti di Carbonio Forestali), що управляється Агентством з досліджень і технологій у сільському господарстві (CREA), і який планується повноцінно запуснути до 2026 року [29]; у Королівстві Нідерланди діє національний онлайн-реєстр, адміністрований Stichting Nationale Koolstofmarkt

(SNK), який на підставі підтверджених результатів скорочення викидів або поглинання вуглецю видає передавані (реалізовані) сертифікати для низки виробничих секторів, зокрема сільського господарства та землекористування; реєстр створено на основі укладеної за посередництва уряду угоди «Green Deal Nationale Koolstofmarkt» 2017 року і він офіційно визначений урядовими документами як результат державно-приватного партнерства, а не як міністерський реєстр [30]);

– розроблення заходів у межах CAP, що винагороджують практики, орієнтовані на дії або результати в зазначеній сфері (у Федеративній Республіці Німеччина національна імплементація CAP передбачає виплати фермерам винагород за практики, що приносять користь клімату та біорізноманіттю (зокрема, створення/утримання непродуктивних площ, агролісомеліорація); перелік практик, критерії допустимості та порядок надання виплат визначено спеціальним законом (GAP-Direktzahlungen Gesetz) та відповідними підзаконними актами (GAPDZ-Verordnung) [31]; у Республіці Польща запроваджено орієнтовану на дії екологічну програму (екологічну схему), за якою виплати фермерам визначаються на підставі бальної системи, пов'язаної із застосуванням установлених практик, зокрема різноманітних сівозмін, проміжних (покривних) культур та зменшеного обробітку ґрунту; правову основу програми становить постанова Міністра сільського господарства від 13.03.2023 із наступними змінами від 12.03.2024 та 05.07.2024; зазначеними актами визначаються перелік допустимих практик, порядок нарахування балів і підтвердження їх виконання, а також умови та порядок надання відповідних виплат [32]).

Відтак, з огляду на завдання кліматичної політики та принципи сталого землекористування ЄС, предмет правового регулювання у сфері вуглецевого фермерства доцільно окреслити як сукупність суспільних відносин, що виникають у процесі аграрного виробництва та функціонування пов'язаних із ним ринкових механізмів, а саме:

– впровадження аграрних технологій зі збереження та/або накопичення вуглецю, зокрема систем нульового обробітку ґрунту, вирощування покривних культур, здійснення агролісомеліоративних заходів, належного управління органічними ґрунтами тощо;

– ведення обліку результатів скорочення викидів або приросту вуглецевих запасів у біомасі/ґрунті, їх оцінювання та верифікації, а також сертифікації, включно з визначенням процедур, критеріїв, показників і суб'єктів, відповідальних за ведення відповідної господарської діяльності;

– обіг вуглецевих одиниць на внутрішньому та міжнародному ринках;

– договірні правовідносини між суб'єктами аграрного господарювання та іншими учасниками відповідних процесів – землевласниками, землекористувачами й орендарями, розробниками (операторами) проєктів, органами верифікації та сертифікації, покупцями сертифікованих одиниць, а також уповноваженими органами державної влади.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного узагальненого аналізу законодавчої політики Європейського Союзу в сфері вуглецевого фермерства, а також вивчення особливостей нормативно-правового регулювання відповідного інституту в окремих державах-членах, вважається за доцільне сформулювати відповідні висновки, які можуть бути використані для подальшого вдосконалення національної правової бази в зазначеній сфері.

1. У Союзі інститут вуглецевого фермерства перебуває на стадії активного формування та розглядається як один із ключових елементів реалізації стратегічної мети досягнення кліматичної нейтральності, задекларованої в рамках Європейського зеленого курсу. Нормативно-правове регулювання в цій сфері здійснюється шляхом інтеграції положень аграрного, екологічного та кліматичного права, що зумовлює формування складної, багаторівневої та міждисциплінарної регуляторної системи.

Основною метою розвитку інституту вуглецевого фермерства є створення ефективних механізмів стимулювання сільськогосподарських виробників до впровадження агротехнологічних практик, спрямованих на підвищення здатності ґрунтів і біомаси до поглинання та довготривалого збереження вуглецю. При цьому акцент робиться на забезпеченні балансу між екологічними цілями та соціально-економічними викликами, зокрема, у частині гарантування продовольчої безпеки, підтримки життєздатності аграрного сектору та сприяння сталому розвитку сільських територій.

Становлення вуглецевого фермерства як інструмента декарбонізації сільськогосподарства потребує чіткої теоретичної моделі аграрно-правового регулювання, здатної узгодити приватноправові інтереси із публічно-правовими імперативами охорони довкілля. Така модель має ґрунтуватися на принципах правової визначеності, пропорційності (співмірності) та запобігання екологічній шкоді, а також урахувати особливості предметів і методів правового регулювання, що властиві для земельних, аграрних, екологічних, цивільних, господарських і податкових правовідносин.

2. Процес нормативного оформлення інституту вуглецевого фермерства в Європейському Союзі має поетапний характер, узгоджений із стратегічними пріоритетами сталого розвитку. До таких етапів варто віднести: 1) концептуальне зародження (2013–2019); у зазначений період інститут не мав закріпленого правового статусу, однак поступово формувалася як перспективна ідея інтеграції аграрного сектора в механізми поглинання ПГ, з акцентом на роль ґрунтів і сільськогосподарських екосистем у досягненні кліматичних цілей; зокрема, зі зміною нормотворчої парадигми в ЄС (реформою CAP, підписання Паризької угоди), були запроваджені «зелені» дотації, які можна вважати першою формалізацією кліматично орієнтованої оплати за сільськогосподарську практику; вказане створило передумови для появи ідеї, що фермер має отримувати винагороду не лише за ви-

робництво, а й за екосистемні послуги, зокрема за поглинання вуглецю; 2) політичне визнання інституту вуглецевого фермерства через формування стратегічних засад (2019–2021); ухвалений Європейський зелений курс у 2019 році визначив загальну стратегічну мету ЄС досягти кліматичної нейтральності до 2050 року; це стало точкою політичного зрушення в напрямі інституціоналізації вуглецевого фермерства; Європейський кліматичний установив юридично обов'язкові цілі щодо скорочення викидів ПГ щонайменше на 55% до 2030 року; 3) нормативна конкретизація та запровадження сертифікаційного режиму видалення вуглецю (2021–2024); концепція вуглецевого фермерства набула ознак інституціалізованої складової кліматоорієнтованої аграрної політики Союзу; запроваджувалися пілотні механізми оплати за досягнуті результати поглинання вуглецю, що дозволило апробувати нові підходи до стимулювання сталих практик управління вуглецевими потоками; у 2021 році була опубліковано комюніке Європейської Комісії «Про сталі вуглецеві цикли», яке надалі стало ідейною основою для розроблення та затвердження Регламенту (ЄС) 2024/3012 CRCF; указаний документ передбачив добровільну правову рамку сертифікації для трьох категорій діяльності, а саме: постійного видалення вуглецю, вуглецевого фермерства, а також зберігання вуглецю в продуктах; 4) подальша інституціоналізація інституту вуглецевого фермерства шляхом системного включення до регуляторного поля Союзу і країн-членів та створення умов для функціонування відповідного ринкового середовища (2024 рік – дотепер); у межах цього етапу здійснюється апробація методологічних підходів, збір даних для формування об'єктивної системи MRV задля визначення обсягу скорочення ПГ або обсягів вуглецю, поглинутого в результаті ведення аграрної діяльності; відбувається поступове впровадження CRCF на національному рівні в державах-членах ЄС, а також розвиток добровільних ринків вуглецевих кредитів, зокрема через залучення агровиробників і бізнесу до системи вуглецевого обліку; до кінця 2026 року Європейська Комісія має представити звіт щодо потенційної інтеграції сертифікованих заходів із видалення вуглецю, зокрема пов'язаних із вуглецевим фермерством, до ETS або до альтернативних ринкових чи неринкових механізмів.

3. Відповідно до положень CRCF держави-члени Союзу зобов'язані вживати заходів щодо імплементації та адаптації положень своїх внутрішньодержавних правопорядків із метою забезпечення належного функціонування та практичного застосування механізмів вуглецевого фермерства. Правове регулювання цього інституту здійснюється в рамках багаторівневої нормативної системи ЄС, яка поєднує норми наднаціонального (союзного) і національного рівнів, ґрунтуючись на принципі спільної компетенції Європейського Союзу та його держав-членів у сферах охорони довкілля, кліматичної політики та сільського господарства.

На союзному рівні регулювання здійснюється через обов'язкові та рекомендаційні акти інституцій ЄС, зокрема: 1) регламенти ЄС, які мають пряму дію на території держав-членів та не потребують імплементації в національне законодавство; 2) директиви, що визначають цільові орієнтири для досягнення кліма-

тичної нейтральності та сталого управління земельними ресурсами, залишаючи державам-членам свободу у виборі форм і методів правового регулювання; 3) комунікації та стратегії Європейської Комісії, які мають програмний характер і орієнтують держави-члени на створення національних механізмів заохочення практик вуглецевого фермерства.

На національному рівні реалізація зазначених актів здійснюється в межах внутрішньодержавних правових систем за допомогою декількох моделей правового регулювання: 1) законодавча модель передбачає прийняття спеціальних законів або внесення змін до законів у сфері кліматичної політики, охорони довкілля чи сільського господарства; 2) підзаконна (адміністративно-регуляторна) модель формалізується через урядові постанови, накази міністерств або національні стратегії, що конкретизують порядок отримання фінансування, критерії відбору практик і систему моніторингу їх реалізації; 3) програмно-інституційна модель базується на інтеграції механізмів вуглецевого фермерства до національних стратегічних планів у межах CAP і передбачає запровадження екологічних схем, результато-орієнтованих платежів та пілотних програм із секвестрації вуглецю в ґрунтах і біомасі; 4) добровільно-сертифікаційна модель передбачає створення національних схем верифікації та сертифікації вуглецевих одиниць, узгоджених із вимогами CCRF, які реалізуються через стандарти, затверджені державними уповноваженими органами або акредитованими агентствами.

4. На сучасному етапі в Україні відсутній спеціальний нормативно-правовий акт, який би безпосередньо врегулював порядок упровадження комплексу агротехнологічних практик, орієнтованих на секвестрацію вуглецю, зменшення викидів ПГ або відновлення природних екосистем у сфері землекористування та лісового господарства. Зокрема, не розроблено й не затверджено законів, підзаконних актів, нормативів, методик, національних стратегій або операційних планів, що містили б уніфіковану регламентацію таких практик, як агролісомеліорація, нульовий обробіток ґрунту, відновлення торфовищ, збереження водно-болотних угідь тощо.

Разом із тим наявне нормативно-правове поле державної кліматичної політики, сформоване Законом України № 3991-ІХ «Про основні засади державної кліматичної політики», а також підпорядкованими документами стратегічного планування (зокрема, Стратегією державної політики у сфері зміни клімату до 2035 року), створює імпліцитні передумови для нормативного оформлення інституту вуглецевого фермерства як складової державної кліматичної політики в сфері сільського господарства. У зазначеному контексті вуглецеве фермерство доцільно розглядати як потенційно самостійний правовий інститут, що виконує функцію інструмента державного регулювання у сфері пом'якшення наслідків зміни клімату. У межах цього підходу визначальними елементами мають бути: закріплені на рівні законодавства принципи й цілі скорочення викидів та збільшення поглинань ПГ; визначене коло суб'єктів, які мають право на участь у відповідних екологічних схемах; правова модель обігу та реєстрації вуглецевих одиниць; створення та деталізація процедур MRV.

Особливої уваги потребує формування на нормативно-правовому рівні цілісного понятійно-категоріального апарату в сфері вуглецевого регулювання. Відсутність законодавчо закріплених визначень таких ключових понять, як «вуглецеве фермерство» та «вуглецева одиниця», істотно ускладнює як практичну реалізацію відповідних заходів, так і інтеграцію цієї сфери в існуючу правову систему держави. Запровадження легальних дефініцій сприятиме усуненню прогалин у вітчизняному законодавстві, забезпеченню належного рівня правової визначеності, а також посилить інституційну спроможність держави в частині регулювання аграрної діяльності, що сприятиме мінімізації негативних кліматичних змін.

REFERENCES

- [1] Petersmann, M. (2024). Reordering the European ground – regrounding the European legal order? *European Law Open*, 3(1), 180–189. <https://doi.org/10.1017/elo.2024.12>
- [2] Klimke, M., Plieninger, T., & Zengerling, C. (2025). Socioecological traps in agroforestry and the role of law. *Sustainability Science*, 20, 707–723. <https://doi.org/10.1007/s11625-024-01623-1>
- [3] Montero-de-Oliveira, F. E., Reinecke, S., Mayr, S., & de Jong, W. (2025). Agroforestry as land-based carbon dioxide removal in Central Europe: Tensions between institutions, interests and ideas hindering scaling up. *Climate Policy*, 1–19. <https://doi.org/10.1080/14693062.2025.2478286>
- [4] European Parliament & Council of the European Union. (2018, May 30). *Regulation (EU) 2018/841 of the European Parliament and of the Council on the inclusion of greenhouse-gas emissions and removals from land use, land-use change and forestry in the 2030 climate and energy framework and amending Regulation (EU) No 525/2013 and Decision No 529/2013/EU*. Official Journal of the European Union, L 156, 1–23, Retrieved November 12, 2025, from <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2018/841/oj/eng>
- [5] European Commission. (2025). *CAP at a glance*. Retrieved November 12, 2025, from https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/cap-overview/cap-glance_en
- [6] European Commission. (2019). *The European Green Deal: Transforming the EU into a modern, resource-efficient and competitive economy*. Retrieved November 12, 2025, from https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en
- [7] Brad, A., & Schneider, E. (2023). Carbon dioxide removal and mitigation deterrence in EU policymaking. *Environmental Science & Policy*, 150. [https://doi.org/10.1016/S1462-9011\(23\)00240-X](https://doi.org/10.1016/S1462-9011(23)00240-X)
- [8] Meyer-Ohlendorf, N., Siemons, A., Schneider, L., & Böttcher, H. (2023). *Certification of carbon dioxide removals: Evaluation of the Commission proposal (Climate Change 13/2023)*. German Environment Agency. Retrieved November 13, 2025, from https://www.umweltbundesamt.de/sites/default/files/medien/479/publikationen/cc_13-2023_certification_of_carbon_dioxide_removals.pdf
- [9] Fallasch, F., Böttcher, H., Schneider, L., Herrmann, H., Jörß, W., Siemons, A., & Flohr Reija, M. (2024). *The EU Carbon Removal Certification Framework: Options for using certified removal units and funding mitigation activities (Interim Report 44/2024)*. Retrieved November 13, 2025, from <https://www.umweltbundesamt.de/en/publikationen/the-eu-carbon-removal-certification-framework#:~:text=Strategies%20%7C%20>

International%20matters-,The%20EU%20Carbon%20Removal%20Certification%20Framework:%20Options%20for%20using%20certified,revenues%20generated%20through%20the%20CRCF

- [10] Government of Ukraine. (2024). *Ukraine Plan 2024–2027*. Retrieved November 13, 2025, from <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/ukraine-facility-plan.pdf>
- [11] Gołasa, P., Bieńkowska-Gołasa, W., Cyrek, P., & Cyrek, M. (2025). Legal and economic framework for carbon farming and carbon certificates in the EU using the example of Poland. *Sustainability*, 17(1), 232. <https://doi.org/10.3390/su17010232>
- [12] Raina, N., Zavalloni, M., & Viaggi, D. (2024). Incentive mechanisms of carbon farming contracts: A systematic mapping study. *Journal of Environmental Management*, 352. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2024.120126>
- [13] McDonald, H., Freluh-Larsen, A., Lóránt, A., Duin, L., Pyndt Andersen, S., Costa, G., & Bradley, H. (2021). *Carbon farming – Making agriculture fit for 2030: Study for the Committee on Environment, Public Health and Food Safety (ENVI), Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies, European Parliament, Luxembourg*. PE 695.482. Retrieved November 13, 2025, from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/695482/IPOL_STU\(2021\)695482_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/695482/IPOL_STU(2021)695482_EN.pdf)
- [14] European Parliament & Council of the European Union. (2013, December 17). *Regulation (EU) No 1307/2013 of the European Parliament and of the Council establishing rules for direct payments to farmers under support schemes within the framework of the common agricultural policy and repealing Council Regulation (EC) No 637/2008 and Council Regulation (EC) No 73/2009* (OJ L 347, pp. 608–670). Retrieved November 13, 2025, from <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2013/1307/oj/eng>
- [15] European Commission. (2021, December 15). *Communication from the Commission: Sustainable Carbon Cycles (COM (2021) 800 final)*. Retrieved November 13, 2025, from https://climate.ec.europa.eu/system/files/2021-12/com_2021_800_en_0.pdf
- [16] European Commission. (n.d.). *Farm to Fork strategy: for a fair, healthy and environmentally-friendly food system*. Retrieved November 13, 2025, from https://food.ec.europa.eu/horizontal-topics/farm-fork-strategy_en
- [17] European Commission. (n.d.). *Biodiversity strategy for 2030*. Retrieved November 13, 2025, from https://environment.ec.europa.eu/strategy/biodiversity-strategy-2030_en
- [18] Council of the European Union. (2025, March 17). *Fit for 55 – reducing EU greenhouse gas emissions by at least 55% by 2030*. Retrieved November 13, 2025, from <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/fit-for-55/>
- [19] European Parliament & Council of the European Union. (2003, October 13). *Directive 2003/87/EC of the European Parliament and of the Council establishing a scheme for greenhouse-gas emission allowance trading within the Union and amending Council Directive 96/61/EC*. Official Journal of the European Union, L 275, 32–46. Retrieved November 13, 2025, from <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2003/87/oj/eng>
- [20] European Commission. (n.d.). *Effort-Sharing 2021–2030: Targets and flexibilities*. Retrieved November 13, 2025, from https://climate.ec.europa.eu/eu-action/effort-sharing-member-states-emission-targets/effort-sharing-2021-2030-targets-and-flexibilities_en
- [21] European Parliament & Council of the European Union. (2018, May 30). *Regulation (EU) 2018/841 of the European Parliament and of the Council on the inclusion of greenhouse-gas emissions and removals from land use, land-use change and forestry in the 2030 climate and energy framework, and amending Regulation (EU) No 525/2013*

- and Decision No 529/2013/EU. Official Journal of the European Union, L 156, pp. 1–17. Retrieved November 13, 2025, from <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2018/841/oj/eng>
- [22] European Parliament & Council of the European Union. (2024, November 27). *Regulation (EU) 2024/3012 of the European Parliament and of the Council establishing a Union certification framework for permanent carbon removals, carbon farming and carbon storage in products*. Retrieved November 13, 2025, from <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/3012/oj/eng>
- [23] European Parliament & Council of the European Union. (2021, December 2). *Regulation (EU) 2021/2115 of the European Parliament and of the Council establishing rules on support for strategic plans to be drawn up by Member States under the Common Agricultural Policy (CAP Strategic Plans) and financed by the European Agricultural Guarantee Fund (EAGF) and by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) and repealing Regulations (EU) No 1305/2013 and (EU) No 1307/2013 (OJ L 435, 6 Dec. 2021)*. Retrieved November 13, 2025, from <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2021/2115/oj/eng>
- [24] European Commission. (2022, February 18). *Communication from the Commission – Guidelines on State aid for climate, environmental protection and energy 2022 (C/2022/481)*. Retrieved November 13, 2025, from <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/2022-guidelines-on-state-aid-for-climate-environmental-protection-and-energy.html>
- [25] Le ministre d'Etat, ministre de la transition écologique et solidaire. (2018, 28 novembre). *Décret n° 2018–1043 du 28 novembre 2018 créant un label « Bas-Carbone »* [NOR : TRER1818757D]. Retrieved November 13, 2025, from <https://www.legifrance.gouv.fr/eli/decret/2018/11/28/TRER1818757D/jo/texte>
- [26] La ministre de la transition écologique, de la biodiversité, de la forêt, de la mer et de la pêche. (2025, 5 septembre). *Décret n° 2025–917 du 5 septembre 2025 modifiant le décret n° 2018–1043 du 28 novembre 2018 créant un label « Bas-Carbone »* [JORF n° 0208 du 7 septembre 2025, texte n° ...]. Retrieved November 13, 2025, from <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000052201110>
- [27] Ministerio de Agricultura, Alimentación y Medio Ambiente. (2014, 14 de marzo). *Real Decreto 163/2014, de 14 de marzo, por el que se crea el Registro de huella de carbono, compensación y proyectos de absorción de dióxido de carbono*. Boletín Oficial del Estado, núm. 65, de 15 de marzo de 2014, pp. 22821–22831. <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2014-3379>
- [28] Ministerio para la Transición Ecológica y el Reto Demográfico. (2025, 18 de marzo). *Real Decreto 214/2025, de 18 de marzo, por el que se crea el registro de huella de carbono, compensación y proyectos de absorción de dióxido de carbono y por el que se establece la obligación del cálculo de la huella de carbono y de la elaboración y publicación de planes de reducción de emisiones de gases de efecto invernadero*. Boletín Oficial del Estado, núm. 68, de 19 de marzo de 2025, pp. 30982–31004. <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2025-7439>
- [29] Ministero dell'Agricoltura, della Sovranità Alimentare e delle Foreste. (2025). *Crediti di carbonio forestali*. Retrieved November 13, 2025, from https://www.masaf.gov.it/Crediti_Carbonio_Forestali
- [30] Stichting Nationale Koolstofmarkt. (n.d.). *Over Stichting Nationale Koolstofmarkt [About the National Carbon Market Foundation]*. Retrieved November 13, 2025, from <https://nationaleco2markt.nl/over-stichting-nationale-koolstofmarkt>

- [31] Bundesregierung. (2025, 31 Januar). *Evaluierung Öko-Regelungen* [Bericht]. Retrieved November 13, 2025, from <https://www.publikationen-bundesregierung.de/pp-de/publikationssuche/oeko-regelungen-2334798>
- [32] Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. (n.d.). *Ekoschematy 3*. Retrieved November 13, 2025, from <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/ekoschematy3>

Володимир Васильович Носік

Доктор юридичних наук, професор
Дійсний член (академік) НАПрН України
Національна академія правових наук України
61024, вул. Григорія Сковороди, 70, Харків, Україна

Завідувач кафедри земельного та аграрного права
Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
01601, вул. Володимирська, 60, Київ, Україна

Volodymyr V. Nosik

Doctor of Law, Professor
Academician of the NALS of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Head of the Department of Land and Agricultural Law
Educational and Scientific Institute of Law
Taras Shevchenko National University of Kyiv
01601, 60 Volodymyrska St., Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3483-4575>

Марія Анатоліївна Копиця

Доктор філософії у галузі права
Асистент кафедри земельного та аграрного права
Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
01601, вул. Володимирська, 60, Київ, Україна

Mariia A. Kopytsia

PhD in Law
Assistant Department of Land and Agricultural Law

Educational and Scientific Institute of Law
Taras Shevchenko National University of Kyiv
01601, 60 Volodymyrska St., Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2534-0103>

Рекомендоване цитування: Носік В. В., Копиця М. А. Нормативні засади вуглецевого фермерства в ЄС і його країнах-членах: порівняльно-правове дослідження. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 4. С. 63–83.

Suggested Citation: Nosik, V. V., & Kopytsia, M. A. (2025). Regulatory Framework for Carbon Farming in the EU and its Member States: a Comparative Legal Study. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(4), 63–83.

Стаття надійшла / Submitted: 14/11/2025

Доопрацьовано / Revised: 14/12/2025

Схвалено до друку / Accepted: 18/12/2025

Oleg V. Sinegubov

*National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine*

*Kharkiv Regional Military Administration
Kharkiv, Ukraine*

Oksana G. Bortnik

*Department of Civil, Labour and Commercial Law
Kharkiv National University of Internal Affairs
Kharkiv, Ukraine*

Olena M. Chernenko

*Department of Public Management, Administration and Law
National University «Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic»
Poltava, Ukraine*

*Department of Law
Private Higher Educational Institution «European University»
Kyiv, Ukraine*

PRINCIPLES OF HUMAN-CENTRED DIGITAL JUSTICE: THE EUROPEAN APPROACH AND WAYS OF IMPLEMENTATION IN UKRAINE

Abstract. *The article is devoted to characteristics of the European approach to digital justice from the perspective of its human-centred nature and identification of the critical gaps in the implementation of the corresponding principles within the Ukrainian justice system. It outlines the two-tier normative framework of the EU, whereby the value-based guidelines, set out in the European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade (2023), are consistently translated into functional standards in the European e-Justice Strategy 2024–2028. It is determined that the European approach is grounded in the principles of the above-mentioned Declaration, the key among them being human-centredness, solidarity and inclusion, privacy and individual control over data, a fair digital environment, and interactions with algorithms and artificial intelligence (AI) systems, etc. The article proposes a correlation between the fundamental principles of the European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade (2023) and the substantial and operational principles in the European e-Justice Strategy 2024–2028 (access to justice, interoperability and cybersecurity, the «once-only principle», data-driven justice, etc.). The article identifies the challenges and pathways for implementing human-centred e-justice in Ukraine through the development approach applied to Unified Judicial Information and Telecommunication System (UJITS), which, despite its legal foundations in procedural legislation, remains predominantly focused on technical infrastructure. Although intended to be user-oriented*

and to enhance technical efficiency, the current UJITS Concept does not ensure adequate attention to inclusiveness (in particular, accessibility), cybersecurity, or proper data protection. It constrains the framework for data-driven justice due to the absence of structured machine-readable data (ECLI, open APIs), which hampers effective analysis of judicial practice and cross-border interoperability, and reduces the transparency of judicial data. Recommendations for harmonisation of Ukrainian legislation with the EU *acquis* are proposed: institutional oversight of data, structural data openness as a prerequisite for data-driven justice, and cross-border interoperability. The legislative recognition of AI in judicial processes as a high-risk system (in accordance with the EU AI Act) requires strict human oversight and fundamental-rights impact assessment, along with transparency in its use. It is emphasised that only a value-oriented transformation will enable compliance of Ukrainian legislation with the EU *acquis* and ensure fair, inclusive, and effective access to justice. The **research methodology** incorporates the formal legal method (analysis of EU and Ukrainian normative acts), a structural-functional method (identifying the transformation of values into functional standards), the comparative-legal method (juxtaposition of EU and Ukrainian experience), and an analysis of the architecture of the UJITS.

Keywords: justice; digital justice; e-justice; human-centred digital transformation; principles; European Union; digital rights; protection of rights; judicial decision; national and international law; international legal standards.

Олег Васильович Синегубов

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

Харківська обласна військова адміністрація
Харків, Україна

Оксана Григорівна Бортнік

Кафедра цивільного, трудового та господарського права
Харківський національний університет внутрішніх справ
Харків, Україна

Олена Михайлівна Черненко

Кафедра публічного управління, адміністрування та права
Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»
Полтава, Україна

Кафедра права
Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»
Київ, Україна

ПРИНЦИПИ ЛЮДИНОЦЕНТРИЧНОГО ЦИФРОВОГО ПРАВОСУДДЯ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПІДХІД ТА ШЛЯХИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ

Анотація. Статтю присвячено характеристиці європейського підходу до цифрового правосуддя з позиції його людиноцентричності та визначенню критичних прогалів у ре-

алізації відповідних принципів у системі правосуддя України. Окреслено дворівневу нормативну модель ЄС, у межах якої ціннісні орієнтири, закріплені в Європейській декларації цифрових прав та принципів для цифрового десятиліття (2023), послідовно трансформуються у функціональні стандарти Європейської стратегії електронного правосуддя на 2024–2028 роки. Визначено, що європейський підхід ґрунтується на принципах зазначеної Декларації, ключовими серед яких є людиноцентричність, солідарність та інклюзія, приватність і індивідуальний контроль над даними, справедливе цифрове середовище та взаємодія з алгоритмами й системами штучного інтелекту (ШІ) тощо. Запропоновано співвідношення між фундаментальними принципами Європейської декларації цифрових прав та принципів для цифрового десятиліття (2023) та сутнісними й операційними принципами Європейської стратегії електронного правосуддя на 2024–2028 роки (доступ до правосуддя, інтероперабельність та кібербезпека, принцип «одного разу», правосуддя на основі даних тощо). Визначено виклики та шляхи імплементації людиноцентричного е-правосуддя в Україні через підхід, застосований до Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІКС), яка, попри наявні правові засади у процесуальному законодавстві, залишається переважно орієнтованою на технічну інфраструктуру. Попри задекларовану орієнтацію на користувача та прагнення підвищення технічної ефективності, чинна Концепція ЄСІКС не забезпечує належної уваги до інклюзивності (зокрема, безбар'єрності), кібербезпеки та належного захисту даних. Вона обмежує умови для правосуддя на основі даних через відсутність структурованих машиночитуваних форматів даних (ECLI, відкритих API), що ускладнює ефективний аналіз судової практики, транскордонну інтероперабельність та знижує прозорість судових даних. Запропоновано рекомендації щодо гармонізації українського законодавства з *acquis* ЄС: інституційний нагляд за даними, структурна відкритість даних як передумова правосуддя на основі даних та транскордонної інтероперабельності. Законодавче закріплення статусу ШІ у сфері судочинства як високоризикової системи (відповідно до Закону ЄС про ШІ) потребує суворого людського контролю, оцінки впливу на фундаментальні права та забезпечення прозорості його використання. Наголошено, що лише ціннісно орієнтована трансформація дозволить забезпечити відповідність українського законодавства *acquis* ЄС і гарантувати справедливий, інклюзивний та ефективний доступ до правосуддя. **Методологія дослідження** включає формально-юридичний метод (аналіз нормативних актів ЄС та України), структурно-функціональний метод (виявлення трансформації цінностей у функціональні стандарти), порівняльно-правовий метод (зіставлення досвіду ЄС та України) та аналіз архітектури ЄСІКС.

Ключові слова: правосуддя; цифрове правосуддя; е-правосуддя; людиноцентрична цифрова трансформація; принципи; Європейський Союз; цифрові права; захист прав; судові рішення; національне та міжнародне право; міжнародні правові стандарти.

INTRODUCTION

The digital transformation of justice within the European Union (EU) has acquired the character of a systemic policy that combines technological modernisation with the value imperatives of human rights protection, inclusiveness, and transparency. For Ukraine, as a candidate country for EU membership, the issue of harmonising the national e-justice system with European standards has become critically important in the context of the obligations arising from the Association Agreement between Ukraine and the

EU (2014). At the same time, the current practice of implementing the Unified Judicial Information and Telecommunication System (UJITS) in Ukraine demonstrates the predominance of a technocratic approach over a human-centred paradigm, which underscores the need for a systematic analysis of the principles of EU digital justice and the ways of their implementation.

A range of EU legal instruments on digitalisation emphasise the importance of creating a secure, interconnected, and transparent digital justice ecosystem: electronic judicial services, integrated data spaces, the development of legal technologies, and the ethical and legal regulation of artificial intelligence (AI). Particularly, 2030 Digital Compass: The European Way for the Digital Decade specifies that digital transformation must ensure modern and efficient justice systems, consumer protection, and the effectiveness of public measures, including those of law enforcement authorities (85% of criminal investigations are based on electronic evidence). What is unlawful offline is equally unlawful online; hence, law enforcement authorities must be best equipped to combat sophisticated digital crimes [1]. In line with the European Strategy for Data (2020), the establishment of sectoral and industry-specific common European data spaces for public administration bodies is envisaged. Unhindered access to EU and Member State legislation, case law, information on e-justice services, and the ability to reuse such resources are essential for the effective application of EU law and the creation of innovative «legal technologies» that support professionals (judges, state officials, corporate lawyers and attorneys) [2].

The EU Data Act (Regulation (EU) 2023/2854) emphasises that the European Data Innovation Board (EDIB) plays a key role in coordinating between competent authorities on the application of this Regulation to improve access to justice and judicial cooperation within the EU [3]. The Digital Single Market Strategy for Europe (2015) aims to support an inclusive digital market where citizens and businesses have the necessary skills to use interconnected, multilingual electronic services, including e-justice [4]. The EU Artificial Intelligence Act (Regulation (EU) 2024/1689) highlights the growing importance of AI in the field of justice. AI systems for fact analysis, legal interpretation, and alternative dispute resolution are classified as high-risk due to their potential impact on the rule of law, human rights, and the right to a fair trial. AI may support judicial activity, but cannot replace judges – final decisions must remain with humans. The classification of such systems as high-risk is set out in Annex III to this Regulation, which covers the administration of justice and democratic processes [5]. This approach is supported in academic literature, in particular: legal cases consideration, even those of minor complexity, requires the involvement of a judge capable of making an individualised legal assessment, considering all the case's circumstances. The human factor in judicial discretion remains key and cannot be replaced by AI. At the same time, e-justice technologies are appropriate for automating procedural and administrative functions, but not for making judicial decisions [6]. Ancillary functions (such as anonymisation or internal communication) are not considered high-risk. Operators of high-risk systems are required to carry out a fundamental rights impact assessment. Independent supervisory

authorities must have effective powers to conduct inspections, including access to personal data [5]. Member States are obliged to designate supervisory bodies under the General Data Protection Regulation (Regulation (EU) 2016/679) [7] or Directive (EU) 2016/680 [8]. Following the Ethics Guidelines for Trustworthy AI (2019), AI systems should not undermine the rule of law, applicable law, due process, or equality before the law [9].

Thus, the European approach to digital justice is based on a complex system of legal, ethical, and technological requirements, which poses a challenge of systemic transformation in this field for Ukraine in the context of European integration. The understanding of these challenges has intensified scholarly inquiry among domestic researchers. In particular, certain aspects of the legal foundations of the digitalisation of justice are examined by Ukrainian scholars in the context of digital transformation through the prism of European integration and human rights in the digital age [10], the European experience of digitalising executive authorities [11], the functioning of e-justice systems in European countries [12], personal data protection [13], and the information and legal framework of e-governance [14].

In the general context, O. O. Bernaziuk, in his study on the administrative and legal foundations of the use of digital technologies in law, considers e-justice as a unified, holistic and comprehensive information and telecommunication system [15, p. 24], which forms part of a broader e-governance framework. O. Z. Nykon, in a specialised study on the digitalisation of the justice system, based on a comprehensive innovative process of transformation, identifies the main challenges of e-justice in Ukraine, including the need for comprehensive modernisation of the Unified Judicial Information and Telecommunication System (UJITS), the implementation of human-centred and service-oriented approaches in e-justice, and the introduction of Artificial Intelligence (AI) under human supervision [16, p. 202–203]. The author also demonstrates the multi-level structure of the legal regulation of the digital transformation of justice in the EU [16, p. 164–189, 212], while not focusing on a detailed analysis of specific EU primary acts. D. Bohatchuk, in examining the prospects for the development of e-justice [17, p. 19], defines it as an integral element in ensuring access to justice and the rule of law, which requires the implementation of the principles of transparency, accessibility, and accountability [17, p. 33]. However, the analysis is based primarily on national legislation (in particular, the objectives set out in the Law of Ukraine «On the Judiciary and the Status of Judges») and on acts of Council of Europe institutions, notably the European Commission for the Efficiency of Justice [17, p. 19], rather than on a systematic study of the legal foundations of digital transformation in general and justice in the EU in particular. N. V. Bocharova outlines the relevant foundations and human rights-based content of the EU's digital transformation, focusing on the concept of digital humanism. This concept places people at the centre of this process, including respect for fundamental rights, the rule of law, and democracy [18].

At the same time, despite the considerable academic contribution to the field of the digitalisation of justice, a systematic analysis of the correlation and interconnection

between the principles of the European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade (2023) and their functional embodiment in substantial and operational principles of the e-Justice Strategy 2024–2028 remains insufficiently explored. These considerations determine the relevance of a critical assessment of the implementation of the latest European standards within the Ukrainian justice system, in particular, the UJITS, from the perspective of structural data openness, interoperability, inclusiveness, cybersecurity, AI regulation, cross-border cooperation, and user experience.

The purpose of the study is to characterise the principles of human-centred digital justice of the European Union, enshrined in the European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade (2023) and in the e-Justice Strategy for 2024–2028; to identify the patterns of transformation of general value orientations into specific functional standards and to provide a critical assessment of their implementation in Ukraine through the analysis of the functioning of the Unified Judicial Information and Telecommunication System (UJITS) and the current procedural legislation, with the formulation of recommendations to ensure full harmonisation with the EU *acquis* in the field under study.

1. MATERIALS AND METHODS

The methodological framework of the study consists of a set of general scientific and special legal methods of scholarly inquiry, ensuring a comprehensive analysis of the digital justice of the EU and an assessment of the state and prospects of its implementation in Ukraine. The selected methodology is aimed at identifying the structural and functional interrelations between legal values and the operational mechanisms of the digital transformation of justice, which is a necessary precondition for the development of scientifically grounded recommendations for improving legislation, institutional mechanisms and the practice of e-justice in Ukraine.

The study integrates various approaches for a systematic assessment of the principles and objectives of the digital transformation of justice, as well as for identifying its dynamics and structural-functional interconnections. The formal-legal method was applied to analyse the legal regulation of digital transformation in the EU: the European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade (2023), which serves as a conceptual and value-based foundation; the European e-Justice Strategy for 2024–2028, which outlines the operational framework for implementation; Regulation (EU) 2024/1689 concerning the classification of AI as a high-risk system in the field of justice; as well as to examine data protection requirements and the relevant provisions of Ukrainian procedural legislation regarding electronic document management and data protection.

The structural-functional method was employed to examine the digital transformation of justice as a dynamic phenomenon. This made it possible to identify the patterns of the sequential transformation of broad digital values (such as «human-centredness» and «inclusiveness») into specific functional standards (including «data-driven justice» and the «once-only principle»); to conduct a critical analysis of the architecture and

functioning of the UJITS, comparing its technical implementation with the requirements of accessibility, cross-border interoperability and algorithmic accountability; and to distinguish between the formally enshrined human-centredness (in the UJITS Concept) and the actual state of digital justice (its technical infrastructure), which made it possible to substantiate the conclusion that the model of managerial and technical efficiency prevails over the value-oriented model.

The comparative legal method was applied to correlate the legal regulation of e-justice in the EU and Ukraine, which made it possible to identify national challenges related to accessibility, data-driven justice and AI regulation, and to determine the most relevant vectors of harmonisation for a candidate country for EU membership.

The chosen methodology has ensured the formulation of legislative and institutional recommendations for addressing existing gaps and identifying directions for the successful harmonisation of the Ukrainian justice system with the standards of the EU *acquis*.

2. RESULTS AND DISCUSSION

2.1. Principles of the European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade in the Context of Digital Justice

The approach to building a resilient digital justice system in the context of access to justice in the digital era must take into account the principles set out in the European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade (2023) [19]. Their content is examined below concerning the digitalisation of justice within the EU.

1. *The principle of «Putting people at the centre of the digital transformation»* shapes a human-centred paradigm in which digital technologies are instrumental and serve to strengthen human rights, democracy, and the rule of law. In the field of justice, this entails the introduction of digital solutions that take into account the rights and needs of all users, particularly vulnerable groups. The EU legal framework imposes obligations to guarantee rights in both online and offline environments, to ensure the accountability of digital actors, and to uphold accessibility, non-discrimination, and legal certainty. The human being remains the ultimate decision-maker even where AI is deployed. This principle constitutes both an ethical and a legal requirement: the digitalisation of judicial proceedings must promote human rights and access to justice, while limiting technological intervention through value-driven safeguards [19]. In current legal scholarship, the horizontal application of the rights guaranteed by the Charter of Fundamental Rights of the European Union [20] is regarded as a mechanism for addressing deficits in the implementation of the rule of law in the digital environment. Such an approach strengthens the legal protection of individuals in their relations with large digital platforms and online service providers [21].

2. *The principle of «Solidarity and inclusion»* shapes a socially oriented paradigm for justice digitalisation, which must be both technically efficient and socially just, inclusive, and non-discriminatory. It necessitates ensuring the accessibility of digital justice services for all, including persons with disabilities, women, and residents of rural

and remote areas. The requirement to «leave no one behind» directly aligns with the right to equal access to justice, as enshrined in the Charter of Fundamental Rights of the European Union [20], the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities [22], and the EU Gender Equality Strategy 2020–2025 and the EU Strategy for the Rights of Persons with Disabilities 2021–2030 [24; 25]. It is necessary to implement inclusive information and communication technology (ICT) solutions, incorporating alternative offline formats and digital assistance tools. All stages of transformation, in addition to efficiency, must be aimed at realising fundamental rights, notably the rights to a fair trial and non-discrimination. Particular attention must be paid to overcoming digital barriers faced by women and ensuring safe access for victims of gender-based violence. «Solidarity and Inclusion» is becoming the legal standard for socially responsive and rights-compliant digital justice [19].

In the context of inclusion, two key EU strategies are worth noting. Thus, the Strategy for the Rights of Persons with Disabilities 2021–2030 defines that persons with disabilities in most countries have limited access to inclusive basic services, including justice, despite having the right to equal opportunities, protection from discrimination, and freedom from violence. A separate point is devoted to improving access to justice through the provision of reasonable accommodation. However, both practical and legal barriers continue to hinder the full participation of persons with disabilities in judicial proceedings and holding professional roles within the justice system (including judges, attorneys, prosecutors), especially for those with intellectual disabilities, psychosocial impairments, or mental health conditions. The European Commission has committed to providing Member States with guidance on access to justice for persons with disabilities and to support their participation as professionals within the justice. Within the framework of the professional training strategy, the Commission will focus on the protection of rights in the digital environment, in particular the relevant provisions of EU law and the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities. These commitments are grounded in international recommendations, including those of the UN [23], and are aimed at collecting best practices on supported decision-making [24].

The EU Gender Equality Strategy 2020–2025 states that women with health conditions or disabilities are more likely to be victims of various forms of violence. It emphasises the development and funding of measures to combat abuse, violence, forced sterilisation, and forced abortion, through capacity-building for professionals and awareness-raising campaigns on rights and access to justice. Effective violence prevention requires an interdisciplinary approach involving a range of services, including the criminal justice system, victim support services, and social and healthcare services [25]. It is a well-founded view that the digitalisation of justice should be considered a driver for improving access to justice, particularly for women, who are often the primary carers within families, as online formats can help to reduce time and logistical barriers, as well as the risk of psychological discomfort and intimidation, which may be associated with traditional court hearings [26].

3. *The principle of «Connectivity»* recognises digital infrastructure as a key precondition for the realisation of human rights in the digital age, and affirms that without high-quality, stable, and non-discriminatory access to the Internet, the digitalisation of justice is unattainable. High-speed connectivity determines procedural equality: limited Internet access deprives certain groups – including residents of rural areas and persons with low income – of the ability to make effective use of digital justice services and legal aid. Reliable connectivity is equally essential for the effective functioning of justice at the transnational level. Openness and neutrality of the net prevent censorship and ensure equal access to legal information. Within justice, the principle of connectivity constitutes an instrumental guarantee of access to justice and reinforces the legitimacy of digital transformation through equality, openness, and technological fairness [19].

4. *The principle of «Digital education, training and skills»* recognises knowledge and competencies as key prerequisites for the realisation of rights in the digital environment. In the field of justice, this means that participation in digital forms of judicial proceedings – such as e-courts, video hearings, and online submission of claims – requires the ability to use digital tools effectively and autonomously. The absence of digital skills constitutes a factor of hidden discrimination, especially against older persons, women, persons with disabilities, and socially vulnerable groups. Digital literacy is directly linked to the right to access to justice, and the implementation of ICT solutions necessitates the development of digital competences within the professional environment – including judges, prosecutors, attorneys, and court administration staff. Media literacy and critical thinking are fundamental for navigating digital procedures, assessing legal information online, and countering fraudulent legal services. This principle underpins the cognitive foundation of the digital transformation of justice as an indispensable condition for the realisation of rights [19].

5. *The principle of «Fair and just working conditions»* establishes the ethical and legal guidelines for digitalisation within the professional environment. Digital transformation – including the deployment of e-courts, AI, video hearings, and electronic e-document management – reshapes working conditions, thereby necessitating additional guarantees: maintaining work – life balance; addressing the psycho-emotional workload linked to digital formats; protecting privacy and preventing digital monitoring, particularly in remote working arrangements; ensuring transparency in the use of AI and carrying out risk assessments of its impact on proceedings; and guaranteeing the mandatory involvement of human decision-making. Non-compliance with these standards risks undermining judicial independence and diminishing the quality of justice. The participation of professional associations – including those representing judges, attorneys, and court administrators – in developing ethical frameworks for digitalisation is essential to ensure legitimacy in the transformation process. This principle serves to safeguard human dignity and ethical standards in the digital age, ensuring an appropriate balance between the efficiency of digital tools and the rights of justice professionals [19]. In this regard, the observation made by Onțanu E. A. is particularly pertinent: judicial independence is of critical importance in the context of the digitalisation of justice,

as technological integration may create risks for judicial discretion. To address such risks, it is advisable to involve technical experts in the development of ICT solutions and to introduce procedures for the detection of coding errors and digital vulnerabilities, thereby enhancing the effectiveness of digital governance in the field of justice [27].

6. *The principle of «Digital public services online»* positions justice as an integral component of e-government. E-justice encompasses the online submission of documents, remote participation in hearings, electronic delivery of judgments, authentication, system interoperability, and cross-border access. A unified digital identity in the judicial context ensures simplified access to e-courts, secure communication, and the legal validity of electronic actions. The «once-only principle» enables the automated retrieval of certain data (for example, from official registers), thereby enhancing the efficiency of proceedings. Cross-border interoperability constitutes the foundation for cross-border judicial proceedings, the operation of the e-Justice Portal, and the mutual recognition of judgments within the EU. This principle shapes the vision of digital justice within an accessible, secure, and user-centred digital citizenship infrastructure. Public digital services require technical compatibility, data protection, and the legal recognition of electronic actions [19].

7. *The principle of «Interactions with algorithms and artificial intelligence systems»* sets out the requirements for the use of AI: technologies must remain under human control and comply with the standards of human rights, non-discrimination, and due process of law. This is of critical importance in the field of justice, as algorithmic decisions may affect an individual's procedural status and, more broadly, their life prospects. Automatic case routing, recidivism prediction, automated decisions in minor cases, and big data analytics require strict ethical and legal regulation. Interaction with AI must be accompanied by informed consent, an explanation of the system's operating principles, and the right to human review, which means ensuring human control in decision-making, evidence assessment, and specified legal consequences. This principle guards against the discriminatory potential of algorithms trained on biased data and requires that AI not circumvent an individual's autonomous will by substituting their choice. Emphasis is placed on the need for safeguards, including auditing, transparency, accountability, and verification of AI decisions before their application in judicial practice. The principle regulated the limits of human-centred digital justice, where AI performs an auxiliary function, enhancing efficiency while ensuring guarantees of a fair trial and the freedom of choice [19]. As noted by Depasquale F., by 2034, AI is expected to be actively integrated into judicial practice for resolving standardised cases, with the anticipated benefits of improving the consistency of judicial decisions and reducing the impact of human bias. At the same time, a critical challenge arises in safeguarding impartiality and preserving judicial independence under increasing algorithmic influence [28].

8. *The principle of a «A fair digital environment»* establishes the ethical and legal foundations for a digital environment in which individuals are not merely protected subjects but autonomous agents of choice. In the field of justice, this means that digital

services, including AI systems, must be based on transparency, openness, and non-discrimination. According to paragraph 10, users must be granted access to information regarding the application of digital tools and their potential impact on legal proceedings. Algorithmic decisions must be intelligible, reasoned, and safeguarded against manipulation. Subparagraph (11a) guarantees the right to an alternative: access to justice cannot be limited solely to digital channels, particularly for vulnerable individuals. The risks of monopolisation of digital platforms may undermine the neutrality and equality of legal access. Paragraph 11 ensures a level playing field for all e-justice service providers, including small law firms and non-governmental organisations, thereby promoting innovation and user-orientation. Subparagraph (11b) highlights the importance of interoperability and open technologies that enable cross-border cooperation between EU Member States (notably via e-CODEX), while reducing dependence on private and opaque platforms. This principle thus establishes institutional guarantees ensuring that digital justice remains a public good – protected from technocratic monopolisation and focused on individual rights and freedom of choice [19].

9. *The principle of «Participation in the digital public space»* underscores the significance of the digital environment as a space for exercising democratic rights, particularly access to justice, freedom of information, and participation in legal discourse. Digital justice is conceptualised as an integral component of an open public space that interacts with digital communication channels, information dissemination, and public control. According to paragraph 12, digital justice should ensure multilingual access to judicial information, legal norms, and procedures via open online resources, which is a critical factor for migrants, refugees, and national minorities. Paragraph 13 establishes the limits for the judiciary's impact on freedom of expression, highlighting the need to strike a balance between protection from illegal content (such as defamation or cyberbullying) and respect for freedom of speech. Paragraph 15 draws attention to the influence of digital platforms on the perception of justice: social media, blogs, and podcasts are becoming platforms for appeals against court decisions, so the system of justice must ensure the protection of trial participants against manipulation and hate speech, alongside the development of institutional digital communication channels. Subparagraph 15(d) emphasises the importance of creating a secure environment free from disinformation, cyberattacks, and online violence directed at witnesses, judges, or victims. Participation in the digital public sphere constitutes an essential element of access to justice. Digital justice must remain open, secure, and integrated within the democratic online discourse, with particular attention to vulnerable groups and the standards of freedom of expression [1].

10. *The principle of «A protected, safe and secure digital environment»* requires that access to electronic judicial services and communications be ensured following the principles of confidentiality, integrity, availability, and authenticity of information. Digital justice tools must guarantee the protection of personal data (through encryption, authentication mechanisms, and the prevention of unauthorised access) as a prerequisite for upholding the right to privacy. The reliability and continuity of judicial platforms

are key to ensuring access to justice. This includes the verification of the integrity of digital evidence and documents, protection against cybersecurity threats, and the ability to respond effectively to incidents. The principle also entails responsibility for the dissemination of harmful or discriminatory content and guarantees access to justice in the context of digitalisation through the development of technological and legal infrastructure and resilient e-justice ecosystem [19].

11. *The principle of «Privacy and individual control over data»* defines the normative framework for ensuring informational autonomy of the individual. In the field of digital justice, this principle manifests across several dimensions: security of digital communication channels (including electronic submissions, online hearings, and video conferencing), robust authentication mechanisms, and the application of data protection by design and by default, as stipulated by EU legislation; the right to personal data encompasses the issues of access to information, the ability to restrict its dissemination, and the exercise of the right to be forgotten, particularly in cases involving sensitive issues such as discrimination, violence, or medical circumstances; digital inheritance concerns the procedural representation of an individual's interests after death and the submission of digital evidence in relevant proceedings; guarantees against digital surveillance, unauthorised recordings, hacker intrusions, excessive data analytics, and external pressure, particularly in publicly sensitive cases. Therefore, this principle establishes the limits of permissible personal data processing in digital justice, defining standards of information security, digital dignity, and procedural autonomy of the individual, ensuring legal predictability within the digital environment, and maintaining trust in the justice [19].

12. *The principle of «Protection and empowerment of children and young people in the digital environment»* promotes a digital environment that is sensitive to the age-specific needs of minors. In digital justice, this principle aims to raise the standards of protection for children and serves as a benchmark for designing digital services tailored to young users. Children's access to digital judicial procedures requires special architectural design of interfaces, clear communication, and technologically facilitated support mechanisms (e.g., digital mediation or representation). Cases involving cybercrime against children require special attention, as digital traces must be processed with strict confidentiality, while digital interviewing practices must adhere to standards for preventing secondary victimisation. The digital transformation of the judiciary must be accompanied by the development of legal awareness infrastructure for children and young people, including specialised online resources, educational products, and the integration of digital legal literacy into media education curricula. Moreover, the principle calls for the inclusion of young people in shaping digital justice policy through participatory mechanisms such as advisory councils. In this way, the principle outlines the age-sensitive nature of digital justice, requiring the integration of confidential, participatory, and age-appropriate approaches to ensure procedural security of children [19]. This principle is further embedded in the norm of ensuring the best interests of the child within the digital environment. It functions as a guiding reference for policymaking

in the fields of child rights, development, and well-being. European standards underline the necessity of observing the principles of proportionality and non-discrimination when assessing such interests in digital contexts [29].

13. *The principle of «Sustainability»*, understood as a requirement of environmental responsibility in the digital transformation of justice, implies that the design, implementation, and use of digital tools must take into account ecological impact, resource efficiency, and long-term viability. The digitalisation of justice cannot remain detached from the context of the European Green Deal [30] and the Sustainable Development Goals (SDGs) [31], as the legal system not only reflects but also shapes state behaviour. Digital judicial infrastructures must comply with environmental sustainability requirements through energy-efficient data centres and repairable hardware and software solutions. Digitisation reduces the material footprint, but inefficient design can increase energy consumption and digital waste. According to the Declaration, users of digital judicial services should be informed about the platform's energy consumption, technical viability, and updateability. The state is obliged to implement environmentally conscious digital justice policies by selecting sustainable service providers and adopting green IT procedures. The principle outlines the obligations of judicial institutions regarding the minimisation of e-waste, the introduction of eco-labelling, and the promotion of energy-saving technologies. Ultimately, this principle transforms the digital modernisation of justice into an ethical and ecological paradigm, where digitalisation becomes a mechanism of resource justice and institutional responsibility [19].

The analysis of the Declaration's principles in the context of digital justice demonstrates that the digital transformation of justice within the EU extends far beyond technical modernisation. It is firmly grounded in a value-based and legal framework that safeguards fundamental human rights, inclusivity, ethics, and sustainability. The principles of human-centredness, inclusion, privacy, security, participation in the digital public space, and sustainability, etc. establish a multidimensional normative framework for the digitalisation of justice, defining the obligations of both the EU and its Member States to ensure equal, secure, and effective access to justice in the digital age, with particular attention to vulnerable groups, transparency of AI-driven decisions, environmental responsibility, and technological fairness. Digital justice in the EU is evolving into a comprehensive legal ecosystem that integrates technological innovation with the foundational principles of democracy, human rights, and sustainable development.

2.2. Correlation Between the European Declaration on Digital Rights for the Digital Decade and the European E-Justice Strategy 2024–2028 Principles

The principles set out in the European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade (2023) outline the general directions of digital transformation within the EU. In turn, the specific principles established in the European e-Justice Strategy 2024–2028 are categorised into substantial and operational principles [32].

The substantial principles include:

– *the principle of «Respect for fundamental rights and principles»* establishes that the digital transformation of justice must be carried out with unconditional respect for fundamental rights, judicial independence, and the rule of law. Particular attention should be paid to criminal proceedings, where the use of remote technologies must not compromise the right to a fair trial, the physical presence of the individual during proceedings, or the right to defence. It also requires safeguards against cyber threats, the prevention of digital inequality and discriminatory effects arising from biased algorithms;

– *the principle of «Access to justice»* stipulates that further technological solutions have significant potential to expand and enhance access to justice within the EU, particularly in the context of low-risk tasks where algorithmic tools can effectively support both citizens and judicial authorities. Legal scholarship supports the view that accessibility is a key criterion for the effective functioning of e-justice, providing equal access to digital judicial services, their technological interoperability, linguistic inclusivity, intuitive design, the absence of financial barriers, and the need to improve the digital literacy of the population [33];

– *the principle of «People centricity»*, in the context of the digitalisation of justice, refers to accessibility and inclusiveness, particularly for individuals lacking digital skills. The reorientation of judicial systems towards the needs of users is expected to enhance trust in institutions, strengthen the legitimacy of digital transformation, and improve the overall efficiency of judicial proceedings;

– *the principle of «Bridging the digital divide»* is a crucial prerequisite for ensuring equal access to justice across the EU. It addresses drivers of social exclusion and barriers to the realisation of human rights. Harmonising the level and inclusivity of digitalisation among the judicial systems of Member States through the exchange of best practices will contribute to a fair and equitable digital transformation of justice;

– *the principle of «Digital empowerment of users»*, with particular emphasis on the upskilling of professionals, facilitates effective navigation within both national and European legal systems and contributes to enhanced legal coherence;

– *the principle of «Sustainability»* requires that every e-Justice service should be implemented and maintained sustainably, entailing predictability in terms of its long-term economic, environmental, and social impact [32].

The operational principles include:

– *the «Once-only principle»* in the provision of judicial services aims to minimise procedural duplication and reduce the administrative burden on individuals by reusing relevant information that has already been entered into the system. Its implementation must strictly respect the right to privacy and the right to be forgotten;

– *the principle of «Digital by default»* entails the reorientation of justice services towards digital formats as the primary mode of delivery. This facilitates procedural simplification, reduces reliance on paper-based documentation, and enhances the efficiency of judicial processes. At the same time, non-digital alternatives must remain

available to ensure access to justice for individuals not encompassed by digital technologies;

– *the principle of «Interoperability and cybersecurity»* stipulates that ensuring interoperability between judicial systems is a key prerequisite for the effective exchange of data and coordination between legal institutions across EU Member States. This contributes to the coordination of actions, overcoming barriers between national legal systems and enhancing the consistency of justice in the EU;

– *the principle of «Dynamic justice»* asserts that justice must be flexible and capable of adapting to the evolving needs of society. Considering individual circumstances, users' capacities and competencies, as well as effective change management, fosters the development of a more resilient and responsive justice system. Digital technologies and data play a central role in this process. The integration of digitalisation, data analytics, and artificial intelligence into the operation of judicial institutions increases their efficiency;

– *the principle of «Data-driven justice»* establishes that decision-making processes must be grounded in reliable and verifiable data. Accordingly, digital justice initiatives should incorporate the systematic collection, analysis, and utilisation of data as a foundation for effective governance and risk mitigation, particularly concerning technological and statistical biases. Enhancing transparency within the judicial system fosters greater public trust in justice. Open access to judicial data empowers both citizens and businesses to engage in self-directed dispute resolution and supports evidence-based policymaking. This approach also facilitates the emergence of new innovative initiatives and inter-institutional synergies. Crucially, such processes must ensure the proper protection of personal data and uphold high standards of cybersecurity;

– *the principle of «Open-source»* emphasises the importance of using open source software while ensuring adequate data protection. The benefits of this approach – including cost reduction, the promotion of innovation, and improved transparency – are particularly valuable for the justice sector. Such solutions also contribute to accountability and strengthen trust in judicial and law enforcement bodies [32].

The European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade (2023) establishes a value-based and legal framework for digital transformation, encompassing all spheres of public life and setting general benchmarks for digital policy. The European e-Justice Strategy 2024–2028 particularises these foundations through substantial and operational principles aimed at the practical implementation of the digital modernisation of justice within the EU. The correlation between these documents enables tracking the transformation of general digital values into functional standards of justice, ensuring the efficiency, accessibility, security, and transparency of e-justice. Therefore, the general principle of «putting people at the centre of digital transformation» is specified in the e-Justice Strategy through the concepts of people centricity (inclusiveness, accessibility, and user-orientation) and dynamic justice (adaptability to individual needs). Bridging the digital divide is a functional continuation of the general principle of «solidarity and inclusion», focusing on technological inequality, while the special

principle «digital by default» approach reflects the need to accommodate diverse user interests through digital services with offer alternative formats. The principle of «digital education, training and skills» continues in such special principles enshrined in the e-Justice Strategy as «digital empowerment of users», which emphasizes digital preparedness, including the professional development of justice sector professionals, and the principle of dynamic justice, which takes into account users' levels of digital literacy. The ecological imperative laid out in the Declaration continues in the principle of sustainability in the e-Justice Strategy. It is also reflected in the special principle of «open source», which promotes reduced reliance on resource-intensive commercial solutions. The general principle of «participation in the digital public space» in the Declaration is realised through the principle of «access to justice» by means of deploying electronic tools and the «once-only principle», which directly reflects the requirements of digital service infrastructure. The principle of «interactions with algorithms and AI systems» is concretised through the principles of «data-driven justice» and «dynamic justice» in the e-Justice Strategy, with clear stipulations regarding AI use – transparency, auditability, and the avoidance of bias. The principle of «privacy and individual control over data» is a foundational condition for the implementation of all specialised principles, demonstrating the integrated presence of privacy within the digital transformation of justice, and aligning with the substantial principle of «respect for fundamental rights and principles». The correlation between the general principles of the Declaration and the specific principles of the e-Justice Strategy reflects a coherent and consistent model for the digital transformation of justice in the EU. While the general principles serve as a normative and value-based foundation, the specific principles provide operational and functional dimensions, translating broad approaches into practical mechanisms. This dual-level framework ensures a balance between the EU's legal values and technological modernisation, thereby contributing to the provision of effective, secure, and inclusive access to justice in the digital age.

2.3. Digital Transformation of Justice in Ukraine: Progress, Challenges and Compliance with the Principles of Digital Justice in the EU

On the basis of the Association Agreement between Ukraine and the European Union (2014), Ukraine has been gradually adapting its national legislation to the EU acquis in the field of digital transformation, of which the digitalisation of justice is an integral component [34]. According to the report, it has been determined that alignment with European standards is required in the areas of electronic identification, cross-border data exchange, digital public services and e-governance [35], which constitute an important foundation for e-justice in accordance with EU principles. Access to justice through digital means necessitates changes and improvements in the legal, technical, and organisational conditions related to the submission and assessment of electronic evidence, compliance with IT standards within the e-justice system, the development of training in the field of e-governance, and the enhancement of citizens' digital literacy [36].

Ukraine has enshrined in the «Roadmap on the rule of law» (2025) specific commitments regarding the comprehensive digital transformation of the judicial system and the protection of personal data in accordance with European standards. In particular, by the fourth quarter of 2025, national legislation must be fully aligned with the key European acts – the General Data Protection Regulation (GDPR), Directive 2016/680, and the modernised Council of Europe Convention No. 108. Furthermore, by the end of 2026, a National Commission on Personal Data Protection and Access to Public Information is to be established as an independent supervisory authority with enforcement powers, in compliance with GDPR requirements, to ensure effective oversight of data processing standards in the digital environment. The digitalisation of justice involves a systemic modernisation of judicial infrastructure in line with the European e-Justice Strategy for 2024–2028. By the second quarter of 2025, a Concept and Roadmap for IT solutions in the judicial system are to be developed, clearly defining sources of funding and institutional responsibilities. The technological transformation includes the creation of an integrated document management subsystem with centralised automatic case allocation, a unified personalised space for participants in judicial proceedings, and interoperability with pre-trial investigation systems such as «СМЕРЕКА» (management system for investigations, escalation, control and analysis) and «iКейс» (information and telecommunication system of pre-trial investigation) [37]. These measures demonstrate the intention to establish a reliable technological foundation for integrating the national judicial system into the European digital legal space.

At the current stage, the development of e-justice in Ukraine in line with European standards depends primarily on the legal regulation and modernisation of the UJICS, as well as the implementation of the relevant legal and technological European standards. According to the latest data from the State Judicial Administration, the reconstruction of 12 subsystems of the UJICS is planned by 2029 [38].

An assessment of the state of justice digitalisation in Ukraine, the Regulation on the Procedure for the Functioning of Certain Subsystems (Modules) of the Unified Judicial Information and Telecommunication System (the Regulation on the UJITS) [39], and the UJITS Concept [40], viewed through the prism of the principles of the European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade (2023) and the European e-Justice Strategy 2024–2028, makes it possible to identify both progressive steps and difficulties in the implementation of human-centred digital justice. The Regulation on the UJITS primarily confirms a model of administrative efficiency and automation of internal court processes (para. 3), which results in certain fundamental shortcomings. In particular, the Regulation on the UJITS does not contain requirements for inclusiveness (accessibility) and does not contribute to data-driven justice, as it lacks provisions on structured data or the European Case Law Identifier (ECLI) necessary for judicial data transparency. Moreover, the Regulation on the UJITS restricts users' rights (paras. 21, 46), placing upon them the risks associated with the technical impossibility of participation (for example, interruption of videoconferencing), which contradicts human-centred standards.

The principle of «Putting people at the centre of the digital transformation» implies that digital technologies are instrumental and serve to strengthen human rights, democracy, and the rule of law. The UJITS Concept recognises human-centredness as one of the key principles of system design, defining that the needs and interests of users, as well as the convenience and intuitiveness of user interfaces, should be prioritised in the design and development of the system [40, p. 14]. The technical audit of the UJITS (2023–2024) demonstrated that the system was built primarily as a technological infrastructure rather than as an ecosystem oriented towards the needs of various categories of users. The fragmentation of services among subsystems forces users to adapt to the technical logic of the system instead of the system adapting to their needs. The current state of the UJITS indicates a significant gap between the declared human-centredness and the actual compliance of the technological infrastructure. The absence of up-to-date technical documentation, complex and non-intuitive user interfaces, and violations of accessibility principles prevent citizens from having full access to digital justice [40, p. 8–10]. Particularly critical issues include the lack of critical infrastructure redundancy, gaps in information security, and the use of heterogeneous software without proper standardisation. Such limited functionality of subsystems, combined with gaps in legal regulation, hinders effective digitalisation. The absence of a systematic quality monitoring mechanism distances the Ukrainian judicial system from the European standards of digital justice, where technologies genuinely serve to reinforce human rights and ensure access to justice.

The principle of «Solidarity and inclusion» places particular emphasis on the requirement to «leave no one behind», which is operationalised in the EU through the Strategy for the Rights of Persons with Disabilities 2021–2030 and the Gender Equality Strategy 2020–2025. The UJITS Concept sets out the principle of accessibility and inclusiveness, requiring the system to comply with DSTU EN 301 549:2022 «Information technologies. Accessibility requirements for ICT products and services». At the same time, the system audit recorded non-compliance with accessibility principles, which renders equal access to digital justice impossible for vulnerable groups of the population [40, pp. 10, 14]. Adaptive interfaces for persons with visual impairments and specialised functions for persons with hearing impairments are absent. Gender inclusiveness also remains problematic: the UJITS Concept does not provide for dedicated secure communication channels for victims of gender-based violence, which contradicts European requirements on ensuring safe access for victims of violence. The mobile application «Court in a Smartphone», which was intended to ensure access to justice via a smartphone, is characterised by technical instability, as evidenced by numerous user complaints [40, p. 6; 41].

The principle of «Digital education, training and skills» recognises knowledge and skills as key prerequisites for exercising rights in the digital environment. Educational measures and the enhancement of digital literacy among citizens and civil servants are essential for ensuring effective judicial proceedings and access to digital justice, overcoming the digital divide between different population groups, and fostering trust

in electronic judicial services. The UJITS Concept acknowledges this challenge by including a «Training Management» subsystem within the system architecture [40, p. 34–35]. Persistent problems with user experience [40, p. 10] also create a risk of a digital divide. European practice demonstrates that investment in digital literacy is no less important than the development of technical infrastructure, as competent users are those capable of realising the potential of the digital transformation of justice and ensuring its human-centred nature in practice.

The approach to regulating the use of AI in the judicial system of Ukraine remains fragmented and insufficiently consistent. The Concept for the Development of AI (2020) outlines general objectives and refers to the Ethical Charter on the Use of AI in Judicial Systems and their Environment of the European Commission for the Efficiency of Justice [42]. The current Action Plan based on the Concept for the Development of AI assigns the Ministry of Digital Transformation the obligation to develop and submit to the Cabinet of Ministers of Ukraine, by the fourth quarter of 2026, a draft law on the legal regulation of AI development [43]. At present, the above-mentioned Plan does not provide for a more detailed regulatory framework.

Regarding current legislation, the Code of Judicial Ethics provides that the use of AI by a judge is permissible, provided that judicial independence and impartiality are maintained, and that such use does not concern the assessment of evidence or the decision-making process [44, Art. 16]. The UJITS Concept defines the directions and limits of AI application, establishing an exclusively assistive role with a specific list of permitted operations. The main domains of AI use include document processing, automatic classification, legal entity recognition, data anonymisation, summarisation of document content, and the generation of concise summaries. Functionality may include a virtual assistant-avator for basic legal support, drafting of document templates, recommendations on case-handling methodology, selection of optimal models based on analysis of similar cases, retrieval of case-law, verification of the relevance of legislation, and detection of procedural anomalies (such as disregarding the case context, evidence, or deviations from established practice). Language technologies will provide speech-to-text for hearing transcription and text-to-speech for inclusiveness of persons with visual impairments [40, p. 24–25, 42–43, 46–47]. The Ukrainian approach corresponds to the European approach to AI self-learning [40, p. 43]. At the same time, an assessment of the impact on fundamental rights, as required by the EU Cybersecurity Act (2019), is necessary, as well as the establishment of independent supervisory bodies with effective powers to conduct independent supervisory audits and compliance assessments.

With regard to personal data protection and cybersecurity, the principle of «Privacy and individual control over data» is implemented through the requirements of procedural legislation concerning qualified electronic signatures (QES) and the comprehensive information security system, in particular through user authentication and authorisation using QES tools. The UJITS Concept provides for the establishment of information security measures, multi-factor authentication, monitoring of information-security

events, secure data exchange, protection of information integrity, protection of transaction authenticity, protection of transaction privacy, protection of information from modification, and other safeguards [40, p. 19–20]. At the same time, the practical overall level of cybersecurity of the judicial infrastructure requires strengthening due to the absence of a systematic approach to information-security matters, including reservations at the level of data centres, server, and network equipment [40, p. 10]. Under conditions of martial law and heightened cyber threats, these deficiencies pose significant risks to the functioning of the judicial system.

Transparency and openness of data, as derived from the principle of «Data-driven justice», require structured metadata and machine-readable standards. In particular, the UJITS Concept provides for the creation of an updated subsystem of the Unified State Register of Court Decisions (USRCD) with enhanced analytical and AI tools, including contextual search for relevant documents [40, p. 27–28, 45]. At the same time, the transition to digital justice is not limited to the digitisation of paper documents. It requires a transformation that ensures openness, interoperability, and the capacity to analyse large datasets. To comply with the European approach to data-driven justice, it is necessary to ensure: structured data formats (XML/JSON) – that is, a shift from free-text documents to standardised, machine-readable data formats as a basis for automated information exchange between systems; the ability to generate and export a complete set of standard data (metadata) on judicial decisions as a prerequisite for effective analysis, statistics, and data-driven policy-making; mandatory tagging of elements in judgments (for example, markup for case identifiers, cited provisions, and the operative part), which converts a judgment into a structured dataset suitable for AI processing and precise legal analytics; implementation of the European Case Law Identifier (ECLI) to support international interoperability of judicial data; provision of open Application Programming Interfaces (APIs) enabling external automated systems (including legal-tech companies, researchers, and other stakeholders) to obtain judicial decisions and related data automatically and in a structured format (XML/JSON). The absence of these structural elements makes it impossible to conduct effective large-scale data analysis, develop legal technologies, and create legal analytics tools, which constitutes a major obstacle to achieving data-driven justice.

With regard to the legal regulation of e-justice in Ukraine, the procedural legislation of Ukraine (for example, Article 6 of the Commercial Procedure Code [45], Article 35 of the Criminal Procedure Code [46], and Article 14 of the Civil Procedure Code [47]) establishes a unified technological framework. This includes, in particular: automated allocation of cases to judges based on the principles of randomness and balanced workload; mandatory registration of all procedural documents in the UJITS on the day of receipt; basic functionality for electronic exchange of documents between the court and participants in proceedings; the conduct of hearings via videoconference; and electronic user accounts for accessing case materials. Technical requirements are determined by the use of QES and an information security system with confirmed compliance. The legal regime governing the use of electronic user accounts provides

for mandatory registration for advocates, notaries, private enforcement officers, forensic experts, state authorities, local self-government bodies, and legal entities, while registration remains voluntary for other individuals (reflecting the European «Digital by default» principle with alternative access channels). Electronic service of documents is ensured for users with an electronic account. Paper and electronic document workflows currently operate in parallel. However, the implementation of the «Once-only principle» remains problematic. Despite integration of UJITS with state registers, users are frequently required to submit the same information repeatedly due to technical limitations in inter-system interoperability. The mixed document workflow (established, in particular, by Part 8 of Article 14 of the Civil Procedure Code) functions as a transitional mechanism but, in practice, results in duplication of processes.

Thus, the procedural legislation and the Regulation on the UJITS establish an initial legal framework for the digitalisation of justice in its technological dimension; however, neither the UJITS Concept nor the existing normative acts currently demonstrate a value-oriented approach. In view of the principles of human-centred digital justice, the technical modernisation of the organisation and functioning of the judiciary in Ukraine should be understood as a value-driven transformation. It is critically important that the reform be grounded in the principles of human-centredness, inclusiveness, and data transparency.

CONCLUSIONS

The European approach to the digital transformation of justice is characterised by coherence and a clearly structured framework. The value-based layer is embodied in the European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade (2023), which establishes general principles, among which those most significant for the justice sector include human-centredness, solidarity and inclusion, privacy and individual control over data, a fair digital environment, and interactions with algorithms and AI systems, etc. These value-oriented requirements for digital transformation are to be implemented through an operational layer, which is articulated in the European Strategy for e-Justice 2024–2028 through substantial principles (respect for fundamental rights and principles, access to justice, People centricity, bridging the digital divide, digital empowerment of users, and sustainability) and operational principles (the «once-only principle», «digital-by-default», interoperability and cybersecurity, dynamic justice, data-driven justice, and open-source principle).

A regular pattern has been identified whereby the values of human-centredness and inclusiveness undergo a sequential transformation into specific functional requirements (data-driven justice, the «once-only principle», accessibility, open APIs, ECLI). This mechanism ensures an optimal balance between fundamental rights and technological implementation: the overarching principle of «putting people at the centre of digital transformation» is operationalised through user-centric system design; the principle of «solidarity and inclusion» is implemented through the bridging of the digital divide and adherence to accessibility standards; and the principle of «interactions with algorithms and AI systems» is realised through data-driven justice with mandatory human control.

The analysis of EU normative documents regulating digital transformation demonstrates that digital rights must be embedded within the architecture of judicial systems. The digital transformation of justice in the European model establishes a new standard that combines technological efficiency (speed and automation of processes) with legal safeguards (ensuring information security and data integrity), innovation (deployment of AI and new services) with inclusiveness and accessibility (priority to user needs, compliance with accessibility standards), and automation (use of AI for assistance) with human oversight (a subsidiary role for technology, AI exclusively as an assistant). The European approach to the digital transformation of justice illustrates a clear systemic shift from merely removing barriers to actively harnessing opportunities, including digital education, technical support, intuitive interfaces, ensuring structural openness and data interoperability, as well as transitioning to human-centred design. Technologies, while a critical element of judicial systems, play only a subsidiary role, without replacing humans and their judgments, ensuring transparency of automated processes, guaranteeing non-discrimination and legal safeguards for all participants, and maintaining mandatory human control at decision-making stages.

The analysis of procedural legislation and the functioning of the UJITS demonstrates that the existing model of e-justice in Ukraine (regulated by the Commercial Procedural Code, Civil Procedural Code, Code of Administrative Procedure, and Criminal Procedural Code) is centred on electronic document flow and automated case allocation, yet lags behind European standards on security, data protection, inclusiveness, and systemic integration. It retains the predominance of paper case files, does not require structural data openness, and remains technologically fragmented. Significant gaps have been identified between the declared human-centred approach and its practical implementation, as UJITS prioritises administrative efficiency over user needs, and lacks inclusive design, adaptive interfaces and secure communication mechanisms. The fragmentation of subsystems forces users to adjust to the technical architecture rather than the system adjusting to their needs. With respect to establishing conditions for cross-border judicial cooperation, interoperability, machine-readability, and data-driven justice, the findings indicate the necessity of implementing structured machine-readable data (XML/JSON) in judicial decisions, ECLI, and open APIs. The legislative enshrinement of these standards is not merely a requirement of «data-driven justice», but a mandatory legal prerequisite for the full deployment and use of the e-CODEX system in Ukraine. This is the only path to cross-border interoperability, which is critical for an EU candidate state. The implementation of these provisions requires amendments to Ukraine's procedural legislation (Commercial Procedural Code, Civil Procedural Code, Criminal Procedural Code, Code of Administrative Procedure, Code on Bankruptcy Procedures) or the adoption of a dedicated law, rather than reliance solely on technical concepts. The absence of these structural elements not only slows the reform but restricts the development of the LegalTech market and academic legal analytics, constituting a direct breach of the principle of data-driven justice.

The regulation of AI, to which increasing significance is attached in the Ukrainian justice system, is not characterised by a conceptual approach. Even at the level of the UJITS Concept, there is no requirement for mandatory assessment of the impact of AI systems on fundamental rights (in particular, in accordance with the requirements of the EU AI Act 2024/1689), nor is the establishment of an independent supervisory authority with effective powers to conduct independent supervisory audits and compliance assessments of AI systems used in judicial proceedings envisaged.

RECOMMENDATIONS

For the purpose of ensuring compliance with EU standards in the further digitalisation of the justice system in Ukraine, it is necessary to: ensure the systematic implementation of the principles of human-centred digital justice; coordinate digitalisation policies among judicial, law-enforcement and administrative bodies; and introduce monitoring of the compliance of national IT systems with the standards of human-centredness, inclusiveness and cross-border interoperability, to be carried out by a dedicated body. It is also required to introduce open APIs as a public service in the implementation of data-driven justice; establish mandatory accessibility requirements for digital judicial services in line with European standards; introduce the compulsory assignment of ECLI identifiers to all judicial decisions as a precondition for their legal validity; and legislate the status of AI exclusively as an assistive tool (following the classification of high-risk systems in the EU AI Act 2024/1689), with mandatory fundamental-rights impact assessment and human oversight at all stages of judicial decision-making.

Effective implementation of European standards of human-centred digital justice requires Ukraine not merely to modernise its technical infrastructure, but to undertake a fundamental shift in the governance and development paradigm of its justice system. This transition must be directed from a predominantly technological and managerial model towards a human-centred legal ecosystem, in which digital tools are subordinated to the unconditional protection of fundamental rights, the provision of inclusive access to justice, and the strengthening of public trust in the judiciary. Such an approach constitutes the pathway to the meaningful and successful integration of the national justice system into the European digital legal space and to the effective harmonisation with the EU *acquis*.

REFERENCES

- [1] 2030 Digital Compass: the European way for the Digital Decade: European Commission, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: COM(2021) 118 final, 9 March 2021. Eur-lex. Access to European Union Law. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52021DC0118>.
- [2] A European strategy for data: European Commission, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: COM (2020) 66 final, 19 February 2020. Eur-lex. Access to European Union Law. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0066>.

- [3] Regulation (EU) 2023/2854 of the European Parliament and of the Council of 13 December 2023 on harmonised rules on fair access to and use of data and amending Regulation (EU) 2017/2394 and Directive (EU) 2020/1828 (Data Act). PE/49/2023/REV/1. Eur-lex. Access to European Union Law. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/2854/oj>.
- [4] A Digital Single Market Strategy for Europe: European Commission, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, COM(2015) 192 final, Brussels, 6 May 2015. Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/attachment/8210/DSM_communication.pdf.
- [5] Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act). PE/24/2024/REV/1. Retrieved from <http://data.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj>.
- [6] Piatyhora, K. V. (2023). E justice in administrative process: European standards and foreign experience. *Theory and Practice of Jurisprudence*, 2(24), 39–57.
- [7] Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). Eur-lex. Access to European Union Law. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng>.
- [8] Directive (EU) 2016/680 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data by competent authorities for the purposes of the prevention, investigation, detection or prosecution of criminal offences or the execution of criminal penalties, and on the free movement of such data, and repealing Council Framework Decision 2008/977/JHA. Eur-lex. Access to European Union Law. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2016/680/oj/eng>.
- [9] Ethics Guidelines for Trustworthy AI (2019, April). European Commission. Retrieved from <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/d3988569-0434-11ea-8c1f-01aa75ed71a1>.
- [10] Hyliaka, O. S. (2023). The latest technologies and human rights: an analysis of some critical issues of the digital era. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30(2), 15–30. [in Ukrainian]
- [11] Burdin, M. Y., Nevzorov, I. L., & Najaffi, E. (2024). European Experience of Digitalisation of the Executive Branch: Relevant Lessons for Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 31(1), 103–125. [in Ukrainian]
- [12] Politanskyi, V. S. (2024). Experience in the Implementation and Operation of Electronic Justice Systems in European Countries. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 31(3), 15–37. [in Ukrainian]
- [13] Hyliaka, O. S. (2023). Right to privacy and protection personal data in digitalization conditions. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30(1), 15–30. [in Ukrainian]
- [14] Sopilnyk, L. I., & Mykytiuk, M. A. (2023). European standards in information and legal support of e-government. *Academic Visions*, 16, 1–7. [in Ukrainian]

- [15] Bernaziuk, O. O. (2021). Digital technologies in law: trends and prospects of development: PhD thesis abstract. Uzhhorod. [in Ukrainian]
- [16] Nykon, O. Z. (2025). Digitalization of the justice system in Ukraine: theoretical and legal foundations: PhD thesis. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs. Retrieved from https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/nauka/dorobok_zdobuvachiv/nicon_d.pdf. [in Ukrainian]
- [17] Bohatchuk, D. (2025). Prospects for the development of electronic justice in Ukraine. *Scientific Notes of NaUKMA. Legal Sciences*, 15, 19–44. <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2025.15.19-44>. [in Ukrainian]
- [18] Bocharova, N. V. (2023). Human rights content of the digital transformation of the European Union. *Bulletin of Alfred Nobel University. Series «Law»*, 2(7), 41–49. Retrieved from <https://law.duan.edu.ua/images/PDF/2023/2/5.pdf>. [in Ukrainian]
- [19] European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade: The European Parliament, the Council and the Commission (2023). 2023/C 23/01. PUB/2023/89. Eur-lex. Access to European Union Law. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_2023_023_R_0001.
- [20] Charter of Fundamental Rights of the European Union (2012). 2012/C 326/02. *European Parliament*. Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf.
- [21] Engel, A., & Groussot, X. (2025). Making the Rule of Law Great Again: The Building of the Digital Rule of Law in the European Union. In A. Engel, X. Groussot, & G. T. Petursson (Eds.), *New Directions in Digitalisation. European Union and its Neighbours in a Globalized World*, vol 13. Springer, Cham.
- [22] Convention on the Rights of Persons with Disabilities (2006, December). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text. [in Ukrainian]
- [23] International Principles and Guidelines on Access to Justice for Persons with Disabilities (2020, August). United Nations. Geneva. Retrieved from <https://www.un.org/development/desa/disabilities/wp-content/uploads/sites/15/2020/10/Access-to-Justice-EN.pdf>.
- [24] Union of Equality: Strategy for the Rights of Persons with Disabilities 2021–2030: European Commission, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions COM(2021) 101 final. *Eur-lex. Access to European Union Law*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021DC0101>.
- [25] A Union of Equality: Gender Equality Strategy 2020–2025: European Commission, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, COM(2020) 152 final, 5 March 2020. *Eur-lex. Access to European Union Law*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52020DC0152>.
- [26] Kremens, K., & Peristeridou, C. (2025). Everything, Everywhere All At Once: Virtual Criminal Justice in Europe. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 33(1-2), 1–15. <https://doi.org/10.1163/15718174-20250005>.
- [27] Onțanu, E. A. (2024). E-Justice governance in the EU. *Contributions to Political Science. Strategies, Tools, and Implementation*. Springer Cham, 243–258. https://doi.org/10.1007/978-3-031-56045-3_16.
- [28] Depasquale, F. (2025). What will justice in the European Union look like in 10 years, and how could the legal professions in the EU innovate together? *ERA Forum*, 26, 41–50. <https://doi.org/10.1007/s12027-025-00825-z>.

- [29] Syniehubov, O. V., Bortnik, O. H., & Chernenko, O. M. (2024). Ensuring the best interests of the child in the digital environment: European standards and national implementation challenges. *Juridical scientific and electronic journal*, 12, 137–143. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/30>. [in Ukrainian]
- [30] The European Green Deal: European Commission, Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, COM(2019) 640 final, 11 December 2019. *Eur-lex. Access to European Union Law*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52019DC0640>.
- [31] Sustainable Development Goals. *United Nations. Department of Economic and Social Affairs Sustainable Development*. Retrieved from <https://sdgs.un.org/goals>.
- [32] European e-Justice Strategy 2024–2028 (2025, January). C/2025/437. Council of the European Union. *Eur-lex. Access to European Union Law*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52025XG00437>.
- [33] Kolesnikov, A. (2023). Legal Framework for Electronic Justice in the EU. Legal, Economic Science and Praxis. *Journal of Law and Social Sciences*, 8, 9–13. Retrieved from https://lesp.hu/wp-content/uploads/2024/08/2-Andrii-Kolesnikov_8_2023_p-9-13.pdf.
- [34] Association Agreement between Ukraine, of the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, of the other part (2014, June). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text. [in Ukrainian]
- [35] Report on the Initial Assessment of the Progress in the Implementation of the European Union Legal Acts (EU acquis) (2023, December). *Cabinet of Ministers of Ukraine*. Retrieved from https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/Zvit_EN.pdf?utm_source=chatgpt.com. [in Ukrainian]
- [36] Maika, M. (2022). The Implementation of E-justice within the Framework of the Right to a Fair Trial in Ukraine: Problems and Prospects. *Access to Justice in Eastern Europe*, 3(15), 249–262. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5.2-n000320>.
- [37] Roadmap on the rule of law. *Office of the Deputy Prime Minister for European and Euro-Atlantic Integration*. Retrieved from https://eu-ua.kmu.gov.ua/wpcontent/uploads/UA_Dorozhnya_karta_z_pytan_verhovnstva_prava_2.pdf [in Ukrainian]
- [38] How much will the new UJICS cost – the State Judicial Administration announced the cost of the project calculated until 2029 (2025, October). *Judicial and Legal Gazette*. Retrieved from <https://sud.ua/uk/news/publication/342680-skolko-budet-stoit-novaya-esiks-v-gsa-soobschili-o-stoimosti-proekta-rasschitannogo-do-2029-goda>. [in Ukrainian]
- [39] Regulation on the procedure for the functioning of individual subsystems (modules) of the Unified Judicial Information and Telecommunication System (UJITS): Decision of the High Council of Justice (2021, August). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v2623910-24#Text>. [in Ukrainian]
- [40] On approval of the UJITS Concept: State Judicial Administration of Ukraine (2025, April). Retrieved from <https://court.gov.ua/storage/portal/dsa/news/Kontseptsia%20ESIKS.pdf>. [in Ukrainian]
- [41] eCourt mobile application (Google Play Store). Retrieved from <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.floor12apps.ecourt&hl=uk>. [in Ukrainian]
- [42] On approval of the Concept for the development of artificial intelligence in Ukraine: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2020, December). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#n8>. [in Ukrainian]

- [43] On approval of the action plan for the implementation of the Concept for the development of artificial intelligence in Ukraine for 2025–2026: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2025, May). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457-2025-%D1%80#Text>. [in Ukrainian]
- [44] On approval of the Code of Judicial Ethics: Congress of Judges of Ukraine (2024, September). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-24#Text>. [in Ukrainian]
- [45] The Commercial Procedural Code of Ukraine (1991, November). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>. [in Ukrainian]
- [46] The Criminal Procedural Code of Ukraine (2012, April). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. [in Ukrainian]
- [47] The Civil Procedural Code of Ukraine (2004, March). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>. [in Ukrainian]

Олег Васильович Синєгубов

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент НАПрН України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Григорія Сковорода, 70, Харків, Україна

Голова Харківської обласної військової адміністрації

61002, вул. Сумська, 64, Харків, Україна

Oleg V. Sinegubov

Doctor of Law Sciences, Professor

Corresponding Member NALS of Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, 70 Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Head of Kharkiv Regional Military Administration

61002, 64 Sumskaia St., Kharkiv, Ukraine

Email: sinegubov.oleg@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6362-3115>

Оксана Григорівна Бортнік

Кандидат юридичних наук, доцент

Доцент кафедри цивільного, трудового та господарського права

Харківський національний університету внутрішніх справ

61000, проспект Льва Ландау, 27, Харків, Україна

Oksana G. Bortnik

Candidate of Law Sciences, Associate Professor
Associate Professor at the Department of Civil, Labour and Commercial Law
Kharkiv National University of Internal Affairs
61000, 27 Lev Landau Ave., Kharkiv, Ukraine

Email: bortnikoksana1980@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7816-0387>

Олена Михайлівна Черненко

Кандидат юридичних наук
Доцент кафедри публічного управління, адміністрування та права
Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»
36000, проспект Віталія Грицаєнка, 24, Полтава, Україна

Доцент кафедри права
Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»
03115, бульвар Академіка Вернадського, 16В, Київ, Україна

Olena M. Chernenko

Candidate of Law Sciences
Associate Professor at the Department of Public Management, Administration and Law
National University «Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic»
36000, 24 Vitalii Hrytsaienko Ave., Poltava, Ukraine

Associate Professor at the Department of Law
Private Higher Educational Institution «European University»
03115, 16V Academician Vernadsky Blvd., Kyiv, Ukraine

Email: olena.chernenko22@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4178-5417>

Suggested Citation: Sinegubov, O. V., Bortnik, O. G., & Chernenko, O. M. (2025). Principles of Human-Centred Digital Justice: the European Approach and Ways of Implementation in Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(4), 84–111.

Стаття надійшла / Submitted: 03/11/2025
Доопрацьовано / Revised: 03/12/2025
Схвалено до друку / Accepted: 18/12/2025

Володимир Анатолійович Устименко

Національна академія наук України

м. Київ, Україна

Національна академія правових наук України

Харків, Україна

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень

імені В. К. Макутова Національної академії наук України»

м. Київ, Україна

Руслан Аятшахович Джабраїлов

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень

імені В. К. Макутова Національної академії наук України»

м. Київ, Україна

Тетяна Степанівна Гудіма

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень

імені В. К. Макутова Національної академії наук України»

м. Київ, Україна

Веста Костянтинівна Малолітнева

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень

імені В. К. Макутова Національної академії наук України»

м. Київ, Україна

Станіслав Вадимович Сєребряк

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень

імені В. К. Макутова Національної академії наук України»

м. Київ, Україна

ТЕХНІКО-ЮРИДИЧНІ ЗАСОБИ ЗМЕНШЕННЯ «НОРМАТИВНОГО НАВАНТАЖЕННЯ» («REGULATORY BURDEN»): ПРАКТИКА ЄС ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Аногація. *Аргументовано, що сприяти підвищенню якості правового регулювання покликані техніко-юридичні засоби, які за своїми властивостями здатні зменшити, так зване, «нормативне навантаження» (regulatory burden). Встановлено, що ключовим елементом програмних документів публічної політики, прийнятих Європейською Комі-*

сією, виступає питання зменшення «нормативного навантаження», розглядаючи останнє як важливий стримуючий фактор розвитку економіки на інвестиційно-інноваційній основі. У зв'язку з цим Європейською Комісією було розроблено та впроваджено в систему методів і засобів нормпроекткування низку принципів та підходів із значним потенціалом до зменшення «нормативного навантаження». Окремим із техніко-юридичних засобів була приділена поглиблена увага в межах цього дослідження. Встановлено, що завдячуючи підходу «один приймається, один скасовується» («one in, one out»), розроблення проектів правових актів ЄС відбувається в більш ефективний спосіб, забезпечуючи ощадливе використання бюджетних коштів, а також раціоналізуючи витрати суб'єктів господарювання та інших цільових суб'єктів, на яких поширюватиметься вплив майбутнього регулювання. Обґрунтовано положення про те, що на сьогодні підхід «один приймається, один скасовується» не отримав належного врахування у вітчизняній нормпроектній техніці. Додатково за підсумками порівняльно-правового аналізу підходів до інтеграції «МСП тесту» (the «SME Test») в інструментарій правотворчої діяльності ЄС та України, виявлено істотні розбіжності, які знижують ефективність національної моделі «Тесту малого підприємництва (М-Тесту)». Отже, з метою повного використання можливостей зазначеного техніко-юридичного засобу вбачається за доцільне усунення виявлених недоліків із внесенням змін до актів чинного законодавства України.

Ключові слова: *техніко-юридичні засоби; «нормативне навантаження»; нормпроекткування; підхід «один приймається, один скасовується» («one in, one out»); «МСП тест» (the «SME Test»); право ЄС.*

Volodymyr A. Ustymenko

*National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

*National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine*

*State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research
of National Academy of Sciences of Ukraine»
Kyiv, Ukraine*

Ruslan A. Dzhabrailov

*State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research
of National Academy of Sciences of Ukraine»
Kyiv, Ukraine*

Tetiana S. Hudima

*State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research
of National Academy of Sciences of Ukraine»
Kyiv, Ukraine*

Vesta K. Malolitneva

State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research
of National Academy of Sciences of Ukraine»
Kyiv, Ukraine

Stanislav V. Sieriebriak

State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research
of National Academy of Sciences of Ukraine»
Kyiv, Ukraine

TECHNICAL AND LEGAL INSTRUMENTS FOR REDUCING THE «REGULATORY BURDEN»: EU PRACTICE AND PROSPECTS FOR IMPROVING NATIONAL LEGISLATION

Abstract. *It is argued that the quality of legal regulation can be enhanced through legal and technical instruments that, by their nature, are capable of reducing the so-called «regulatory burden». It has been established that the reduction of regulatory burden constitutes a key element of the strategic policy documents adopted by the European Commission, which considers it a major constraining factor for the development of an investment- and innovation-driven economy. In this regard, the European Commission has developed and incorporated into its regulatory toolbox a number of principles and approaches with significant potential for reducing «regulatory burden». Particular instruments are examined in depth in this study. It has been found that, thanks to the «one in, one out» approach, the drafting of EU legal acts has become more efficient, ensuring the efficient allocation of budgetary resources and rationalizing compliance costs for businesses and other stakeholders affected by future regulation. It is substantiated that, to date, the «one in, one out» approach has not been sufficiently incorporated into domestic legislative drafting practice. Furthermore, based on a comparative legal analysis of the approaches to integrating the SME Test (M-Test) into the law-making instruments of the EU and Ukraine, significant discrepancies have been identified that reduce the effectiveness of the national model. Therefore, in order to fully utilize the potential of this legal and technical instrument, it is considered advisable to eliminate the identified shortcomings by introducing amendments to the current legislation of Ukraine.*

Keywords: *technical and legal instruments; «regulatory burden»; legislative drafting; «one in, one out» approach; «SME Test»; EU law.*

ВСТУП

Правотворча діяльність цілеспрямована на розроблення релевантних суспільним запитам засобів правового регулювання, що дозволяє запобігати виникненню прогалин у правовому регулюванні та швидко реагувати на зміни в соціально-економічному устрої держави. Досягнення цілей правового регулювання має відбуватися в пропорційний спосіб, коли обрані методи впливу релевантні очікуваному результату. При цьому баланс публічних та приватних інтересів у такому

разі досягається не лише співмірністю владного впливу на суспільні відносини, але і його економічністю, що в правовій та економічній літературі часто позначається терміном «ефективність».

Ефективність правового регулювання визнається рушієм економічного розвитку та підвищення конкурентоспроможності держави, особливо, коли загострюються питання залучення як вітчизняних, так і іноземних інвестицій. Зокрема, у межах Європейського Союзу (далі – ЄС) центральне місце в стратегічних документах відводиться пріоритетам у створенні дружнього до бізнесу та громадян законодавства, що має сприяти значному зменшенню, так званого, «нормативного навантаження» (англомовний відповідник – «regulatory burden»). Вказане знайшло вияв у Повідомленні Європейської Комісії «Компас конкурентоспроможності для ЄС» від 29.01.2025. Так, Європейською Комісією у розділі 2 «Горизонтальні фактори підвищення конкурентоспроможності» визнається те, що «нормативне навантаження» стало гальмом для конкурентоспроможності Європи – для двох з трьох компаній це навантаження є ключовою перешкодою для довгострокових інвестицій. У зв'язку з цим Європейська Комісія встановила амбітні кількісні цілі щодо зменшення «нормативного навантаження», а саме щонайменше на 25% для всіх компаній і на 35% для суб'єктів малого та середнього підприємництва [1, с. 16–17].

У Повідомленні Європейської Комісії «Більш проста та швидша Європа: Повідомлення щодо впровадження та спрощення», якою фактично визначено «дорожню» карту реалізації Політичних керівних принципів Європейської Комісії на 2024–2029 роки, проголошено заходи зі зменшення «нормативного навантаження» та спрощення дозвільної діяльності як головні пріоритети на наступні п'ять років [2, с. 5]. У розділі 4 «Удосконалення процесу створення нових правил» цього Повідомлення згадується про переваги та можливості системи «кращого регулювання» [2, с. 8], яка на сьогодні складається з Керівних принципів кращого регулювання від 03.11.2021 SWD(2021) 305 final [3] та набору інструментів «кращого регулювання» (видання за липень 2023 року) [4]. У зазначених документах у консолідованій та структурованій формах представлено принципи, методи та засоби нормопроєктування, що напрацьовані Європейською Комісією. Останні використовуються, у тому числі, для цілей зменшення «нормативного навантаження» й окремим із техніко-юридичних засобів буде приділена поглиблена увага в межах цього дослідження, з тим щоб визначити як можливості їх упровадження в національну правотворчу практику, так і оцінити ступінь узгодженості із системою «кращого регулювання» національних підходів до використання інструментів вимірювання ефективності правових актів.

Саме вищенаведеним обумовлюється актуальність та своєчасність підготовки цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Насамперед, слід наголосити, що проблематика підвищення ефективності правотворчої діяльності крізь призму доктринальних розробок знаходить вияв у комплексних працях монографічного ха-

рактеру, підготовлених як одноосібно, так і колективами вітчизняних науковців [5–10]. Зважаючи на предмет цього дослідження, релевантними працями, які висвітлюють досвід ЄС у сфері зменшення «нормативного навантаження», слід визнати наукові роботи в формі звітів, доповідей, підготовлених фахівцями на запити Європейської Комісії або Європейського Парламенту, а в окремих випадках безпосередньо службами Європейської Комісії [11–14]. Додатково привертають дослідження, проведені за ініціативи Організації економічного співробітництва та розвитку, які було враховано під час підготовки цієї статті [15].

Наявний науковий доробок та емпірична база склали методологічну основу цього дослідження, закладаючи наукове підґрунтя для обґрунтування шляхів підвищення ефективності правотворчої діяльності з урахуванням досвіду ЄС у частині зменшення «нормативного навантаження».

Метою статті є обґрунтування науково-практичних підходів до впровадження в національну правотворчу діяльність комплексу техніко-юридичних засобів, здатних забезпечити зменшення «нормативного навантаження» («regulatory burden»).

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Методологія дослідження вибудована як така, що поєднує доктринально-правовий підхід, порівняльно-правовий аналіз, герменевтичне тлумачення нормативних текстів та формалізовані процедури оцінки впливу з інструментарію «кращого регулювання» ЄС. Використання цих методів у взаємодії дозволило забезпечити міждисциплінарний характер дослідження. Дослідницьке припущення полягає в тому, що системне впровадження підходу «one in, one out» та «SME Test» у національну нормопроектну практику здатне зменшити «нормативне навантаження» й підвищити ефективність правотворчості за умови повного охоплення як прямих, так і непрямих витрат та належної методики оцінки впливу. Емпіричну базу становлять стратегічні документи Європейської Комісії щодо конкурентоспроможності, реалізації Політичних керівних принципів на 2024–2029 роки, Керівні принципи кращого регулювання SWD(2021) 305 final і оновлений набір інструментів «кращого регулювання» («Better regulation» toolbox) видання 2023 року, дослідницькі звіти, підготовлені на запити Європейського Парламенту та Єврокомісії, а також напрацювання ОЕСР щодо нормативного компенсування. Додатково враховано національні акти України в частині регламентування правотворчої діяльності, законопроекти та матеріали, що до них додаються. Вибір цих джерел здійснювався із застосуванням історико-правового та системного підходів, що забезпечило репрезентативність як щодо еволюції методології ЄС, так і щодо практики її імплементації в Україні.

Аналітична робота охоплює декілька рівнів. На концептуальному рівні за допомогою методу аналізу й синтезу здійснено операціоналізацію категорій витрат, пов'язаних із «нормативним навантаженням», із розмежуванням прямих витрат на такі, що пов'язані з дотриманням вимог законодавства і «витрат, пов'язаних

із роздратуванням», та непрямих витрат, що передаються через ланцюги створення вартості й впливають на доступ до фінансування, ринків, даних і робочої сили. На нормативному рівні за допомогою формально-юридичного та герменевтичного методів проведено текстову й структурну експертизу інструментів «Better regulation» toolbox із фокусом на інструмент 59 щодо підходу «one in, one out», інструмент 23 щодо «SME Test», а також інструменти 56–58 щодо типології витрат і вигод, методів їх оцінки. На прикладному рівні використано порівняльно-правовий і системний методи для «картографування» інструментів до конкретних законодавчих випадків, включно з ініціативами ЄС у сфері належної обачності корпоративної сталості та з національними податковими законопроектами, з метою виявлення розривів між декларованою методологією й фактичним обрахунком витрат, залученням стейкхолдерів і ризик-орієнтованістю рішень.

Для оцінювання результативності використано три групи критеріїв. Перша група відображає ступінь методологічної сумісності національних процедур із практиками ЄС через оцінки впливу, застосування моделей вимірювання витрат і вигод та постзаконодавчого оцінювання. Друга група фіксує повноту охоплення витрат із виокремленням непрямих ефектів, які зазвичай залишаються поза моделлю стандартних витрат. Третя група перевіряє пропорційність і доказовість правового впливу за наслідками для бізнесу, громадян і публічних фінансів, а також відповідність принципу «think small first» через належне проходження всіх кроків «SME Test».

З метою зменшення ризиків упередженості та підвищення надійності висновків, застосовано зіставну перевірку даних із різнорідних джерел, логіко-нормативну перевірку відповідності процедур вимогам «Better regulation» toolbox, а також негативне тестування гіпотез, коли альтернативні пояснення наслідків регулювання оцінювалися на предмет більшої пояснювальної сили. Відтворюваність результатів забезпечено фіксацією алгоритму пошуку й відбору документів, чіткими правилами класифікації витрат та прозорими критеріями оцінювання процедурної якості. Методологічні обмеження пов'язані з асиметрією даних щодо непрямих витрат, різною глибиною обґрунтувань у пояснювальних записках до законопроектів, а також із тим, що онлайн-калькулятор адміністративних витрат у межах підходу «one in, one out» віддають пріоритет монетизованим показникам і гірше відображають нефінансові вигоди. Враховуючи ці обмеження, дослідження поєднує кількісні й якісні аргументи і приділяє підвищену увагу підтвердженню непрямих ефектів через незалежні джерела й експертні висновки.

Обрана методологія відповідає меті статті, оскільки дозволяє одночасно оцінити якість правотворчої діяльності, фактичну здатність інструментів ЄС зменшувати «нормативне навантаження» та можливості їх коректної інтеграції в національну практику. Така комбінована стратегія забезпечує узгодженість між теорією і практикою, дає змогу сформулювати рекомендації для органів державної влади та підвищує наукову обґрунтованість отриманих результатів.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Насамперед, заслуговує на увагу підхід до інтерпретації поняття «нормативного навантаження», яким послуговуються в своїй діяльності Європейська Комісія та Європейський Парламент. У Звіті експертної групи «Моделі зменшення непропорційного «нормативного навантаження» на суб'єктів малого та середнього підприємництва», підготовленому під керівництвом посадових осіб Європейської Комісії, наголошується на дотриманні широкого підходу до визначення поняття «нормативне навантаження», під яким запропоновано розуміти всі витрати, що виникають у результаті виконання обов'язків, установлених для бізнесу органами державної влади на підставі закону, указу/постанови («*decree*») чи подібного акта. Додатково пропонується експертною групою тлумачення поняття «нормативне навантаження» також включає витрати, які можна охарактеризувати як психологічні витрати або «витрати, пов'язані із роздратуванням» («*irritation costs*») [11, с. 15–16]. Майже подібним чином, але не фокусуючись виключно на впливах на суб'єктів господарювання, надається визначення поняттю «нормативне навантаження» у дослідженні на тему «Застосування підходу «*one in, one out*» – та його вплив на бізнес», підготовленому для Комітету Європейського парламенту з питань промисловості, досліджень та енергетики, а саме як різних витрат та інших обмежень/перешкод, які накладаються на органи державної влади, споживачів, бізнес та громадян, в цілому, внаслідок вимог і обов'язків, створених нормативними актами [12, с. 14].

На думку експертів, витрати, пов'язані із «нормативним навантаженням», можна класифікувати на наступні види: «прямі» та «непрямі», які, своєю чергою, можуть бути додатково диференційовані на певні підвиди. Окремо також виділяється група витрат, пов'язаних із забезпеченням виконання вимог законодавства («*enforcement costs*») у частині моніторингу, інспекцій, судових процедур тощо [13, с. 24–31].

Так, «прямі» витрати складаються з витрат на дотримання вимог законодавства («*compliance costs*») та «витрат, пов'язаних із роздратуванням» («*hassle*» або «*irritation*» costs).

У межах витрат на дотримання вимог законодавства («*compliance costs*») виділяються:

збори/платежі («*charges*»). Прийняття правового акта може мати наслідком упровадження зборів, платежів або податків і, як правило, на думку експертів, такі витрати зазвичай легко підрахувати, оскільки їхній обсяг визначений заздалегідь. Водночас відзначається, що іноді важко оцінити коло конкретних платників, оскільки їх ідентифікація може залежати від того, в якій мірі ці витрати передаються іншим суб'єктам, а не тим, на кого вони безпосередньо спрямовані [13, с. 24];

суттєві витрати на дотримання вимог законодавства («*substantive compliance costs*»), які можуть набувати характеру одноразових («*one-off costs*») чи періодич-

них (*«recurrent costs»*) витрат. Природа одноразових витрат продемонстрована експертами на прикладах необхідності придбання нового обладнання, наявність якого вимагається новим екологічним стандартом, або ж перенавчання персоналу в зв'язку зі змінами в правовому регулюванні. Відповідно періодичні витрати відзначаються регулярністю їх здійснення цільовими суб'єктами, наприклад, у випадках необхідності через певний час повторного підвищення кваліфікації (працівники лікарень, шкіл тощо) або коли мають бути дотримані безпекові вимоги, наприклад, перевірки технічного стану автомобіля з певним інтервалом у часі [13, с. 25];

витрати у зв'язку із адміністративним навантаженням («administrative burdens»), якими визнаються витрати, яких зазнають бізнес, громадяни, організації громадянського суспільства та органи державної влади внаслідок дотримання інформаційних обов'язків, передбачених правовими нормами [13, с. 26].

Водночас *«витрати, пов'язані із роздратуванням» («hassle» або «irritation» costs)* є тим видом «прямих» витрат, які важче кількісно оцінити або монетизувати. На думку експертів, це суб'єктивно відчутні витрати, важливі для благополуччя конкретного цільового суб'єкта. Зазначені витрати можуть включати витрати, пов'язані з адміністративними затримками, а також, відповідно, витрати часу під час проходження адміністративних або судових процедур [13, с. 26]. На додаток до вказаних витрат, у дослідженні «Вплив законодавства ЄС у сфері цифрового та зеленого переходу, зокрема на суб'єктів малого та середнього підприємництва», підготовленому на запит Комітету Європейського Парламенту з внутрішнього ринку та захисту прав споживачів, складовою *«витрат, пов'язаних із роздратуванням»* також визнаються витрати через корупцію, надлишкове правове регулювання [14, с. 93].

«Непрямі» витрати визначаються експертами як витрати, понесені на суміжних ринках або споживачами, органами державної влади чи іншими зацікавленими сторонами (стейкхолдерами), які не підпадають під пряму дію регулювання. Зазначені витрати передаються через зміни в цінах, доступності та/або якості товарів або послуг, що виробляються в регульованому секторі тощо. При цьому прийнято вважати, що «непрямі» витрати складаються з «непрямих» витрат на дотримання вимог законодавства та інших багаточисельних видів «непрямих» витрат [13, с. 27–30].

«Непрямі» витрати на дотримання вимог законодавства виникають у певного суб'єкта права через те, що інші учасники суспільних відносин дотримуються законодавства. Саме такими наслідками відзначаються норми Директиви (ЄС) 2024/1760 Європейського Парламенту та Ради від 13.06.2024 з перевірки належної обачності у цілях корпоративної сталості та внесення змін до Директиви (ЄС) 2019/1937 та Регламенту (ЄС) 2023/2859 (далі – Директива (ЄС) 2024/1760) [16]. Усвідомлюючи обсяг «нормативного навантаження», яке накладається на багатьох суб'єктів господарювання, у тому числі тих, які прямо не визначені як цільова група та не охоплюються сферою вилучення Директиви (ЄС) 2024/1760, вна-

слідок останніх змін пролонговано терміни транспозиції положень цієї Директиви в національне законодавство країн-членів ЄС. Додатково Європейсько Комісією та Європейським Парламентом у межах ініціатив, об'єднаних у пакеті спрощення «Omnibus I», розглядається питання щодо запобігання випадкам перекладання великими компаніями своїх обов'язків зі звітності на своїх дрібних бізнес-партнерів, що має знайти вияв у обмеженні обсягу запитуваної інформації лише тією, що передбачена стандартом добровільної звітності. Окрім того, заплановано впровадити для компаній, які підпадають під сферу дії Директиви (ЄС) 2024/1760, спрощений підхід щодо отримання від бізнес-партнерів інформації, необхідної для оцінки належної обачності, а саме замість систематичних запитів інформації здійснювати заходи з оцінки ризиків, що дозволить у пропорційний спосіб виконувати обов'язки, встановлені зазначеною Директивою, обмежуючись випадками, коли існує перспектива негативного впливу на діяльність їхніх бізнес-партнерів [17].

Законодавчі ініціативи щодо зменшення «нормативного навантаження», зумовленого Директивою (ЄС) 2024/1760, є закономірно очікуваними, оскільки в попередньо проведених дослідженнях наголошувалося на тому, що законодавча пропозиція щодо прийняття цієї Директиви є прикладом того, коли за даними, які було представлено в Щорічному звіті про нормативне навантаження 2022 року [18], неможливо було чітко встановити врахування або застосування такого техніко-юридичного засобу нормопроєктування, яким є підхід «один приймається, один скасовується» («*one in, one out*») [12, с. 40].

На етапі обґрунтування законодавчої пропозиції щодо прийняття Директиви (ЄС) 2024/1760 було оприлюднено результати оцінки впливу («*impact assessment*»), які свідчили про значні витрати, що виникають унаслідок реалізації заходів правового регулювання. Зокрема, у додатку 3 до Звіту з оцінки впливу зазначено, що «прямі» витрати на дотримання вимог для бізнесу становитимуть 1,13/0,94 млрд євро одноразових витрат та 2,37/1,72 млрд євро періодичних витрат. Водночас зверталася увага на те, що «непрямі» витрати впливатимуть із зобов'язання щодо перевірки належної обачності й лише частково кількісно оцінені та включені до показників прямих витрат. Артикульовано стверджувалося, що витрати на дотримання вимог законодавства можуть передаватися компаніям (у тому числі суб'єктам малого і середнього підприємництва), які не підпадають під сферу дії регулювання, але належать до ланцюга створення вартості або групи (великої) компанії, охопленої цим регулюванням [19].

Описана вище ситуація переконує в тому, що прорахунки, допущені на етапі оцінки впливу, неминуче призведуть до зниження ефективності правового регулювання та отримання протилежних тим, що були заплановані, результатів. Важливо брати до уваги релевантні техніко-юридичні засоби, які більш за все мають потенціал виявити та ідентифікувати прогалини майбутньої моделі правового регулювання. Переваги інструменту «кращого регулювання» № 59 «Оцінка витрат та підхід «один приймається, один скасовується»», сукупно із використаними

інструментами № 19 та № 58 з набору інструментів «кращого регулювання» під час підготовки Звіту з оцінки впливу законодавчої пропозиції щодо прийняття Директиви (ЄС) 2024/1760 (додаток 4), могли б закласти підґрунтя для пошуку різних варіантів зменшення «нормативного навантаження».

З опису інструменту «кращого регулювання» № 59 випливає те, що Європейська Комісія взяла на себе зобов'язання дотримуватися підходу «один приймається, один скасовується», який означає компенсацію нових «нормативних навантажень», що виникають у результаті пропозицій Європейської Комісії, шляхом зменшення існуючих «нормативних навантажень» у тій самій політичній сфері. «Нормативні навантаження» повинні визначатися за допомогою методів оцінки витрат і у зв'язку з цим підхід «один приймається, один скасовується» надає практичні рекомендації щодо того, як оцінювати витрати та звітувати про них для цілей інструменту «кращого регулювання» № 59. Цей інструмент тісно пов'язаний із інструментами «кращого регулювання» № 56 «Типологія витрат і вигод», № 57 «Методи оцінки витрат і вигод» та № 58 «Модель стандартних витрат ЄС» [4, с. 532].

Водночас уразливістю більшості методів оцінки витрат, представлених у наведених вище інструментах, є їх переважна спрямованість на розрахунок прямих витрат, які піддаються чіткому кількісному вимірюванню. Відповідно вказана особливість справила вплив на категоризацію в межах інструменту «кращого регулювання» № 59 витрат на дотримання вимог законодавства («*compliance costs*»), які за обсягом і змістом є вужчими порівняно з описаними в експертних дослідженнях, виконаних на замовлення Європейської Комісії чи Європейського Парламенту.

Так, у підрозділі 4.1 опису інструменту «кращого регулювання» № 59 привертає увагу усічений підхід до визначення витрат на дотримання вимог законодавства («*compliance costs*»), якими охоплюються:

витрати на «адаптацію (коригування)» діяльності з метою дотримання нових нормативних вимог («*adjustment costs*»), до яких, як приклад, віднесено додаткові витрати на інвестиції, обладнання тощо. Для більш точного визначення складових цих витрат міститься бланкетне положення, яке адресує читача до інструменту «кращого регулювання» № 56;

адміністративні витрати («*administrative costs*») виникають у зв'язку із дотриманням обов'язків щодо надання встановленої правовими актами інформації, а саме в частині повідомлення про діяльність, подання звітів, інформації про маркування та сертифікацію продукції або процесів. Для більш точного визначення складових цих витрат міститься бланкетне положення, яке адресує читача до інструменту «кращого регулювання» № 58 [4, с. 533].

Для підрахунку адміністративних витрат у рамках підходу «один приймається, один скасовується» використовується онлайн-калькулятор, який спирається на Модель стандартних витрат ЄС. Передбачається, що введення в онлайн-калькулятор даних щодо витрат має відбуватися в грошовій одиниці (євро) [4, с. 536–

537], що додатково свідчить про обмеженість можливостей вимірювання ефектів, що не мають монетизованого виразу. Попри широку практику використання моделі стандартних витрат та її підтримку з боку Організації економічного співробітництва та розвитку (далі – ОЕСР), експертами визнається той факт, що методологія, покладена в основу цієї моделі, не придатна для врахування «непрямих» витрат [12, с. 30].

Варто наголосити на тому, що попри значну формалізованість підходу «один приймається, один скасовується», який більш придатний для вимірювання чітко ідентифікованих витрат, останній менш за все здатний дати відповіді на питання щодо очікуваних вигод законодавчої пропозиції, які можуть не набувати матеріальної форми. У робочому документі ОЕСР «Один приймається, Х скасовується: Нормативне компенсування у вибраних країнах ОЕСР» підкреслюється, що хоча витрати можна легше розрахувати кількісно, вигоди зазвичай описуються якісно [15, с. 18].

Водночас, як наголошують експерти із посиланням на результати інтерв'ювання Європейської Комісії, у методологію підходу «один приймається, один скасовується» закладено певну гнучкість щодо передбачення певних витрат, які можуть бути обтяжливими в короткостроковій перспективі, але, водночас, можуть бути необхідними і, як очікується, принесуть більшу суспільну вигоду в довгостроковій перспективі. У зв'язку з цим наголошується на дискреційності впровадження тих чи інших витрат та визнання їх прийнятності, спираючись на цілі політики ЄС [12, с. 28].

Зокрема, у підрозділі 4.2 опису інструменту «кращого регулювання» № 59 зауважується те, що короткострокові витрати на «адаптацію (коригування)» діяльності з метою дотримання нових нормативних вимог («*adjustment costs*») можуть привести до довгострокових бізнес-можливостей. На підтвердження цього наводиться теза про те, що подвійній «перехід» (цифровий та зелений) може спричинити короткострокові витрати, які в середньостроковій перспективі зроблять Європу більш стійкою на користь добробуту громадян і компаній [4, с. 535].

Важливо зауважити, що Європейська Комісія не сприймає процедуру застосування підходу «один приймається, один скасовується» механічно («*mechanically*»), наприклад, пропонуючи вилучити існуючий законодавчий акт для кожного нового акта. На цьому зроблено наголос у підрозділі 5.1 Повідомлення Комісії до Європейського Парламенту, Ради, Європейського економічного та соціального Комітету та Комітету регіонів «Краще регулювання: об'єднання зусиль для створення кращих законів» від 29.04.2021. Європейська Комісія сприймає цей процес як спробу компенсувати навантаження, накладене на громадян та бізнес у деяких законодавчих пропозиціях, економією в інших у тій самій сфері політики ЄС [20].

Вбачається, що спроби впровадити в національну правотворчу практику підхід «один приймається, один скасовується» мали б узгоджуватися з ідею та цілепокладанням цього засобу нормопроєктування в праві ЄС. Наявний вітчизняний досвід законотворчої діяльності щодо ініціювання впровадження підходу «один

приймається, один скасовується» у систему засобів спрощення правового регулювання господарської діяльності відзначається концептуально розбіжною, порівняно із методологічними засадами нормопроектування ЄС, візією. Вказане більш детально продемонстровано в монографії «Адаптація національного законодавства до права Європейського Союзу: основи, критерії, виміри стійкості», в якій ґрунтовно висвітлено недоліки проекту Закону України «Про прискорений перегляд інструментів державного регулювання господарської діяльності» № 8058 від 19.09.2022 (далі – законопроект № 8058), який наразі перебуває в статусі «Проект відкликано» [21]. Вбачається за доцільне навести деякі міркування та висновки, наведені в згаданому монографічному дослідженні [22, с. 109–111], що дозволить привернути увагу до вразливостей національної моделі впровадження підходу «один приймається, один скасовується».

У законопроект № 8058 було закладено концепцію здійснення регуляторної діяльності, яка перебувала в дисонансі з правотворчою практикою ЄС та передбачала значно вищий рівень спрощення законодавчого регулювання із використанням підходу «один приймається, два скасовуються» («*one in, two out*») порівняно із вищеописаним підходом ЄС «один приймається, один скасовується» («*one in, one out*»). Навіть надмірне спрощення, пропонуване законопроектом № 8058, вимагає значних ресурсів для проведення всебічного аналізу регуляторного впливу, що не завжди сприяє підвищенню ефективності та швидкості прийняття рішень уповноваженими органами влади. Зокрема, це твердження підкріплюється висновками, наведеними в робочому документі ОЕСР «Один приймається, X скасовується: Нормативне компенсування у вибраних країнах ОЕСР». Насамперед, визнається, що в країнах, таких як США або Великобританія, де вже існує обов'язок оцінювати витрати та вигоди нових нормативно-правових актів, обсяг роботи, витрачений на підготовку оцінки впливу, може подвоїтися для кожного нового регулювання в разі використання підходу «один приймається, один скасовується», потроїтися – у випадку підходу «один приймається, два скасовуються» та збільшитися вчетверо – у випадку підходу «один приймається, три скасовуються» [15, с. 18].

Тим більше, як стверджується в монографії «Адаптація національного законодавства до права Європейського Союзу: основи, критерії, виміри стійкості», вказане свідчить про те, що законодавцю вчергове не вдалося уникнути, так званого, «позолочування» («*gold-plating*») права ЄС, яке в цьому разі ніби відбувається в позитивному напрямі, але його реалізація викликає сумніви з точки зору практичного застосування. Додатково не вдалося уникнути саме «механічного» сприйняття процедури застосування значно ускладненого підходу «один приймається, два скасовуються» («*one in, two out*»), на неприйнятність якого Європейська Комісія звертала особливу увагу в згаданому Повідомленні ЄС «Краще регулювання: об'єднання зусиль для створення кращих законів». Вочевидь такий підхід не враховує бачення Європейської Комісії щодо принципів застосування підходу «один приймається, один скасовується», який має сприяти зменшенню «норма-

тивного навантаження» саме за ефектом, а не за кількістю скасованих нормативно-правових актів [22, с. 109–110].

Завдячуючи підходу «один приймається, один скасовується», розроблення проєктів правових актів ЄС відбувається у більш ефективний спосіб, забезпечуючи ощадливе використання бюджетних коштів, а також раціоналізуючи витрати суб'єктів господарювання та інших цільових суб'єктів, на яких поширюватиметься вплив майбутнього регулювання, у зв'язку з виконанням вимог до організації та здійснення певних видів діяльності, змінами в правовому статусі певних суб'єктів, правовому режимі майна тощо.

Формальне ставлення суб'єктів законодавчої ініціативи до оцінки очікуваних соціально-економічних, правових та інших наслідків застосування закону після його прийняття, що відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 91 Регламенту Верховної Ради України має знайти закріплення в пояснювальній записці до законопроєкту [23], у більшості випадків стає першопричиною прийняття неефективних правових норм та створення правових ризиків. Поширеними є випадки, коли законопроєкти не містять жодних фінансово-економічних розрахунків та не застосовується ризик-орієнтований підхід, який широко використовується в правотворчій практиці ЄС. Зазначене може бути продемонстровано на прикладі проєкту Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування банків податком на прибуток підприємств у 2026 році» (реєстр. № 14097 від 01.10.2025) (далі – законопроєкт № 14097) [24].

Як впливає з п. 3 пояснювальної записки до законопроєкту № 14097, на 2026 рік пропонується встановити для банків підвищену ставку податку на прибуток підприємств у розмірі 50% з одночасною заборобою зменшувати фінансовий результат до оподаткування на суму збитків минулих періодів. У пункті 5 «Фінансово-економічне обґрунтування» пояснювальної записки міститься твердження про те, що реалізація положень проєкту закону не потребує додаткових фінансових витрат із державного та місцевих бюджетів України та не призведе до скорочення бюджетних надходжень. При цьому зауважується, що реалізація запропонованих ініціатив матиме наслідком збільшення надходжень від податку на прибуток підприємств за загальним фондом Державного бюджету України на 2026 рік орієнтовно на 30 млрд грн.

Водночас Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України звертає увагу на наступні недоліки у фінансово-економічному обґрунтуванні законопроєкту № 14097 та відсутність оцінки очікуваних соціально-економічних, правових та інших наслідків введення в дію запропонованого регулювання, а саме: у пункті 5 пояснювальної записки до проєкту зазначається, що «реалізація запропонованих ініціатив матиме наслідком збільшення надходжень від податку на прибуток підприємств за загальним фондом Державного бюджету України на 2026 рік орієнтовно на 30 млрд грн.». Разом з тим до проєкту не надано, що передбачено вимогами ст. 91 Регламенту Верховної Ради України та ст. 27 Бюджетного кодексу України, належного фінансово-економічного обґрунтування з відпо-

відними розрахунками, обґрунтування очікуваних соціально-економічних, правових та інших наслідків застосування закону після його прийняття, зокрема, щодо: пропонуваного розміру ставки податку на прибуток підприємств для банків – саме 50%;

впливу оподаткування за підвищеною ставкою на фінансовий стан банків (у тому числі в розрізі банків за рівнем їх прибутковості), зміну їх депозитної, кредитної й інвестиційної (зокрема, у частині операцій із державними цінними паперами), політики, бюджетоутворюючого потенціалу, у тому числі, з урахуванням практики аналогічного оподаткування банків у 2023–2024 роках;

ризиків зниження стійкості банківської системи, тощо.

З огляду на зазначене, а також урахуваючи, що відповідно до ст. 6 Закону України «Про Національний банк України» «Національний банк України у межах своїх повноважень сприяє фінансовій стабільності, в тому числі стабільності банківської системи ...», до проекту доцільно отримати висновок Національного банку України.» (п. 1 висновку № 16/03–2025/236432 від 13.10.2025) [24].

До речі, позиція Національного банку України щодо законодавчої ініціативи, представленої в законопроекті № 14097, вже неодноразово наводилася в різних медіа. Зокрема, із посиланням на висновки Національного банку України зазначається, що в разі, якщо держава знову запровадить підвищену ставку податку на прибуток для банківських установ у розмірі 50% з 2026 року, то в окремих державних банків може виникнути потреба в докапіталізації. Крім цього, фіскальний ефект від такого кроку буде невеликим – 20 млрд грн, проти 30 млрд грн, зазначених у пояснювальній записці до законопроекту № 14097 [25].

Отже, можна констатувати, що на сьогодні підхід «один приймається, один скасовується» не отримав належного врахування у вітчизняній нормопроектній техніці, законодавче закріплення якого справило б позитивний вплив на динаміку наближення методології правотворчої діяльності до стандартів ЄС. Зокрема, інтеграція підходу «один приймається, один скасовується» у національне законодавство, насамперед, до Регламентів Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, а також до системи засобів нормопроекткування, встановлених Законом України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 стало б сигналом для Європейської Комісії про початок змін у інституціональному забезпеченні правотворчого процесу відповідно до рекомендацій викладених у Звіті Європейської Комісії про прогрес України в рамках Пакета розширення ЄС 2024 року (далі – Звіт 2024) щодо створення процедурної та методологічної рамки для оцінок законодавчого впливу та постзаконодавчого оцінювання [26, с. 22].

Серед техніко-юридичних засобів, спрямованих на виявлення та зменшення «нормативного навантаження», важливого значення з точки зору масштабу охоплення набуває «МСП тест» (*the «SME Test»*), якому присвячений однойменний інструмент «кращого регулювання» № 23. Як зазначається у Повідомленні Європейської Комісії «Пакет заходів підтримки МСП» від 12.09.2023, близько 80% усіх законодавчих ініціатив ЄС є актуальними для суб'єктів малого та середнього

підприємництва (далі – МСП) на основі фільтру МСП, інструменту, який використовується на ранніх етапах розробки політики та є ключовою частиною «МСП тесту» (підрозділ 3.1.2) [27].

«МСП тест» був запроваджений Європейською Комісією із прийняттям Повідомлення ««Спочатку подумай про малий бізнес»: «Акт про малий бізнес» для Європи» від 25.06.2008, який спрямований на практичне застосування в правотворчій діяльності принципу «спочатку подумай про малий бізнес» (*«think small first» principle*), одного з десяти принципів, що представлені в цьому документі [28].

У вітчизняному законодавстві «МСП тест», який термінологічно було позначено як «Тест малого підприємництва (М-Тест)», отримав закріплення у 2015 році в тексті Методики проведення аналізу впливу регуляторного акта, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 11.03.2004 № 308 та додатках 1 та 4 до цієї Методики [29].

Водночас аналіз національного законодавства пересвідчує в тому, що інтеграція «МСП тесту», який отримав поширення в правотворчій діяльності ЄС відбулося із істотними розбіжностями, на висвітленні яких слід більш детально зупинитися.

Насамперед на національному рівні «Тест малого підприємництва (М-Тест)» впроваджено як складову процедури аналізу впливу регуляторного акта. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11.09.2003 регуляторним є акт: (1) прийнятий уповноваженим регуляторним органом нормативно-правовий акт, який або окремі положення якого спрямовані на правове регулювання господарських відносин, а також адміністративних відносин між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання; (2) прийнятий уповноваженим регуляторним органом інший офіційний письмовий документ, який установлює, змінює чи скасовує норми права, застосовується неодноразово та щодо невизначеного кола осіб і який або окремі положення якого спрямовані на правове регулювання господарських відносин, а також адміністративних відносин між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання, незалежно від того, чи вважається цей документ відповідно до закону, що регулює відносини в певній сфері нормативно-правовим актом [30].

Водночас протилежним є підхід Європейської Комісії, згідно з яким звіт із оцінки впливу (у розділі про впливи варіантів політики) повинен включати оцінку впливу на МСП із посиланням на результат «МСП тесту», а в разі, коли такі впливи не були визначені як релевантні, це також повинно бути зазначено в цьому розділі звіту [4, с. 184]. При цьому процедура оцінка впливу є уніфікованою та поширюється на будь-які проекти правових актів (у тому числі регуляторні в розумінні національного законодавства) з урахуванням установлених вимог (інструмент «кращого регулювання» № 7 «Що таке оцінка впливу і коли вона необхідна») [4, с. 42].

Невідповідність національного підходу щодо впровадження «Тесту малого підприємництва (М-Тесту)» стандартам ЄС у цій сфері спостерігається також у визначенні певного порогового значення, за умови дотримання якого передбачається здійснення розрахунку витрат на запровадження державного регулювання для суб'єктів малого підприємництва. Зокрема, у розділі VI додатку 1 «Аналіз регуляторного впливу» до Методики проведення аналізу впливу регуляторного акта міститься застереження про те, що у разі, коли питома вага суб'єктів малого підприємництва (малих та мікропідприємств разом) у загальній кількості суб'єктів господарювання, на яких поширюється регулювання, перевищує 10%, необхідно здійснити розрахунок витрат на запровадження державного регулювання для суб'єктів малого підприємництва згідно з додатком 4 до Методики проведення аналізу впливу регуляторного акта (Тест малого підприємництва).

Втім правотворча практика ЄС свідчить про обов'язковість проведення «МСП тесту», не обмежуючи оцінку впливу законодавчих ініціатив пороговими значеннями. У певних випадках допускається проведення спрощеного «МСП тесту», а саме для ініціатив, які, ймовірно, матимуть незначний або нульовий вплив на МСП. У такому випадку звіт із оцінки впливу може містити результати спрощеного «МСП тесту», обмежені лише «першим кроком» тесту – ідентифікація підприємств, на які впливає ініціатива. Про це має бути зазначено у відповідному розділі звіту з оцінки впливу з урахуванням будь-яких отриманих відгуків від спільноти МСП, зокрема в межах публічних консультацій. Для «релевантних» або «високорелевантних» ініціатив для МСП необхідно пропорційно застосовувати решту «трьох кроків» «МСП тесту» (консультації із зацікавленими сторонами серед МСП; оцінка впливу на МСП; мінімізація негативного впливу на МСП) із відображенням результатів у звіті з оцінки впливу [4, с. 187].

Отже, критерієм виступає ступінь впливу законодавчої ініціативи на МСП, а не кількість суб'єктів МСП, які будуть охоплені регулюванням. Адже ретельний аналіз на «першому кроці» «МСП тесту» покликаний виявити прямі та непрямі впливи, яких можуть зазнати МСП у зв'язку із пропонованою моделлю правового регулювання. В якості прикладу в межах інструменту «кращого регулювання» № 23 наводиться випадок, коли МСП, навіть будучи виключеними з-під сфери дії законодавчої ініціативи, можуть зазнавати впливу через ланцюги постачання або субпідряд, а також через зміни, що впливають на їхню здатність отримувати доступ до фінансування, Єдиного ринку, ринків поза межами ЄС, робочої сили, сировини, даних, клієнтів тощо [4, с. 186].

Водночас слід зауважити, що національна модель «Тесту малого підприємництва (М-Тесту)» не враховує «непрямі» витрати, яких можуть понести МСП. У цьому дозволяє переконатися додаток 4 «Тест малого підприємництва (М-Тест)» до Методики проведення аналізу впливу регуляторного акта, який містить оцінку виключно «прямих» витрат суб'єктів малого підприємництва на виконання регулювання.

Додатково привертає увагу те, що «Тест малого підприємництва (М-Тест)» поширюється лише на суб'єктів мікро- та малого підприємництва, виключаючи суб'єктів середнього підприємництва, які згідно з вимогами інструменту «кращого регулювання» №23 охоплюються «МСП тестом» [4, с. 183–192].

Отже, розвиток національного законодавства в частині впровадження «МСП тесту» слід визнати контрверсійним підходом, що отримали закріплення в правотворчій практиці та методології нормопроекування ЄС.

ВИСНОВКИ

Прогресивний соціально-економічний розвиток держави залежить від ефективності правового регулювання відповідних сфер суспільних відносин. Сприятли підвищенню якості правового регулювання покликані техніко-юридичні засоби, які за своїми властивостями здатні зменшити, так зване, «нормативне навантаження» (*regulatory burden*).

Встановлено, що ключовим елементом програмних документів публічної політики, прийнятих Європейською Комісією, виступає питання зменшення «нормативного навантаження», розглядаючи останнє як важливий стримуючий фактор розвитку економіки на інвестиційно-інноваційній основі. У зв'язку з цим Європейською Комісією було розроблено та впроваджено в систему методів і засобів нормопроекування низку принципів та підходів із значним потенціалом до зменшення «нормативного навантаження». Окремим із техніко-юридичних засобів була приділена поглиблена увага в межах цього дослідження, з тим щоб визначити як можливості їх впровадження в національну правотворчу практику, так і оцінити ступінь узгодженості з системою «кращого регулювання» національних підходів до використання інструментів вимірювання ефективності правових актів.

Встановлено, що завдячуючи підходу «один приймається, один скасовується» (*«one in, one out»*), розроблення проєктів правових актів ЄС відбувається у більш ефективний спосіб, забезпечуючи ощадливе використання бюджетних коштів, а також раціоналізуючи витрати суб'єктів господарювання та інших цільових суб'єктів, на яких поширюватиметься вплив майбутнього регулювання, у зв'язку з виконанням вимог до організації та здійснення певних видів діяльності, змінами у правовому статусі певних суб'єктів, правовому режимі майна тощо. Обґрунтовано положення про те, що на сьогодні підхід «один приймається, один скасовується» не отримав належного врахування у вітчизняній нормопроектній техніці, законодавче закріплення якого справило б позитивний вплив на динаміку наближення методології правотворчої діяльності до стандартів ЄС. Зокрема, інтеграція підходу «один приймається, один скасовується» у національне законодавство, насамперед, до Регламентів Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, а також до системи засобів нормопроекування, встановлених Законом України «Про правотворчу діяльність», стало б сигналом для Європейської Комісії про початок змін у інституціональному забезпеченні правотворчого процесу, відповідно до рекомендацій викладених у Звіті 2024 щодо створення процедурної

та методологічної рамки для оцінок законодавчого впливу та постзаконодавчого оцінювання.

Додатково за підсумками порівняльно-правового аналізу підходів до інтеграції «МСП тесту» в інструментарій правотворчої діяльності ЄС та України, виявлено істотні розбіжності, які знижують ефективність національної моделі «Тесту малого підприємництва (М-Тесту)». Отже, з метою повного використання можливостей зазначеного техніко-юридичного засобу вбачається за доцільне усунення виявлених недоліків із внесенням змін до актів чинного законодавства України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions A Competitiveness Compass for the EU. COM/2025/30 final. 29.01.2025. *European Commission website*. URL: https://european-research-area.ec.europa.eu/sites/default/files/documents/2025-01/COM%202025%2030%20-%20A%20Competitiveness%20Compass%20for%20the%20EU%20_%2029-1-2025.pdf (дата звернення: 27.10.2025).
- [2] A simpler and faster Europe: Communication on implementation and simplification. European Commission 2024–2029. *European Commission website*. URL: https://commission.europa.eu/document/download/8556fc33-48a3-4a96-94e8-8ecacef1ea18_en?filename=250201_Simplification_Communication_en.pdf (дата звернення: 27.10.2025).
- [3] Better Regulation Guidelines. 03.11.2021 SWD(2021) 305 final. *European Commission website*. URL: https://commission.europa.eu/document/download/d0bbd77f-bee5-4ee5-b5c4-6110c7605476_en?filename=swd2021_305_en.pdf (дата звернення: 27.10.2025).
- [4] Better regulation toolbox (July 2023 edition). *European Commission website*. URL: https://commission.europa.eu/document/download/9c8d2189-8abd-4f29-84e9-abc843cc68e0_en?filename=BR%20toolbox%20-%20Jul%202023%20-%20FINAL.pdf (дата звернення: 27.10.2025).
- [5] Оптимізація правотворчої діяльності: теоретико-правові засади : монографія / за заг. ред. Н. М. Пархоменко. Київ : Юрінком Інтер, 2025. 512 с.
- [6] Волохов О. С. Ефективність законодавства та міжнародні стандарти правотворчості : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2025. 484 с.
- [7] Правотворення і правотворчість в умовах воєнного стану та миробудівництва: монографія / за заг. ред. Н. М. Пархоменко ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Парламентське вид-во, 2023. 307 с.
- [8] Пархоменко Н. М. Парадигма правового регулювання в Україні: змістово-інструментальні виміри : монографія / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Парламентське вид-во, 2023. 314 с.
- [9] Правова доктрина і державність: вектор взаємозв'язку : монографія / за ред. Н. М. Оніщенко ; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Наук. думка, 2022. 430 с.
- [10] Тернавська В. М. Правотворча політика України : монографія. Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2022. 120 с.

- [11] Models to reduce the disproportionate regulatory burden on SMEs. Report of the Expert Group. European Commission Enterprise and Industry Directorate-General. *Institut für Wirtschafts- und Politikforschung e.V. (IWP)*. URL: https://iwv-koeln.org/wp-content/uploads/EC_2007_MRDRBS_Final_Report.pdf (дата звернення: 27.10.2025).
- [12] Eager Ja., Nacer E., Douvillé L. Application of the 'One in, one out' approach – and its impact on businesses. *European Parliament. Think Tank*. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2024/754202/IPOL_STU\(2024\)754202_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2024/754202/IPOL_STU(2024)754202_EN.pdf) (дата звернення: 27.10.2025).
- [13] Renda A., Schrefler L., Luchetta G., Zavatta R. Assessing the costs and benefits of regulation: Study for the European Commission, Secretariat General. Final Report. 2013. *European Commission website*. URL: https://ec.europa.eu/smart-regulation/impact/commission_guidelines/docs/131210_cba_study_sg_final.pdf (дата звернення: 27.10.2025).
- [14] Rzepecka J., Fuksiewicz A., Squillante F., Alijošius L., Godlovitch I., Stamm P., Wielgosch J., Lundborg M. The Impact of EU Legislation in the Area of Digital and Green Transition, particularly on SMEs, Publication for the Committee on Internal Market and Consumer Protection, Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies, European Parliament, Luxembourg. *European Parliament*. 2024. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2024/754213/IPOL_STU\(2024\)754213_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2024/754213/IPOL_STU(2024)754213_EN.pdf) (дата звернення: 27.10.2025).
- [15] Trnka D., Thuerer Y. «One-In, X-Out: Regulatory offsetting in selected OECD countries». *OECD Regulatory Policy Working Papers*. 2019. No. 11, OECD Publishing, Paris. DOI: <https://doi.org/10.1787/67d71764-en>
- [16] Directive (EU) 2024/1760 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 on corporate sustainability due diligence and amending Directive (EU) 2019/1937 and Regulation (EU) 2023/2859 (Text with EEA relevance). *Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02024L1760-20240705> (дата звернення: 27.10.2025).
- [17] Sustainability reporting and due diligence: simpler rules for fewer companies. *European Parliament. News*. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20251009IPR30836/sustainability-reporting-and-due-diligence-simpler-rules-for-fewer-companies> (дата звернення: 27.10.2025).
- [18] The European Union's action to simplify legislation Annual Burden Survey 2022. *European Commission website*. URL: https://commission.europa.eu/document/download/fb29f07c-3c53-42ce-8d16-862fbb38c076_en?filename=ABS_20230912_0.pdf (дата звернення: 27.10.2025).
- [19] Commission Staff working document. Impact assessment report. Annexes. Accompanying the document Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on Corporate Sustainability Due Diligence and amending Directive (EU) 2019/1937. *Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:c851d397-9584-11ec-b4e4-01aa75ed71a1.0001.02/DOC_2&format=PDF (дата звернення: 27.10.2025).
- [20] Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions Better regulation: Joining forces to make better laws. COM/2021/219 final. *Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52021DC0219> (дата звернення: 27.10.2025).

- [21] Проект Закону про прискорений перегляд інструментів державного регулювання господарської діяльності № 8058 від 19.09.2022. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40514> (дата звернення: 27.10.2025).
- [22] Устименко В. А. Адаптація національного законодавства до права Європейського Союзу: основи, критерії, виміри стійкості : монографія / НАН України, ДУ «ІЕПД ім. В. К. Макутова НАН України». Київ : Академперіодика, 2025. 452 с.
- [23] Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text> (дата звернення: 27.10.2025).
- [24] Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування банків податком на прибуток підприємств у 2026 році № 14097 від 01.10.2025. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/57479> (дата звернення: 27.10.2025).
- [25] Вінокуров Я. НБУ про чергове підвищення податку для банків: держбанкам знадобиться докапіталізація. *Економічна правда*. URL: <https://pravda.com.ua/finances/yak-pidvishchennya-podatku-vpline-na-banki-813098> (дата звернення: 27.10.2025).
- [26] Commission staff working document. Ukraine 2024 Report. Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. 2024 Communication on EU Enlargement policy. Brussels, 30.10.2024. SWD(2024) 699 final. *European Commission website*. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en?filename=Ukraine%20Report%202024.pdf (дата звернення: 27.10.2025).
- [27] Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions – SME Relief Package. COM(2023) 535 final. 12.09.2023. *European Commission website*. URL: https://single-market-economy.ec.europa.eu/document/download/8b64cc33-b9d9-4a73-b470-8fae8a59dba5_en?filename=COM_2023_535_1_EN_ACT_part1_v12.pdf (дата звернення: 27.10.2025).
- [28] Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions – «Think Small First» – A «Small Business Act» for Europe. COM/2008/0394 final. 25.06.2008. *Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52008DC0394> (дата звернення: 27.10.2025).
- [29] Методика проведення аналізу впливу регуляторного акта, затв. постановою Каб. Міністрів України від 11.03.2004 № 308. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/308-2004-п#Text> (дата звернення: 27.10.2025).
- [30] Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності : Закон України від 11.09.2003 № 1160-IV. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text> (дата звернення: 27.10.2025).

REFERENCES

- [1] Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. A Competitiveness Compass for the EU (2025, January, COM/2025/30 final).

- European Commission*. Retrieved from https://european-research-area.ec.europa.eu/sites/default/files/documents/2025-01/COM%202025%2030%20-%20A%20Competitiveness%20Compass%20for%20the%20EU%20_%2029-1-2025.pdf
- [2] A Simpler and Faster Europe: Communication on Implementation and Simplification. European Commission 2024–2029. *European Commission*. Retrieved from https://commission.europa.eu/document/download/8556fc33-48a3-4a96-94e8-8ecacef1ea18_en?filename=250201_Simplification_Communication_en.pdf
- [3] Better Regulation Guidelines (2021, November 3, SWD/2021/305 final). *European Commission*. Retrieved from https://commission.europa.eu/document/download/d0bbd77f-bee5-4ee5-b5c4-6110c7605476_en?filename=swd2021_305_en.pdf
- [4] Better Regulation Toolbox (2023, July edition). *European Commission*. Retrieved from https://commission.europa.eu/document/download/9c8d2189-8abd-4f29-84e9-abc843cc68e0_en?filename=BR%20toolbox%20-%20Jul%202023%20-%20FINAL.pdf
- [5] Parkhomenko, N. M. (Ed.). (2025). *Optimization of Law-Making Activity: Theoretical and Legal Foundations*. Kyiv: Yurinkom Inter.
- [6] Volokhov, O. S. (2025). *Effectiveness of Legislation and International Standards of Law-Making*. Kyiv: Yurinkom Inter.
- [7] Parkhomenko, N. M. (Ed.). (2023). *Law-Making and Legislative Activity in the Conditions of Martial Law and Peacebuilding: Monograph*. National Academy of Sciences of Ukraine, V. M. Koretsky Institute of State and Law. Kyiv: Parliamentary Publishing House.
- [8] Parkhomenko, N. M. (2023). *The Paradigm of Legal Regulation in Ukraine: Substantive and Instrumental Dimensions*. National Academy of Sciences of Ukraine, V. M. Koretsky Institute of State and Law. Kyiv: Parliamentary Publishing House.
- [9] Shemshuchenko, Yu.S., Onishchenko, N. M., et al. (2022). *Legal Doctrine and Statehood: The Vector of Interconnection*. In N. M. Onishchenko (Ed.). National Academy of Sciences of Ukraine, V. M. Koretsky Institute of State and Law. Kyiv: Naukova Dumka.
- [10] Ternavska, V. M. (2022). *Law-Making Policy of Ukraine*. Odesa: Helvetyka Publishing House.
- [11] European Commission, Enterprise and Industry Directorate-General, Institut für Wirtschafts- und Politikforschung e.V. (IWP). (2007). *Models to Reduce the Disproportionate Regulatory Burden on SMEs: Report of the Expert Group*. Retrieved from https://iwp-koeln.org/wp-content/uploads/EC_2007_MRDRBS_Final_Report.pdf
- [12] Eager, J., Nacer, E., & Douvillé, L. (2024). *Application of the 'One in, One Out' Approach – and Its Impact on Businesses*. European Parliament Think Tank. Retrieved from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2024/754202/IPOL_STU\(2024\)754202_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2024/754202/IPOL_STU(2024)754202_EN.pdf)
- [13] Renda, A., Schrefler, L., Luchetta, G., & Zavatta, R. (2013, December 10). *Assessing the Costs and Benefits of Regulation: Study for the European Commission, Secretariat General. Final Report*. European Commission. Retrieved from https://ec.europa.eu/smart-regulation/impact/commission_guidelines/docs/131210_cba_study_sg_final.pdf
- [14] Rzepecka, J., Fuksiewicz, A., Squillante, F., Alijošius, L., Godlovitch, I., Stamm, P., Wielgosch, J., & Lundborg, M. (2024). *The Impact of EU Legislation in the Area of Digital and Green Transition, Particularly on SMEs*. Publication for the Committee on Internal Market and Consumer Protection, Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies. European Parliament, Luxembourg. Retrieved from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2024/754213/IPOL_STU\(2024\)754213_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2024/754213/IPOL_STU(2024)754213_EN.pdf)

- [15] Trnka, D., & Thuerer, Y. (2019). *One-In, X-Out: Regulatory Offsetting in Selected OECD Countries*. OECD Regulatory Policy Working Papers, No. 11. Paris: OECD Publishing. DOI: <https://doi.org/10.1787/67d71764-en>
- [16] Directive (EU) 2024/1760 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 on Corporate Sustainability Due Diligence and Amending Directive (EU) 2019/1937 and Regulation (EU) 2023/2859 (Text with EEA relevance). *Eur-Lex: Access to European Union Law*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02024L1760-20240705>
- [17] European Parliament. (2025, October 9). *Sustainability Reporting and Due Diligence: Simpler Rules for Fewer Companies*. European Parliament News. Retrieved from <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20251009IPR30836/sustainability-reporting-and-due-diligence-simpler-rules-for-fewer-companies>
- [18] European Commission. (2022). *The European Union's Action to Simplify Legislation: Annual Burden Survey 2022*. Retrieved from https://commission.europa.eu/document/download/fb29f07c-3c53-42ce-8d16-862fbb38c076_en?filename=ABS_20230912_0.pdf
- [19] European Commission. (2022). *Commission Staff Working Document. Impact Assessment Report. Annexes. Accompanying the Proposal for a Directive on Corporate Sustainability Due Diligence and Amending Directive (EU) 2019/1937*. *Eur-Lex: Access to European Union Law*. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:c851d397-9584-11ec-b4e4-01aa75ed71a1.0001.02/DOC_2&format=PDF
- [20] European Commission. (2021). *Better Regulation: Joining Forces to Make Better Laws*. COM/2021/219 final. *Eur-Lex: Access to European Union Law*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52021DC0219>
- [21] Draft Law on Accelerated Review of State Regulatory Instruments (2022, September No. 8058). Retrieved from <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40514>
- [22] Ustyenko, V. A. (2025). *Adaptation of National Legislation to the Law of the European Union: Foundations, Criteria, Dimensions of Sustainability*. NAS of Ukraine, V. K. Mamutov Institute of Economic and Legal Research. Kyiv: Akadempriodyka.
- [23] Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine: Law of Ukraine (2010, February). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>
- [24] Draft Law on Amendments to the Tax Code of Ukraine on the Taxation of Banks with Corporate Income Tax in 2026 (2025, October, No. 14097). Retrieved from <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/57479>
- [25] Vinokurov, Ya. (2025). NBU on the Next Increase of the Tax for Banks: State Banks Will Need Recapitalization. *Ekonomichna Pravda*. Retrieved from <https://epravda.com.ua/finances/yak-pidvishchennya-podatku-vpline-na-banki-813098>
- [26] European Commission. (2024, October 30). *Commission Staff Working Document. Ukraine 2024 Report. Accompanying the Communication on EU Enlargement Policy*. SWD/2024/699 final. Retrieved from https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en?filename=Ukraine%20Report%202024.pdf
- [27] European Commission. (2023, September 12). *SME Relief Package*. COM/2023/535 final. Retrieved from https://single-market-economy.ec.europa.eu/document/download/8b64cc33-b9d9-4a73-b470-8fae8a59dba5_en?filename=COM_2023_535_1_EN_ACT_part1_v12.pdf
- [28] European Commission. (2008, June 25). «Think Small First» – A «Small Business Act» for Europe. COM/2008/394 final. *Eur-Lex: Access to European Union Law*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52008DC0394>

- [29] Methodology for Conducting Regulatory Impact Analysis, approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2004, March, No. 308). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/308-2004-п#Text>
- [30] On the Principles of State Regulatory Policy in the Sphere of Economic Activity: Law of Ukraine (2003, September). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text>

Володимир Анатолійович Устименко

Доктор юридичних наук, професор
Член-кореспондент НАН України
Національна академія наук України
01030, вул. Володимирська, 54, Київ, Україна

Член-кореспондент НАПрН України
Національна академія правових наук України
61024, вул. Григорія Сковороди, 70, Харків, Україна

Директор
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В. К. Мамутова Національної академії наук України»
01032, бульв. Тараса Шевченка, 60, Київ, Україна

Volodymyr A. Ustyenko

Dr. Sc. (Law), Professor
Corresponding Member of the NAS of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine
01030, 54 Volodymyrska St., Kyiv, Ukraine

Corresponding Member of the NALS of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Director
State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal
Research of National Academy of Sciences of Ukraine»
01032, 60 Shevchenko Blvd., Kyiv, Ukraine

Email: v.a.ustymenko@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1094-422X>

Руслан Аятшахович Джабраїлов

Доктор юридичних наук, професор
Заступник директора з наукової роботи

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова Національної академії наук України»
01032, бульв. Тараса Шевченка, 60, Київ, Україна

Ruslan Aiatshakhovych Dzhabrailov

Dr. Sc. (Law), Professor

Deputy director of the State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research of National Academy of Sciences of Ukraine», Kyiv, Ukraine
01032, 60 Shevchenko Blvd., Kyiv, Ukraine

Email: ruzaur13@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4422-2102>

Тетяна Степанівна Гудіма

Доктор юридичних наук, старший дослідник

Заступник завідувача відділу проблем модернізації господарського права та законодавства Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова Національної академії наук України»
01032, бульв. Тараса Шевченка, 60, Київ, Україна

Tetiana Stepanivna Hudima

Dr. Sc. (Law), Senior Researcher

Deputy head of the Department of economic law and legislation modernization Issues of the State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research of National Academy of Sciences of Ukraine», Kyiv, Ukraine
01032, 60 Shevchenko Blvd., Kyiv, Ukraine

Email: gudima.t@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1509-5180>

Веста Костянтинівна Малолітнева

Доктор юридичних наук

Учений секретар

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова Національної академії наук України»
01032, бульв. Тараса Шевченка, 60, Київ, Україна

Vesta Kostiantynivna Malolitneva

Dr. Sc. (Law)

Academic Secretary of the State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and

Legal Research of National Academy of Sciences of Ukraine», Kyiv, Ukraine
01032, 60 Shevchenko Blvd., Kyiv, Ukraine

Email: vestamalolitneva@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9678-1750>

Станіслав Вадимович Сєребряк

Доктор юридичних наук

Старший науковий співробітник відділу проблем модернізації
господарського права та законодавства

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В. К. Мамутова Національної академії наук України»

01032, бульв. Тараса Шевченка, 60, Київ, Україна

Stanislav Vadymovych Sieriebriak

Dr. Sc. (Law)

Senior researcher of the Department of economic law and legislation modernization
Issues of the State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research
of National Academy of Sciences of Ukraine», Kyiv, Ukraine

01032, 60 Shevchenko Blvd., Kyiv, Ukraine

Email: sieriebriak@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7207-594X>

Рекомендоване цитування: Устименко В. А., Джабраїлов Р. А., Гудіма Т. С., Малолітнева В. К., Сєребряк С. В. Техніко-юридичні засоби зменшення «нормативного навантаження» («regulatory burden»): практика ЄС та перспективи вдосконалення національного законодавства. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. №4. С. 112–136.

Suggested Citation: Ustymenko, V. A., Dzhabrailov, R. A., Hudima, T. S., Malolitneva, V. K., & Sieriebriak, S. V. (2025). Technical and Legal Instruments for Reducing the «Regulatory Burden»: EU Practice and Prospects for Improving National Legislation. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(4), 112–136.

Стаття надійшла / Submitted: 29/10/2025

Доопрацьовано / Revised: 28/11/2025

Схвалено до друку / Accepted: 18/12/2025

Filip Novaković

Faculty of Law of the University of Zenica
Zenica, Bosnia and Herzegovina

Bosnian-Herzegovinian-American Academy of Arts and Sciences
Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

BETWEEN LAW AND REALITY: PROSECUTING FORCED MARRIAGE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: *This article examines the prosecution of forced marriage in Bosnia and Herzegovina, situating the phenomenon within its theoretical, doctrinal, and comparative legal dimensions. It highlights the fragmented criminal law framework across the Federation of Bosnia and Herzegovina, Republika Srpska, and the Brčko District, noting significant divergences in definitions, scope, and victim protection. While the criminalisation of forced marriage represents a step forward, narrow conceptions of coercion, inconsistent treatment of minors, and the absence of integrated victim support undermine effective protection. The analysis also explores the intersection between forced marriage and human trafficking, emphasising how inconsistent recognition across jurisdictions limits access to the broader protective regime afforded to trafficking victims. The article concludes that legislative harmonisation, a broader understanding of coercion, and the adoption of victim-centred measures are essential for Bosnia and Herzegovina to comply with its constitutional and international obligations, and to align with the *acquis communautaire* of the European Union.*

Keywords: *forced marriage; human trafficking; Bosnia and Herzegovina; criminal law; victim protection.*

Філіп Новаковик

Юридичний факультет Університету Зениці
Зениця, Боснія і Герцеговина

Боснійсько-Герцеговінсько-Американська академія мистецтв і наук
Сараєво, Боснія і Герцеговина

МІЖ ЗАКОНОМ І РЕАЛЬНІСТЮ: КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРИМУШУВАННЯ ДО ШЛЮБУВ БОСНІЇ І ГЕРЦЕГОВИНИ

Анотація. *У цій роботі аналізується кримінальна відповідальність за примушування до шлюбу в Боснії і Герцеговині, представляючи це явище в його теоретичному, доктри-*

нальному та порівняльно-правовому вимірах. Підкреслюється фрагментація системи кримінального правосуддя між Федерацією Боснії і Герцеговини, Республікою Сербською та округом Брчко, зі значними відмінностями у визначенні, обсязі та захисті жертв. Хоча криміналізація примушування до вступу в шлюб є позитивним кроком, вузьке розуміння примусу, непослідовне ставлення до неповнолітніх та відсутність комплексної підтримки жертв знижують ефективність захисту. Аналізуються також зв'язки між примусовим шлюбом та торгівлею людьми, підкреслюючи, що непослідовне визнання в різних юрисдикціях обмежує доступ до ширших механізмів захисту, що надаються жертвам торгівлі людьми. У статті зроблено висновок, що гармонізація законодавства, ширше розуміння примусу та вжиття заходів, орієнтованих на жертв, є ключовими для виконання Боснією і Герцеговиною своїх конституційних та міжнародних зобов'язань, а також для узгодження їх з *acquis communautaire* Європейського Союзу.

Ключові слова: примусовий шлюб; торгівля людьми; Боснія і Герцеговина; кримінальне право; захист жертв.

INTRODUCTION

Forced marriage represents a profound violation of fundamental human rights, striking at the core of personal autonomy, human dignity, and gender equality. As a practice that denies individuals the freedom to choose their life partner, it undermines not only the institution of marriage as a voluntary union but also the broader framework of human rights protections enshrined in international law. Although often perceived as a phenomenon affecting distant regions, forced marriage has emerged as a pressing legal and social issue within Europe, including in Bosnia and Herzegovina.

In Bosnia and Herzegovina, the challenge of addressing forced marriage is shaped by the country's complex constitutional structure and fragmented criminal justice system, where distinct entity- and district-level laws operate alongside state-level obligations. While the criminalisation of forced marriage has been formally introduced in all relevant criminal codes, important discrepancies remain regarding definitions, scope, and victim protection. These divergences raise significant concerns about the effectiveness of prosecution and the uniformity of legal safeguards available to victims across the country.

The issue also resonates within the broader European integration process. As Bosnia and Herzegovina advances on its path toward membership in the European Union, the alignment of domestic law with EU standards becomes an imperative. In this regard, Directive (EU) 2024/1385 on combating violence against women and domestic violence provides a critical benchmark for assessing compliance. The Directive obliges Member States to ensure comprehensive criminalisation of forced marriage and related practices, thereby establishing a uniform framework of protection across the Union.

Against this background, this article examines the prosecution of forced marriage in Bosnia and Herzegovina from both a doctrinal and comparative perspective. It analyses the theoretical foundations of the concept, the normative content of domestic criminal provisions, and their alignment with international and EU legal instruments. In doing so, it seeks to identify the extent to which existing laws provide effective protection for

victims, as well as the reforms necessary to ensure that Bosnia and Herzegovina fulfils its constitutional and international obligations.

1. RESULTS AND DISCUSSION

1.1. Theoretical Framework and Background

The concept of forced marriage occupies an important place in contemporary legal, sociological, and human rights scholarship. At its core, forced marriage can be defined as a marital union entered into without the full, free, and informed consent of at least one of the spouses, where consent is replaced or undermined by coercion [8, p. 218]. This coercion may manifest in various forms, ranging from physical violence and threats to subtler but equally harmful mechanisms of psychological manipulation, emotional pressure, or economic dependency. Accordingly, forced marriage is not reducible to a singular act, but rather constitutes a process of compulsion, often embedded within complex family and community structures.

From a theoretical standpoint, forced marriage should be distinguished from related phenomena such as arranged marriages, early marriages, or child marriages. While these practices may overlap in practice, they are conceptually distinct: arranged marriages, for example, may occur with the full and voluntary consent of the individuals concerned, whereas child marriages are characterized by the legal incapacity of one or both parties to give valid consent [11, p. 173; 1, p. 63–65; 4, p. 331–359; 5, p. 418–429]. The conflation of these categories risks obscuring the defining element of forced marriage – namely, the absence or invalidity of consent. In this respect, consent is not merely a formal legal requirement but represents the theoretical cornerstone of marriage as a social and legal institution.

The phenomenon is also situated within broader theoretical frameworks of social pathology and power relations. Forced marriage has been conceptualized as a mechanism of control that reinforces patriarchal structures and entrenched gender hierarchies. In this light, it is frequently associated with patterns of domestic violence, in which coercion serves to maintain dominance and subordination within intimate and familial relations. The coercive dynamics of forced marriage also align with theoretical understandings of structural violence, whereby individual autonomy is suppressed through social norms, cultural expectations, and institutionalized inequalities.

Another important dimension is the nexus between forced marriage and theories of exploitation and commodification. Scholars have observed that in certain contexts, marriage functions as a vehicle for the economic or social exchange of women, thereby reducing the institution to an instrument of subjugation rather than a voluntary partnership [6, p. 730; 2, p. 178; 7, p. 39]. This perspective situates forced marriage within the broader discourse on human trafficking, where marital arrangements may conceal or facilitate exploitative practices. Such a theoretical framing underscores the dual nature of forced marriage as both a private family matter and a manifestation of wider systemic abuses.

Finally, the theoretical background of forced marriage must be grounded in human rights discourse. From a normative perspective, the right to freely choose one's marriage partner is not simply a private interest but a universal human right, integral to the protection of autonomy, dignity, and equality. The denial of this right, through coercion or compulsion, constitutes a violation that resonates across multiple fields of human rights theory – ranging from the right to private and family life, to gender equality, to the prohibition of inhuman and degrading treatment.¹ [10, p. 123; 3, p. 328]. This framing situates forced marriage at the intersection of private family relations and public human rights obligations, thereby reinforcing its significance as a subject of academic and legal inquiry.

1.2. Doctrinal and Comparative Legislative Analysis

The criminalisation of forced marriage within the legal framework of Bosnia and Herzegovina is addressed separately through the criminal codes of the Federation of Bosnia and Herzegovina [20], the Brčko District [19], and Republika Srpska [21]. While each of these laws contains a provision criminalising forced marriage as a standalone offence, a doctrinal analysis reveals significant differences in the formulation, scope, and structure of these provisions. These discrepancies expose both internal fragmentation and normative shortcomings when assessed in light of international legal standards.

In all three jurisdictions, the basic legal construction of the offence is consistent in its core elements. Forced marriage is defined as the act of *compelling another person to enter into marriage through the use of force or threats*. This legal formula, on its face, mirrors a classical understanding of coercion. However, the interpretive limitations of this construction become immediately evident upon closer scrutiny. The criminal codes fail to provide any elaboration on the nature of force or threat, leaving the terms vulnerable to narrow and literal judicial interpretation that does not fully capture the complex and often subtle mechanisms through which forced marriages occur. In particular, the absence of explicit recognition of psychological pressure, economic dependency, familial control, or cultural duress severely restricts the normative reach of these provisions. This omission is particularly problematic given that international legal instruments – most notably the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention) – affirm that coercion encompasses not only physical force or overt threats but also more indirect or structural forms of compulsion [15].

---

¹ Forced marriage is a violation of fundamental human rights, especially the right of each individual to voluntarily and freely enter into marriage, which is contained in numerous international instruments, including: the Universal Declaration of Human Rights (Article 16), the International Covenant on Civil and Political Rights (Article 23), the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (Article 10), and the European Convention on Human Rights (Article 12) and Protocol No. 7 with the European Convention (Article 5). These instruments confirm that marriage should only take place with the free and full consent of those intending to marry. Furthermore, most national constitutions and legal frameworks within the international community support this principle, recognizing the right to freely choose a marriage partner as a cornerstone of personal autonomy and human dignity.

The scope of criminalisation is slightly broader in each code through the inclusion of an aggravated form involving the inducement of a person to travel abroad for the purpose of entering into a forced marriage. This cross-border dimension reflects an understanding of the transnational character of certain forced marriage practices, particularly where communities maintain strong diasporic or kinship ties abroad. Nevertheless, even this aggravated form retains the same narrow conception of coercion, and none of the criminal codes provide supplementary provisions to address the legal status of such marriages if concluded abroad, nor do they explicitly criminalise the conduct of third parties (such as family members or religious actors) who may facilitate the marriage once the victim is abroad.

The only significant legislative innovation among the three codes is found in the Criminal Code of the Federation of Bosnia and Herzegovina, which contains a distinct provision recognising forced marriage against a child as an aggravated offence. Article 215a(3) prescribes a more severe sanction – ranging from one to eight years of imprisonment – for perpetrators who compel a child into marriage. This provision brings the Federation’s legislation partially in line with international human rights standards, including the Convention on the Rights of the Child and the Istanbul Convention, both of which require enhanced legal protection for minors against early and forced marriages. By contrast, the criminal codes of Republika Srpska and the Brčko District contain no explicit provisions addressing the age of the victim, thereby leaving the issue to judicial interpretation and risking inconsistent application. This legislative silence is problematic, as international standards – reinforced by CEDAW (Art. 16(2)) – require States to establish clear and uniform minimum safeguards against child marriage. The absence of such clarity in two of Bosnia and Herzegovina’s jurisdictions not only fragments the protective framework but also undermines the principle of equality before the law, producing different levels of protection depending on territorial jurisdiction.

These divergences in formulation and coverage highlight a deeper structural issue within Bosnia and Herzegovina’s criminal justice architecture: the fragmentation of criminal law across multiple jurisdictions. While entity-level autonomy is a feature of the state’s constitutional arrangement, the result in this context is a legal landscape in which the degree of protection afforded to victims of forced marriage depends significantly on territorial jurisdiction. Such a condition undermines the principle of equality before the law and contradicts the obligations Bosnia and Herzegovina has undertaken under both the European Convention on Human Rights (ECHR) [14] and the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW) [13], both of which require the state to ensure effective and uniform legal protection against gender-based violence. This is not merely a matter of legislative technique but also of constitutional significance: the ECHR is directly incorporated into the Constitution of Bosnia and Herzegovina through Article II/2, while CEDAW, listed in Annex I, has direct domestic applicability. Accordingly, the current fragmentation of protection constitutes not only a legislative shortcoming but also a breach of Bosnia and Herzegovina’s constitutional framework for the protection of fundamental rights.

From a doctrinal standpoint, the limited articulation of the offence of forced marriage in all three jurisdictions is notable not only for its minimalistic definition but also for its exclusive focus on punitive sanctions. None of the criminal codes under review offer any reference to civil consequences of forced marriage – such as the annulment of invalid marital unions – or procedural protections for victims, such as the right to legal aid, psychosocial support, or witness protection. Nor do they establish any mechanisms for state intervention in ongoing forced marriages, such as protective orders or restrictions on parental authority. The absence of such provisions reflects a formalistic approach to criminalisation, where the offence is isolated from the broader legal and social realities in which it takes place.

The laws also fail to reflect the transformative understanding of forced marriage that has emerged in recent years within international human rights law. Contemporary legal standards, particularly those articulated by CEDAW and the UN Special Rapporteur on violence against women and girls, increasingly emphasise the need to consider forced marriage not merely as an individual offence but as a form of structural violence. This includes consideration of the intersecting roles of gender, culture, poverty, and social control in sustaining the conditions under which forced marriages are perpetrated and tolerated. None of the domestic provisions in Bosnia and Herzegovina currently incorporate this intersectional understanding into either the definition of the offence or the design of state response mechanisms.

In this context, Directive (EU) 2024/1385 on combating violence against women and domestic violence is particularly important [17]. Given the fact that Bosnia and Herzegovina is an aspirant for membership in the European Union, it is necessary to harmonize its domestic legislation with this legal instrument of the European Union. A comparison between the provisions of the entity and district criminal codes and Article 4 of the Directive reveals both areas of alignment and significant gaps.

Table 1: *Comparison between Criminal Codes in Bosnia and Herzegovina and Article 4 of Directive (EU) 2024/1385*

Juris-diction	Basic Offence	Aggravated Forms	Reference to Victim’s Age	Cross-Border Dimension	Concept of Coercion
Fed-eration of BiH	Forcing a person to enter into marriage through force or threat (Art. 215a)	Forced marriage of a child (Art. 215a (3): 1–8years imprisonment)	Explicit reference: child marriage criminalised as aggravated form	Criminalisation of inducement to travel abroad for forced marriage	Narrow: focuses on physical force/threat; hypnosis/intoxicants recognised; no mention of psychological/economic coercion

Jurisdiction	Basic Offence	Aggravated Forms	Reference to Victim's Age	Cross-Border Dimension	Concept of Coercion
Republika Srpska	Forcing a person to enter into marriage through force or threat (Art. 207a)	None specific to child marriage	No explicit provision on age; left to interpretation	Criminalisation of inducement to travel abroad for forced marriage	Narrow: force includes hypnosis/intoxicants; excludes indirect coercion
Brčko District	Forcing a person to enter into marriage through force or threat (Art. 207a)	None specific to child marriage	No explicit provision on age; left to interpretation	Criminalisation of inducement to travel abroad for forced marriage	Narrow: force includes hypnosis/intoxicants; excludes indirect coercion
State-level BiH Criminal Code	Defines «force» but does not contain a specific forced marriage provision	N/A	N/A	N/A	Same narrow definitional clause (hypnosis/intoxicants)
Directive (EU) 2024/1385, Art. 4	(a) Forcing an adult or a child to enter into marriage	Implicitly aggravated when child is victim (uniformly applicable)	Explicit inclusion of both adults and children	(b) Explicitly criminalises luring a person abroad with intent to force into marriage	Broad: obligation on Member States to criminalise conduct without restricting coercion to physical force only

Article 4 of the Directive (EU) 2024/1385 represents a significant consolidation of international legal standards concerning forced marriage. It obliges Member States to criminalise two core forms of conduct: (a) the act of forcing an adult or child into marriage, and (b) the practice of luring an adult or child to another country with the purpose of compelling them into marriage. The Directive (EU) 2024/1385 is important because it establishes uniform protection irrespective of the age of the victim, expressly recognising both adults and children as potential victims. Moreover, it reflects

an understanding of the transnational dimension of forced marriages, particularly within migrant and diasporic communities, by explicitly addressing cross-border luring. Although the Directive (EU) 2024/1385 does not define coercion exhaustively, its formulation aligns with broader international human rights instruments that recognise both direct and indirect forms of compulsion, thereby requiring Member States to ensure that their domestic definitions of force are sufficiently comprehensive.

When measured against Article 4 of the Directive (EU) 2024/1385, Bosnia and Herzegovina demonstrates partial compliance. On the one hand, all entity and Brčko District codes criminalise the act of compelling a person to enter into marriage and include an aggravated form involving inducement to travel abroad, thereby corresponding to both points (a) and (b) of the Directive (EU) 2024/1385. Furthermore, the Federation of Bosnia and Herzegovina goes beyond this by explicitly criminalising forced marriage of children, thereby reflecting international obligations. On the other hand, significant shortcomings remain. Neither the Republika Srpska nor the Brčko District codes expressly address the age of the victim, leaving minors insufficiently protected. More importantly, all domestic provisions adopt a narrow conception of coercion, confined largely to physical force, threats, hypnosis, or intoxicants, while failing to capture psychological, economic, and cultural pressures. This restricts the effective implementation of the Directive's requirements. Therefore, while Bosnia and Herzegovina has made legislative progress, its framework remains fragmented and substantively incomplete, and would require harmonisation and expansion to meet the Directive's standards fully.

The lack of harmonisation between substantive criminal regulations in Bosnia and Herzegovina is not only doctrinally problematic but also practically detrimental. It obstructs the development of coherent prosecutorial practice, leads to inconsistent sentencing, and contributes to underreporting due to the absence of clear, unified procedural standards. Victims may be less inclined to come forward if they perceive the justice system as fragmented, unresponsive, or unable to guarantee equal treatment regardless of location. In turn, this undermines both the credibility of the legal system and the deterrent effect of the criminal law.

Taken together, the current legislative provisions in Bosnia and Herzegovina represent an initial but incomplete step toward the meaningful criminalisation of forced marriage. The inclusion of the offence in each of the criminal codes is a necessary development and reflects some responsiveness to international obligations. However, the lack of harmonisation, the narrow conceptualisation of coercion, the inconsistent protection of children, and the absence of integrated victim protections demonstrate that the legal framework remains insufficient. A coherent, harmonised, and victim-centred legal approach – grounded in a broad and realistic understanding of coercion and consent – is necessary to transform these provisions from symbolic gestures into effective legal tools.

1.3. Intersection with Human Trafficking

The relationship between forced marriage and human trafficking represents one of the most complex and underexplored dimensions of contemporary criminal law and human

rights protection. While traditionally addressed as distinct legal categories, the two phenomena frequently overlap both in practice and in their underlying coercive dynamics. Human trafficking, as defined in Article 3 of the Palermo Protocol to the UN Convention against Transnational Organized Crime (2000) [12], entails the recruitment, transportation, transfer, harbouring, or receipt of persons by means of coercion, abduction, fraud, deception, abuse of power, or exploitation of vulnerability, for the purpose of exploitation. When marriage is used as the framework within which such coercion and exploitation occur, the boundaries between forced marriage and trafficking become blurred.

From a functional perspective, forced marriage often serves as a vehicle for exploitative practices that meet the definitional threshold of trafficking. Victims of forced marriage may be subjected to sexual exploitation, reproductive coercion, domestic servitude, or economic exploitation under the guise of marital obligations. In such contexts, the marital union becomes not merely a violation of personal autonomy but also a cover for sustained patterns of abuse and exploitation. The UN Special Rapporteur on trafficking in persons has explicitly identified forced marriage as both a potential purpose and a method of human trafficking, particularly in cases involving minors, displaced persons, and cross-border arrangements [22].

Importantly, trafficking is not contingent upon the crossing of borders; internal trafficking may also occur. This means that even where a forced marriage is concluded entirely within Bosnia and Herzegovina, the elements of trafficking may nonetheless be present if the marriage serves as a mechanism for exploitation. Such recognition is crucial given the country's internal socio-economic disparities and the vulnerabilities of marginalised groups, including Roma communities, who face intersecting discrimination and socio-economic deprivation.

International and regional legal frameworks have gradually recognised forced marriage as falling within the ambit of trafficking. The Palermo Protocol does not explicitly mention marriage, but its broad definitional scope captures coercive marital arrangements that are used for the purpose of exploitation. Similarly, Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings obliges Member States to criminalise exploitation in diverse forms, explicitly including sexual and labour exploitation, both of which may occur within forced marriages [16]. The Istanbul Convention (Art. 37) complements this framework by expressly obliging States Parties to criminalise forced marriage and to ensure protection measures that are functionally similar to those available to trafficking victims.

The European Court of Human Rights has indirectly contributed to this recognition. In *Rantsev v. Cyprus and Russia* (2010) [23], the Court held that trafficking falls within the scope of Article 4 ECHR (prohibition of slavery and forced labour). Although the case did not concern forced marriage, its reasoning applies by analogy: where marriage operates as the means of exerting coercion and sustaining exploitation, states are under a positive obligation to prevent, investigate, and punish such practices. GREVIO

monitoring under the Istanbul Convention has also identified forced marriage as a trafficking-related practice, stressing the need for states to ensure coherent coordination between anti-trafficking and anti-violence frameworks.¹

Comparative jurisprudence demonstrates that states have increasingly acknowledged forced marriage as a form of trafficking. In Germany, courts have recognised instances of forced marriage within migrant communities as trafficking where the purpose was to subject women to ongoing sexual exploitation [9, p. 289–307]. Similarly, in the United Kingdom, the interplay between the Forced Marriage (Civil Protection) Act 2007 and the Modern Slavery Act 2015 allows victims of forced marriage to be treated simultaneously as victims of trafficking where exploitation is present.² Such comparative examples highlight the need for Bosnia and Herzegovina to adopt an integrated interpretative approach, ensuring that cases of forced marriage with exploitative purposes are prosecuted not in isolation but as part of the broader trafficking regime.

The criminalisation of human trafficking in Bosnia and Herzegovina is fragmented across the Criminal Code of Bosnia and Herzegovina (state level) [18], the Criminal Code of the Federation of Bosnia and Herzegovina, the Criminal Code of Republika Srpska, and the Criminal Code of the Brčko District. While the four codes share certain core features, important divergences persist in scope, structure, and the treatment of forced marriage as a form of exploitation.

A notable strength of the Republika Srpska and Brčko District codes is their explicit recognition of forced marriage as a form of exploitation within the definition of trafficking [21; Art. 145(1); 18, Art. 207a(1)]. This legislative clarity represents a progressive step that aligns with the Istanbul Convention (Art. 37) and international practice, which increasingly identifies forced marriage as a trafficking-related practice. By contrast, the Federation of Bosnia and Herzegovina (Art. 210a) and the state-level Criminal Code (Art. 186) do not mention forced marriage explicitly. Instead, they rely on broader formulations such as «any other exploitation». While this could theoretically encompass forced marriage, the lack of explicit reference risks narrow judicial interpretation and uneven prosecutorial practice. The omission is particularly concerning at the state level, since Article 186 of the Criminal Code of Bosnia and Herzegovina governs international trafficking, which frequently overlaps with cross-border forced marriages.

All four codes provide for severe sanctions, ranging from a minimum of three to five years' imprisonment to long-term imprisonment [21, Art. 146; 20, Art. 210a, 210b; 18, Art. 207a, 207b, 207c]. Aggravated forms exist where the crime is committed against children, by officials, or as part of organised criminal activity. Sanctions for child trafficking are particularly strict in Republika Srpska (Art. 146) and the Federation of Bosnia and Herzegovina (Art. 210a(2)), where minimum penalties reach 10 years. From a human rights perspective, this severity demonstrates legislative commitment to combating trafficking; however, it also raises concerns of disproportion where forced

---

¹ See Group of Experts on Action against Violence against Women and Domestic Violence (GREVIO) [24].

² See Forced Marriage (Civil Protection) Act 2007 c. 20; Modern Slavery Act 2015 c. 30.

marriage is prosecuted under trafficking provisions rather than under specific forced marriage offences, potentially leading to inconsistency in sentencing practices.

The codes vary in their definitions of exploitation. Republika Srpska and Brčko District adopt detailed enumerations, explicitly including forced marriage, forced sterilisation, and slavery-like practices. The Federation and state-level codes provide narrower enumerations, focusing on sexual exploitation, forced labour, and organ removal, while omitting explicit mention of forced marriage. This divergence creates unequal levels of protection depending on jurisdiction, contrary to Bosnia and Herzegovina's constitutional commitment to equal rights and its obligations under the European Convention on Human Rights [14, Art. 14, Art. 1 of the Protocol 12].

All codes contain provisions affirming that a victim's consent does not negate the offence [21, Art. 145(7); 20, Art. 210a(9); 19, Art. 207a(7); 18, Art. 186(9)]. This aligns with the Palermo Protocol and Directive 2011/36/EU, which recognise that consent is irrelevant when obtained through coercion or exploitation of vulnerability. Each code also provides a non-punishment clause protecting victims from prosecution for unlawful acts committed as a direct consequence of trafficking [21, Art. 145(9); 20, Art. 210a(10); 19; 18, Art. 186(10)]. These provisions represent a positive incorporation of international standards and offer a foundation for victim-centred protection. However, their practical implementation remains uncertain given the lack of specialised prosecutorial guidelines and victim assistance mechanisms.

The Federation and state-level codes establish separate provisions for organised trafficking, prescribing minimum penalties of 10 years [20, Art. 210b; 18, Art. 186a]. Republika Srpska and Brčko District instead aggravate sentences for trafficking committed by organised groups within the main offence. Additionally, all codes criminalise users of services provided by trafficking victims, thereby extending liability beyond primary perpetrators [21, Art. 145(4); 20, Art. 210a(6); 19, Art. 207a(4); 18, Art. 186(5)]. This is consistent with Directive 2011/36/EU, though application in practice remains rare.

Despite formal compliance with international standards, the system suffers from several doctrinal and practical weaknesses:

(1) fragmentation (different formulations across jurisdictions undermine legal certainty and equality before the law);

(2) forced marriage inconsistencies (only Republika Srpska and Brčko District explicitly include forced marriage as exploitation, creating gaps in protection in Federation of Bosnia and Herzegovina and state-level law);

(3) limited victim support mechanisms (while the codes recognise victims' rights in principle, there is no uniform framework guaranteeing psychosocial support, witness protection, or compensation); and

(4) over-reliance on punitive sanctions (the strong emphasis on long-term imprisonment reflects a retributive rather than restorative approach, neglecting the preventive and protective dimensions required by the Palermo Protocol and Istanbul Convention).

To harmonise domestic law with international obligations and ensure effective protection, several reforms should be considered:

- (1) explicitly harmonise definitions of exploitation across all four codes, ensuring that forced marriage, forced sterilisation, and similar practices are consistently included;
- (2) integrate trafficking and forced marriage provisions, enabling prosecutors to pursue cumulative charges where both offences apply;
- (3) adopt uniform victim protection mechanisms, including access to shelters, legal aid, psychosocial support, and residence permits for foreign victims; and
- (4) develop prosecutorial guidelines clarifying when forced marriage should be prosecuted under trafficking provisions and when as a standalone offence; and
- (5) strengthen cross-border cooperation, especially in view of Bosnia and Herzegovina's EU accession process, to address cases of transnational forced marriage and trafficking.

Recognising forced marriage as a potential form of human trafficking has profound implications for victim protection. Under international law, trafficking victims are entitled to a wide range of rights, including protection from prosecution for status-related offences, access to witness protection programmes, comprehensive psychosocial and legal support, and, in cross-border cases, temporary residence permits (Directive 2011/36/EU; Palermo Protocol). If forced marriage remains conceptually isolated, victims risk being excluded from these protections.

Ultimately, acknowledging the trafficking dimension of forced marriage enables a more accurate legal characterisation of the harm suffered by victims, strengthens the capacity of the justice system to address complex forms of coercion, and ensures compliance with Bosnia and Herzegovina's international obligations. By integrating forced marriage into the broader anti-trafficking framework, the legal system can move beyond a purely formalistic criminalisation and provide victims with the comprehensive support they are entitled to under international human rights law.

1.4. Practical Examples and Case Studies

Although the offence of forced marriage has been present in the criminal legislation of Bosnia and Herzegovina for some time – with the notable exception of the Federation of Bosnia and Herzegovina, which only recently introduced explicit criminalisation – there is still no developed judicial practice applying these provisions. Courts have not built a body of case law directly addressing forced marriage. However, the absence of judicial practice does not mean the phenomenon is absent. On the contrary, numerous reported incidents demonstrate that forced and child marriages remain a persistent and under-recognised social problem, frequently misclassified or ignored by institutions.

One of the most striking examples concerns the case of a minor girl who was effectively «sold» in exchange for a used car [27]. Her family arranged the marriage transaction for the price of a Golf II, treating her as an object of exchange rather than a rights-bearing individual. This case illustrates two crucial issues: the commodification of children in certain communities, and the failure of authorities to prosecute such

arrangements under either forced marriage or human trafficking provisions. Instead of being treated as a crime, the incident was largely addressed as a «traditional practice» and received only sporadic institutional attention after it appeared in the media.

A similar pattern was observed in cases where Roma girls were «sold» for small sums of money, sometimes as low as 400 KM [28]. These arrangements were often framed by families as customary practices, but in reality, they amounted to the exploitation of minors through forced marriage. Victims were subjected to sexual and domestic servitude in the households of their «husbands», a pattern that clearly falls within the definitions of both forced marriage and human trafficking. Yet, prosecutions were almost non-existent, as authorities tended to defer to community norms or treat the cases as private family matters.

In another documented report, journalists described forced marriages as an ongoing «reality of BiH society» [26]. The investigation showed that many girls – especially in rural or marginalised communities – were pressured into unions without genuine consent. Despite the criminal law framework, such practices rarely reached the courts because victims were reluctant to report them, fearing retaliation from their families and lacking confidence in the justice system. This reflects the broader issue identified in the doctrinal analysis: the gap between formal criminalisation and the social reality in which forced marriage is normalised and protected by silence.

Perhaps most concerning are reports highlighting that forced and child marriages are largely invisible to the institutional system [26]. Schools, centres for social work, and police often fail to detect or act upon clear signs of coercion. In many cases, teachers or neighbours were aware of the situation but felt unable or unwilling to intervene, citing either cultural sensitivity or lack of procedural clarity. This systemic inaction perpetuates the invisibility of victims and enables perpetrators to operate with impunity. It also underscores the consequences of the fragmented legislative framework: without harmonised definitions and clear protocols, institutions lack the tools and confidence to respond effectively.

What unites these examples is not only the absence of effective prosecution but also the structural vulnerability of the victims. Most of the documented cases involve children, disproportionately from Roma or impoverished communities, who face intersecting discrimination, poverty, and marginalisation. Their lack of access to legal remedies, psychosocial support, or safe alternatives renders them especially vulnerable to being coerced into marriages. The combination of weak institutional responses, cultural justifications, and fragmented legislation results in a system where forced marriages persist largely unchecked.

These examples demonstrate that the lack of court practice is itself symptomatic of a deeper problem: the disconnect between law and reality. On paper, Bosnia and Herzegovina criminalises forced marriage; in practice, the phenomenon continues under the radar of judicial institutions, sustained by tradition, poverty, and social tolerance. Unless institutions begin to treat these cases as criminal offences – supported by clear prosecutorial guidelines and victim-centred mechanisms – forced marriage will remain

hidden in plain sight, with victims deprived of the protection that the law formally guarantees them.

CONCLUSION

The criminalisation of forced marriage in Bosnia and Herzegovina represents an important but incomplete step toward safeguarding fundamental human rights. While the inclusion of the offence in entity and district criminal codes reflects responsiveness to international standards, significant shortcomings persist. The narrow definitions of coercion, the lack of uniform protection for minors, and the absence of integrated victim support mechanisms reveal a legal framework that remains more symbolic than effective. The fragmentation of criminal legislation across multiple jurisdictions further undermines the principle of equality before the law, leaving the degree of protection dependent on territorial boundaries rather than the universality of rights.

Equally important is the fact that Bosnia and Herzegovina has no developed judicial practice in prosecuting forced marriage. The absence of case law does not indicate that the phenomenon is rare; rather, documented examples of child marriages, sales of girls under the guise of tradition, and cases of commodification of minors demonstrate that forced marriage remains a lived reality. These practices, often tolerated or overlooked by institutions, reveal a profound gap between legal norms and social reality. Victims, particularly minors and members of Roma communities, continue to face systemic invisibility, weak institutional responses, and the absence of meaningful protection.

A comparative analysis demonstrates that Bosnia and Herzegovina has only partially aligned with international obligations under the Istanbul Convention, CEDAW, and the European Convention on Human Rights, as well as with the emerging *acquis* of the European Union, particularly Directive (EU) 2024/1385. While the Federation of Bosnia and Herzegovina has made some progress by criminalising child marriage as an aggravated form, neither Republika Srpska nor the Brčko District has adopted similar safeguards, resulting in uneven protection. Moreover, the domestic provisions' failure to recognise indirect forms of coercion such as psychological pressure, economic dependency, or cultural norms limits their capacity to address the social realities of forced marriage.

The intersection of forced marriage with human trafficking further illustrates the inadequacy of current legislation. Although Republika Srpska and Brčko District codes explicitly recognise forced marriage as a form of exploitation under trafficking offences, the Federation and state-level provisions do not, thereby creating gaps in protection and inconsistent prosecutorial practice. This fragmented approach risks excluding victims of forced marriage from the broader protective regime available to trafficking victims under international and EU law.

Moving forward, Bosnia and Herzegovina must prioritise legislative harmonisation and the adoption of a victim-centred approach. This requires: (i) broadening the definition of coercion to reflect the complexity of forced marriage, (ii) ensuring explicit and uniform criminalisation of forced marriage against minors, (iii) recognising forced

marriage as a form of exploitation in all trafficking provisions, and (iv) integrating criminalisation with robust protection measures, including psychosocial support, legal aid, and preventive mechanisms. Such reforms are not merely legislative refinements but constitutional and international obligations, given the direct applicability of the ECHR and CEDAW in the domestic legal order.

Ultimately, prosecuting forced marriage in Bosnia and Herzegovina requires moving «between law and reality». Documented cases show that while the offence exists in legislation, it remains invisible in judicial practice. Only by closing this gap – through harmonisation, prosecutorial guidance, and victim-centred support – can Bosnia and Herzegovina ensure that victims' rights are safeguarded in practice and that its legal system aligns with European and international standards. In the context of EU accession, this alignment is not only a legal imperative but also a political and moral commitment to the protection of human dignity, equality, and autonomy.

REFERENCES

- [1] Beck-Gernsheim, E. (2011). «The Marriage Route to Migration of Border Artistes, Transnational Matchmaking and Imported Spouses», *Nordic Journal of Migration Research*, 1(2)/2011: 60–68.
- [2] Chantler, K. (2012). «Recognition of and Intervention in Forced Marriage as a Form of Violence and Abuse», *Trauma, Violence & Abuse*, 13(3)/2012: 176–183.
- [3] Ćorović, E. & Ćorović, A. (2018). «Krivično delo prinudnog zaključenja braka iz člana 187a Krivičnog zakonika Srbije», *Godišnjak Fakulteta bezbednosti*, 1/2018: 325–338.
- [4] Enright, M. (2009). «Choice, Culture and the Politics of Belonging: The Emerging Law of Forced and Arranged Marriage», *The Modern Law Review*, 72(3)/2009: 331–359.
- [5] Gangoli, G., McCarry, M. & Razak, A. (2009). «Child Marriage or Forced Marriage? South Asian Communities in North East England», *Children & Society*, 23(6)/2009: 418–429.
- [6] Mattar, M. Y. (2002). «Trafficking in Persons, Especially Women and Children, in Countries of the Middle East: The Scope of the Problem and the Appropriate Legislative Responses», *Fordham International Law Journal*, 26(3)/2002: 721–760.
- [7] Mijalković, S. (2005). «Vidovi i oblici trgovine ljudima», *Temida, Časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu*, 8(2)/2005: 33–42.
- [8] Miladinović Stefanović, D. (2018). «Kriminalizacija prinudnog zaključenja braka – iskustva pojedinih evropskih zemalja», *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 57(80)/2018: 217–236.
- [9] Miladinović Stefanović, D. D. (2020). «Krivično delo prinudnog zaključenja braka u pravu Srbije – između pravne tradicije i novih pravnih izazova», *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 54(1)/2020: 289–307.
- [10] Randelović, V. (2024). «Krivično delo prinudnog zaključenja braka u međunarodnom krivičnom pravu», *Crimen, Časopis za krivične nauke*, 15(1)/2024: 123–137.
- [11] Sabbe, A., Temmerman, M., Brems, E. & Leye, E. (2014). «Forced Marriage: An Analysis of Legislation and Political Measures in Europe», *Crime, Law and Social Change*, 62(2)/2014: 171–189.
- [12] *Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons Especially Women and Children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime*, Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 55/25 of 15 November 2000.

- [13] *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women* (CEDAW). New York: United Nations; 1979. Treaty No.: A/RES/34/180.
- [14] *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms* (European Convention on Human Rights). Rome: Council of Europe; 1950. ETS No.: 5.
- [15] *Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence Against Women and Domestic Violence* (Istanbul Convention). Istanbul: Council of Europe; 2011. Treaty No.: CETS No. 210.
- [16] *Directive 2011/36/EU of the European Parliament and of the Council of 5 April 2011 on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims, and replacing Council Framework Decision 2002/629/JHA*, Official Journal of the European Union L 101/1, 15.4.2011.
- [17] *Directive (EU) 2024/1385 of the European Parliament and of the Council of 14 May 2024 on combating violence against women and domestic violence*, Official Journal of the European Union L series, 2024/1385, 24.5.2024.
- [18] *Krivični zakon Bosne i Hercegovine* [Criminal Code of Brčko District of Bosnia and Herzegovina] («Službeni glasnik Bosne i Hercegovine», br. 3/2003, 32/2003 – ispravka, 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 55/2006, 8/2010, 47/2014, 22/2015, 40/2015, 35/2018, 46/2021, 31/2023 i 47/2023).
- [19] *Krivični zakon Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine* [Criminal Code of Brčko District of Bosnia and Herzegovina] («Službeni glasnik Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine», br. 19/2020 – prečišćen tekst, 3/2024 i 14/2024).
- [20] *Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine* [Criminal Code of the Federation of Bosnia and Herzegovina] («Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine», br. 36/2003, 21/2004 – ispravka, 69/2004, 18/2005, 42/2010, 42/2011, 59/2014, 76/2014, 46/2016, 75/2017, 31/2023 i 58/2025).
- [21] *Krivični zakonik Republike Srpske* [Criminal Code of Republika Srpska] («Službeni glasnik Republike Srpske», br. 64/2017, 104/2018 – odluka US, 15/2021, 89/2021, 73/2023, «Službeni glasnik Bosne i Hercegovine», br. 9/2024 – odluka US BiH, «Službeni glasnik Republike Srpske», br. 105/2024 – odluka US, 19/2025, «Službeni glasnik Bosne i Hercegovine», br. 14/2025 – odluka US BiH i «Službeni glasnik Republike Srpske», br. 31/2025).
- [22] *Trafficking in persons, especially women and children*, Report of the Special Rapporteur on trafficking in persons, especially women and children, UN Doc. A/HRC/41/46, 2019.
- [23] *Rantsev v. Cyprus and Russia*, App. No. 25965/04, ECtHR 2010.
- [24] *GREVIO's (Baseline) Evaluation Report on legislative and other measures giving effect to the provisions of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention): Bosnia and Herzegovina*, Group of Experts on Action against Violence against Women and Domestic Violence (GREVIO), Secretariat of the Monitoring Mechanism of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence, Council of Europe, 2022.
- [25] *Prisilni brakovi realnost bh. društva*, Available at: <https://etrafika.net/drustvo/38949/prisilni-brakovi-realnost-bh-drustva/> (25.08.2025).
- [26] *Prisilni brakovi, uglavnom nevidljivi za sistem*, Available at: <https://etrafika.net/dosije/djeca-imaju-pravo/84420/prisilni-brakovi-uglavnom-nevidljivi-za-sistem/> (25.08.2025).
- [27] *Slučaj maloljetničkih brakova u BiH: Prodali djevojčicu za Golfa II*, Available at: <https://n1info.ba/vijesti/slucaj-maloljetnickih-brakova-u-bih-prodali-djevojčicu-za-golfa-ii/> (25.08.2025).

[28] Trgovina ljudima pod maskom tradicije: Djevojčice prodaju za 400 KM, Available at: <https://etrafika.net/dosije/36369/trgovina-ljudima-pod-maskom-tradicije-djevojčice-prodaju-za-400-km/> (25.08.2025).

Filip Novaković

LL.B. (Hons.) in General Law

LL.M. in Criminal Law

Doctoral (Ph.D.) Candidate in Law at the Faculty of Law of the University of Zenica (field: Criminal Law)

72000 3 Fakultetska, Zenica, Bosnia and Herzegovina

Corresponding Member of the Bosnian-Herzegovinian-American Academy of Arts and Sciences 71000, 8 Zmaja of Bosne, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Email: filipnovakovic.iur@gmail.com

ORDICiD: <https://orcid.org/0000-0001-9979-5824>

Suggested Citation: Novaković, F. (2025). Between Law and Reality: Prosecuting Forced Marriage in Bosnia and Herzegovina. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(4), 137–153.

Стаття надійшла / Submitted: 28/10/2025

Доопрацьовано / Revised: 28/11/2025

Схвалено до друку / Accepted: 18/12/2025

Наталія Василівна Камінська

*Відділ міжнародного права та права Європейського Союзу
Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України
Київ, Україна*

Владислав Ігорович Бойко

*Кафедра міжнародного та європейського права
Державний університет «Київський авіаційний інститут»
Київ, Україна*

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ І НЕОБХІДНІСТЬ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Анотація. *Статтю присвячено аналізу концептуальних підходів до імплементації міжнародного права, обґрунтуванню доцільності їх модернізації на шляху розвитку теорії й практики в умовах сьогодення. Методологічна основа дослідження відзначається плюралізмом використаних методів і підходів (гносеологічний, праксеологічний, феноменологічний, антропологічний, компаративістський, інтегративний, системний підходи; методи узагальнення, прогнозування, стратегування, правової семіотики, історичний, порівняльний та ін.), сприяючи належному розумінню існуючих концепцій, ідеї, теорій у міжнародному праві й національному праві, доктринальних підходів і концептуальних засад феномену імплементації загалом, імплементації норм і принципів міжнародного права, стандартів і зобов'язань зокрема. Відзначено динаміку системи міжнародно-правового регулювання, міжнародної правотворчості й правореалізації, так само як і активні зміни в системі їх об'єктно-предметних характеристик, поширення нових явищ і процесів, у т.ч. цифрових інструментів, що використовуються в мирний час і під час збройних конфліктів, дають підстави стверджувати про доцільність модернізації форм імплементації міжнародного права, способів його взаємодії з національним і наднаціональним правом. Звернуто увагу на здобутки або певні зрушення, і водночас суттєві проблеми, недоліки на цьому шляху, зокрема, це проблеми загальнотеоретичного або концептуального характеру, пов'язані з відсутністю уніфікованих підходів до розуміння поняття, природи й змістовних ознак феномену імплементації. Така уніфікація відсутня в доктринальних джерелах, а також у міжнародно-правових і національних нормативно-правових актах. Здійснений аналіз дозволяє виокремити найбільш поширене використання концептів імплементації міжнародного права, імплементації норм і принципів міжнародного права, імплементації міжнародно-правових або міжнародних зобов'язань, імплементації міжнародно-правових стандартів і т.д. Базова категорія імплементація має різноманітні значення, вузький і широкий сенси, диференціюються змістовні та просторові ознаки, властивості. Оптимальним вбачається уточнення даного поняття, особливо в контексті виконання зобов'язань щодо набуття членства в ЄС, визначення національної моделі імплементації міжнародного права, модернізації процесів галузевої*

імплементції (зокрема, МГП, МКП тощо), гармонізації міжнародного, національного й наднаціонального правових порядків. Від цього залежить коректне й належне здійснення імплементційних процедур у процесах державотворення і правотворення, національній і міжнародній судовій, іншій правозастосовній практиках. Визначено актуальні подальші напрями наукових розвідок і дискусій у цій сфері.

Ключові слова: міжнародне право; норми і принципи; імплементція; концепт; наукові підходи; реалізація; стандарти; зобов'язання; міжнародна правотворчість; національна модель; національне право; тлумачення.

Natalia V. Kaminska

*Department of International Law and European Law
Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

Vladyslav I. Boiko

*Department of International Law and European Law
State University «Kyiv Aviation Institute»*

IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL LAW: CONCEPTUAL APPROACHES AND THE NEED FOR MODERNIZATION

Abstract. *The article is devoted to the analysis of conceptual approaches to the implementation of international law, substantiation of the expediency of their modernization in the direction of the development of theory and practice in the present conditions. The methodological basis of the study is marked by the pluralism of the methods and approaches used (epistemological, praxeological, phenomenological, anthropological, comparative, integrative, systemic approaches; methods of generalization, forecasting, strategizing, legal semiotics, historical, comparative etc.), contributing to a proper understanding of existing concepts, ideas, theories in international and national law, doctrinal approaches and conceptual foundations of the phenomenon of implementation, of norms and principles of international law, standards and obligations in particular. The dynamics of the system of international legal regulation, international lawmaking and law enforcement are noted, as well as active changes in the system of their object-subject characteristics, the spread of new phenomena and processes, including digital tools used in peacetime and during armed conflicts, give grounds to argue about the expediency of modernizing the forms of implementation of international law, the ways of its interaction with national and supranational law. Attention is drawn to the achievements or certain developments, and significant problems, shortcomings on this path, in particular, these are problems of theoretical or conceptual nature, associated with the lack of unified approaches to understanding the concept, nature and substantive features of the phenomenon of implementation. Such unification is absent in doctrinal sources, as well as in international legal and national regulatory legal acts. The analysis carried out allows us to identify the most common use of the concepts of implementation of international law, of norms and principles of international law, of international legal or interna-*

tional obligations, of international legal standards etc. The basic category of implementation itself has various meanings, narrow and broad meanings, and differentiated substantive and spatial features. It is considered optimal to clarify this concept, especially in the context of fulfilling obligations regarding EU membership, determining a national model of implementation of international law, modernizing sectoral implementation processes (IHL, ICC etc.), harmonizing international, national and supranational legal orders. The correct and proper implementation of implementation procedures in the processes of state formation and lawmaking, national and international judicial and other law enforcement practices depends on this. Relevant further directions of scientific research and discussions in this area are identified.

Keywords: *international law; norms and principles; implementation; concept; scientific approaches; realization; standards; obligations; international lawmaking; national model; national law; interpretation.*

ВСТУП

У сучасному динамічному світі, системі міжнародно-правових відносин і національних правових системах закономірними й необхідними є процеси реалізації норм і принципів міжнародного права на різноманітних рівнях – від глобального або універсального, регіонального чи транскордонного, наднаціонального й до національного. Водночас ці процеси диференціюються за найменуванням, змістом, формами, способами тощо. Звісно, вони відзначаються складністю і багатогранністю, системним і послідовним характером, однак супроводжуються як позитивними наслідками й результатами, так і низкою численних проблем, перешкод, труднощів тощо. В умовах воєнного стану, катастроф, пандемій та інших викликів вони ще більше посилюються.

Багато виникає концептуальних або теоретичних питань, що вимагають посиленої уваги науковців, насамперед, юристів-міжнародників, теоретиків права або представників інших галузевих наук сучасної юриспруденції. Наприклад, це підтверджують наукові доробки вчених-теоретиків права і конституціоналістів тощо, а саме: П. М. Рабіновича та ін. [1], Л. Р. Наливайко [2], Д. П. Мартиновського [3], Д. С. Терлецького [4], В. П. Плавич [5] та ін. Безумовно, фундаментальну основу заявленого дослідження становлять існуючі наукові праці в науці міжнародного права, окремі дисертаційні та інші монографічні дослідження. Йдеться про здобутки в даній царині К. О. Савчука і В. Н. Денисова [6], В. В. Мищика [7], Н. В. Камінської (Пронюк) [8–10], А. В. Войціховського [11], І. З. Брацука [12], А. В. Капустіна [13] та ін.

Багатозначність категорії «імплементация» зумовлює різностороннє її використання, у т.ч. в якості синоніму реалізації, впровадження тощо. Водночас усе ж таки слід розкрити їх співвідношення на основі існуючих концептуальних підходів, уточнення й доцільності належного трактування зазначених категорій.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

З'ясування міжнародно-правової природи й сутнісних характеристик такого явища як «імплементация» зумовлює використання плюралістичного методологічно-

го інструментарію. Фундаментальне основоположне значення, на наш погляд, відведено гносеологічному й праксеологічному, феноменологічному й антропологічному, діяльнісному й компаративістському, інтегративному й системному методологічним підходам. Їх поєднання дозволяє розкрити багатогалузеву й міждисциплінарну проблематику досліджень, пов'язаних із поняттям, змістом і специфікою здійснення імплементації, результатами імплементаційних процесів національного і міжнародного масштабів. Так само методи узагальнення, прогнозування, стратегування, правової семіотики, історичний, порівняльний та ін. сприяють належному розумінню існуючих концепцій, ідеї, теорій у міжнародному праві й національному праві, доктринальних підходів і концептуальних засад феномену імплементації загалом, імплементації норм і принципів міжнародного права зокрема.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Трактування значної кількості державно-правових, міжнародно-правових явищ у сучасній юридичній науці останнім часом відбувається переважно в широкому значенні, з урахування наукових напрацювань в українській і зарубіжній науковій політико-правовій думці, історичної ретроспективи й потреб реалій сьогодення, а також перспективних напрямів розвитку теорії й практики. Не є винятком при цьому таке явище як імплементація, що відзначається різновекторним і неоднозначним розумінням, розмаїттям об'єктно-суб'єктних характеристик, відповідно різним функціональним призначенням уповноважених на її здійснення тощо. Тому, на наше переконання, важливо й необхідно зосередитись у межах цієї публікації на конкретизації домінуючих концептуальних підходів стосовно визначення поняття й природи імплементації міжнародного права. Водночас, слід зауважити, що імплементація застосовується і для позначення процесів і явищ, що не завжди й не виключно пов'язані власне з міжнародним правом.

Так, К. О. Савчук обґрунтовує в «Енциклопедії міжнародного права» наступне розуміння поняття «імплементація норм міжнародного права» (англ. *implementation* – здійснення, виконання; від лат. *implere* – виконувати, здійснювати) – цілеспрямована організаційно-правова діяльність держав, що здійснюється індивідуально, колективно або в рамках міжнародних організацій з метою реалізації своїх міжнародно-правових зобов'язань. На його переконання, це втілення у життя норм міжнародного права через відповідну поведінку, тобто дії або утримання від дій, держав та інших суб'єктів міжнародного права. Механізм імплементації норм міжнародного права включає систему правових та інституційних засобів, що використовуються суб'єктами міжнародного права на міжнародному та національних рівнях [6, с. 511–514].

У тому ж виданні, але інший автор В. В. Максимов виокремлює імплементацію норм міжнародно-правових зобов'язань України у сфері міжнародного гуманітарного права. Йдеться про організаційно-правову діяльність органів державної

влади України з метою реалізації її міжнародно-правових зобов'язань у сфері міжнародного гуманітарного права [6, с. 510–511]. Тут підкреслюється галузева специфіка імплементації, але на відміну від попереднього, пов'язуючись не з нормами міжнародного права, а з міжнародними зобов'язаннями. Можливо, оптимальним є виконання, а не імплементація норм таких зобов'язань.

Також схожим, але не тотожним до наукового підходу К. О. Савчука, вбачаємо підхід до трактування імплементації як організаційно-правової діяльності держав з метою реалізації своїх міжнародно-правових зобов'язань; установлений державою порядок застосування норм міжнародного права на її території; одна з важливих форм взаємодії не тільки норм і принципів міжнародного та внутрішньо-державного права, і не тільки національних законодавств, але і як форма взаємовпливів правових сімей і правових культур [7–9]. Такі вищезгадані наукові позиції однозначно є конкретизуючими, чітко вказують на широке розуміння досліджуваного явища, при цьому підкреслюють його динамічний і взаємодіючий, функціональний характер.

Подібною є й думка О. О. Гріна, що імплементація (від лат. *implere* – наповнювати, досягати, виконувати, здійснювати) в міжнародному праві – організаційно-правова діяльність держав із метою реалізації своїх міжнародно-правових зобов'язань. Міжнародну систему імплементації він вбачає із створених на підставі міжнародно-державних угод універсальних, регіональних і локальних міжнародних організацій, спеціалізованих установ та їх допоміжних органів. У свою чергу, національну систему імплементації становлять органи державної влади та інші органи держави, вповноважені забезпечувати виконання країною міжнародно-правових зобов'язань. Оскільки норми міжнародного права породжують правовідносини між суб'єктами міжнародного права й не породжують їх між суб'єктами внутрішнього права, необхідні додаткові внутрідержавні засоби для перетворення цілей, закладених у нормах міжнародного права, в реальні дії органів державної влади, юридичних осіб та громадян, що перебувають під юрисдикцією держави. На переконання згаданого автора, в Україні система органів імплементації визначена в Конституції та Законі «Про міжнародні договори України» [14, с. 184].

У підручнику Войціховського А. В. «Міжнародне право» (Харків, 2020) дана проблематика визнається одним із найважливіших практичних питань співвідношення міжнародного й національного права, насамперед, це питання про порядок виконання державою міжнародних зобов'язань. Процес переходу норм міжнародного права в правову систему автор називає імплементацією. Власне імплементацію норм міжнародного права він трактує як цілеспрямовану організаційно-правову діяльність держав, яка здійснюється індивідуально, колективно або в межах міжнародних організацій із метою своєчасної, всебічної й повної реалізації взятих ними відповідно до міжнародного права зобов'язань. У разі реалізації міжнародно-правових норм на національному рівні, потрібні додаткові внутрішньо-державні заходи для перетворення цілей, закладених у нормах міжнародного

права, на реальні дії юридичних осіб і громадян, які перебувають під державною юрисдикцією. Національне право виступає основним інструментом імплементації норм міжнародного права [11, с. 18].

Не цілком погоджуємось із зафіксованими ідеями, викладеними у виданні «Тлумачний термінологічний словник з конституційного права» за загальною редакцією Л. Р. Наливайко (Київ, 2016) стосовно визначення імплементації як фактичної реалізації міжнародних зобов'язань держави на національному рівні, що здійснюється через трансформацію міжнародно-правових норм у національне законодавство [2, с. 232].

Доволі часто категорія «імплементація» пов'язується з упровадженням, реалізацією, забезпеченням виконання міжнародно-правових норм і принципів або зобов'язань тощо. Відомі українські правники І. І. Лукашук і П. Ф. Мартиненко обґрунтовували, зокрема, доцільність використання терміну «імплементація» на противагу терміну «трансформація» в науці міжнародного права у зв'язку з визначенням процесу здійснення норм міжнародного права у внутрішньому праві держави [6]. Тобто доцільним є розмежування і аналіз співвідношення цих категорій, зокрема, імплементація норм міжнародного права за загальними усталеними підходами відбувається за допомогою таких способів або форм – трансформація, рецепція, відсилання, іноді ще виокремлюють інкорпорацію. Це підтверджує Д. С. Терлецький у роботі про конституційно-правове регулювання дії міжнародних договорів в Україні (Одеса, 2009). Власне він стверджує, що здійснення норм міжнародного права на національному рівні можливе через трансформацію, інкорпорацію та імплементацію норм міжнародного права, прикметно, що концепція трансформації полягає в здійсненні норм міжнародного права в рамках національного правового простору конкретної держави, є припустимим лише за умови надання їм сили національного права шляхом видання внутрішньодержавного правового акта [4, с. 64]. Хоча такі твердження з точки зору базових засад науки міжнародного права вбачаються дискусійними й неоднозначними, доволі фрагментарними, у будь-якому разі не слід ототожнювати імплементацію й трансформацію, причому остання теж має ряд різновидів, крім цього згадується й у науковій літературі транспортування або транспозиція міжнародно-правових норм, актів законодавства Європейського Союзу в національне законодавство. Імплементація може охоплювати практику застосування та інші форми реалізації норм і принципів міжнародного права, їх тлумачення, розробку й прийняття інтерпретаційних актів уповноваженими суб'єктами.

Цікавою є позиція Д. П. Мартиновського, за якою імплементації становить сукупність організаційно-правових та інституційних заходів на національному рівні, спрямованих на реалізацію державами прийнятих на себе міжнародно-правових зобов'язань. Для неї характерний ширший просторовий вимір, ніж просто перетворення міжнародно-правових норм у національне законодавство. Це стосується імплементації міжнародно-правових стандартів на міжнародному і національному рівнях, або може розглядатися лише в контексті національного рів-

ня як альтернатива міжнародному [3]. Важливим у цьому є ефективне сприяння держав задля реалізації таких стандартів на внутрішньодержавному й міжнародному рівнях, держави можуть використовувати різновимірні інструменти, засоби задля забезпечення такої імплементації. Зазначений дослідник позиціонує ідентифікаційні критерії цього процесу в контексті комплексного розуміння цього феномену й диференціює на різних рівнях: – управлінський, – телеологічний, – альтернативно-видовий, – організаційно-нормативний, – технологічний, – системно-реалізаційний [3].

Подібні аргументи ще раніше наводив відомий учений теоретик права П. М. Рабінович, який підкреслював, що імплементація міжнародних правових стандартів є напрямом діяльності держави у вигляді системи юридичних засобів реалізації охорони й захисту прав у тій чи іншій державі, створених міжнародними організаціями та самою державою [1, с. 20].

Своєрідний підхід відображено в працях В. Скоморохи стосовно поняття імплементації, яку він визначив як установлений державою порядок застосування норм міжнародного права на її території [15, с. 78]. Проте це обмежене трактування досліджуваного явища, оскільки домінуючою є концептуалізація ширшого трактування імплементації, що поширюється як на міжнародний, так і на національний рівні. Також потребує спростування наукова позиція про «порядок імплементацій міжнародних норм, що визначається нормами національного права. Тому у вітчизняній правовій системі треба створити дієвий механізм імплементації й умови для забезпечення реалізації та фактичного використання норм міжнародного права у різних галузях права України». Далі сам автор В. П. Плавич спростовує це, зазначаючи що «на сучасному етапі ця проблема частково вирішується віденською конвенцією про право міжнародних договорів, відповідно до якої держави не мають права посылатися на внутрішнє законодавство для виправдання невиконання міжнародного договору» [5, с. 39]. Його аргументи базуються на теоретико-історичних і порівняльно-правових засадах. Зокрема, варті уваги значення терміну «імплементація» як «забезпечення практичного результату й фактичного виконання конкретними засобами» [5; 16]; існування двох основних підходів до імплементації норм міжнародного права в національній юридичній практиці та праві держав: 1) склався в Англії й є характерним для країн англосаксонської системи права, пов'язаний із загальною засадою, що в XVIII ст. установлена Вільямом Блекстоном виключно як узагальнення тогочасної судової практики: «Право народів є частиною права держави»; у Великобританії це узагальнення кваліфікують як доктрину, що не має вирішального значення в регулюванні внутрішньодержавних відносин, бо не має загальнообов'язкової юридичної сили. Тобто у країнах англосаксонської правової сім'ї імплементація норм міжнародного права практично зводиться до їхнього застосування національними судами; 2) цілеспрямована організаційно-правова діяльність держав, що здійснюється індивідуально, колективно або в межах міжнародних організацій із метою своєчасної, всебічної й повної ре-

лізації зобов'язань, прийнятих ними відповідно до міжнародного права [5, с. 41–42].

Грунтовному аналізу імплементації присвятив деякі свої праці й І. З. Брацук, який приходить до висновку, що це здійснення, виконання державою міжнародних правових норм. Процес транспонування актів права Європейського Союзу, включаючи створення порядку й процедур їх запровадження (імплементація у вузькому сенсі); він також включає тлумачення, практику застосування, забезпечення дотримання й виконання норм права, які відповідають праву ЄС, органами державної влади (імплементація в широкому сенсі); здійснення, виконання державою міжнародно-правових норм. Загалом процедура імплементації норм міжнародного права поєднує правотворчу й організаційно-виконавчу діяльність. Водночас іноді в науці європейського права не проводиться чіткого розмежування між термінами «гармонізація» та «імплементація», імплементація нових норм для права держав-членів ЄС відбувається переважно через прийняття директив («моделі повної гармонізації»), а ключовим є реальна дія й застосування норм права ЄС у національному праві держав-членів. Погоджуємось, що механізм імплементації права ЄС в національному праві держав-членів не є однорідним та однаковим. [12, с. 82–86; 93].

Не можемо оминати увагою й деякі галузеві дослідження, що стосуються прямо чи опосередковано імплементації. Наприклад, А. В. Капустін у роботі «Організаційно-правові засади імплементації міжнародного гуманітарного права в Україні» (Одеса, 2021) наголошує на цілісності названого механізму в період міжнародного збройного конфлікту на території України, включаючи діяльність державних і недержавних суб'єктів. Аналізуючи зміст і форми зобов'язань України щодо імплементації міжнародного гуманітарного права (МГП) в умовах міжнародного збройного конфлікту на території України, він підкреслює створення відповідного організаційно-правового механізму ефективного застосування МГП у Збройних Силах України, що включає: 1) безпосередню імплементацію норм МГП у військово-законодавство; 2) тлумачення та роз'яснення норм МГП; 3) поширення знань про МГП у Збройних Силах України; 4) забезпечення неухильного виконання приписів МГП у Збройних Силах України; 5) контроль за дотриманням МГП у Збройних Силах України. Йдеться про необхідність розвитку доктрини змісту та механізмів внутрішньодержавної імплементації МГП в умовах мирного часу та під час збройного конфлікту, зв'язку між рівнем забезпечення такої імплементації в умовах мирного часу на його реалізацію в період збройного конфлікту [13].

Як і у випадку МГП, так і інші галузі та інститути міжнародного права в умовах глобалізації зазнають значних модифікацій і еволюціонують, розширюючи сфери застосування в цифрову епоху, нових видів збройних конфліктів (гібридні війни, кібервійни, конфлікти з використанням БПЛА). Це зумовлює посилення міжнародно-правового захисту різних категорій суб'єктів, цивільного населення та відповідних об'єктів в умовах зростаючої взаємозалежності світу та ризиків

глобальних гуманітарних катастроф, результатів технологічного прогресу. Слід акцентувати й на зростанні ролі міжнародних судових інстанцій як у міжнародній правотворчості, так і у процесах правозастосування, включаючи імплементацію норм і принципів міжнародного права, посилення відповідальності за їх порушення. Тому ефективна імплементація норм і принципів МГП всіма сторонами конфлікту є запорукою зменшення жертв та руйнувань, що вимагає постійних зусиль світового співтовариства щодо поширення знань про МГП, інтеграції його положень у національне законодавство й військові статuti тощо [17].

Ураховуючи модифікацію концепцій розвитку й інших галузей, інститутів сучасного міжнародного права, співвідношення міжнародного права й національного права, національних моделей імплементації міжнародного права, його норм і принципів, міжнародних стандартів, міжнародних зобов'язань України, як і інших держав, закономірними є підходи стосовно новелізації або модернізації явища «імплементація». Це підсилюється також специфікою імплементації норм і принципів міжнародного права, порівняно з імплементацією норм і принципів права ЄС (*acquis*), інших міжнародних регіональних чи наднаціональних правових систем. Сучасні дослідники при цьому виокремлюють тенденції становлення політики міжнародного права та політико-орієнтованого міжнародного права, поряд із поширеним цивілізаційним підходом до міжнародного права, глобального права і т.д. [10; 17; 18]

ВИСНОВКИ

Динаміка системи міжнародно-правового регулювання, міжнародної правотворчості й правореалізації, так само як і активні зміни в системі їх об'єктно-предметних характеристик, поширення нових явищ і процесів, у т.ч. цифрових інструментів, що використовуються як у мирний час, так і під час збройних конфліктів, дають підстави стверджувати про доцільність модернізації форм імплементації міжнародного права, способів його взаємодії з національним і наднаціональним правом.

Проте на цьому шляху спостерігаються й здобутки або певні зрушення, і водночас суттєві проблеми, недоліки тощо. Насамперед, це проблеми загальнотеоретичного або концептуального характеру, пов'язані з відсутністю уніфікованих підходів до розуміння поняття, природи й змістовних ознак феномену імплементації. Така уніфікація відсутня в доктринальних джерелах, а також у міжнародно-правових і національних нормативно-правових актах. Зокрема, здійснений аналіз дозволяє виокремити найбільш поширене використання концептів імплементації міжнародного права, імплементації норм і принципів міжнародного права, імплементації міжнародно-правових або міжнародних зобов'язань, імплементації міжнародно-правових стандартів і т.д. Власне базова категорія імплементація має різноманітні значення, вузький і широкий сенси, диференціюються змістовні та просторові ознаки, властивості.

Все ж таки оптимальним вбачаємо уточнення даного поняття, особливо в контексті виконання зобов'язань щодо набуття членства в ЄС, визначення національної моделі імплементації міжнародного права, модернізації процесів галузевої імплементації (зокрема, МГП, МКП тощо), гармонізації міжнародного, національного й наднаціонального правових порядків. Від цього залежить, на наше переконання, коректне й належне здійснення імплементаційних процедур у процесах державотворення і правотворення, національній і міжнародній судовій, іншій правозастосовній практиках.

З-поміж наступних актуальних напрямів наукових розвідок і дискусій можна виокремити згадану національну модель імплементації міжнародного права, національну політику й стратегію імплементації міжнародного права, його окремих галузей; ґрунтовне вивчення зарубіжного досвіду імплементації норм і принципів міжнародного права в національні законодавства, моніторинг національного законодавства на предмет його відповідності нормам і принципам міжнародного права, окремих галузей та інститутів; модернізація нормативно-правової й організаційно-інституційної основ імплементації, інформаційно-просвітницької діяльності, правової культури й правосвідомості в цьому контексті; підвищення ефективності правозастосовної практики, судового активізму тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Рабінович П. М., Рабінович С. П., Панкевич О. З. Інтегральність праворозуміння як методологічна проблема. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. № 3. С. 47–55.
- [2] Тлумачний термінологічний словник із конституційного права / кол. авт. ; за заг. ред. Л. Р. Наливайко. Київ : Хай-Тек Прес, 2016. 628 с.
- [3] Мартиновський Д. П. Міжнародні правові стандарти в конституційному праві України : дис. ... д-ра філософ. за спец. 081 – Право. Київ, 2020. 238 с.
- [4] Терлецький Д. С. Конституційно-правове регулювання дії міжнародних договорів в Україні : монографія. Одеса : Фенікс, 2009. 232 с.
- [5] Плавич В. П. Імплементація норм і принципів сучасного міжнародного права у внутрішнє право (порівняльно-правові аспекти). *Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління*. 2017. Т. 16. Вип. 2(36). С. 39–52. URL: <https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f91f210d-a6aa-4a4a-8754-ebc76f858944/content>
- [6] Енциклопедія міжнародного права : у 3 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співгол.) та ін. ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2017–2019. Т. 2. Київ, 2017.
- [7] Міжнародне публічне право : підручник у 2 т. / [В. В. Мицик, М. В. Буроменський, О. В. Буткевич та ін.] ; за ред. В. В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1 : Основи теорії. 2019. 416 с.
- [8] Міжнародне право : мультимед. посіб. / Н. В. Камінська та ін. ; Нац. акад. внутр. справ. URL: https://arm.navs.edu.ua/books/mg/presentation/tema_7/index.html
- [9] Пронюк Н. В. Сучасне міжнародне право : навч. посіб. Київ : КНТ, 2010. 280 с.
- [10] Kaminska N. V., Shcherban I. V. Implementation of the Rome Statute of the International Criminal Court: historical, theoretical and practical aspects. Kyiv, 2023. 220 p.

- [11] Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 544 с.
- [12] Брацук І. З. Теоретико-правові засади імплементації права Європейського Союзу в національне право держав-членів : монографія. Львів, 2016. 230 с.
- [13] Капустін А. В. Організаційно-правові засади імплементації міжнародного гуманітарного права в Україні : дис. ... д-ра філософ. за спец. 293 – Міжнародне право. Одеса, 2021. 231 с.
- [14] Грін О. О. Словник міжнародно-правових термінів. Ужгород : ПП Данило С. І., 2010. 500 с.
- [15] Скомороха В. Практика Конституційного суду України як засіб імплементації європейських стандартів прав і свобод людини в Україні. *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. № 5. С. 61–88.
- [16] Webster's Third New International Dictionary. Camb. (Mass), 1966. 1134 p.
- [17] Хоменко О. В. Модифікація міжнародного гуманітарного права: теоретичні основи та напрями розвитку. *Успіхи і досягнення у науці*. 2025. № 2(12) С. 258–267. URL: [https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-2\(12\) – 258–267](https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-2(12) – 258–267)
- [18] Бойко В. І. Проблеми імплементації міжнародного гуманітарного права у національне законодавство. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 31 травн. 2024 р.). Київ : Маріупольський державний університет, 2024. С. 9–10.
- [19] Сучасні концепції міжнародного права : навч.-метод. посіб. [Електрон. видання] / укл. : Х. Н. Бехруз, С. С. Андрейченко ; НУ «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2023. 57 с.
- [20] Ukraine in the system of modern international legal order and European integration: problems of doctrine and practice in the context of modern humanitarian challenges : collective monograph / ed. by authors. Chernivtsi : Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, 2022. 648 p.

REFERENCES

- [1] Rabinovich, P. M., Rabinovych, S. P., & Pankevych O. Z. (2021). Integration of legal understanding as a methodological issue. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 3, 47–55. Retrieved from [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(3\).2021.47–55](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(3).2021.47–55)
- [2] Explanatory terminological dictionary of constitutional law (2016). In L. R. Nalyvayko (Ed.). Kyiv: High-Tech Press.
- [3] Martynovsky, D. P. (2020). International legal standards in the constitutional law of Ukraine (Doctor of Philosophy dissertation, Kyiv, Ukraine).
- [4] Terletsky, D. S. (2009). *Constitutional and legal regulation of the action of international treaties in Ukraine*. Odesa: Phoenix.
- [5] Plavych, V. P. (2017). Implementation of norms and principles of modern international law into domestic law (comparative legal aspects). *Market economy: modern theory and practice of management*, 16, 2(36), 39–52. Retrieved from <https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f91f210d-a6aa-4a4a-8754-ebc76f858944/content>
- [6] Encyclopaedia of international law. (2017). in 3 vols. In Yu. S. Shemshuchenko, V. N. Denisov (co-chairs), & et al. (Eds). V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 2.

- [7] Mytsyk, V. V., Buromensky, M. V., Butkevych, O. V., & et al. (2019). *International public law* in 2 vols. In V. V. Mytsyk (Ed.). Kharkiv: Law, Vol. 1: Fundamentals of Theory.
- [8] Kaminska, N. V., & et al. (2017). *International Law*. National Academy of Internal Affairs. Retrieved from https://arm.navs.edu.ua/books/mg/presentation/tema_7/index.html
- [9] Pronyuk, N. V. (2010). *Modern International Law*. Kyiv: KNT.
- [10] Kaminska N. V., Shcherban I. V. (2023) *Implementation of the Rome Statute of the International Criminal Court: historical, theoretical and practical aspects*. Kyiv, 220 p.
- [11] Voytsikhovsky, A. V. (2020). *International law*. Kharkiv. National University of Internal Affairs. Kharkiv.
- [12] Bratsuk, I. Z. (2016). *Theoretical and legal principles of the implementation of European Union law in the national law of the member states*. Lviv.
- [13] Kapustin, A. V. (2021). Organizational and legal principles of the implementation of international humanitarian law in Ukraine (Doctor of Philosophy dissertation, Odessa, Ukraine).
- [14] Green, O. O. (2010). *Dictionary of international legal terms*. Uzhgorod: PP Danylo S. I.
- [15] Skomorokha, V. (2000). The Practice of the Constitutional Court of Ukraine as a Means of Implementing European Standards of Human Rights and Freedoms in Ukraine. *Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine*, 5, 61–88.
- [16] Webster's Third New International Dictionary. (1966). Camb. (Mass).
- [17] Khomenko, O. V. (2025). Modification of international humanitarian law: theoretical basis and directions of development, *Successes and achievements in science*, 2(12), 258–267 Retrieved from [https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-2\(12\) – 258–267](https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-2(12) – 258–267)
- [18] Boyko, V. I. (2024, May). Problems of implementation of international humanitarian law in national legislation. *Modern development of state formation and law-making in Ukraine: problems of theory and practice: materials of the international scientific and practical conference* (pp. 9–10). Kyiv: Mariupol State University.
- [19] *Modern concepts of international law: teaching-methodical manual* (2023). [Electr. edition]. In Kh. N. Bekhruz, & S. S. Andreychenko; National University «Odesa Law Academy». Odesa: Phoenix.
- [20] *Ukraine in the system of modern international legal order and European integration: problems of doctrine and practice in the context of modern humanitarian challenges*. (2022). In by authors (Eds). Chernivtsi, Ukraine: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

Наталія Василівна Камінська

Доктор юридичних наук, професор

Провідний науковий співробітник відділу міжнародного права та права Європейського Союзу

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

01001, вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, Україна

Nataliia V. Kaminska

Doctor of Law, Professor

Leading scientific employee Department of International Law and European Law

Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine
01001, 4 Tryokhsviatitelska St., Kyiv, Ukraine

Email: na-pro@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7239-8893>

Владислав Ігорович Бойко

Аспірант

Кафедра міжнародного та європейського права

Державний університет «Київський авіаційний інститут»

03058, проспект Любомира Гузара, 1, Київ, Україна

Vladyslav I. Boiko

Postgraduate student

Department of International Law and European Law

State University «Kyiv Aviation Institute»

03058, 1 Liubomyra Huzara Ave., Kiev, Ukraine

Email: vladskieva@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7202-7071>

Рекомендоване цитування: Камінська Н. В., Бойко В. І. Імплементация міжнародного права: концептуальні підходи і необхідність модернізації. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. №4. С. 154–166.

Suggested Citation: Kaminska, N. V., & Boiko, V. I. (2025). Implementation of International Law: Conceptual Approaches and the Need for Modernization. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(4), 154–166.

Стаття надійшла / Submitted: 19/08/2025

Доопрацьовано / Revised: 19/09/2025

Схвалено до друку / Accepted: 18/12/2025

ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

УДК: 340.1

DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-4-167>

Олег Степанович Ткачук

*Верховний Суд
Київ, Україна*

Наталія Миколаївна Оніщенко

*Національна академія правових наук України
Харків, Україна*

*Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України
Київ, Україна*

Марина Сергіївна Булкат

*Кафедра галузевого права та загальноправових дисциплін
Інститут права та суспільних відносин
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»
Київ, Україна*

ДО ПИТАННЯ ЩОДО ВІДНОВЛЕННЯ / СТВОРЕННЯ / ФУНКЦІОНУВАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЮСТИЦІЇ, СИСТЕМИ ВІЙСЬКОВИХ СУДІВ, ВІЙСЬКОВОГО СУДОЧИНСТВА

Анотація. *Практичне значення теоретичних концептів у сфері військового права з урахуванням розширеного розуміння предмету його регулювання, полягає в системотворчому впливі їх змісту на інші категорії, нормопроекування та практику державобудування. Так, мейнстрімом сучасного дискурсу є питання відновлення / створення / функціонування військової юстиції, системи військових судів, військового судочинства. Висхідними елементами дискусії про практичну реалізацію тих чи інших концептів системи військової юстиції, системи військових судів, здійснення військового судочинства вбачається визначення відповідних методологічних та теоретико-правових основ, як науковцями загальнотеоретичної спеціалізації, так і галузевими фахівцями. Важливим аспектом є визначення правової природи цих органів із урахуванням демократичних, правових стандартів формування всіх складових державної влади та залученості всього українського суспільства в сферу державної безпеки та оборони. Система військової юстиції та структура військових судів має відповідати загальному вектору поступу України як демократичної, правової держави. Існують різні, почасти – контрверсійні, підходи до відновлення / створення / функціонування військового судочинства. Дискусія про потребу відновлення в Україні інституту військових судів точиться з 2014 року. Побіжний аналіз науково-практичного дискурсу засвідчує, що можна виокремити три умовні підходи: відновлення концепту військових*

судів гарнізонів попереднього зразка; запровадження спеціалізації суддів щодо розгляду відповідних справ; створення системи військових судів у структурі системи органів судової влади України, з урахуванням поступу України, як демократичної, правової держави. Виклики сьогодення вимагають прийняття рішень щодо впровадження: компетентного підходу до розгляду та вирішення кримінальних справ стосовно військовослужбовців (резервістів і військовозобов'язаних); справ за їх участі як сторони в адміністративному судочинстві при вирішенні публічно-правових спорів із суб'єктами владних повноважень, що здійснюють публічно-владні управлінські функції у сфері оборони; справ з питань соціального й правового захисту військовослужбовців, ветеранів війни і членів їх сімей. Інтеграція військових судів у національну судову систему та систему органів судової влади має здійснюватися у відповідності з Конституцією України й чинними законами України. Формування військових судів можливо здійснити протягом короткого строку відповідно до ст. 128 Конституції України та внесення «точкових» змін до галузевих законів. Суді можуть бути сформовані за рахунок наявних кадрів діючої армії та суддів, що мають військовий досвід. Базою для дислокації військових судів, можуть стати приміщення колишніх військових судів. Матеріально-технічне забезпечення можливе за рахунок майна судів, які призупинили діяльність через бойові дії. Створення військових судів має забезпечити швидкий, компетентний, фаховий розгляд відповідних категорій судових справ і, насамперед, захист прав та інтересів військовослужбовців.

Ключові слова: *військова юстиція; система військових судів; військове судочинство.*

Oleg S. Tkachuk

*Supreme Court
Kyiv, Ukraine*

Nataliia M. Onishchenko

*National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine*

*V. M. Koretsky Institute of State and Law
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

Marina S. Bulkat

*Department of Sectoral Law and General Legal Disciplines
Institute of Law and Public Relations
of the Open International University for Human Development «Ukraine»
Kyiv, Ukraine*

ON THE ISSUE OF THE RESTORATION / CREATION / FUNCTIONING OF MILITARY JUSTICE, THE SYSTEM MILITARY COURTS, MILITARY COURT PROCEEDINGS

Abstract. *The practical significance of theoretical concepts in the field of military law, taking into account an expanded understanding of the subject of its regulation, lies in the system-*

forming influence of their content on other categories, normative design and practice of state-building. Thus, the mainstream of modern discourse is the issue of restoration / creation / functioning of military justice, the system of military courts, military court proceedings. The initial elements of the discussion on the practical implementation of certain concepts of the system of military justice, the system of military courts, the implementation of military justice are considered to be the determination of the relevant methodological and theoretical and legal foundations, both by scientists of general theoretical specialization and by industry specialists. An important aspect is the determination of the legal nature of these bodies, taking into account the democratic, legal standards of the formation of all components of state power and the involvement of the entire Ukrainian society in the sphere of state security and defense. The system of military justice and the structure of military courts must correspond to the general vector of progress of Ukraine as a democratic, legal state. There are various, partly controversial, approaches to the restoration / creation / functioning of military justice. The discussion about the need to restore the institution of military courts in Ukraine has been going on since 2014. A cursory analysis of the scientific and practical discourse shows that three conditional approaches can be distinguished: restoration of the concept of military courts of the previous model of garrisons; introduction of specialization of judges in considering relevant cases; creation of a system of military courts in the structure of the system of judicial authorities of Ukraine, taking into account the progress of Ukraine as a democratic, legal state. Today's challenges require decisions to be made on the implementation of: a competent approach to the consideration and resolution of criminal cases against military personnel (reservists and those liable for military service); cases with their participation as parties in administrative justice in resolving public-law disputes with subjects of public authority exercising public-law management functions in the field of defense; cases on social and legal protection of military personnel, war veterans and their family members. Integration of military courts into the national judicial system and the system of judicial authorities should be carried out in accordance with the Constitution of Ukraine and the current laws of Ukraine. Formation of military courts can be carried out within a short period of time, in accordance with Art. 128 of the Constitution of Ukraine and making «point» changes to sectoral laws. Courts can be formed at the expense of the existing personnel of the active army and judges with military experience. The base for the deployment of military courts can be the premises of former military courts. Material and technical support is possible at the expense of the property of courts that have suspended their activities due to hostilities. The creation of military courts should ensure rapid, competent, professional consideration of the relevant categories of court cases and, first of all, the protection of the rights and interests of military personnel.

Keywords: *military justice; system of military courts; military court proceedings.*

ВСТУП

Вітчизняне військове право як наука, начальна дисципліна та галузь права після відновлення незалежності розвивалося нерівномірно [31, с. 43]. У 1990-х роках було сформовано військово-юридичні навчальні підрозділи в складі Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Крім цього, було запроваджено навчальну й наукову спеціальність «військове право» [27]. Станом на 1991 рік Україна мала третій у світі потенціал ядерної зброї, а чисельність військ становила понад 1

млн 100 тис. чоловік [27]. Було сформовано систему військової юстиції, що включала: військову колегію у Верховному Суді України, військові суди регіонів і гарнізонів; військові прокуратури регіонів та гарнізонів; юридичні підрозділи військових формувань.

З відновленням державної незалежності Україна будувала власну систему національної безпеки на основі загальноновизнаних норм міжнародного права. Це дозволило Україні визначитися зі своєю європейською цивілізаційною ідентичністю та започаткувати на цій основі складний процес трансформації суспільства і держави, системи національної безпеки [1, с. 5].

Між тим, обрані від середини 1990-х років суспільно-політична й соціально-економічна моделі розвитку перешкоджали становленню України як європейської демократичної держави. Попри декларовану багатовекторність зовнішньої політики Україна зберігала економічну, енергетичну, військово-технічну та інформаційну залежність від Росії [1, с. 5]. Фахівці відзначають, що військова галузь пройшла складні періоди зниження наукового та суспільного інтересу як до профільних досліджень, так і до оборонного сектору, відповідної професійної діяльності; зміну стратегії безпеки з наданням Україні позаблокового статусу в 2010 році [24]; скорочення чисельності Збройних Сил України, зменшення обсягів підготовки військових кадрів та наукових досліджень у військовій галузі [31, с. 43]. Наука військового права в ці періоди розвивалася науковцями, вірними своїй справі [20; 30; 33].

Революція гідності 2014 року, спрямована проти спровокованої ззовні спроби ревізії європейського цивілізаційного вибору, відкрила перед Україною нові можливості для докорінного реформування публічних інститутів, оновлення державної влади, радикального перегляду системи відносин між громадянином, суспільством і державою [1, с. 5].

Після початку військової агресії Російської Федерації в 2014 році, конституційного закріплення курсу України на членство в ЄС і зміни стратегії колективної безпеки 2019 року [23], повномасштабного вторгнення від 24 лютого 2022 року, науковці й практики відмічають поступову актуалізацію наукових досліджень у сфері військового права, суспільну підтримку розбудови органів оборонного сектору тощо.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Натепер можна відмітити пік актуалізації як вітчизняних наукових досліджень у сфері військового права, так і розбудови оборонного сектору держави. Розвивається військово-юридична освіта [18, с. 9–12], у провідних вищих школах України викладають навчальні дисципліни «Військове право» [32], «Основи військового права України», «Актуальні проблеми права національної безпеки та військового права» [5]. Підготовлено ряд фундаментальних навчальних видань [10; 11; 19].

Відбуваються наукові конференції, форуми [26], присвячені формуванню системи військової юстиції України. У фокусі обговорення – загальна конфігурація системи військової юстиції [7; 9; 14] і пошуки моделі національної системи військових судів [4; 6; 22]. Окремим блоком питань – структура органів військової юстиції: військової поліції [2], військової прокуратури та військових судів [3].

Як зазначив суддя Великої Палати Верховного Суду Олег Ткачук, «правосуддя є необхідним навіть у період війни, адже саме суди залишаються єдиним органом, уповноваженим вирішувати спори та забезпечувати захист прав і свобод громадян. ... Наразі у військовій сфері фактично відсутні власні органи правосуддя й правопорядку, такі як військова прокуратура, військові суди і військова поліція. Це призводить до того, що злочини та правопорушення у військових формуваннях часто не мають належної правової оцінки, а військовослужбовці позбавлені ефективних механізмів захисту своїх прав» [12].

Президентом України, Урядом, Верховною Радою України, державними органами з лютого 2022 року і до сьогодні ухвалено кілька сотень тисяч нормативно-правових актів, які стосуються проходження військової служби, правового статусу військовослужбовців, їх прав, свобод, інтересів та відповідальності, призову на службу цивільних осіб, військового майна, органів військового управління, членів сімей військовослужбовців, окупованих територій та протистояння російській агресії.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

До військового протистояння на Сході України, яке триває вже протягом одинадцяти років, залучено близько мільйона українських військовослужбовців та не менша кількість цивільних осіб, військові та цивільні підприємства, установи й організації, все українське суспільство. Бойові та небойові втрати особового складу Української армії демонструють нагальну потребу підвищення рівня боєготовності й боєздатності Збройних Сил України та інших військових формувань, посилення військової дисципліни й, водночас, гарантій соціального захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей.

Суспільні відносини та, відповідно, судова статистика в період дії в Україні воєнного стану зазнали відчутної трансформації. За вчинення кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення) у 2024 році судами України засуджено 1994 особи (у 2023 р. – 2585 осіб). Від загальної кількості всіх засуджених це становить трохи більше 3 відсотків.

У той же час кількість справ про кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) у 2024 році становила – 7,1% (4,3% – 2023 р.) або відповідно – 7,7 тис. (3,6 тис. – 2023 р.).

Серед притягнутих до адміністративної відповідальності військовослужбовці становили – 94 тис. (112 тис.) – відповідно у 2024–2023 роках або 16% (19%).

Арешт з утриманням на гауптвахті призначено 1,1 тис. (4,4 тис.) особам, тримання в дисциплінарному батальйоні – 604 (676) військовослужбовцям.

Разом з тим науковці констатують, що питання єдності та сталості концепції розвитку військового права, військової юстиції, системи військових судів – залишається відкритим. Нагальна потреба вирішення завдань, які постали перед українським суспільством у зв'язку з війною, опосередкувала виявлення деяких прогалин, як у доктрині військового права, так і в практичній площині. Дещо втрачено логічний ланцюжок зв'язку науки й практики. Поняття, категорії, класифікації, ідеї, концепції, теорії «продукуються» наукою теорії держави і права, використовуються в інших «прикладних» («практичних») галузях юридичної науки. Таким чином, під час «опрацювання» галузевими юридичними науками питань об'єктивної юридичної дійсності (певної частини цілого) загальні теоретичні висновки є «відправними точками», стрижневими положеннями для подальших досліджень [8, с. 6].

У цьому контексті надзвичайно влучним видається твердження, що нинішній стан розвитку науки військового права відзначено численними галузевими положеннями, які стосуються окремих практичних питань. При цьому їх аналіз засвідчує нагальну потребу в уніфікації теоретичних положень, які є основою, «дороговказом» вивчення практичних аспектів, повинні їм передувати.

Практичне значення теоретичних концептів у сфері військового права з урахуванням розширеного розуміння предмету його регулювання, полягає в системотворчому впливі їх змісту на інші категорії, нормопроекування та практику державобудування. Так, мейнстрімом сучасного дискурсу є питання відновлення / створення / функціонування військової юстиції, військового судочинства. Висхідними елементами дискусії про практичну реалізацію тих чи інших концептів системи військової юстиції, системи військових судів, здійснення військового судочинства вбачається визначення відповідних методологічних та теоретико-правових основ, як науковцями загальнотеоретичної спеціалізації, так і галузевими фахівцями.

Важливим аспектом є визначення правової природи цих органів із урахуванням демократичних, правових стандартів формування всіх складових державної влади та залученості всього українського суспільства в сферу державної безпеки та оборони. Як відомо, ліквідована раніше система військової юстиції мала дещо іншу правову природу. Структуру військових судів було утворено на основі військових трибуналів [25]. Натепер, безперечно, система військової юстиції та структура військових судів має відповідати сучасному поступу України як демократичної, правової держави [30].

Як засвідчив проведений теоретико-правовий аналіз, станом на зараз існують різні, почасти – контрверсійні, підходи до відновлення / створення / функціонування військової юстиції, системи військових судів, військового судочинства. Дискусія про потребу відновлення в Україні інституту військових судів точиться з 2014 року [16].

Побіжний аналіз науково-практичного дискурсу засвідчує, що можна виокремити три умовні підходи: відновлення концепту військової юстиції та військових судів гарнізонів попереднього зразка; запровадження спеціалізації суддів для розгляду відповідних справ; створення системи військових судів у структурі системи органів судової влади України з урахуванням поступу України, як демократичної, правової держави. При цьому кожен із зазначених підходів має прихильників і опонентів серед профільних науковців, а також проекти законів України, які активно опрацьовуються правничою спільнотою.

Щодо підходу відновлення концепту військової юстиції та військових судів гарнізонів попереднього зразка слід зазначити наступне. Розуміння військового судочинства та системи військових судів у межах цього підходу відповідає тлумаченню поняття військового права, як «організатора» функціонування війська, військових формувань, не відображає залученість усього українського суспільства в сферу державної безпеки та оборони, не відповідає принципам формування судової складової державної влади в демократичній, правовій державі. В інформаційній довідці щодо проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо предметної підсудності військових судів гарнізонів» (реєстр. № 13009 від 10.02.2025) [17] вказано перелік економічних, законодавчих та інших чинників, пов'язаних зі створенням системи військових судів такої конфігурації.

Щодо підходу запровадження спеціалізації суддів для розгляду відповідних справ слід зазначити наступне. Комплексно його основи було висвітлено в інформаційній довідці, підготовленій Дослідницькою службою Верховної Ради України, щодо проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо функціонування військових судів» (реєстр. № 13048 від 27.02.2025) [16]. Наведено аргументи щодо схвалення спеціалізації суддів, особливо на рівні місцевих загальних і апеляційних судів. Дайджест судової практики Верховного Суду у справах, пов'язаних з війною [13] (фактично пов'язаних із правовідносинами у сфері військового права в розширеному теоретико-правовому його розумінні), вказує на перелік правовідносин у цивільній і господарській юрисдикціях – щодо відшкодування шкоди, завданої збройною агресією; примусового вилучення / відчуження майна в умовах правового режиму воєнного стану; встановлення фактів, що мають юридичне значення тощо; в адміністративній юрисдикції – щодо перетину державного кордону тощо. Загалом позитивні наслідки запровадження спеціалізації суддів неодноразово відзначено й Венеційською комісією та Директоратом з прав людини [28].

З метою забезпечення прав військовослужбовців під час розгляду справ кримінальної юрисдикції щодо воєнних злочинів, а також злочинів проти основ національної безпеки, вказаний проект було доповнено нормами щодо внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів», зокрема:

- встановити, що до місцевих загальних судів також належать військові суди;

- визначити предметну юрисдикцію військових судів (кримінальні й адміністративні справи; окремі категорії справ про адміністративні правопорушення);
- передбачити створення військових апеляційних судів;
- у Касаційному кримінальному суді у складі Верховного Суду створити окрему палату для розгляду військових справ;
- визначити порядок проведення конкурсу на зайняття вакантних посад суддів військових судів гарнізонів.

Передбачається, що місцеві військові суди будуть розглядати справи щодо військових кримінальних правопорушень, порушень правил та звичаїв ведення війни, порушення законодавства про державну таємницю в Збройних Силах України та військових формуваннях, адміністративні справи, в яких стороною є військовослужбовець або орган військового управління, справи про дисциплінарні правопорушення військовослужбовців тощо. Апеляційні військові суди здійснюватимуть перегляд судових рішень, ухвалених військовими судами гарнізонів. У Касаційному кримінальному суді Верховного Суду передбачено створення окремої палати для розгляду військових справ.

Щодо підходу створення системи військових судів у структурі системи органів судової влади України, з урахуванням посту України як демократичної, правової держави, слід зазначити наступне. Вбачається, що вказаний підхід ураховує положення щодо єдності системи органів судової влади, судової системи України та єдності статусу суддів у демократичних, правових державах. Формування військових судів має відповідати принципам судової влади в демократичній, правовій державі, зокрема єдності та незалежності системи органів судової влади, судової системи України, єдності статусу суддів. Істотне збільшення чисельності Сил оборони України та, відповідно, збільшення кількості правопорушень (кримінальних, адміністративних), що вчиняються відповідними суб'єктами, засвідчує потребу в професійних суддях, які, можливо, мають володіти спеціальними знаннями й навиками військової служби та проведення бойових операцій [21] для розгляду справ, пов'язаних із вчиненням адміністративних і кримінальних правопорушень військовослужбовцями. У межах цього підходу пропонується утворити структуру військових судів, військовий апеляційний суд, а у складі Верховного Суду – Військову судову палату [15].

Законопроектом № 13048–1 пропонуються такі зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів»:

- місцевими військовими судами є окружні військові суди, які утворюються з урахуванням дислокації Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань;
- до повноважень місцевих військових судів пропонується віднести розгляд справ стосовно військовослужбовців, резервістів і військовозобов'язаних під час проходження ними зборів, справ за їх участі як сторони в адміністративному судочинстві при вирішенні публічно-правових спорів із суб'єктами владних повноважень, що здійснюють публічно-владні управлінські функції в сфері оборони,

а також справ із питань соціального й правового захисту військовослужбовців, членів їхніх сімей;

– передбачається утворення Військового апеляційного суду, а у складі Верховного суду – Військової судової палати;

– пропонується встановити, що судді місцевих військових судів, Військового апеляційного суду, Військової судової палати Верховного Суду проходять військову службу відповідно до закону та Положення про проходження військової служби у військових судах, яке затверджується Президентом України за поданням Вищої ради правосуддя;

– запропоновано внести відповідні зміни до Закону України «Про Вищу раду правосуддя» визначити порядок проведення конкурсу на зайняття вакантної посади судді військового суду, утворити Вищою радою правосуддя військову палату для вирішення питань щодо організації, діяльності військових судів, для розгляду справ про дисциплінарну відповідальність суддів військових судів.

Інтеграція військових судів у вітчизняну судову систему має здійснюватися у відповідності з Конституцією України і чинними законами України. Формування військових судів можливо здійснити протягом короткого строку відповідно до ст. 128 Конституції України та внесення «точкових» змін до галузевих законів. Суди можуть бути сформовані за рахунок наявних кадрів діючої армії та суддів, що мають військовий досвід. Базою для дислокації військових судів можуть стати приміщення колишніх військових судів. Матеріально-технічне забезпечення можливе за рахунок майна судів, які призупинили діяльність через бойові дії.

Відновлення в Україні військових судів у повній мірі відповідатиме Меморандуму Ради Європи від 16 червня 2003 року щодо судочинства у військових судах та Пункту 8 статті VII Угоди від 19 червня 1951 року між сторонами Північноатлантичного договору (НАТО) стосовно статусу їхніх збройних сил, погодженого Україною 26 травня 2000 року.

З огляду на зазначене, позиції дискурсу щодо необхідності запровадження спеціалізації суддів у справах, пов'язаних із війною, та створення системи військових судів не є протилежними настільки, як могли б здатися до проведення теоретико-правового, методологічного аналізу.

Створення військових судів має забезпечити швидкий, компетентний, фаховий розгляд відповідних категорій судових справ і, насамперед, захист прав та інтересів військовослужбовців [29].

ВИСНОВКИ

Практичне значення теоретичних концептів у сфері військового права з урахуванням розширеного розуміння предмету його регулювання полягає в системотворчому впливі їх змісту на інші категорії, нормопроекування та практику державобудування. Так, мейнстрімом сучасного дискурсу є питання відновлення / створення / функціонування військової юстиції, системи військових судів, військового судочинства. Висхідними елементами дискусії про практичну реалізацію

тих чи інших концептів системи військової юстиції, системи військових судів, здійснення військового судочинства вбачається визначення відповідних методологічних та теоретико-правових основ, як науковцями загальнотеоретичної спеціалізації, так і галузевими фахівцями.

Важливим аспектом є визначення правової природи цих органів із урахуванням демократичних, правових стандартів формування всіх складових державної влади та залученості всього українського суспільства в сферу державної безпеки та оборони. Система військової юстиції та структура військових судів має відповідати загальному вектору поступу України як демократичної, правової держави.

Існують різні, почасти – контроверсійні, підходи до відновлення / створення / функціонування військового судочинства. Дискусія про потребу відновлення в Україні інституту військових судів точиться з 2014 року. Побіжний аналіз науково-практичного дискурсу засвідчує, що можна виокремити три умовні підходи: відновлення концепту військових судів гарнізонів попереднього зразка; запровадження спеціалізації суддів щодо розгляду відповідних справ; створення системи військових судів у структурі системи органів судової влади України, з урахуванням поступу України, як демократичної, правової держави.

Виклики сьогодення вимагають прийняття рішень щодо впровадження:

- компетентного підходу до розгляду та вирішення кримінальних справ стосовно військовослужбовців (резервістів і військовозобов'язаних);
- справ за їх участі як сторони в адміністративному судочинстві при вирішенні публічно-правових спорів із суб'єктами владних повноважень, що здійснюють публічно-владні управлінські функції у сфері оборони;
- справ із питань соціального і правового захисту військовослужбовців, ветеранів війни і членів їх сімей.

Інтеграція військових судів у національну судову систему та систему органів судової влади має здійснюватися у відповідності з Конституцією України й чинними законами України. Формування військових судів можливо здійснити протягом короткого строку відповідно до ст. 128 Конституції України та внесення «точкових» змін до галузевих законів. Суди можуть бути сформовані за рахунок наявних кадрів діючої армії та суддів, що мають військовий досвід. Базою для дислокації військових судів можуть стати приміщення колишніх військових судів. Матеріально-технічне забезпечення можливе за рахунок майна судів, які призупинили діяльність через бойові дії.

Створення військових судів має забезпечити швидкий, компетентний, фаховий розгляд відповідних категорій судових справ і, насамперед, захист прав та інтересів військовослужбовців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Про внутрішнє та зовнішнє становище України у сфері національної безпеки : аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень / ред. кол.: Горбулін В. П., Власюк О. С., Литвиненко О. В. Київ : НІСД, 2014. 148 с.

- [2] Беланюк М. В. Становлення військової поліції як невід’ємної складової військової юстиції України. *Інформація і право*. 2024. №2(49). С. 190–207.
- [3] Беланюк М. В. Трансформація органів військової прокуратури в Україні: історико-правовий аналіз. *Інформація і право*. 2022. №1. С. 144–155.
- [4] Бобров Ю. О. Проблеми становлення та розвитку системи військових судів в Україні : монографія. Харків : Право. 2025. 320 с.
- [5] Богуцький П. П. Робоча навчальна програма підготовки аспірантів із спеціальності 081 «Право». ДНУ «Інститут інформації, безпеки і права НАПрН України». Київ. 2024. 29 с.
- [6] Богуцький П. П. Система військової юстиції України: теоретико-прикладний аспект. *Інформація і право*. 2023. №3(46). С. 215–223. URL: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.3\(46\).287256](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.3(46).287256).
- [7] Богуцький П. П. Воєнна політика і система військової юстиції: синергія воєнної безпеки. *Наука і оборона*. 2022. №1. С. 10–15. URL: <http://nio.nuou.org.ua/article/view/263342>.
- [8] Булкат М. С. Теоретико-правові засади судової влади: сучасний концепт : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ. 2019.
- [9] Вдовитченко В. О. Система військової юстиції як частина військової організації України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2019. №2. С. 16–27.
- [10] Військове право України : підручник / кол. авторів ; за заг. ред.: А. М. Колодія, О. В. Кривенка, В. Й. Пашинського. Київ : НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2019. 392 с.
- [11] Військове право : підручник / за ред.: І. М. Коропатніка, І. М. Шопіної. Київ : Алерта. 2019. 648 с.
- [12] Голова ВС Станіслав Кравченко та суддя ВП ВС Олег Ткачук висвітлили виклики у сфері військового права під час тематичного форуму. *Судова влада України*. 2025. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1876629>.
- [13] Дайджест судової практики Верховного Суду у справах, пов’язаних з війною. 2024. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Daigest_sud_prakt_VS_spravi_vijna.pdf.
- [14] Заросило В., Подоляка А. Окремі питання проблем розвитку військової юстиції в Україні. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Юридичні науки*. 2023. Вип. 2(65). С. 63–67.
- [15] Інформаційна довідка щодо до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо створення та організації діяльності військових судів» (реєстр. № 13048–1 від 11.03.2025). URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33480.pdf>.
- [16] Інформаційна довідка щодо проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України о судоустрій і статус суддів» щодо функціонування військових судів» (реєстр. № 13048 від 27.02.2025). URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33493.pdf>.
- [17] Інформаційна довідка щодо проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо предметної підсудності військових судів гарнізонів» (реєстр.

- № 13009 від 10.02.2025). URL: <chrome-extension://efaidnbmninnbpcajpcgclefindmkaj/https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33459.pdf>.
- [18] Коропатнік І. М. Проблеми функціонування системи військово-юридичної освіти в умовах карантинних обмежень в Україні. *Галузь військового права у сучасних умовах державотворення* : тези доп. учасників наук.-практ. онлайнсем. (м. Київ, 11 груд. 2020 р.). Київ : НДІ ППСН, 2020. С. 9–12. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/12-14-PB.pdf>.
- [19] Кравчук М. В. Новаторське видання у сфері військового права. Рецензія на рукопис навчального посібника «Основи військового права України» (курс лекцій), автори П. П. Богуцький, С. М. Скуріхін. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. С. 459–464. URL: <chrome-extension://efaidnbmninnbpcajpcgclefindmkaj/http://www.apdp.in.ua/v52/74.pdf>.
- [20] Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України : монографія. Київ : Інтертехнологія. 2008. 496 с.
- [21] Парламентське дослідження стосовно запровадження військової юстиції в Україні та щодо проекту Закону України «Про організаційно-правові основи побудови та функціонування Військової юстиції України» (реєстр. № 10042 від 13.09.2023). Дослідницька служба Верховної Ради України. URL: https://research.rada.gov.ua/documents/analyticRSMaterialsDocs/nscur_defense/parliam_rs-nb/74564.html.
- [22] Пилипчук В. Г., Богуцький П. П., Беланюк М. В. Проблеми становлення системи військової юстиції України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Т. 31. № 2. С. 96–113.
- [23] Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору): Закон України від 07.02.2019 № 2680-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 9. Ст. 50. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#Text>.
- [24] Про засади зовнішньої і внутрішньої політики : Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>.
- [25] Про перейменування військових трибуналів у військові суди України і продовження повноважень їх суддів : постанова Верхов. Ради України від 03.02.1993 № 2979-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 15. Ст. 135.
- [26] Програма І Форуму з військового права (10 вересня 2025 р.) / Асоціація правників України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т правотворчості та наук.-правових експертиз НАН України. URL: <https://uba.ua/ukr/events/forum-z-vjjskovogo-pravaa>.
- [27] Рекомендації міжнародної науково-практичної конференції «Система військової юстиції у забезпеченні національної безпеки України». 2019. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/rekomend.konferenciyi_-_29.10.2019_-_sayt.pdf.
- [28] Спільний висновок Венеційської комісії і Директорату з прав людини (ДПЛ), Генерального Директорату з прав людини та верховенства права Ради Європи (ГДП) щодо Закону «Про судоустрій і статус суддів» і внесення змін до Закону «Про вищу раду юстиції» України. CDL-AD (2015)007. Висновок № 801/2015. м. Страсбург, 23 берез. 2015 р. URL: <https://vkksu.gov.ua/page/vysnovkyveneciyskoyi-komisiyi>.
- [29] Ткачук О. С. Для забезпечення правопорядку у Збройних Силах України потрібно створити систему органів військового правосуддя – суддя ВП ВС. *Судова влада України*. 2025. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1875758/>.
- [30] Ткачук О. С. Шевченко В. П. Військові суди України в системі судів загальної юрисдикції : монографія. Київ : КНТ. 2007. 300 с.

- [31] Червякова О. В. Компаративістський аналіз концепцій військового права: вітчизняний та закордонний досвід. *Галузь військового права у сучасних умовах державотворення* : тези доп. учасників наук.-практ. онлайн сем. (м. Київ, 11 груд. 2020 р.). Київ : НДІ ППСН. 2020. 77 с. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/12-14-PB.pdf.
- [32] Червякова О. В. Робоча програма навчальної дисципліни «Військове право» для здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня вищої освіти галузі знань 08 «Право» спеціальності 081 «Право». Харків : Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2021. 32 с.
- [33] Шишкін В. Військові суди через призму правової держави. *Право України*. 2004. №4. С. 107–110.

REFERENCES

- [1] On the internal and external situation of Ukraine in the sphere of national security: Analytical report of the National Institute for Strategic Studies (2014). In Gorbulin V. P., Vlasyuk O. S., & Lytvynenko O. V. (Eds.). Kyiv: NISD.
- [2] Belanyuk, M. V. (2024). Formation of the military police as an integral part of the military justice of Ukraine. *Information and law*, 2(49), 190–207.
- [3] Belanyuk, M. V. (2022). Transformation of military prosecutor's offices in Ukraine: historical and legal analysis. *Information and law*, 1, 144–155.
- [4] Bobrov, Yu.O. (2025). Problems of formation and development of the system of military courts in Ukraine. Kharkiv: Law.
- [5] Bogutsky, P. P. (2024). *Working curriculum for training postgraduate students in the specialty 081 «Law»*. Kyiv.
- [6] Bogutsky, P. P. (2023). The system of military justice of Ukraine: theoretical and applied aspect. *Information and Law*, 3(46), 215–223. Retrieved from [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.3\(46\).287256](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.3(46).287256).
- [7] Bogutsky, P. P. (2022). Military policy and the military justice system: the synergy of military security. *Science and Defense*, 1, 10–15. Retrieved from <http://nio.nuou.org.ua/article/view/263342>.
- [8] Bulkat, M. S. (2019). Theoretical and legal foundations of the judiciary: a modern concept (Doctoral dissertation, V. M. Koretsky Institute of State and Law NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine).
- [9] Vdovitchenko, V. O. (2019). The military justice system as a part of the military organization of Ukraine. *Bulletin of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine*, 2, 16–27.
- [10] *Military Law of Ukraine*. (2019). In A. M. Kolodiy, O. V. Kryvenko, & V. Y. Pashynsky (Eds.). Kyiv: Ivan Chernyakhovsky National University of Military Education.
- [11] *Military Law*. (2019). In I. M. Koropatnik, & I. M. Shopina. Kyiv: Alerta.
- [12] Chairman of the Supreme Court Stanislav Kravchenko and judge of the Supreme Court Oleh Tkachuk highlighted challenges in the field of military law during a thematic forum. (2025). *Judiciary of Ukraine*. Retrieved from <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1876629>.
- [13] Digest of the Supreme Court's Case Law in War-Related Cases. (2024). Retrieved from chrome-extension://efaidnbmnmbpcajpcglclefindmkaj/https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Daigest_sud_prakt_VS_spravi_vijna.pdf.

- [14] Zarosylo, V., & Podoliaka, A. (2023). Some Issues of the Development of Military Justice in Ukraine. *Scientific Works of the Interregional Academy of Personnel Management. Legal Sciences*, 2(65), 63–67.
- [15] Information note on the draft Law of Ukraine «On Amendments to the Law of Ukraine «On the Judicial System and the Status of Judges» regarding the creation and organization of the activities of military courts» (2025, March, No. 13048–1). Retrieved from <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33480.pdf>.
- [16] Information note on the draft Law of Ukraine «On Amendments to the Law of Ukraine «On the Judicial System and the Status of Judges» regarding the functioning of military courts» (2025, February, No. 13048). Retrieved from <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33493.pdf>.
- [17] Information note on the draft Law of Ukraine «On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine and the Code of Ukraine on Administrative Offenses Regarding the Subject Jurisdiction of Military Courts of Garrisons» (2025, February, No. 13009). Retrieved from <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33459.pdf>.
- [18] Koropatnik, I. M. (2020, December). Problems of the functioning of the system of military legal education under quarantine restrictions in Ukraine. *The branch of military law in modern conditions of state-building: theses of additional participants of the scientific-practical online seminar*. (pp. 9–12). Kyiv: Research Institute of the State Military Academy of Ukraine. Retrieved from <file:///C:/Users/User/Downloads/12-14-PB.pdf>.
- [19] Kravchuk, M. V. (2010). Innovative publication in the field of military law. Review of the manuscript of the textbook «Fundamentals of Military Law of Ukraine» (course of lectures), authors P. P. Bogutsky, S. M. Skurikhin. *Current problems of state and law*, 459–464. Retrieved from <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/http://www.apdp.in.ua/v52/74.pdf>.
- [20] Novytsky, G. V. (2008). *Theoretical and legal foundations of ensuring national security of Ukraine*. Kyiv: Intertekhnologiya.
- [21] Parliamentary research on the introduction of military justice in Ukraine and on the draft Law of Ukraine «On the organizational and legal foundations of the construction and functioning of the Military Justice of Ukraine» (2023, September, No. 10042). Retrieved from https://research.rada.gov.ua/documents/analyticRSmaterialsDocs/nscur_defense/parliam_rs-nb/7456
- [22] Pylypchuk, V. G., Bogutskiy, P. P., & Belanyuk, M. V. (2024). Problems of the formation of the military justice system of Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 31, 2, 96–113.
- [23] On amendments to the Constitution of Ukraine (regarding the strategic course of the state to acquire full membership of Ukraine in the European Union and the North Atlantic Treaty Organization). (2019, February): Law of Ukraine. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#Text>.
- [24] On the principles of foreign and domestic policy: Law of Ukraine. (2010, July). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>.
- [25] On renaming military tribunals into military courts of Ukraine and extending the powers of their judges: Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine (1993, February, N 2979-XII). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2979-12#Text>
- [26] Program of the 1st Forum on Military Law (2025, September). Retrieved from <https://uba.ua/ukr/events/forum-z-vjjskovogo-pravaa>.

- [27] Recommendations of the International Scientific and Practical Conference «The System of Military Justice in Ensuring the National Security of Ukraine» (2019). Retrieved from https://ippi.org.ua/sites/default/files/rekomend.konferenciyyi_-_29.10.2019_-_sayt.pdf.
- [28] Joint Opinion of the Venice Commission and the Directorate for Human Rights (DHR), the Directorate General for Human Rights and the Rule of Law of the Council of Europe (DGHR) on the Law «On the Judiciary and the Status of Judges» and Amendments to the Law «On the High Council of Justice» of Ukraine. CDL-AD (2015)007. (2015, No. 801/2015). Retrieved from <https://vkksu.gov.ua/page/vysnovkyveneciyskoyi-komisiyi>.
- [29] Tkachuk, O. S. (2025). To ensure law and order in the Armed Forces of Ukraine, it is necessary to create a system of military justice bodies – judge of the Supreme Court of the Supreme Court. *Judicial power of Ukraine*. Retrieved from <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1875758/>.
- [30] Tkachuk, O. S., & Shevchenko, V. P. (2007). *Military courts of Ukraine in the system of courts of general jurisdiction*. Kyiv: KNT.
- [31] Chervyakova, O. V. (2020, December). Comparative analysis of concepts of military law: domestic and foreign experience. *The branch of military law in modern conditions of state-building: theses of additional participants of the scientific-practical online seminar*. Kyiv: Research Institute of the State Scientific and Technical University of Ukraine. Retrieved from file:///C:/Users/User/Downloads/12-14-PB.pdf.
- [32] Chervyakova, O. V. (2021). Working program of the academic discipline «Military Law» for applicants of the second (master's) level of higher education in the field of knowledge 08 «Law» specialty 081 «Law». Kharkiv: Yaroslav the Wise National Law University.
- [33] Shishkin, V. (2004). Military courts through the prism of the rule of law. *Law of Ukraine*, 4, 107–110.

Олег Степанович Ткачук

Доктор юридичних наук, доцент

Суддя Великої Палати Верховного Суду

Вчений секретар Науково-консультативної ради при Верховному Суді

00011, вул. П. Орлика, 8, Київ, Україна

Oleg S. Tkachuk

Doctor of Law, Associate Professor

Judge of the Grand Chamber of the Supreme Court

Scientific Secretary of the Scientific Advisory Council under the Supreme Court

00011, 8 Pylypa Orlyka St., Kyiv, Ukraine

Наталія Миколаївна Оніщенко

Доктор юридичних наук, професор

Дійсний член (академік) НАПрН України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Григорія Сковороди, 70, Харків, Україна

Заступник директора
Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України
01011, вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, Україна

Член Науково-консультативної ради при Верховному Суді
00012, вул. П. Орлика, 4-А, Київ, Україна

Nataliia M. Onishchenko

Doctor of Law, Professor
Academician of the NALS of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Deputy Director of the V. M. Koretsky Institute of State and Law of the
National Academy of Sciences of Ukraine
01011, 4 Trykhsvyatytska St., Kyiv, Ukraine

Member of the Scientific Advisory Council under the Supreme Court
00012, 4-A Pylypa Orlyka St., Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1671-2139>

Марина Сергіївна Булкат

Доктор юридичних наук, професор
Професор кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін
Інститут права та суспільних відносин
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»
03150, вул. Львівська, 23, Київ, Україна

Суддя Вознесенського міськрайонного суду Миколаївської області
56500, вул. Кібрика, 11, Вознесенськ, Миколаївська область, Україна

Marina S. Bulkat

Doctor of Law, Professor
Professor of the Department of Sectoral Law and General Legal Disciplines
Institute of Law and Public Relations
Open International University for Human Development «Ukraine»
03150, 23 Lvivska St., Kyiv, Ukraine

Judge of the Voznesenskyi City District Court of Mykolaiv Region
56500, 11 Kibrika St., Voznesensk, Mykolaiv region, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-4647-8199>

Рекомендоване цитування: Ткачук О. С., Оніщенко Н. М., Булкат М. С. До питання щодо відновлення / створення / функціонування військової юстиції, системи військових судів, військового судочинства. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Том 32. №4. С. 167–183.

Suggested Citation: Tkachuk, O. S., Onishchenko, N. M., Bulkat, M. S. (2025). On the Issue of the Restoration / Creation / Functioning of Military Justice, the System Military Courts, Military Court Proceedings. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(4), 167–183.

Стаття надійшла / Submitted: 28/10/2025

Доопрацьовано / Revised: 28/11/2025

Схвалено до друку / Accepted: 18/12/2025

Василь Миколайович Стратонов

Кафедра національного, міжнародного права
та правоохоронної діяльності
Херсонський державний університет
Херсон, Україна

Олександра Сергіївна Асташева

Кафедра конституційного права України
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого
Харків, Україна

ЛЮСТРАЦІЯ В ПЕРЕХІДНОМУ ПРАВОСУДДІ: КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ТА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ

Анотація. У статті розглянуто доцільність застосування інституту люстрації, як одного з можливих інструментів реінтеграції тимчасово окупованих територій України. На основі аналізу рішень конституційних судів окремих держав і практики Європейського суду з прав людини досліджено ключові принципи юридичної відповідальності, які використовувались у процесі люстрації. Обґрунтовано необхідність їх використання під час люстрації в Україні в післявоєнний час, в їх основі верховенство права та його складові – законність, правова визначеність, принцип індивідуалізації покарання та забезпечення належної правової процедури (англ. *due process*) для особи, до якої можуть застосовуватися люстраційні заходи. Обґрунтована необхідність вироблення нових підходів до люстрації в Україні та розробки збалансованого закону, який би став основою механізму та процесу регламентації люстраційних процесів на деокупованих територіях із дотриманням міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини. Окрему увагу приділено правовим викликам, які можуть виникати в процесі провадження люстрації під час реінтеграції, з огляду на підходи національних конституційних судів Європи, Європейського суду з прав людини та Міжнародної організації праці. У статті наголошено на потребі в розробці стратегії (національного плану) впровадження механізмів люстрації для їх всебічної інтеграції в конституційну архітектуру держави. Модель повинна бути орієнтованою на забезпечення прав людини, в якій люстрація є не механізмом покарання, а інструментом відновлення довіри та відбудови українського суспільства. Особи, які були змушені співпрацювати з окупаційним режимом, але не причетні до серйозних порушень прав людини, повинні мати можливість брати участь у механізмах установлення правди та примирення, соціальному діалозі та визнанні своєї відповідальності в такий спосіб, що сприятиме відновленню суспільства, та забезпечення принципу невідворотності та справедливого індивідуалізованого покарання забезпечуючи збереження балансу між здійсненням правосуддя та захистом прав і свобод людини.

Ключові слова: люстрація; верховенство права; індивідуалізація покарання; належна правова процедура; перехідне правосуддя.

Vasyl M. Stratonov

Department of National, International Law and Law Enforcement
Kherson State University
Kherson, Ukraine

Oleksandra S. Astasheva

Department of Constitutional Law of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine

LUSTRATION IN TRANSITIONAL JUSTICE: CONSTITUTIONAL PRINCIPLES AND INTERNATIONAL STANDARDS

Abstract. *The article examines the feasibility of implementing the institution of lustration as one of the possible instruments for the reintegration of Ukrainian temporarily occupied territories. Based on the analysis of domestic constitutional courts' decisions and European Court of Human Rights practice, the article assesses the key principles of legal responsibility that should guide any lustration process. The necessity of applying such principles during post-war lustration in Ukraine is substantiated through the core components of the rule of law. These include legality, legal certainty, individual responsibility and due process for those subjects to lustration. The need to develop new approaches to lustration in Ukraine is emphasized, as well as the need to design a balanced law as the basis for regulating lustration processes in the deoccupied territories in compliance with international human rights standards. Special attention is devoted to the potential legal challenges that may emerge during the implementation of lustration in the reintegration processes, considering the approaches of European domestic constitutional courts, the European Court of Human Rights and the International Labor Organization. The article highlights the need to develop a strategy or national plan for implementing lustration mechanisms to comprehensively integrate them into the constitutional architecture of the state. The model should be focused on safeguarding human rights, in which lustration is not a mechanism of punishment, but an instrument to restore trust and rebuild Ukrainian society. Individuals who were forced to collaborate with the occupying regime, but were not involved in serious human rights violations, should be able to participate in truth-seeking and reconciliation mechanisms, social dialogue and recognition of their responsibility in a manner that contributes to the reconstruction of society, ensures accountability, non-repetition and individual responsibility, maintaining the balance between the administration of justice and the protection of human rights and freedoms.*

Keywords: *lustration; rule of law; individual accountability; due process; transitional justice.*

ВСТУП

У процесі реінтеграції тимчасово окупованих територій першочерговий пріоритет надаватиметься відшкодуванню шкоди постраждалим та проведенню інституційних реформ. Частиною цих реформ можуть стати процедури перевірки та люстрації, як інструменти очищення публічної влади від осіб, причетних до співпраці

з «путінським режимом». Серед дослідників сучасної Росії існує широкий консенсус стосовно того, що політична система, побудована, за своєю суттю авторитарна, зосереджена на одноосібній владі лідера й культурі особистості [1].

Для України однією з найважливіших цілей перехідного правосуддя є відновлення довіри та налагодження взаємин із мешканцями тимчасово окупованих територій. Люстрація може стати дієвим інструментом подолання авторитарної спадщини і створення сталих інституцій, заснованих на принципі верховенства права, бути ефективним кроком для переходу від авторитарного путінського режиму до демократії [2].

Проте в Україні досі не сформовано цілісної послідовної державної стратегії щодо реалізації інституту люстрації в період після Революції Гідності, а рішення Конституційного Суду України з питання конституційності окремих положень Закону України «Про очищення влади» залишається не прийнятим. Водночас наукова та правова дискусія щодо концептуального підходу до люстрацій, колабораціонізму та амністій на тимчасово окупованих територіях набуває актуальності, оскільки є елементом забезпечення індивідуальної відповідальності, відновлення довіри до публічної влади та основою гарантування й забезпечення прав та свобод людини під час демократичної трансформації.

Реалізація люстраційних заходів повинна проводитися з обережністю, оскільки існують значні ризики для зловживань, зокрема в розрізі дотримання принципів правосуддя. Тому державна політика щодо впровадження інституту люстрації повинна забезпечити умови, в яких люстраційні процедури відповідатимуть вимогам правової визначеності, пропорційними та спрямованими на дотримання балансу між здійсненням правосуддя і забезпеченням прав і свобод людини. Така позиція підтверджена національними конституційними та міжнародними судами.

У статті висвітлено необхідність застосування люстрації, як інструменту реінтеграції деокупованих територій (підрозділ 2.1), визначено поняття перевірки та люстрації як механізмів перехідного правосуддя (підрозділ 2.2), наголошено на важливості врахування специфіки українського контексту, в якому впроваджуватиметься люстрація (підрозділ 2.3). Також проаналізовано конституційні та національні підходи до люстрації різних юрисдикцій з метою виявлення факторів, що сприяють її успіху або неефективності, та проведено порівняльний аналіз з українським законодавством (підрозділ 2.4). Крім того, розглянуто міжнародні підходи до застосування люстрації задля виявлення регіональних моделей консенсусу та глобальних викликів, що виникають під час її впровадження.

Насамкінець у статті окреслено нормативні межі, в яких має діяти люстрація в Україні, запропоновано відповідну модель, її цілі та інтеграцію з іншими механізмами перехідного правосуддя (підрозділ 2.5).

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Метою статті є окреслення загальних юридичних викликів, що постають перед Україною в межах реінтеграційних процесів під час розробки й впровадження

інституту люстрації, спираючись на підходи, сформовані конституційними судами окремих держав, Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ) й Міжнародною організацією праці (далі – МОП); аналізі рішень цих органів стосовно виявлених порушень прав людини.

У межах цієї статті *об'єктом* аналізу є інститут люстрації в його тлумаченні конституційними судами, ЄСПЛ і МОП, а *предметом* – окремі міжнародно-правові й конституційні підходи до люстрації й перспективи їх застосування в реінтеграційних процесах.

При написанні статті основним методом став *діалектичний*, який дозволив виявити баланс між принципами демократії та верховенства права в перехідних суспільствах. Також використано *порівняльно-правовий метод* і *метод аналізу*, зокрема при вивченні міжнародного досвіду впровадження люстрацій в країнах Центральної і Східної Європи.

Огляд літератури щодо люстрації демонструє, що цей інститут був широко вивчений як у межах більш загальних досліджень із перехідного правосуддя, так і точково, зокрема в посткомуністичних країнах – Чеській Республіці, Угорщині та Республіці Польща. Серед відомих науковців, які розглядали люстрацію у контексті перехідного правосуддя – Сандра Рублі [10], Ерік Познер і Адріан Вермуеле [11] та Ніл Кріц [18]. Серед найвизначніших дослідників люстрації в поставторитарних країнах – Моніка Налєпа [7], Наталія Леткі [13] та Синтія Горн [5] [8][12].

Окремі конституційні, теоретико-правові та інші аспекти запровадження інституту люстрації в Україні аналізували українські науковці, серед яких Юрій Карпенко, Олександр Кірієнко, Ярослав Романюк, Андрій Мелешевич, Євген Захаров, Станіслав Шевчук та ін.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

2.1. Необхідність люстрації як інструменту реінтеграції деокупованих територій

Перед Українською державою стоїть комплекс стратегічно важливих завдань: збереження системи демократичного урядування, зміцнення верховенства права, продовження інтеграції до Європейського Союзу, одночасно з захистом своєї території та побудовою стійкого миру на своїх землях. Викликів багато, але одним із пріоритетних задач є планування де – Україна повинна сформувати план дій для відновлення життя на деокупованих територіях. Під час реінтеграції тимчасово окупованих територій першочергово увагу буде зосереджено на компенсації постраждалим шкоди як матеріальної, так і моральної і фізичної та проведенню інституційних реформ. Частиною цих реформ можуть бути перевірка та люстрація, як механізми очищення органів влади від осіб, які співпрацювали з окупаційним режимом.

Дослідники сучасної Росії, зокрема, Олександр Мотиль [1], Тімоті Снайдер [3], Майкл Макфол [4], сходяться на думці, що політична система, яка побудова-

на в ній, є авторитарною, зосередженою на єдиноособній владі лідера та культі особистості. Більше того, деякі вчені стверджують, що «...політична система Росії має риси фашизму, такі як авторитаризм, диктатура та культ особистості» [1].

Метою перехідного правосуддя є відновлення довіри та взаємних відносин із мешканцями тимчасово окупованих територій. Люстрація може слугувати ефективним інструментом для подолання авторитарної спадщини та створення стійких інституцій, заснованих на верховенстві права [2].

Однак Україна ще не розробила комплексну та послідовну державну стратегію впровадження інституту люстрації яка вже проводилась у період після Революції гідності, а Конституційний Суд України не прийняв рішення щодо конституційності окремих положень Закону України «Про очищення влади». Водночас наукові та правові дебати щодо концептуальних підходів до люстрації, колабораціонізму та амністії на тимчасово окупованих територіях стають дедалі актуальнішими як засоби забезпечення індивідуальної відповідальності, відновлення довіри до державних органів та захисту прав і свобод людини під час демократичних перетворень.

Важливо зауважити, що до впровадження люстраційних заходів слід підходити з обережністю, зважаючи на значні ризики зловживань, зокрема щодо дотримання принципу справедливості. Тому державна люстраційна політика має забезпечувати відповідність таких заходів вимогам правової визначеності, пропорційності та спрямованості на збереження балансу між здійсненням правосуддя та захистом прав і свобод людини. Такий підхід підкріплюється рішеннями як Європейських національних конституційних, так і міжнародних судів.

2.2. Перевірка та люстрація як механізми перехідного правосуддя

Перевірка (*англ. vetting*) та люстрація (*англ. lustration*) є заходами перехідного правосуддя, які передбачають перевірку осіб, які працюють у державних установах, на напівпублічних посадах та/або посадах, які вимагають суспільної довіри в поставторитарних суспільствах та після завершення збройних конфліктів [5]. Перевірка – це оцінка на доброчесність публічних службовців із метою визначення їх придатності до державної служби. Поняття доброчесності охоплює дотримання публічним службовцем міжнародних стандартів у сфері прав людини, професійної етики, а також фінансову прозорість [6]. Люстрація – це форма перевірки. Вона визначається як сукупність парламентських законів, які обмежують можливість обіймати низку державних посад, керівних позицій у державному управлінні або інших організаціях із значним суспільним впливом (таких як робота в ЗМІ чи академічних установах) для осіб, які активно співпрацювали з колишнім репресивним режимом [7].

Обидва заходи застосовуються з метою перевірки доброчесності публічних службовців: тож важливо щоб здійснюючи такі заходи не завдати шкоди ново-

утвореним демократіям. Особи, які не відповідають визначеним критеріям доброчесності та/або професійній спроможності, підлягають примусовому звільненню, позбавляються права обіймати нові посади, заохочуються до добровільної відставки, ризикують оприлюдненням інформації про їхнє минуле або зобов'язуються зізнатися в причетності до порушень прав людини за минулого режиму [8].

У науковій літературі присвяченій перехідному правосуддю стверджується, що перевірка та люстрація після завершення збройного конфлікту або зміни авторитарного режиму на демократичний, допомагають розірвати зв'язок із минулим і створюють можливості для оновлення держави та суспільства, що призводить до примирення та реконсолідації.

Перед державами, які відновлюються після збройного конфлікту постає складне завдання – збалансувати принцип верховенства права з принципом законності, водночас гарантуючи, що державні інституції очолюватимуть люди, віддані демократичному врядуванню.

У контексті майбутніх перехідних процесів Україні необхідно розробити чіткі законодавчі рамки, які регламентуватимуть процес люстрації. З огляду на вплив російської пропаганди на тимчасово окупованих територіях та авторитарний характер путінського режиму значна частина українських громадян від адміністративних службовців до шкільних учителів опинилася в умовах, коли співпраця з окупаційною владою могла бути єдиною можливістю забезпечити базові потреби, а подекуди слугувати стратегією виживання. Притягнення до відповідальності за колабораціонізм більшості мешканців тимчасово окупованих територій є не лише неможливим, але вважатиметься грубим порушенням прав людини.

Люстраційні заходи, як форма юридичної відповідальності, мають бути достатньо гнучкими, щоб, по-перше, враховувати контекст (такі заходи мають бути індивідуалізованими для осіб із регіонів, тимчасово окупованих починаючи з 2014 чи 2022 років), по-друге, гарантувати дотримання конституційних прав і свобод та, по-третє, відповідати міжнародно-правовим зобов'язанням України. За умови вираженого застосування люстрація може стати ефективним запобіжником відродження старих проокупаційних структур, лояльних до російського впливу. Виклик полягає в тому, щоб здійснити люстрацію так, аби вона зміцнювала демократію й не порушувала принципу верховенства права.

2.3. Подвійний контекст подолання авторитарної спадщини і повоєнної трансформації

Російська Федерація не дотримується міжнародних стандартів захисту цивільного населення в умовах окупації [9], порушуються правила ведення війни та поводження з військовополоненими. На відміну від агресора в Україні всі дії направлені на виконання взятих на себе обов'язків перед міжнародним співтовариством. Тому розвиваючи й надалі демократичні принципи важливо враховувати як міжнарод-

ний досвід, так і специфіку збройного конфлікту, що включає системні порушення Росією прав людини на тимчасово окупованих українських територіях.

Доцільним є аналіз подібних процесів, що відбувалися в Південній Африці після апартеїду, у Німеччині після падіння нацизму, а також у країнах Латинської Америки після повалення диктатур [10]. Водночас важливо враховувати український контекст, який є унікальним як за масштабом, так і за глибиною політичних, правових і соціальних викликів. Йдеться, зокрема, про недосконалість кримінального законодавства, розмитість поняття колабораціонізму, про брак правових підходів, відсутність стратегії чи національного плану дій, особливу категорію складають люди, які опинилися в умовах виживання на тимчасово окупованих територіях, з поколіннями українців, які виростили за завісою російської пропаганди.

Російська Федерація не дотримується міжнародних стандартів захисту цивільного населення в умовах окупації, породжує ненависть у місцевого населення, тож після деокупації постане надзвичайно складне завдання, а саме забезпечення справедливого без помсти покарання. Тому важливо встановити й осмислити правду, уникаючи дегуманізації під час установаження об'єктивної істини в діях кожної особи.

Механізми перехідного правосуддя в Україні відбуватимуться в складному подвійному контексті: з одного боку – повалення авторитарного путінського режиму, з іншого – переходу до мирного, цивільного життя після тривалого збройного конфлікту.

2.4. Конституційність люстраційних заходів: міжнародна та національна перспектива

У наукових дослідженнях із перехідного правосуддя часто виникає дилема: з одного боку, безумовне дотримання принципу верховенства права ігнорує несправедливість попереднього режиму або навіть сприяє збереженню політичної нерівності під час формування нових владних структур [11]. З іншого боку, нехтування принципом верховенства права на користь історичної справедливості підриває конституційний лад та довіру до державних інституцій. Жоден із цих підходів сам по собі не є оптимальним для створення стійкої демократії в перехідних суспільствах.

Цінним досвідом для України є розгляд справ щодо (не)конституційності люстраційних законів державами Центральної та Східної Європи під час здійснення демократизаційних реформ.

Так, Конституційний трибунал Республіки Польща у 2007 році визнав деякі положення люстраційних законів неконституційними. У 2006 році в Польщі було ухвалено новий закон про люстрацію (набрав чинності у березні 2007 р.), який значно розширив здійснення перевірок на співпрацю з комуністичними спецслужбами. Закон охоплював 53 категорії публічних осіб, серед яких були високопоса-

довці, судді, директори шкіл і вчителі, журналісти, дипломати, муніципальні службовці, керівники державних підприємств, редактори, видавці тощо.

Ці особи були зобов'язані звертатися до Інституту національної пам'яті для отримання сертифікатів, які підтверджували або спростовували їх співпрацю з Службою безпеки комуністичної епохи. Отримані дані підлягали оприлюдненню, і в разі виявлення факту співпраці посадовців могли звільнити з посади. У 2007 році, невдовзі після набуття чинності згаданого Закону, Конституційний трибунал визнав його неконституційним. Це рішення поставило під сумнів роль Інституту національної пам'яті в процесі люстрації, а люстрація в цілому опинилася в стані правової невизначеності й фактичної зупинки [12]. Причина цього – охоплення занадто широкого кола посадовців без урахування конкретних обставин їхньої діяльності, що свідчило про відсутність індивідуального підходу. Між іншим, подібна норма міститься й у Законі України «Про очищення влади», проте з дещо вужчим переліком категорій.

Конституційний Суд Угорщини поставив під сумнів правомірність застосування люстраційного законодавства ретроактивно. Суд наголосив: якщо членство в комуністичних спецслужбах або співпраця з ними не були злочином за попереднього режиму, то покарання за таку діяльність новим режимом порушує фундаментальні принципи заборони зворотної дії кримінального закону. Як наслідок, Конституційний Суд Угорщини визнав національні закони про люстрацію неконституційними, зазначивши, що оскільки метою люстрації є належне врядування, здійснення правосуддя на недопустимих і неналежних доказах може підірвати відданість держави принципу верховенства права й зашкодити демократичній консолідації суспільства [13].

Водночас такий підхід Конституційного Суду Угорщини був розкритикований представниками регіональних правозахисних організацій, які наголошували на важливості перехідного правосуддя для демократичної консолідації та безпеки держави [14].

Подібним чином в українському законодавстві кримінальний закон не має зворотної дії в часі, якщо погіршує становище особи. Частина 3 статті 22 Конституції України передбачає, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту й обсягу існуючих прав і свобод.

Ще одним цікавим прикладом є перевірка на конституційність люстраційних законів Болгарії. На початку 1990-х років, як і багато інших посткомуністичних країн, Болгарія прийняла люстраційні закони, щоб обмежити вплив колишньої комуністичної еліти на нові демократичні інститути. Однак багато з них не витримало перевірки на конституційність.

У 1992 році болгарський уряд ухвалив Закон про банки та кредитну діяльність, який забороняв обіймати керівні посади в банківському секторі колишнім високоставленим лідерам Комуністичної партії та її сателітних (допоміжних) організацій, а також колишнім співробітникам і інформаторам таємної поліції. Мета

Закону – не допустити осіб із репресивного режиму до впливу на фінансову систему новоствореної демократії. Однак уже того ж року Конституційний суд Болгарії визнав указаний акт неконституційним, бо він порушував принцип рівності перед законом [12].

Того ж року ухвалено інший нормативний акт щодо тимчасового запровадження додаткових вимог до членів керівних органів наукових установ і Вищих атестаційних комісій, відомий як «Закон Панєва». Він передбачав перевірку керівників наукових установ (дослідницьких інститутів і університетів) на предмет минулих зв'язків із керівництвом Комуністичної партії. І він також піддався критиці через порушення принципу рівності та ретроактивний характер. Як підсумок, Парламент скасував його в 1995 році [12].

У 1997 році в Болгарії прийнято «Закон про державну службу», який містив люстраційні положення, що забороняли колишнім представникам комуністичної номенклатури обіймати високі посади в органах державної влади. Проте й у цьому випадку Конституційний суд країни в січні 1998 року визнав люстраційні положення неконституційними. Однією з причин було те, що вони не узгоджувалися з приписами Конвенції МОП *про дискримінацію в галузі праці та занять* (далі – *Конвенція № 111*). Конституційний суд Болгарії, посилаючись на відповідні висновки МОП та необхідність дотримання міжнародно-правових зобов'язань за Конвенцією № 111, визнав національне люстраційне законодавство таким, що не відповідає як Конституції, та і цим зобов'язанням [12].

Разом із тим рішення МОП мали суперечливі політичні наслідки для Болгарії на національному рівні. Приклад Болгарії ілюструє, як окремі політичні сили використали авторитет міжнародних правових інституцій для легітимації власних анти-люстраційних програм [15]. У 1990 році комуністичною більшістю в парламенті було прийнято рішення про засекречення архівів співробітників таємної поліції на тридцятирічний строк [16]. Крім того, у 2006 році директор архіву спецслужб був знайдений мертвим із вогнепальним пораненням у голову. Слідство кваліфікувало це як самогубство, проте це лише посіяло сумніви щодо прозорості люстрації [17].

Попри те, що відмова від люстрації формально була обґрунтована посиленням на міжнародно-правові зобов'язання за Конвенцією № 111, на практиці вона радше відображала небажання тодішньої влади здійснювати дійсні правові й інституційні зміни.

Для загального уявлення про регіональний контекст: конституційні суди низки європейських держав, зокрема Польщі, Чехії та Німеччини, визнали люстраційні закони конституційними й підтвердили їхню відповідність демократичним реформам, легітимізуючи здійснення ретроактивного правосуддя, а конституційні суди Угорщини й Болгарії визнали неконституційним застосування люстраційного законодавства ретроактивно через неоднозначні підходи до люстрації. Задля досягнення регіонального консенсусу національні політичні актори зверталися до міжнародних інституцій за юридичними висновками, щоб, по-перше, обґрун-

тувати й легітимізувати власні підходи до люстрації, по-друге, виробити єдиний підхід [18].

Для України важливим є як урахування підходів конституційних судів, так і аналіз відповідної міжнародної практики. На цьому етапі рішення Конституційного Суду України щодо конституційності окремих положень Закону України «Про очищення влади» досі не було ухвалено. Натомість ЄСПЛ у справі «Полях та інші проти України» встановив, що українські люстраційні політики порушили право на справедливий суд і право на повагу до приватного й сімейного життя [19]. Конституційний Суд, ймовірно, визнає окремі положення Закону «Про очищення влади» неконституційними.

У зв'язку з цим необхідно починати роботу над новими підходами до люстрації, які застосовуватимуться після збройного конфлікту, що лягатимуть в основу відповідного закону. Насамперед ці підходи повинні передбачати чітке розмежування між люстраційною відповідальністю та кримінальним переслідуванням. По-друге, варто провести консультації з міжнародними партнерами та врахувати інтерсекційність підзаконних нормативно-правових актів, залучаючи відповідальних за розробку акторів.

Міжнародні судові органи фактично вплинули на характер та масштаб допустимих відступів від принципів верховенства права під час здійснення люстраційних процесів. Із їх рішень випливає, що правосуддя перехідного періоду є визначальним не лише в концептуалізації демократії, а й у практичному втіленні принципу верховенства права в посткомуністичних країнах.

Оскільки юридичні висновки ЄСПЛ і МОП використовуються іншими міжнародними й національними суб'єктами для оцінки ефективності й доцільності люстраційних механізмів, це має значні наслідки для формування люстраційних політик України.

У зв'язку з цим необхідно розпочати розробку нових підходів до люстрації, які будуть застосовуватися після збройного конфлікту й стануть основою відповідного законодавства. По-перше, ці підходи повинні чітко розмежовувати відповідальність за люстрацію та кримінальне переслідування за колабораційну діяльність. По-друге, доцільно консультуватися з міжнародними партнерами та залучати відповідальних авторів, щоб забезпечити ефективну міжсекторальну взаємодію.

2.5. Міжнародні підходи до застосування люстрації

Із рішень ЄСПЛ і звітів Комітету експертів МОП випливають два узагальнення: по-перше, ці міжнародні інституції не є противниками люстрації, вони розглядають не законність люстрації як таку, а її справедливе застосування; по-друге, суворе дотримання принципу верховенства права, зокрема, законності як його складової, може закріпити існуючу несправедливість, тоді як надмірне прагнення до «історичної справедливості» ризикує перетворити люстрацію на інструмент політичної помсти.

Проте й серед міжнародних авторів не існує консенсусу щодо люстрації. Так, вони висловлювали занепокоєння, яке було пов'язано зі ставленням національної опозиції до люстрації. Наприклад, Європейський комітет соціальних прав у рамках Ради Європи та Гельсінська спілка попереджали про потенційну надмірність люстрації та ризики здійснення її в спосіб, за якого люстраційні закони порушуватимуть індивідуальні права та міжнародні зобов'язання окремих держав [20].

ЄСПЛ розглядав низку справ, у яких особи стверджували, що закони про люстрацію порушують різні фундаментальні права, гарантовані Європейською конвенцією з прав людини та її протоколами, зокрема, право на справедливий суд (ст. 6), право на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8), свободу вираження поглядів (ст. 10), свободу зібрань та об'єднань (ст. 11), право на ефективний засіб правового захисту (ст. 13), заборону дискримінації (ст. 14) та право на вільні вибори (Протокол 1, ст. 3). Багато аспектів цих прав перетинаються з міжнародними трудовими законами, виконання яких контролює МОП.

ЄСПЛ оцінив відповідність національних нормативних актів міжнародним зобов'язанням і ухвалив рішення щодо того, наскільки закони про люстрацію відповідають вимогам належної правової процедури (*англ. due process*) й верховенства права.

Так, у справі «Турек проти Словаччини» (2004) ЄСПЛ розглянув питання використання державою архівної інформації з матеріалів колишніх спецслужб і пов'язане з цим порушення права особи на приватне життя за ст. 8 Конвенції. Позивач, якому було винесено негативний висновок про безпеку на підставі даних із секретних архівів, не оскаржував сам факт наявності таких матеріалів, але стверджував, що публічне поширення цієї інформації (через пресу й Інтернет) мало серйозні наслідки для його репутації, честі та соціального становища. ЄСПЛ у цьому випадку звернув увагу на порушення принципу процесуальної рівності сторін: держава мала повний доступ до архівної інформації, натомість особа, щодо якої ця інформація використовувалася, не мала реальної можливості ознайомитися з повним обсягом даних, щоб їх спростувати [21]. Таким чином, рішення ЄСПЛ не ставило під сумнів юридичну силу чи допустимість доказів, отриманих із архівів колишніх спецслужб, Суд зосередився на необхідності гарантування права на справедливий суд через забезпечення повного й всебічного доступу до таких доказів усім учасникам процесу.

Однією з проблем, пов'язаних із порушенням права на справедливий суд, була відсутність вибіркового підходу при використанні люстраційних законів. Люстрація застосовувалася на підставі належності до певної групи осіб, без урахування індивідуальної міри особистої участі чи співпраці.

Подібні тенденції спостерігалась і в Україні, ЄСПЛ прийняв рішення на користь позивачів. У справі «Полях та інші проти України» (2019) п'ятеро держслужбовців були звільнені відповідно до закону про люстрацію, а їхні імена внесені до Єдиного державного реєстру осіб, щодо яких застосовано положення Закону України «Про очищення влади». Згаданий Закон охоплює два історичних

періоди: радянський комуністичний режим і період узурпації влади Президентом України Віктором Януковичем. У Законі передбачено низку критеріїв, за якими певним особам заборонялося обіймати державні посади. Серед них «правило одного року», тобто перебування на одній із визначених посад у період з 25 лютого 2010 року по 22 лютого 2014 року протягом щонайменше одного року. Також підставою для люстрації було обіймання посад у період Революції гідності з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року. Крім того, люстрації підлягали особи, які обіймали керівні посади в КПРС або співпрацювали з КДБ, а також ті, кого вважали причетними до узурпації влади Януковичем, кримінального переслідування учасників протестів чи заборони мирних зібрань.

Утім Венеційська комісія (далі – Комісія) висловила низку критичних зауважень до цього Закону, зазначивши, що окремі положення є нечіткими, зокрема, незрозуміло, які саме критерії мають застосовуватися для встановлення причетності особи до репресивного режиму, відсутні альтернативні люстраційні механізми, як-от можливість добровільного звільнення. Закон також не передбачав чітких процедур чи гарантій для осіб, яких стосувалися люстраційні заходи, таких як право бути присутніми або брати участь у розгляді своєї справи. Неясною залишалася межа між люстраційною відповідальністю і кримінальним переслідуванням, що є значним викликом при проектуванні якісних люстраційних законів [25].

Україною не були повністю враховані висновки Комісії. Наслідком цього стало рішення ЄСПЛ *«Полях та інші проти України»*, в якому Суд визнав, що Україна порушила пункт 1 статті 6 Конвенції – право на справедливий суд, а також статтю 8 Конвенції – право на повагу до приватного й сімейного життя.

Крім того, ЄСПЛ звернув увагу на надмірно широкий підхід до визначення кола осіб, яких стосувалася люстрація. На думку Суду, він був непропорційним навіть у контексті досягнення законної мети – захисту демократичного ладу [22].

Водночас ЄСПЛ не ставить під сумнів ідею люстрації як інструменту перехідного правосуддя [19]. Так, у справі *«Rainys та Gasparavičius проти Литви» (2005)* ЄСПЛ розглядав проблему індивідуальної відповідальності як з позицій обсягу використаної інформації, так і з точки зору критеріїв її застосування. Заявники стверджували, що закони порушують ст. 10 (свобода вираження поглядів) та ст. 14 (заборона дискримінації). На переконання ЄСПЛ, так званий «Закон про КДБ» не накладав колективної відповідальності на всіх колишніх працівників КДБ без винятку, оскільки Литва застосувала високодеталізовані критерії при перевірці осіб на причетність до КДБ [23].

Конституційний суд Латвії, а згодом і ЄСПЛ у справі *«Ždanoka v. Latvia» (2006)* підтвердили, що демократична держава має право захищати себе від осіб, які не поділяють або активно підривають її конституційні засади. Суд визнав, що в умовах перехідного періоду допустимими є виняткові заходи, спрямовані на збереження демократичних інституцій (пункт 100). Цим рішенням вкотре було підтверджено, що держави мають право перевіряти політичну лояльність державних службовців й осіб, які представляють державу [24].

Як свідчить досвід демократичних держав, ізольоване використання окремих елементів перехідного правосуддя, зокрема люстрації, не забезпечує сталості демократизації чи дотримання прав людини. Ефективність досягається лише через комплексну реалізацію декількох механізмів: кримінального переслідування, амністій, комісій правди, які дозволяють установити факти масових порушень і визначити відповідальних, розкрити злочини путінського режиму широкій громадськості.

ВИСНОВКИ

Люстрація є важливим інструментом у процесі переходу до демократії, оскільки дозволяє відмежувати нову політико-правову систему від авторитарного минулого шляхом усунення осіб, чия колишня діяльність несумісна з принципами демократичного врядування. Разом із тим в умовах складного й практично безпрецедентного процесу реінтеграції тимчасово окупованих територій після тривалого збройного конфлікту й авторитарного окупаційного режиму, застосування люстрації потребує особливо обережного, індивідуалізованого й юридично обґрунтованого підходу.

У разі застосування принципу колективної відповідальності люстрація втрачає правову легітимність і вступає в конфлікт із принципом верховенства права. Подібна практика нівелює відмінність між особами, які діяли під примусом, і тими, хто свідомо співпрацював із окупаційним режимом, чим безпосередньо сприяв переслідуванню співгромадян. Отже, влада при застосуванні люстрації в Україні має уникати таких ризиків і базуватися виключно на принципі індивідуальної відповідальності.

Попри те, що стаття фокусується на аналізі досвіду інших держав у застосуванні люстраційних механізмів і автори не ставлять за мету комплексне дослідження національного законодавства, вже сьогодні постає потреба в розробці стратегії/національного плану щодо впровадження люстраційних механізмів, щоб цілісно вбудувати їх в конституційну архітектуру держави. Модель повинна бути не каральною, а людиноцентричною, в якій люстрація – це не механізм покарання, а інструмент відновлення довіри та реконсолідації суспільства. Особи, які не були причетні до вчинення тяжких злочинів, але опинилися в ситуації вимушеної співпраці, повинні мати можливість пройти через механізми правди та примирення, соціального діалогу та визнання відповідальності.

Під час розробки механізмів люстрації для деокупованих територій виникає питання щодо ретроактивності. Частина 3 статті 22 Конституції України передбачає, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту й обсягу існуючих прав і свобод. Необхідно оцінити масштаби застосовування люстраційних заходів, чи є вони розумними, пропорційними й тимчасовими засобами захисту демократичного ладу під час переходу, чи будуть обмеження законними й необхідними в демократичному суспільстві.

Через розкриття правди, осмислення минулого й очищення суспільства від системної несправедливості створиться стійке підґрунтя для демократії, де людська гідність залишатиметься орієнтиром і основою нової державної політики. Важливо, щоб в українському випадку цей процес не лише відповідав правовим стандартам, а й сприяв справжньому оновленню державних інституцій на засадах демократії та верховенства права, відображаючи політичні й історичні реалії країни.

Аналіз досвіду іноземних конституційних судів, ЄСПЛ та МОП є необхідним для ефективного та збалансованого застосування політики лustrації. Спираючись на міжнародний досвід, Україна повинна розробити ефективну модель перехідного правосуддя, в якій надзвичайні заходи, виправдані надзвичайними обставинами, залишаються тимчасовими й поступово замінюються надійними інституційними гарантіями, що забезпечують довгостроковий захист демократії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Motyl A. J. *Putin's Russia as a Fascist Political System*. Communist and Post-Communist Studies. 2016.
- [2] Los J. Lustration and the evolution of its scope and intention. *Law & Social Inquiry*. 1995. Vol. 20. No 1. P. 121.
- [3] Snyder T. *The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America*. Tim Duggan Books. New York, 2018. P. 19–38.
- [4] McFaul M. Russia's Road to Autocracy. *Journal of Democracy*. 2021. Vol. 32. P. 11–26.
- [5] Horne C. M. *Building Trust and Democracy: Transitional Justice in Post-Communist Countries*. Oxford University Press. 2017. P. 67–102.
- [6] United Nations, Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. *Rule-of-Law Tools for Post-Conflict States: Vetting: An Operational Framework*. 2006. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/RuleoflawVettingen.pdf> (дата звернення: 30.10.2025).
- [7] Nalepa M. Lustration. *Encyclopedia of Transitional Justice* / in eds. Stan L., Nedelsky N. Cambridge University Press, 2013. P. 46.
- [8] Horne C. M. *Transitional Justice: Vetting and Lustration*. *Research Handbook on Transitional Justice*. 2nd ed. / in eds. Lawther C., Moffett L. Edward Elgar Publishing, 2023. P. 325–340.
- [9] Human rights situation during the Russian occupation of territory of Ukraine and its aftermath, 24 February 2022–31 December 2023. Kyiv, 20 March 2024. URL: <https://ukraine.ohchr.org/en/human-rights-situation-during-russian-occupation-territory-ukraine-and-its-aftermath-EN> (дата звернення: 30.11.2025).
- [10] Rubli S. Deconstructing Underlying Assumptions Guiding Transitional Justice Interventions. *Transitional Justice: Justice by Bureaucratic Means? Swisspeace*. 2012. P. 1–19.
- [11] Posner E. A., Vermeule A. Transitional Justice as Ordinary Justice. *Harvard Law Review*. 2004. Vol. 117. No 3. P. 761–825.
- [12] Horne C. M. International legal rulings on lustration policies in Central and Eastern Europe: Rule of law in historical context. *Law & Social Inquiry*. 2009. Vol. 34. No 3. P. 713–744.
- [13] Letki N. Lustration and Democratisation in East-Central Europe. *Europe-Asia Studies*. 2002. Vol. 54. No 4. P. 529–552.

- [14] Fowler B., Williams K. Explaining Lustration in Eastern Europe: A Post-Communist Politics Approach. *Southeast European Politics*. 2003. Vol. 4. No 2. P. 1–22.
- [15] Dimitrov M. The Politics of Lustration in Post-Communist Europe. *East European Politics and Societies*. 1999. Vol. 13. No 2. P. 1–23.
- [16] Boed R. An evaluation of the legality and efficacy of lustration as a tool of transitional justice. *Columbia Journal of Transnational Law*. 1999. Vol. 37. No 2. P. 357–402.
- [17] Smith G. A. Vetting and Lustration. In: Mayer-Rieckh A., de Greiff P., editors. Justice as Prevention: Vetting Public Employees in Transitional Societies. *Social Science Research Council*. 2007. P. 89–110.
- [18] Ellis M. Purgings the Past: The Current State of Lustration Laws in the Former Communist Bloc / in ed. N. J. Kritz. *Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes*. Vol. II. Washington, D. C. : United States Institute of Peace Press, 1995. P. 645–692.
- [19] European Court of Human Rights. Polyakh and Others v Ukraine (Applications nos. 588 12/15, 53217/16, 59099/16, 23231/18, 47749/18). ECHR 356, 2019. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?filename=Judgment+Polyakh+and+Others+v.+Ukraine++dismissal+of+civil+servants+under+Government+Cleansing+%28Lustration%29+Act.pdf&id=003-6538814-8642229&library=ECHR> (дата звернення: 30.10.2025).
- [20] Cohen S. State Crimes of Previous Regimes: Knowledge, Accountability, and the Policing of the Past. *Law & Social Inquiry*. 1995. Vol. 20. No 1. P. 7–50.
- [21] European Court of Human Rights. Turek v Slovakia. App. no. 57986/00. ECtHR, 14 February 2006. P. 110–117.
- [22] European Court of Human Rights. Bobek v Poland. 2007. Para. 79; Matyjek v Poland. 2007. P. 69; Luboch v Poland. 2008. P. 83.
- [23] European Court of Human Rights. Rainys and Gasparavičius v Lithuania. App. nos. 70665/01 and 74345/01. ECtHR, 7 April 2005.
- [24] Horne C. M. Assessing the Impact of Lustration on Trust in Public Institutions and National Government in Central and Eastern Europe. *Comparative Political Studies*. 2012. Vol. 45. No 4. P. 412–446.
- [25] «Проміжний висновок щодо Закону України «Про очищення влади» (Закон «Про люстрацію»)). CDL-AD(2014)044. Європейська комісія «За демократію через право». Венеціанська комісія. 2014. URL: <https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD%282014%29044-ukr> (дата звернення: 30.10.2025).

REFERENCES

- [1] Motyl, A. J. (2016). Putin's Russia as a fascist political system. *Communist and Post-Communist Studies*.
- [2] Los, J. (1995). Lustration and the evolution of its scope and intention. *Law & Social Inquiry*, 20(1), 121.
- [3] Snyder, T. (2018). *The road to unfreedom: Russia, Europe, America* (pp. 19–38). New York: Tim Duggan Books.
- [4] McFaul, M. (2021). Russia's road to autocracy. *Journal of Democracy*, 32, 11–26.
- [5] Horne, C. M. (2017). *Building trust and democracy: Transitional justice in post-communist countries* (pp. 67–102). Oxford: Oxford University Press.
- [6] United Nations, Office of the High Commissioner for Human Rights. (2006). *Rule-of-law tools for post-conflict states: Vetting – An operational framework*. Retrieved from <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/RuleoflawVettingen.pdf>

- [7] Nalepa, M. (2013). Lustration. In L. Stan & N. Nedelsky (Eds.), *Encyclopedia of transitional justice* (p. 46). Cambridge: Cambridge University Press.
- [8] Horne, C. M. (2023). Transitional justice: Vetting and lustration. In C. Lawther & L. Moffett (Eds.), *Research handbook on transitional justice* (2nd ed., pp. 325–340). Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- [9] Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. (2024). *Human rights situation during the Russian occupation of territory of Ukraine and its aftermath, 24 February 2022–31 December 2023*. Kyiv. Retrieved from <https://ukraine.ohchr.org/en/human-rights-situation-during-russian-occupation-territory-ukraine-and-its-aftermath-EN>
- [10] Rubli, S. (2012). Deconstructing underlying assumptions guiding transitional justice interventions. *Transitional Justice: Justice by Bureaucratic Means?* Swisspeace, 1–19.
- [11] Posner, E. A., & Vermeule, A. (2004). Transitional justice as ordinary justice. *Harvard Law Review*, 117(3), 761–825.
- [12] Horne, C. M. (2009). International legal rulings on lustration policies in Central and Eastern Europe: Rule of law in historical context. *Law & Social Inquiry*, 34(3), 713–744.
- [13] Letki, N. (2002). Lustration and democratisation in East-Central Europe. *Europe-Asia Studies*, 54(4), 529–552.
- [14] Fowler, B., & Williams, K. (2003). Explaining lustration in Eastern Europe: A post-communist politics approach. *Southeast European Politics*, 4(2), 1–22.
- [15] Dimitrov, M. (1999). The politics of lustration in post-communist Europe. *East European Politics and Societies*, 13(2), 1–23.
- [16] Boed, R. (1999). An evaluation of the legality and efficacy of lustration as a tool of transitional justice. *Columbia Journal of Transnational Law*, 37(2), 357–402.
- [17] Smith, G. A. (2007). Vetting and lustration. In A. Mayer-Rieckh & P. de Greiff (Eds.), *Justice as prevention: Vetting public employees in transitional societies* (pp. 89–110). New York: Social Science Research Council.
- [18] Ellis, M. (1995). Purging the past: The current state of lustration laws in the former communist bloc. In N. J. Kritz (Ed.), *Transitional justice: How emerging democracies reckon with former regimes* (Vol. II, pp. 645–692). Washington, DC: United States Institute of Peace Press.
- [19] European Court of Human Rights. (2019). *Polyakh and Others v. Ukraine* (Apps. Nos. 5 8812/15, 53217/16, 59099/16, 23231/18, 47749/18). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/>
- [20] Cohen, S. (1995). State crimes of previous regimes: Knowledge, accountability, and the policing of the past. *Law & Social Inquiry*, 20(1), 7–50.
- [21] European Court of Human Rights. (2006). *Turek v. Slovakia* (App. No. 57986/00), 14 February, p. 110–117.
- [22] European Court of Human Rights. (2007–2008). *Bobek v. Poland* (2007, para. 79); *Matyjek v. Poland* (2007, p. 69); *Luboch v. Poland* (2008, p. 83).
- [23] European Court of Human Rights. (2005). *Rainys and Gasparavičius v. Lithuania* (Apps. Nos. 70665/01 & 74345/01), 7 April.
- [24] Horne, C. M. (2012). Assessing the impact of lustration on trust in public institutions and national government in Central and Eastern Europe. *Comparative Political Studies*, 45(4), 412–46.
- [25] Venice Commission. (2014). *Interim opinion on the Law of Ukraine «On Purification of Government» (the Law «On Lustration»)*. CDL-AD(2014)044. Retrieved from [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2014\)044-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2014)044-ukr)

Василь Миколайович Стратонов

Доктор юридичних наук, професор

Професор кафедри національного, міжнародного права та правоохоронної діяльності Херсонський державний університет

73000, вул. Університетська, 27, Херсон, Україна

Vasyl M. Stratonov

Doctor of Law, Professor

Professor of the Department of National, International Law and Law Enforcement
Kherson State University

73000, 27 University St., Kherson, Ukraine

Email: stratonov@ksu.ks.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7548-0630>

Олександра Сергіївна Асташева

Аспірантка кафедри конституційного права України

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

Oleksandra S. Astasheva

PhD student of the Department of Constitutional Law of Ukraine

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77 Hryhoriia Skovorydy St., Kharkiv, Ukraine

Email: o.s.astasheva@nlu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4378-3293>

Рекомендоване цитування: Стратонов В. М., Асташева О. С. Люстрація в перехідному правосудді: конституційні засади та міжнародні стандарти. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Том 32. №4. С. 184–200.

Suggested Citation: Stratonov, V. M., & Astasheva, O. S. (2025). Lustration in Transitional Justice: Constitutional Principles and International Standards. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(4), 184–200.

Стаття надійшла / Submitted: 02/11/2025

Доопрацьовано / Revised: 02/12/2025

Схвалено до друку / Accepted: 18/12/2025

ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

УДК: 347.736

DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-4-201>

Олександр Миколайович Бірюков

Кафедра міжнародного приватного права

Інститут міжнародних відносин

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Київ, Україна

РОЗГЛЯД СПОРІВ У СПРАВАХ ПРО БАНКРУТСТВО: ВІДСТУП ВІД МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТИВ

Анотація. Статтю присвячено актуальній темі – розгляду спорів у межах провадження у справі про банкрутство. Автором проаналізовано відповідні положення чинного законодавства через призму того, наскільки спеціальний закон у сфері банкрутства розвивається відповідно до рекомендацій міжнародних організацій, а також як ураховуються особливості конкурсного процесу, зокрема, правова природа колективного провадження з вирішення проблем заборгованості неспроможної особи. Важливим наслідком визнання особи неспроможною або порушення справи про банкрутство є припинення будь-яких дій із юридичними наслідками стосовно майна боржника. Це виконує важливу функцію – у такий спосіб конкурсна маса боржника зберігається поки на певній стадії здійснення провадження в справі про банкрутство вивчається стан боржника та обирається процедура банкрутства для вибору найкращого способу вирішення проблем заборгованості. Для виконання поставленої мети автор поставив завдання критично переглянути останні законодавчі зміни в цій сфері правового регулювання суспільних відносин і вивчати практику застосування відповідних положень закону у вітчизняних судах. У результаті проведеного дослідження зроблено припущення про те, що сучасна практика застосування положень Кодексу України з процедур банкрутства щодо розгляду спорів у межах провадження у справі про банкрутство й подальші зміни в чинному законодавстві, що сталися під впливом судової практики, не зовсім відповідає найкращій світовій практиці. Автором було обґрунтовано рекомендацію щодо необхідності повернення тексту статті 7 Кодексу з процедур банкрутства до того, що існувала на момент введення таких положень у спеціальний закон, з обов'язковим уточненням відповідної процедури з метою більш точного формулювання такого елементу системи банкрутства для уникнення подальшого надто широкого трактування положень закону в судах.

Ключові слова: визнання особи неспроможною; колективна процедура; конкурсний процес; мораторій; справи про банкрутство; спори у банкрутстві.

Oleksandr M. Biryukov

Department of Private International Law
Institute of International Relations
Taras Shevchenko National University of Kyiv
Kyiv, Ukraine

CLAIMS IN BANKRUPTCY IN CASES: STEP BACK FROM INTERNATIONAL STANDARDS

Abstract. *The article is devoted to the hot issue – consideration of claims within the bankruptcy proceedings. The author analyzes the relevant provisions of the current legislation through the prism of how special law in the sphere of bankruptcy develops in accordance with the recommendations of international organizations, as well as how the peculiarities of the concursus based process are taken into account, in particular, the legal nature of collective proceedings to solve the problems of debt of the insolvent person. An important consequence of recognizing a person an insolvent or commencement of a bankruptcy case is the seizure of all legal actions involved the property of the debtor. This fulfills an important function – in this way, the debtor’s estate (mass of the debtor) is saved at a certain stage of the bankruptcy proceeding, when the debtor’s economic situation is examined and a proper bankruptcy procedure is chosen in order to find the best way to solve debt problems. In order to fulfill this goal, the author has set a task to review the latest legislative changes in this area of legal regulation and to study the court practice of relevant provisions application. The analysis showed that the current practice of applying the relevant provisions of the Code on bankruptcy procedures and further changes in the current legislation, which has taken place under the influence of case practice, does not quite correspond to the best world practice. The author reasoned a recommendation regarding the need to return the text of Article 7 of the Bankruptcy Code to what existed at the time of introducing such provisions into a special law, with the obligatory clarification of the relevant procedure in order to formulate a more accurate formulation of such element of the bankruptcy system in order to avoid further too wide interpretation of the law.*

Keywords: *recognition of a person insolvent; collective procedure; concursus based process; moratorium; bankruptcy cases; bankruptcy disputes.*

ВСТУП

Одним із наслідків визнання особи неспроможною є встановлення певних обмежень щодо використання та розпорядження майном боржника. За загальним правилом після введення мораторію майнові вимоги до боржника мають розглядатись у межах провадження в справі про банкрутство і за правилами конкурсного процесу. Таке правило ґрунтується на тому, що зміна правового положення боржника впливає на всі цивільно-правові відносини, в яких бере участь боржник [1, с. 16] і це має враховувати суд, який розглядає вимоги кредиторів та інших осіб до неспроможної особи.

На початку 2020-х років у вітчизняних судах сформулювалася позиція, відповідно до якої розгляд спорів у межах провадження у справі про банкрутство має розглядатися за правилами позовного провадження.

Загальний огляд наукової літератури із зазначеної тематики свідчить про те, що така проблематика не стала окремим предметом наукових досліджень. У статті Лежневої Т. М. і Черноп'ятова С. В. [2] аналізується словосполучення «майнові спори» як ознаки тих спірних правовідносин, що можуть бути предметом вивчення суддею, який розглядає справу про визнання особи неплатоспроможною. Своїми думками стосовно застосування відповідних положень чинного законодавства ділилися у своїх статтях судді Жигалкін І. П., Грабован Л. І., Попков Д. О., Васьковський О. В. та ін. У цих публікаціях автори здебільшого пояснюють позицію судів.

Спільним для зазначених публікацій є те, що в них не міститься аналіз досліджень із цієї тематики вчених і дослідників з Європейському Союзу та іноземних держав, а також практично відсутні посилання на відповідні положення міжнародних документів для цілей обґрунтування наведених висновків. Зазначимо, це є важливим елементом проведення наукових досліджень та формулювання рекомендацій щодо вдосконалення чинного законодавства й покращення практики правозастосування. Автор цього дослідження спробував подивитися на практику, що склалася в Україні у сфері правозастосування відповідних правових норм з урахуванням прикладів найкращої світової практики і вивчення відповідних положень міжнародних документів.

Метою цієї статті є проведення аналізу судової практики щодо розгляду спорів у справах про банкрутство з тим, щоб оцінити сучасний розвиток чинного законодавства у сфері регулювання відносин неспроможності на предмет дотримання норм і стандартів у відповідній сфері права, відомих в ЄС і наведених у міжнародних документах. Завданням цього дослідження стала перевірка того, наскільки обраний підхід в Україні відповідає найкращій світовій практиці.

Загальним результатом проведеного дослідження стала рекомендація щодо необхідності повернення тексту статті 7 Кодексу з процедур банкрутства до тієї редакції, що існувала на момент введення таких положень у спеціальний закон. Разом з тим бажано обов'язково уточнити формулювання такого елементу законодавства про банкрутство з метою уникнення подальшого надто широкого трактування відповідних положень закону в судах.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Для виконання поставленого завдання були використані такі загальні методи проведення наукових досліджень як формально-юридичний і порівняльно-правовий, а також спеціально-юридичні прийоми аналізу законодавчого матеріалу як формально-юридичний та системно-структурний. Це дозволило порівняти національне регулювання специфічних правових відносин із положеннями міжнародних документів із урахуванням найкращих прикладів, відомих у практиці інших країн у контексті сучасних тенденцій розвитку права в цій сфері.

Системний метод застосовано для проведення комплексного аналізу законодавчих положень і судової практики. Метод формальної логіки використано для цілей установлення змісту правових норм, що допомогло виявити наміри законодавця, а критичний аналіз судових рішень став базою для обґрунтування висновків проведеного дослідження. Історичний метод став основним для виявлення закономірностей розвитку відповідної сфери законодавства з аналізом того, як такі зміни вплинули на судову практику, а потім стали причиною внесення змін у чинне законодавство.

У статті використані наукові праці вітчизняних і іноземних науковців, зроблені посилання на міжнародні джерела, що підтверджує ґрунтовність висновків, зроблених за результатами проведеного наукового дослідження.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

2.1. Спори у банкрутстві: законодавство

У 2012 році в Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (далі – Закон про відновлення) [3] були внесені зміни, відповідно до яких суд, у провадженні якого перебуває справа про банкрутство, вирішує всі майнові спори з вимогами до боржника. Позовна форма розгляду спорів у цьому Законі та в прийнятому в 2018 році Кодексі України з процедур банкрутства (далі – КУзПБ) не згадувалась.

У 2023 році в текст частини другої статті 7 Кодексу з процедур банкрутства були внесені такі доповнення [4]: «... [3]аяви (позовні заяви) учасників провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність) або інших осіб у спорах, стороною в яких є боржник, розглядаються в межах справи про банкрутство (неплатоспроможність) за правилами спрощеного позовного провадження». Так виглядає, що це сталося під впливом судової практики застосування зазначеної статті КУзПБ, що тоді вже сформувалась.

2.2. Спори у банкрутстві: судова практика

На початку 2020-х років у процесі застосування зазначених вище положень Кодексу з процедур банкрутства [5] в існуючій тоді редакції в судах зазнали дещо ширшого тлумачення.

В одному з судових рішень, що було прийнято у 2021 році зазначається, що «[В]изначені ч. 2 ст. 7 КУзПБ спори розглядаються та вирішуються судом у відокремленому позовному провадженні за правилами ГПК України» [6, п. 35]. Суд обґрунтував своє рішення з посиланням на текст статті 7 КУзПБ тим, що «[Т]акий підхід повністю відображає конструкцію статей 7, 9 КУзПБ щодо порядку розгляду як основної справи про банкрутство, так і спорів, стороною в яких є боржник, які хоча і вирішуються в межах основної справи про банкрутство, проте є справами позовного провадження, відокремленими від основної справи про банкрутство». Спир у цій справі стосувався визнання договору, укладеного між

боржником і кредитором, які були учасниками у справі про банкрутство, недійсним. При цьому, необхідно зазначити, що доля зазначеного договору мала пряме відношення до справи про банкрутство, а саме стосувалося вимог кредитора до боржника у контексті формування конкурсної маси.

Необхідно зазначити, що у тексті статті 7 КУзПБ в редакції, що існувала на момент постановлення зазначеного рішення (12.01.2021), не містилося положень про те, що майнові спори мають розглядатися за правилами позовного провадження, тим більше у відокремленому від основної справи про банкрутство провадженні. Позиція у цій справі знайшла подальший розвиток в інших судових рішеннях, а також така позиція судів була підтримана Великою палатою Верховного Суду [7; 8].

Уже в 2023 році законодавець урахував практику, що склалася при розгляді такої категорії справ, і вніс відповідні зміни в чинне законодавство про банкрутство, зокрема ввів згадані положення із судових рішень у текст закону.

2.3. Спори у справах про банкрутство: теорія і міжнародні документи

На наш погляд, практика щодо розгляду спорів у межах справи про банкрутство, що сьогодні склалася в Україні, є спірною, а внесені зміни в закон не зовсім відповідають загальним цілям і специфічним завданням законодавства про банкрутство.

Суть колективного провадження полягає в залученні всіх чи більшості осіб із вимогами до боржника в одне судове провадження. У контексті цього зазначимо, що вимогою визнається право на платіж із конкурсної маси боржника, що виникло із будь-якої заборгованості, договору або іншого юридичного зобов'язання, зі встановленою або з невизначеною сумою, зі строком платежу, що настав, або зі строком, що ще не настав, чи оскаржується вимога або не оскаржується, є забезпеченим зобов'язанням або незабезпеченим, з чітко визначеним майновим обов'язком або умовним. Саме таке визначення вимоги міститься в підпункті (g) пункту 12 Путівника ЮНСІТРАЛІ для законодавчих органів із питань неспроможності [9].

Відповідно до останніх змін, внесених у статтю 7 КУзПБ в 2023 році, боржник може вказати на існування спору й ініціювати порушення судового позовного провадження. Це має ознаки невідповідності фундаментальному принципу, на якому має базуватися законодавство про банкрутство: припинення будь-яких індивідуальних дій кредиторів відносно майна боржника після порушення справи про банкрутство. Про це прямо й однозначно зазначається в рекомендаціях 35–38 Путівника ЮНСІТРАЛІ для законодавчих органів із питань неспроможності. Нагадаємо, важливим, якщо не ключовим, наслідком початку розгляду заяви про визнання особи неспроможною у більшості країн світу є правило, згідно з яким порушення справи про банкрутство має наслідком практично автоматичне припинення будь-яких дій юридичного характеру стосовно майна боржника. Як уже

зазначалося, таке має сприяти забезпеченню належного захисту майна боржника від дій окремих кредиторів, що може завдати шкоди іншим кредиторам [10, с. 116].

За аналогією в міжнародних документах, присвячених транскордонним банкрутствам, міститься схожа вимога – з моменту визнання іноземного провадження або в інший спосіб поширення дії рішення іноземного суду про порушення справи про банкрутство на місцеву юрисдикцію мають зупинитися дії щодо ініціювання судових проваджень та вчинення інших індивідуальних дій із юридичними наслідками для майна боржника, а існуючі судові провадження мають бути припинені [11, ст. 20]. Цьому є просте пояснення – такі дії суперечать колективній природі процедури банкрутства й можуть завдати шкоди іншим учасникам відносин неспроможності, наприклад у процесі схвалення плану реструктуризації в процедурі відновлення платоспроможності боржника.

Як уже зазначалося, з точки зору дотримання засад законодавства про банкрутство, таке є реалізацією одного з важливих принципів банкрутства – індивідуальні дії у справах про банкрутство з моменту порушення судового провадження припиняються. Такі положення містяться в законодавстві більшості країн світу, зокрема, в Індії. У статті 14 Розділу II Кодексу з неспроможності й банкрутства передбачено, що після оголошення мораторію забороняється подання позовів або продовження розгляду позовів чи порушення проваджень проти боржника, а також передача, обтяження, відчуження або розпорядження боржником будь-якими своїми активами, звернення стягнення або забезпечення виконання та ін. [12].

У США зупинення всіх юридично значимих дій стосовно майна боржника (*automatic stay*) вступає в силу автоматично з моменту надходження в суд заяви про порушення справи про банкрутство [13] і має на меті забезпечення схоронності майна боржника від будь-яких дій із боку кредиторів на визначений період часу для забезпечення розробки плану реорганізації боржника й вирішення долі майна боржника. Таке зупинення стосується вжиття будь-яких заходів, зокрема стягнення боргів, що виникли до подання заяви про банкрутство, припинення будь-яких судових процесів чи аналогічних процесів, що тривають, а також ініціювання нових судових проваджень із майновими вимогами до боржника.

2.4. *Спори в справах про банкрутство: український підхід*

Аналіз вітчизняної судової практики показав, що положення закону стосовно розгляду спорів у справах про банкрутство застосовувалися судами не в точній відповідності до змісту законодавчих положень, що вплинуло на подальший розвиток цієї сфери законодавства. У результаті в останні роки судова практика суттєво вплинула на трансформацію цієї частини загальної концепції законодавства про банкрутство в країні. Суди чомусь трактували положення статті 7 КУзПБ у спосіб, який там не був передбачений, іншими словами за фактичної відсутності конкретних згаданих вище приписів у тексті закону.

Законодавець не вказував на те, що спори між учасниками відносин неспроможності мають розглядатись в іншому судовому провадженні за правилами іншого процесуального законодавства. Про це свідчить аналіз тексту відповідної статті закону. По-перше, у тексті статті 7 КУзПБ йшлося про «... справи, в якій стороною є боржник, щодо майнових спорів з вимогами до боржника та його майна ...». У цьому контексті особливу увагу необхідно звернути на словосполучення «щодо майнових спорів з вимогами до боржника та його майна». Саме така конструкція використовується в деяких країнах світу, наприклад у США, що свідчить про врахування правової природи і наслідків таких дій – вимога подається передусім не просто до боржника як особи, а й щодо його майна. По-друге, зазначений припис закону стосувався вимог до боржника, що розглядаються в судових провадженнях, які порушені «... до відкриття провадження у справі про банкрутство...». Головним тут є те, що у справах про банкрутство розглядаються вимоги, що не були виконані до порушення судової справи.

Як можна побачити з наведеного положення закону щодо розгляду спорів у справах про банкрутство в чинному законодавстві, що діяло до 2023 року, вони були наведені коректно і, що є важливим, із зазначенням того, як це має працювати на практиці. Так, у частині третій статті 7 КУзПБ в тодішній редакції було передбачено, що «[М]атеріали справи, в якій стороною є боржник, щодо майнових спорів із вимогами до боржника та його майна, провадження в якій відкрито до відкриття провадження у справі про банкрутство, надсилаються до господарського суду, в провадженні якого перебуває справа про банкрутство, який розглядає спір по суті в межах цієї справи.» [5].

У результаті формування існуючої судової практики й внесення наступних змін у КУзПБ виникає достатньо неоднозначна ситуація, коли в судовому провадженні про визнання особи банкрутом стає можливим ініціювання і порушення позовного судового провадження в тому самому суді стосовно однієї із кількох чи багатьох майнових вимог до боржника в межах справи про банкрутство з подальшим розглядом її тим самим суддею, але за іншими правилами. Пояснити раціональність такого підходу складно.

В якості підсумку зазначимо, що судова практика й останні зміни до чинного закону за змістом є зміною концепції системи банкрутства в країні, що не враховує колективну природу провадження в справі про банкрутство. Вважаємо такі зміни національної моделі законодавства України про банкрутство є кроком назад, оскільки має ознаки невідповідності засадам конкурсного процесу. Крім того, це може відкрити нові можливості для шахраїв, які зможуть використовувати банкрутство поза передбачених законом процедур банкрутства, що має забезпечувати врахування інтересів усіх учасників одного судового провадження й у специфічній судовій процедурі.

У міжнародних документах така практика має назву – неналежне використання (*improper use*) процедури банкрутства на шкоду кредиторів у колективній про-

цедурі, що може вплинути загалом на можливість боржника відновити свою платоспроможність [9, п. 41].

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження показало, що положення статті 10 Закону про відновлення, що перейшли практично без змін до статті 7 Кодексу України з процедур банкрутства щодо розгляду спорів у межах провадження у справі про банкрутство в цілому відповідали рекомендаціям міжнародних організацій щодо захисту майна боржника від індивідуальних дій окремих кредиторів у колективній процедурі про визнання особи неплатоспроможною.

Йдеться про такий принцип законодавства про банкрутство, відповідно до якого будь-які спори та всі без винятку спори й суперечки мають розглядатись у межах конкурсного провадження і за правилами конкурсного процесу. Іншими словами, всі дії в межах процедур банкрутства мають бути націлені на виконання головної мети цієї сфери законодавства – вирішення проблем заборгованості, а не розв'язання майнових спорів між учасниками цивільно-правових відносин.

Важливо відновити правило, згідно з яким розгляд вимог кредиторів грошового характеру до боржника, що існували на час порушення справи про банкрутство й знаходилися на розгляді в інших судах, мають бути припинені й передані до суду, який визнав особу неплатоспроможною чи банкрутом. В якості рекомендації пропонується повернутися до тексту статті 7 Кодексу з процедур банкрутства в первинній редакції, що існувала після їх введення в Закон про відновлення в 2012 року із уточненням процедури з тим, щоб суди застосовували такий інструмент у межах справи про банкрутство без відходу від загальних теоретичних засад цієї сфери законодавства й рекомендацій міжнародних організацій щодо будування ефективної системи банкрутства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Бірюков О. М. Наука про банкрутство: вибрані праці. Київ : Алерта, 2023. 562 с.
- [2] Лежнева Т. М., Черноп'ятов С. В. Щодо концентрації спорів у господарському суді, який здійснює провадження у справі про банкрутство. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 144–146. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-3/34> (дата звернення: 30.08.2025).
- [3] Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом : Закон України від 14.05.1992 № 2343-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 31. Ст. 440 (у ред. 2012 р.).
- [4] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України : Закон України від 20.03.2023 № 2971-ІХ. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 62. Ст. 207.
- [5] Кодекс України з процедур банкрутства від 18.10.2018 № 2597-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 19. Ст. 74 (зі змін.).
- [6] Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 12.01.2021 у справі № 916/97/20. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kgs_vp_vid_24_01_2021_roku_u_sprav_i_916_97_20/
- [7] Постанова Великої палати Верховного Суду від 15.01.2020 по справі № 607/6254/15-ц. URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/87115553>

- [8] Постанова Великої палати Верховного Суду від 28.01.2020 по справі №50/311-б. URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/87857857>
- [9] UNCITRAL Legislative Guide on Insolvency Law. United Nations : New York, 2005. 400 p.
- [10] Stanghellini L., Mokal R., Paulus Ch. G., Tirado I. (Eds.). *Best Practices in European Restructuring. Contractualised distress resolution in the shadow of the law.* Wolters Kluwer Italia. 2018. 302 p.
- [11] *Digest of Case Law on the UNCITRAL Model Law on Cross-Border Insolvency.* United Nations. Vienna, 2021. 112 p.
- [12] Arvind M., Dua A. S. *Decoding the Conundrum of Interim Moratorium under Section 14 of IBC.* MDP & Partners, Mumbai. 2025. URL: <https://ibclaw.in/decoding-the-conundrum-of-interim-moratorium-under-section-14-of-ibc-meghna-arvind-and-amarpal-singh-dua/> (дата звернення: 30.08.2025).
- [13] DeBard A. M. *Bankruptcy Basics: What is the Automatic Stay?* URL: <https://www.langleybanack.com/bankruptcy-basics-automatic-stay/> (дата звернення: 30.08.2025).

REFERENCES

- [1] Biryukov, O. M. (2023). *Science On Bankruptcy: Selected Works.* Kyiv, Alerta.
- [2] Lezhnieva, T. M., & Chernop'iatov, S. V. (2020). Concerning concentration of claims in economic court, which administers a proceeding in bankruptcy case. *Legal Scientific Electronic Journal*, 3, 144–146. Retrieved from <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-3/34>.
- [3] On Recovery of Debtor's Solvency or Declaring It Bankrupt: Law of Ukraine. (1992, May). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2343-12#Text>.
- [4] On Introduction of Changes to Certain Legal Acts of Ukraine: Law of Ukraine. (2023, March). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2971-20#n34>.
- [5] Code of Ukraine On Bankruptcy Procedures (2018, October). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text>.
- [6] Decree of the Cassation Economic Court within the Supreme Court. In case 916/97/20 (2021, January). Retrieved from https://protocol.ua/ua/postanova_kgs_vp_vid_24_01_2021_roku_u_spravi_916_97_20/.
- [7] Decree of the Grand Chamber of the Supreme Court. In case 607/6254/15-ts. (2020, January). Retrieved from <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/87115553>.
- [8] Decree of the Grand Chamber of the Supreme Court. In case 50/311-b. (2020, January). Retrieved from <https://zakononline.ua/court-decisions/show/87115553>.
- [9] UNCITRAL Legislative Guide on Insolvency Law. (2005). United Nations. New York.
- [10] Stanghellini, L., Mokal R., Paulus, Ch.G., Tirado, I. (Eds.). (2018). *Best Practices in European Restructuring. Contractualised distress resolution in the shadow of the law.* Italy: Wolters Kluwer Italia.
- [11] *Digest of Case Law on the UNCITRAL Model Law on Cross-Border Insolvency.* (2021). United Nations. Vienna.
- [12] Arvind, M., & Dua, A. S. (2025). *Decoding the Conundrum of Interim Moratorium under Section 14 of IBC.* MDP & Partners, Mumbai. Retrieved from <https://ibclaw.in/decoding-the-conundrum-of-interim-moratorium-under-section-14-of-ibc-meghna-arvind-and-amarpal-singh-dua/?print-posts=pdf&print=print>.
- [13] DeBard, A. M. (2025). *Bankruptcy Basics: What is the Automatic Stay?* Retrieved from <https://www.langleybanack.com/bankruptcy-basics-automatic-stay/>.

Олександр Миколайович Бірюков

Доктор юридичних наук, професор
Професор кафедри міжнародного приватного права
Інститут міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
01033, вул. Володимирська, 60, Київ, Україна

Oleksandr M. Biryukov

Doctor of Law, Professor
Professor at Private International Law Department
Institute of International Relations
Taras Shevchenko National University of Kyiv
01033, 60 Volodymyrska St., Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8911-3989>

Рекомендоване цитування: Бірюков О. М. Розгляд спорів у справах про банкрутство: відступ від міжнародних стандартів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 4. С. 201–210.

Suggested Citation: Biryukov, O. M. (2025). Claims in Bankruptcy in Cases: Step Back from International Standards. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(4), 201–210.

Стаття надійшла / Submitted: 09/09/2025

Доопрацьовано / Revised: 09/10/2025

Схвалено до друку / Accepted: 18/12/2025

Валентина Григорівна Жорнокуй

Кафедра правового забезпечення підприємницької
діяльності та фінансової безпеки

Навчально-науковий інститут № 5

Харківського національного університету внутрішніх справ
Харків, Україна

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСІБ, ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ ФУНКЦІЇ ОРГАНІВ ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ТОВАРИСТВА, ПЕРЕД КРЕДИТОРАМИ ЗА ЙОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯМИ

Анотація. *Стаття присвячена з'ясуванню сутності та специфіки відповідальності осіб, що здійснюють функції органів перед кредиторами за зобов'язаннями підприємницького товариства з урахуванням сучасних реалій національного законодавства, доктринальних положень та засад правозастосовної практики. Метою статті є визначення сутності та специфіки відповідальності осіб, що здійснюють функції органів, перед кредиторами за зобов'язаннями підприємницького товариства. Для досягнення вказаної мети використано низку методів наукового пізнання, зокрема: діалектичний, аналізу і синтезу, формально-юридичний, порівняльно-правовий, метод економічного аналізу права. Наголошено, що особи, які здійснюють функції органів, які діють від імені та в інтересах юридичної особи й є її частиною, не мають правового зв'язку з кредиторами самої юридичної особи; залишаючись зобов'язаними лише перед юридичною особою, перед кредиторами вони обов'язків не мають, рівно як і враховувати в своїй діяльності їх інтереси вони не повинні. Проте при банкрутстві підприємницького товариства й неможливості задоволення вимог кредиторів до відповідальності можуть притягуватися особи, що здійснюють функції органів товариства. Справа в тому, що вони відповідають за власні винуваті дії (бездіяльність), які проявляються в доведенні товариства до неплатоспроможності (банкрутства). Аргументовано, що притягнення до субсидіарної відповідальності є можливим лише після вступу в законну силу рішення суду про визнання боржника неплатоспроможним (банкрутом). Можливість установити становище, за якого боржник не має можливості виконати грошові зобов'язання або обов'язок по сплаті обов'язкових платежів та (або) інших платежів без винесення належного процесуального документа – рішення суду про визнання неплатоспроможним (банкрутом), законодавство про банкрутство не передбачає. Зроблене застереження, що для виникнення відповідальності осіб, які здійснюють функції органу підприємницького товариства, обов'язковим є встановлення протиправного характеру їх поведінки (доведення товариства до банкрутства шляхом надання обов'язкових для виконання вказівок або іншим чином визначення дій боржника). При цьому вказані особи не відповідають за шкоду, завдану майновим правам кредиторів, якщо доведуть, що діяли добросовісно й розумно в інтересах боржника.*

Ключові слова: юридична особа; підприємницьке товариство; учасник; посадова особа; кредитор; відповідальність; добросовісність; розумність.

Valentyna H. Zhornokui

Department of Legal Support of Entrepreneurial
Activity and Financial Security
Educational and Research Institute No. 5
Kharkiv National University of Internal Affairs
Kharkiv, Ukraine

LIABILITY OF PERSONS PERFORMING FUNCTIONS OF ENTREPRENEURIAL COMPANY'S BODIES TO CREDITORS FOR ITS OBLIGATIONS

Abstract. *The article is focused on clarifying the essence and specifics of the liability of persons performing the functions of entrepreneurial company's bodies to creditors for its obligations, taking into account modern realities of national legislation, doctrinal provisions and principles of legal precedents. The purpose of the article is to define the essence and specifics of the liability of persons performing the functions of entrepreneurial company's bodies to creditors for its obligations. To achieve the indicated purpose, the author has used a number of methods of scientific cognition, in particular: dialectical, analysis and synthesis, formal and legal, comparative and legal, as well as the method of economic analysis of law. It has been emphasized that persons, performing the functions of the bodies acting on behalf of and in favour of a legal entity and are part of it, do not have a legal relationship with the creditors of the legal entity itself; being obligated only to the legal entity, they have no obligations to creditors, as well as they should not consider creditors' interests in their activities. However, in case of bankruptcy of an entrepreneurial company and the impossibility of satisfying the creditors' claims, persons performing the functions of the company's bodies may be held liable. This is because they are liable for their own wrongful acts (act of omission), which are manifested in bringing the company to insolvency (bankruptcy). It has been argued that bringing to subsidiary liability is possible only after the court decision on declaring the debtor insolvent (bankrupt) enters into legal force. The bankruptcy legislation does not provide the possibility of establishing a situation when a debtor is unable to fulfill monetary obligations or the obligation to pay mandatory payments and (or) other payments without issuing an appropriate procedural document – a court decision on declaring the debtor insolvent (bankrupt). The author has made the admonition that it is mandatory to establish unlawful nature of behavior of persons performing the functions of entrepreneurial company's body (bringing the company to bankruptcy by providing mandatory instructions or otherwise determining the debtor's acts) for bringing them to liability. At the same time, the specified persons are not liable for damage caused to the creditors' property rights if they prove that they acted in good faith and reasonably in favour of the debtor.*

Key words: *legal entity; entrepreneurial company; participant; official; creditor; liability; good faith; reasonableness.*

ВСТУП

Кожен учасник цивільного обороту, який укладає правочини з певним підприємницьким товариством, має за мету отримати бажаний результат, що є можливим

лише за умови платоспроможності такої юридичної особи. Вичерпну інформацію про майновий стан товариства має його виконавчий орган та, у виключних випадках, наглядова рада. Виходячи з положень ст. 13 ЦК України особи, що здійснюють функції органів підприємницького товариства, мають діяти розумно й добросовісно не лише щодо цієї юридичної особи, а й щодо її контрагентів (мають ураховувати права й законні інтереси останніх, сприяти їм). За такої конструкції досягається баланс інтересів самого товариства, осіб, що здійснюють функції його органів, і кредиторів товариства. Останні ж, вступаючи в правовідносини з товариством, не повинні знати про конкретних осіб, які управляють у ньому, «знімати корпоративні покрови», а мають право лише притягнути до відповідальності товариство як свого безпосереднього боржника.

З іншої сторони, особи, що здійснюють функції органів під час прийняття рішення від імені підприємницького товариства не створюють жодних зобов'язань для себе особисто, тому не можуть нести відповідальність за ними безпосередньо перед кредиторами товариства. Нарешті, товариство, якому завдано збитки в результаті нерозумних і недобросовісних дій членів своїх органів, вправі відшкодувати свої майнові втрати з таких осіб. І такий підхід має місце не лише в країнах романо-германської правової сім'ї [1, с. 162–184]. Так, сучасне корпоративне право США також допускає притягнення до відповідальності осіб, які здійснюють функції органів підприємницького товариства, навіть перед його кредиторами, оскільки: 1) така відповідальність настає у випадку вчинення вказаними особами незаконних дій, що зумовили неплатоспроможність товариства (незаконна виплата дивідендів, незаконне отримання посадовою особою позички від товариства тощо); 2) такі особи відповідають перед кредиторами товариства за порушення своїх обов'язків як довірених осіб товариства (що має тенденції в змінах до ЦК України (ст. 99¹)).

Істотна й явна диспропорція між зобов'язаннями й активами, по суті, неплатоспроможного боржника та непоінформованість про це кредиторів порушує права останніх. У зв'язку з цим для захисту майнових прав та інтересів кредиторів боржника введено правове регулювання своєчасного інформування керівником юридичної особи її кредиторів про неплатоспроможність (недостатність майна) боржника. Отже, одним із правових механізмів, що забезпечує захист кредиторів, які не поінформовані з вини керівника боржника про існуючу істотну диспропорцію між об'ємом зобов'язань боржника і розміром його активів, є покладення на такого керівника субсидіарної відповідальності за новими цивільними зобов'язаннями за умови недостатності конкурсної маси.

Проблематиці відповідальності осіб, які здійснюють функції органів, перед кредиторами за зобов'язаннями підприємницького товариства присвячена значна кількість наукових робіт як вітчизняних (О. О. Банасько [2], О. А. Беляневич [3], І. І. Гришина [4], Ю. М. Жорнокуй [5; 6], О. В. Кологойда [7; 8], В. М. Махінчук [9; 10], А. С. Прокопюк [11], І. В. Спасибо-Фатеева [12; 13]), так і закордонних

авторів (D. Kakkar [14], Kelli A. Alces, Larry E. Ribstein [15], P. Kindler [16], J. H. Murray [17], D. G. Smith [18], G. B. Smith, T. J. Hall [19]). Проте вказані автори зробили наголос або на загальних засадах інституту юридичної відповідальності в корпоративному праві, або солідарній (субсидіарній) відповідальності керівника виключно в справах про банкрутство товариства, або відповідальності його учасників, або питанням застосування доктрини «підняття корпоративної завіси». При цьому глибоко не вивчені питання сутності та специфіки відповідальності осіб, які здійснюють функції органів підприємницького товариства, перед кредиторами за зобов'язаннями такої юридичної особи.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні сутності та специфіки відповідальності осіб, що здійснюють функції органів, перед кредиторами за зобов'язаннями підприємницького товариства.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Цивілістична доктрина достатньо наповнена роботами, присвяченими основним питанням корпоративного права, що мають і прикладний, і теоретичний характер, що містять різнопланові (часто конкуруючі між собою) концепції. Для оцінки результатів таких наукових напрацювань та визначення напрямів вивчення проблематики корпоративної відповідальності варто обов'язково враховувати методологічні засади наукового дослідження, що має застосовуватися для їх вирішення, оскільки від відсутності базових методологічних засад, на яких ґрунтуються корпоративні відносини, залежить не лише доктринальне їх розуміння, а й правозастосування таких правових зв'язків.

Відповідно до поставленої мети цієї статті було використано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання, що забезпечило комплексний підхід до вивчення відповідальності осіб, що здійснюють функції органів, перед кредиторами за зобов'язаннями підприємницького товариства.

Використання *діалектичного методу* дозволило охарактеризувати відповідальність указаних осіб перед кредиторами за зобов'язаннями підприємницького товариства, як правове явище, що взаємодіє з іншими явищами (цивільні та корпоративні відносини, їх суб'єкти, цивільно-правова відповідальність) і така взаємодія має змінний характер, впливає на розвиток відносин у рамках підприємницьких товариств, що дало можливість усі правові явища й поняття, досліджені в статті, вивчати в єдності та суперечності їх протилежностей.

Аналіз і синтез є важливими методами наукового пізнання, що гармонійно з'єднуються при застосуванні діалектичного методу. Так, з використанням аналізу в процесі розчленування цілого на частини вивчена характеристика та елементи (складові) відповідальності осіб, що здійснюють функції органів, перед кредиторами за зобов'язаннями підприємницького товариства. Щодо цього дослідження назва «відповідальність осіб, що здійснюють функції органів, перед кредиторами за зобов'язаннями підприємницького товариства» є результатом

синтезу проаналізованих її системних ознак, а їх позначення, вказаною назвою, відповідає законам формальної логіки.

У результаті застосування *формально-юридичного методу* доведена доцільність розташування в нормах ЦК України загальних положень про відповідальність указаних осіб, специфіка ж їх відповідальності може передбачатися й нормами законів України «Про акціонерні товариства», «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», «Про кооперацію» та «Про господарські товариства», але як виключення із загального правила.

Порівняльно-правовий метод дозволив здійснити аналіз законодавства інших країн із метою врахування позитивного іноземного досвіду нормативного забезпечення корпоративних відносин. Об'єктом порівняння в цьому дослідженні є існуючі наукові доктрини та положення законодавства, щодо особливостей та порядку застосування окремих видів цивільно-правової відповідальності до осіб, які здійснюють функції органів підприємницьких товариств.

Застосування *методу економічного аналізу права*, у контексті досліджуваної тематики, дозволило: 1) визначити можливі переваги попередження порушення прав кредиторів підприємницьких товариств; 2) співставити положення різних нормативних актів, установчих документів товариств та корпоративних договорів (за умови їх укладення) з метою належного забезпечення дотримання прав учасників відносин, пов'язаних із управлінням підприємницькими товариствами; 3) перевірити наскільки правові приписи, спрямовані на захист прав кредиторів підприємницьких товариств можуть бути ефективними та досконалими.

Теоретичною основою цієї наукової роботи стала низка наукових праць українських та іноземних фахівців, які присвятили свої розробки дослідженню відповідальності в рамках корпоративних відносин (загалом), так і конкретних їх учасників (безпосередньо).

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

На сьогодні в доктрині захист майнових прав та інтересів кредиторів у контексті неплатоспроможності підприємницького товариства здійснюється через два інститути деліктного права – солідарну та субсидіарну відповідальність. Мета вказаних інститутів є ідентичною – відшкодувати кредиторам збитки, завдані зловживанням інститутом юридичної особи недобросовісними особами, на яких законодавством і локальними корпоративними актами покладено фідучіарний обов'язок організувати її господарську діяльність із урахуванням майнових інтересів кредиторів.

Останнім часом маємо чіткі тенденції забезпечення реальної відповідальності осіб, що здійснюють функції органів підприємницького товариства, перед кредиторами за зобов'язаннями самого товариства. Проте єдиний випадок, який прямо закріплює можливість притягнення до відповідальності таких осіб за завдання шкоди правам кредиторів, сьогодні передбачено в рамках процедури

банкрутства та встановлюється Кодексом України з процедур банкрутства (далі – КУзПБ). Це зумовлено тим, що за загальним правилом учасники корпоративних товариств, у тому числі особи, які здійснюють функції органів підприємницького товариства, не мають щодо кредиторів товариства жодних корпоративних обов'язків. Разом із тим визнання товариства неплатоспроможним (банкрутом) можна розуміти як санкцію за неправомірну поведінку, тих осіб, які становлять його органи, однак негативні наслідки такого стану відчувають усі «вигодонабувачі» такої юридичної особи. До цих осіб відносяться й кредитори товариства. І лише на стадії ліквідації або банкрутства в умовах недостатності майна корпоративне управління здійснюється, першочергово, в інтересах кредиторів (указані особи зобов'язані діяти добросовісно й розумно, керуючись інтересами кредиторів, а порушення цього обов'язку має викликати корпоративну відповідальність у вигляді відшкодування завданих збитків).

За ч. 2 ст. 61 КУзПБ суб'єктами субсидіарної відповідальності щодо розглядуваної проблематики є засновники (учасники, акціонери) або інші особи, у тому числі *керівники боржника*, які мають право давати обов'язкові для боржника вказівки чи мають можливість іншим чином визначати його дії. При цьому цей Кодекс не містить розширеного тлумачення категорії «інші особи, які мають право давати обов'язкові для боржника вказівки чи мають можливість іншим чином визначати його дії». Тому коло цих осіб визначається в кожній справі окремо. Водночас, як застерігають судді Касаційного господарського суду Верховного Суду (далі – КГС ВС) «для визначення статусу особи як відповідача за субсидіарною відповідальністю за зобов'язаннями боржника ліквідатор має проаналізувати, а суд, розглядаючи заяву про притягнення до субсидіарної відповідальності та з'ясовуючи наявність підстав для покладення на цих осіб такої відповідальності, – дослідити сукупність правочинів та інших операцій, здійснених під впливом осіб, що сприяли виникненню кризової ситуації, її розвитку й переходу в стадію фактичного банкрутства боржника» [20].

Так, при настанні обставин, указаних у ч. 6 ст. 34 КУзПБ, керівник боржника зобов'язаний у місячний строк звернутися до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі в разі, якщо задоволення вимог одного або кількох кредиторів призведе до неможливості виконання грошових зобов'язань боржника в повному обсязі перед іншими кредиторами (загроза неплатоспроможності), та в інших випадках, передбачених цим Кодексом. Якщо органи управління боржника допустили порушення цих вимог, вони несуть солідарну відповідальність за незадоволення вимог кредиторів. Щодо цивільних договірних відносин невиконання керівником вимог КУзПБ про звернення до господарського суду з відповідною заявою про його банкрутство свідчить, по суті, про недобросовісне приховування від кредиторів інформації про незадовільний майновий стан юридичної особи. Така поведінка керівника тягне за собою прийняття неплатоспроможним боржником додаткових боргових зобов'язань у ситуації, коли не можуть бути виконані існуючі зобов'язання, наперед відому неможливість задоволення вимог

нових кредиторів, від яких були приховані дійсні факти, й, як наслідок, виникнення збитків на стороні цих нових кредиторів, введених в оману в момент надання боржнику виконання.

Тож, звертаючись із заявою про солідарну відповідальність керівника боржника через порушення положень абз. 1 ч. 6 ст. 34 КУзПБ з підстав, наведених в абз. 2 ч. 1 цієї статті, особа має довести перебування боржника в стані загрози неплатоспроможності (вказати на наявні ознаки такої загрози, а також послатися на відповідні докази, опираючись на відомості, які містяться в документах, що додаються боржником до заяви про відкриття провадження в справі про банкрутство в разі загрози неплатоспроможності). «Визначений ч. 6 ст. 34 КУзПБ обов'язок боржника звернутися до суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство в разі загрози неплатоспроможності боржника, від імені якого відповідно до положень статті 92, 97, ч. 2 ст. 98, ч. 1–3 ст. 99 ЦК України діє його виконавчий орган (керівник), є імперативним та презюмується згідно з наведеною нормою КУзПБ та встановленими законом правилами» [21].

Отже, бездіяльність керівника, що не відповідає принципу добросовісності, який ухиляється від виконання покладеного на нього КУзПБ обов'язку з подачі заяви боржника про власне банкрутство (про перехід до ліквідаційної процедури, що здійснюється під контролем суду), є протиправною та винуватою¹, а також тягне за собою майнові втрати на стороні кредиторів, порушує як приватні інтереси суб'єктів цивільних правовідносин, так і публічні інтереси держави. Таким чином, законодавець презюмує наявність причинно-наслідкового зв'язку між обманом контрагентів із боку керівника боржника у вигляді навмисного замовчування про виникнення ознак банкрутства, про які він мав публічно повідомити в силу КУзПБ (подати заяву про неплатоспроможність) і негативними наслідками для введених в оману кредиторів, які за відсутності інформації надали виконання особі, що є в дійсності банкрутом (явно нездатної вчинити зустрічне виконання). Субсидіарна відповідальність такого керівника обмежується об'ємом зобов'язань перед цими кредиторами, тобто об'ємом зобов'язань, що виникли після сплину місячного строку, передбаченого ч. 6 ст. 34 КУзПБ.

Тлумачення змісту ч. 6 ст. 34 КузПБ свідчить, що «суб'єктом відповідності може бути керівник або інша посадова особа, повноваження якої до або на час порушення/здійснення провадження у справі про банкрутство припинились» [23]. Зокрема, поряд із директором боржника особами, які мали вирішальний вплив на дії боржника на підставі фінансово-розпорядчих документів компанії були визнані колишній директор і бухгалтер. У діях фактичного директора ознак недобросовісності, що мала наслідком настання неплатоспроможності, встановлено не було [24].

¹ Водночас при вирішенні питання щодо вини (виду вини) суб'єкта субсидіарної відповідальності, слід виходити з обов'язків та повноважень суб'єктів відповідальності щодо боржника, покладених на них законом та/або статутом, ураховуючи при цьому положення частини 1 і 3 ст. 4 КУзПБ [22].

Щодо законності втручання держави в майнові права керівника боржника як фізичної особи, то національне законодавство у сфері банкрутства містить інститут субсидіарної відповідальності керівника та інших осіб за боргами боржника, що унеможливує посилення відповідача на його необізнаність про наслідки можливості покладення на нього такої відповідальності. При цьому «загальне спрямування цього інституту вбачається в приватноправовому розрізі в контексті необхідності спонукання суб'єктів господарювання до добросовісної поведінки, яка матиме на меті погашення боргів *перед кредитором* – особами приватного права, і він має публічно-правову сферу застосування, яка зводиться до неприпустимості доведення боржника до банкрутства, фіктивного банкрутства, а також ухилення від сплати податків шляхом доведення боржника до банкрутства та фіктивного банкрутства як інструментів досягнення такої мети» [25].

Якщо повне погашення вимог кредиторів є неможливим унаслідок дій (бездіяльності) осіб, що здійснюють функції органів підприємницького товариства, такі особи несуть солідарно субсидіарну відповідальність за доведення до банкрутства. З метою кваліфікації їх дій як спільних може бути врахована узгодженість, скоординованість і направленість цих дій на реалізацію спільного для всіх наміру, тобто може братися до уваги співучасть у будь-якій формі (наприклад, пособництво). Доти, доки не доведено інше, передбачається, що мають місце спільні дії декількох, афілійованих між собою осіб. Якщо декілька вказаних осіб діяли незалежно між собою й дії кожної з них було достатньо для настання об'єктивного банкрутства боржника, вони також солідарно несуть субсидіарну відповідальність.

При цьому О. А. Беяневич наголошує, що «виходячи з указаного та положень ч. 6 ст. 34 КУзПБ, можна дійти висновку, що солідарна відповідальність покладається на органи управління боржника лише в тому випадку, коли боржник у місячний строк не звернувся до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі при настанні загрози неплатоспроможності, та в інших випадках, передбачених цим Кодексом. Втім, «інших випадків, передбачених цим Кодексом», до яких відсилає норма абз. 1 ч. 6 ст. 34 КУзПБ, наразі цей Кодекс не містить, тобто застосування солідарної відповідальності обмежено лише одним правопорушенням. Відповідно немає однозначної відповіді про можливість застосування такої відповідальності у випадках переходу з процедури добровільної ліквідації в процедуру банкрутства» [3, с. 299].

КГС ВС установлено, що для з'ясування ознак доведення до банкрутства ліквідатор має проаналізувати сукупність правочинів та інших юридичних дій, здійснених під впливом (указівкою) керівника, засновників (учасників) боржника, інших осіб, а також їх бездіяльність, що сприяли виникненню кризової ситуації, її розвитку й переходу в стадію банкрутства боржника. При цьому недостатність майна боржника, що виникає внаслідок дій (бездіяльності) його керівника, розглядається за правилами ст. 62 КУзПБ як передумова для субсидіарної відповідальності.

Питання про природу субсидіарної відповідальності осіб, які здійснюють функції органу підприємницького товариства має важливе значення й при відповіді на нього доцільно використовувати досвід США. У цій країні існує три різні концепції, що обґрунтовують юридичну відповідальність указаних осіб перед кредиторами товариства. За першою – оскільки такі особи представляють інтереси товариства та його учасників, то вони перед ними й відповідають (тобто кредитори не можуть пред'являти вимоги до посадових осіб товариства); за другою – посадова особа в своїй діяльності має враховувати інтереси не лише товариства і його учасників, а й працівників, кредиторів, споживачів, суспільства та інших осіб; щодо третьої (отримала назву теорія «довірчого управління») – то за нею особи, які здійснюють функції органів підприємницьких товариств є довіреними особами, але вже не перед товариством і його учасниками, а перед кредиторами товариства. Зазвичай закордонні вчені визнають, що директори платоспроможних товариств мають фідучіарні обов'язки лише перед учасниками, а не перед кредиторами чи іншими особами. Однак звертається увага й на те, що має місце інша ситуація, коли товариство знаходиться на межі банкрутства й учасники не мають взагалі або мають незначну частку в капіталі товариства. У цьому випадку кредитори, очевидно, мають певний інтерес у тому, щоб управління товариством було спрямоване на максимальне задоволення тих інтересів, які мали учасники коли товариство було платоспроможним [15, с. 529].

КГС ВС виходить із того, що «субсидіарна відповідальність за доведення до банкрутства за своєю правовою природою є відповідальністю за зловживання суб'єктивними цивільними правами, які завдали шкоди кредиторам. Така відповідальність є самостійним цивільно-правовим видом відповідальності, оскільки законодавство не пов'язує можливості покладення на третіх осіб субсидіарної відповідальності в порядку ч. 2 ст. 61 КУзПБ з наявністю вироку в кримінальній справі щодо таких осіб про встановлення в їх діях (бездіяльності) кримінального правопорушення. У цьому випадку особи згідно зі спеціальним приписом притягуються до цивільної відповідальності у формі стягнення». При цьому увага акцентована на тому, що «ст. 61 КУзПБ є спеціальною нормою, положення ч. 2 якої регулюють покладення субсидіарної відповідальності на керівника боржника ... саме в ліквідаційній процедурі банкрутства, у той час як положення ст. 1166 ЦК України регулюють загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду. Отже, відповідальність, передбачена ч. 2 ст. 61 КУзПБ, настає лише за дії (бездіяльність), які призвели до банкрутства боржника, а також вказана норма чітко визначає коло осіб, до яких такі положення можуть бути застосовані (керівник або учасник (засновник, акціонер) боржника) [26].

«Для цілей вирішення питання покладення солідарної відповідальності на керівника боржника суттєве значення має встановлення моменту з якого в нього виникає визначений абз. 1 ч.6 ст. 34 КузПБ обов'язок зі звернення до суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство боржника з огляду на наявну загрозу неплатоспроможності, враховуючи, що момент виникнення такого

обов'язку в кожному конкретному випадку визначається моментом усвідомлення керівником критичності ситуації, що склалася, яка очевидно свідчить про неможливість продовження нормального режиму господарювання без негативних наслідків для боржника та його кредиторів» [27]. «Такий обов'язок виникає в момент, коли керівник, добросовісність та розумність дій якого презюмується, в силу норм ст. 92 ЦК України, усвідомлював та мав можливість об'єктивно визначити наявність загрози неплатоспроможності боржника, неможливість продовження нормального режиму господарювання боржника без негативних наслідків для останнього та його кредиторів» [23]. «Бездіяльність керівника, який ухиляється від виконання покладеного на нього КУЗПБ обов'язку щодо подання заяви боржника про власне банкрутство, є *протиправною, винною, спричинює майнові втрати* кредиторів і публічно-правових утворень, порушує як приватні інтереси суб'єктів цивільних правовідносин так і публічні інтереси держави» [27].

Отже, «законодавцем чітко визначено підстави для притягнення винних осіб до солідарної відповідальності – не звернення до господарського суду із заявою про відкриття провадження в справі про банкрутство боржника за наявності ознак загрози неплатоспроможності» [2, с. 318]. Відповідно «суд у межах справи про банкрутство не має повноваження встановлювати розмір шкоди, вину осіб, які вчинили порушення, та причинно-наслідковий зв'язок між порушенням і заподіяною шкодою» [3, с. 314]. На цьому наголошує й КГС ВС, указуючи «предметом розгляду в цьому провадженні є саме дослідження можливості покладення солідарної відповідальності на керівника боржника, а не розгляд заяв кредиторів про покладення солідарної відповідальності з конкретними вимогами до зазначеної особи» [28].

Притягнення осіб, які здійснюють функції органів підприємницького товариства до відповідальності є виключним механізмом відновлення порушених прав кредиторів. Під час його застосування судам необхідно враховувати як сутність конструкції такого товариства як юридичної особи, що передбачає його майнову відокремленість та самостійну відповідальність, наявність у осіб, які становлять органи товариства, широкої свободи передбачення під час прийняття (узгодження) ділових рішень, так і заборону на завдання ними шкоди кредиторам шляхом недобросовісного використання конструкції юридичної особи. У разі банкрутства контролюючі особи можуть бути притягнуті до відповідальності вже за сам факт контролю на підставі презумпції вини, що, по суті, веде до розмивання меж підприємницького товариства та порушення принципу відокремлення відповідальності товариства та учасників (акціонерів)¹.

¹ Так, КГС ВС звертає увагу, що «ст. 61 КУЗПБ закріплено правову презумпцію субсидіарної відповідальності осіб, що притягуються до неї, складовими якої є недостатність майна ліквідаційної маси для задоволення вимог кредиторів та наявність ознак доведення боржника до банкрутства. Однак зазначена презумпція є спростовною, оскільки передбачає можливість цих осіб довести відсутність своєї вини в банкрутстві боржника й уникнути відповідальності. Спростовуючи названу презумпцію, особа, яка притягується до відповідальності, має право довести свою добросовісність» [29].

Окремим складом, що визначений законодавцем як підстава для покладення на третіх осіб, які відповідно до законодавства несуть субсидіарну відповідальність, є винні дії тих осіб, які мають право давати обов'язкові для боржника вказівки чи мають можливість іншим чином визначати його дії. Умовою застосування такої відповідальності є доведення існування таких обставин: наявність у відповідного суб'єкта права давати обов'язкові для боржника вказівки чи мають можливість іншим чином визначати його дії; здійснення дій, які свідчать про використання такого права чи можливості; причинно-наслідковий зв'язок між такими діями та наявністю стану стійкої неспроможності; недостатність майна банкрута для розрахунків із кредиторами, а також наявність вини [30].

Відповідно до правової позиції КГС ВС «необхідними критеріями, які є обов'язковими для притягнення особи до субсидіарної відповідальності за доведення до банкрутства є: підписання завідомо невігідних для юридичної особи договорів; діяння, що грубо суперечать вимогам належного господарювання; необґрунтована сплата грошових коштів; безпідставна передача третім особам майна; заплутування звітності, знищення документів або інформації; дії, що довели юридичну особу до банкрутства та завдали великої матеріальної шкоди державі чи кредитору (п'ятсот і більше неоподаткованих мінімумів доходів громадян)» [31].

Аналіз законодавства про банкрутство дозволяє виділити такі основні підстави відповідальності осіб, які здійснюють функції органів підприємницького товариства:

1) *неповідомлення про ознаки загрози неплатоспроможності*. Ця відповідальність включає: а) солідарну відповідальність керівника боржника, який не подав/несвоєчасно подав заяву про відкриття провадження у справі про банкрутство за незадоволення вимог кредиторів та б) субсидіарну солідарну відповідальність членів наглядової ради та виконавчого органу за не скликання загальних зборів, невжиття заходів для покращення фінансового стану товариства в разі банкрутства товариства до закінчення трирічного строку з дня зниження вартості чистих активів [11, с. 97–98];

2) *вчинення дій, що призвели до банкрутства товариства* (доведення до банкрутства). Приписи ч. 2 ст. 61 КУзПБ не встановлюють ознак доведення до банкрутства, які є підставою для покладення субсидіарної відповідальності на осіб, що здійснюють функції органів боржника. Оцінюючи будь-які дії (бездіяльність) таких осіб на предмет покладення на них такої відповідальності в справі про банкрутство, суду слід, захищаючи правило ділового рішення відмежовувати дії та обставини, які належать до звичайних (ділових) ризиків підприємницької діяльності (прорахунків) [32], від зловживання правом та умисних цілеспрямованих корисливих дій (бездіяльності) власника майна або посадової особи, спрямованих на доведення товариства до банкрутства [33];

3) відповідальність за інші порушення законодавства про банкрутство, зокрема, пропонується передбачити відповідальність за ухилення посадових осіб

боржника від обов'язку передати бухгалтерську та іншу документацію, печатки та штампи, матеріальні та інші цінності банкрута ліквідатору (ч. 2 ст. 59 КУзПБ).

Законодавець не визначає, що є «ознаками банкрутства», але у ст. 1 КУзПБ вводитьсь легальне поняття «загроза неплатоспроможності», яку визначено як «фінансово-господарський стан боржника, що характеризується наявністю обставин, які підтверджують, що боржник протягом наступних 12 місяців не зможе виконати свої грошові зобов'язання в строк, передбачений для їх виконання, чи здійснювати платежі за звичайними господарськими операціями».

На думку суддів КГС ВС, «умовами/складовими для встановлення щодо боржника такого складного за своїм змістом юридичного факту як загроза неплатоспроможності боржника є одночасна (зокрема протягом місячного періоду, визначеного ч. 6 ст. 34 КУзПБ) наявність таких юридичних фактів: 1) існування у боржника щонайменше перед двома кредиторами зобов'язань, строк виконання яких настав та визначається за правилами закону, що регулює відповідні правовідносини (купівлі-продажу, поставки, підряду, позики, бюджетні та податкові тощо); 2) розмір усіх активів боржника є меншим, ніж сумарний розмір зобов'язань перед усіма кредиторами боржника, строк виконання яких настав за правилами закону, що регулює відповідні правовідносини (купівлі-продажу, поставки, підряду, позики, бюджетні та податкові тощо), тобто такий майновий стан боржника за всіма його показниками (основними фондами, дебіторською заборгованістю, строк виконання зобов'язань щодо якої настав, тощо), який за оцінкою сукупної вартості всіх активів Боржника очевидно не здатний забезпечити задоволення вимог виконання зобов'язань перед усіма кредиторами, строк виконання яких настав, ні у добровільному, ні у передбаченому законом примусовому порядку» [34].

Моментом виявлення наявності ознак доведення до банкрутства є ухвалення господарським судом постанови про визнання боржника банкрутом, що є тією обставиною, яка свідчить, що ліквідатор довідався або міг довідатися про наявність ознак доведення до банкрутства боржника з вини його органів управління або третіх осіб [35] (моментом, з якого починається обрахунок строків позовної давності визначено день затвердження акту формування ліквідаційної маси банку шляхом відповідних розрахунків [36]).

Субсидіарна відповідальність за доведення до банкрутства є виключним механізмом відновлення майнових прав кредиторів у випадку зловживання особами, які управляють юридичною особою або мають право приймати юридично значущі рішення, суб'єктивними цивільними правами, що завдало шкоди кредиторам [35], у разі недостатності майна товариства для задоволення їх вимог [37, с. 196].

Визнання законодавцем відповідальності за доведення до банкрутства субсидіарною критикується, що зумовлено правовою природою субсидіарної відповідальності правова підстава якої є тотожною для основного й додаткового боржника (ст. 619 ЦК України). «Відповідальність за доведення до банкрутства має власну правову підставу. Вона є самостійним видом спеціальної цивільно-правової відповідальності» [28], оскільки її підставою є правопорушення у сфері кон-

курсного права (права неплатоспроможності та банкрутства), а не корпоративного або цивільного права. «Водночас її виключний (екстраординарний) додатковий (субсидіарний) характер зумовлений настанням лише у разі відсутності (недостатності) майна боржника для задоволення вимог кредиторів, тобто у випадку вичерпання способів захисту їх майнових інтересів у межах справи про банкрутство на підставі окремої заяви ліквідатора або кредитора» [11, с. 97].

Підставою відповідальності субсидіарного боржника, як правило, є порушення своїх зобов'язань основним боржником і лише іноді – власні правопорушення субсидіарного боржника. У науці субсидіарна відповідальність розглядається як різновид субсидіарного зобов'язання. Основний наголос зроблено на тому, що поняття «субсидіарне зобов'язання» і «субсидіарна відповідальність» співвідносяться як загальне й спеціальне, де остання є різновидом субсидіарного зобов'язання, в основі якого – складний юридичний склад, що містить правопорушення субсидіарного боржника.

У зв'язку з цим варто зауважити, що у ст. 619 ЦК України має місце підміна понять «відповідальність» і «зобов'язання», а також звертається увага на потребу відмінності двох видів правовідносин, урегульованих ст. 619: власне «субсидіарну відповідальність», з однієї сторони, і «субсидіарне зобов'язання» – з іншої. Субсидіарною відповідальністю варто вважати лише ті правові зв'язки, у межах яких субсидіарний боржник вчиняє протиправні дії, що й є підставою для притягнення його до такої відповідальності. У разі, коли відповідальність субсидіарного боржника обумовлена виключно невиконанням зобов'язання з боку основного боржника, такі відносини слід розуміти не як відповідальність, а як «субсидіарне зобов'язання». Тобто в рамках субсидіарних правовідносин необхідно виділяти зобов'язання, в яких: 1) реалізується відповідальність та 2) покладення додаткового майнового обов'язку не пов'язано з учиненням додатковим боржником правопорушення.

Для притягнення до субсидіарної відповідальності за ст. 619 ЦК України необхідно дотримуватися низки умов: 1) початково пред'явити вимогу до основного боржника; 2) у випадку відмови від задоволення такої вимоги або відсутності відповіді на неї, можна пред'явити вимогу до субсидіарного боржника. Отже, загальними рисами субсидіарної відповідальності є: а) настає у випадках, прямо передбачених законом або договором; б) покладення додаткової відповідальності передбачає наявність основної відповідальності, яку несе основна відповідальна особа; в) заходи додаткової відповідальності покладають на осіб, які безпосередньо не несуть основної відповідальності перед кредитором; г) об'єм додаткової не може перевищувати об'єму основної відповідальності, а субсидіарно відповідальна особа, яка задовольнила вимоги кредитора, у передбачених законом випадках має право регресної вимоги до основної відповідальної особи; д) можливість настання субсидіарної відповідальності може бути обмежена законом (або відповідно до нього договором) у часі або пов'язана законом з наявністю певних умов.

При співставленні вказаних ознак субсидіарної відповідальності з відповідальністю особи, що здійснює функції органу підприємницького товариства, за порушення обов'язку з подачі заяви боржника до господарського суду (ч. 6 ст. 34 КУЗПБ) можна означити, що:

1) у вказаних випадках як основне зобов'язання виступає самостійне зобов'язання боржника – підприємницького товариства перед кредиторами. Таке зобов'язання не пов'язане з обов'язками посадових осіб боржника з подачі заяви до господарського суду, оскільки такий їх обов'язок є самостійним перед самим товариством;

2) від таких дій вказаних осіб напряду не виникають збитки ні у товариства, ні у його кредиторів. Невиконання вказаних обов'язків тягне потенційні складнощі під час проведення процедур банкрутства, а в подальшому може викликати труднощі при задоволенні вимог кредиторів у повному обсязі;

3) вбачається відсутність причинно-наслідкового зв'язку між ненаданням заяви боржника до господарського суду і наслідком у вигляді наявності вимог кредиторів, їх розміру і часом виникнення;

4) покладення субсидіарної відповідальності, як уявляється, є штрафною санкцією за невиконання обов'язку перед підприємницьким товариством.

Отже, відповідальність керівника боржника за неподачу заяви боржника до суду в передбачених законом випадках, а також за визнання боржника неплатоспроможним (банкрутом) не є субсидіарною відповідальністю боржника (підприємницького товариства) перед кредиторами. Відповідальність має самостійний деліктний характер за невиконання обов'язку. Категорія «субсидіарність» у цьому разі є необхідною для визначення розміру відповідальності керівника боржника та накладення на нього стягнення.

«Створення для кредиторів у межах справи про банкрутство додаткових гарантій захисту їх прав і законних інтересів забезпечує недопущення використання юридичної особи як інструменту безпідставного збагачення за чужий рахунок. Одним із юридичних механізмів досягнення таких гарантій захисту прав кредиторів і унеможливлення застосування процедури банкрутства як інструменту виключно списання боргів є, зокрема, застосування доктрини «пронизування корпоративної вуалі» (*piercing the corporate veil*), згідно з якою суд може покласти відповідальність за зобов'язаннями юридичної особи на членів органів управління юридичної особи» [2, с. 319]. У протывагу вказаному зазначено, що притягнення особи, яка здійснює функції органу підприємницького товариства, до відповідальності в результаті може переслідувати ту ж мету, що й відповідальність його учасників. Разом із тим відповідальність посадової особи не може визнаватися «проникаючою», оскільки відсутній сам факт проникнення «за корпоративну оболонку», що прикриває учасників, тобто діє принцип обмеженої відповідальності. Застерігається, що притягнення до відповідальності особи, що здійснює функції органу підприємницького товариства, часто є не досить ефективним засобом, особливо для «фірм-одноденок» або «товариств однієї особи», в яких

такі особи можуть бути «підставними» фігурами, що має місце не лише за їх згодою, але й без їх відома при компрометації відомостей торгового реєстру в країнах, де реєстрація товариств максимально спрощена [16, с. 26–27].

Вважаємо, що виникнення «зовнішнього» обов'язку особи, що здійснює функції органу підприємницького товариства, відшкодувати майнові збитки його кредиторам не дає підстав кваліфікувати таке зобов'язання як «проникаючу відповідальність», оскільки така особа захищена представницькою моделлю, а не принципом обмеженої відповідальності. Натомість, у разі надмірного втручання у відносини корпоративного управління контролюючого учасника, його відповідальність буде «проникаючою». Якщо учасник, який надмірно вмішується в щоденні справи товариства, втручається в повноваження його виконавчого органу, створюючи таким чином конкуренцію останньому, він, за принципом «немає прав без відповідальності», фактично стає керівником. Тобто визнається, що такий учасник є директором товариства й притягується до відповідальності як звичайний керівник, до якого застосовуються більш жорсткі правила¹.

Отже, відповідальність осіб, які здійснюють функції органів підприємницького товариства не може й не має підмінювати собою відповідальність контролюючих учасників, особливо якщо йдеться про організації, в яких функції оперативного управління змішані з контролюючою участю. Важливо підкреслити, що відповідальність буде ефективним засобом впливу на волю делінквента, лише якщо вона буде стосуватися центру прийняття рішень. У деяких великих товариствах із чисельністю учасників, в основному в країнах концентрованої корпоративної власності (США, Англія), центр таких рішень зміщується в сторону виконавчих органів, а в організаціях, де участь у статутному капіталі зосереджена в руках однієї особи, – у сторону контролюючої особи. Отже, необхідно відрізнити відповідальність особи, яка здійснює функції органу підприємницького товариства, та відповідальність контролюючого учасника, який є *de facto* керує справами товариства.

ВИСНОВКИ

За загальним правилом юридична особа, виступаючи в цивільному обороті як самостійний суб'єкт права, наділяється правами, виконує обов'язки й несе відповідальність. Особи, що здійснюють функції органів, які діють від імені та в інтересах юридичної особи й є її частиною, не мають правового зв'язку з кредиторами самої юридичної особи; залишаючись зобов'язаними лише перед юридичною особою, перед кредиторами вони обов'язків не мають, рівно як і враховувати в своїй діяльності їх інтереси вони не повинні. Проте при банкрутстві підприємницького товариства й неможливості задоволення вимог кредиторів до відповідальності можуть притягуватися особи, які здійснюють функції органів това-

¹ Така конструкція є достатньо ефективною та зручною в застосуванні, у зв'язку з чим широко використовується у багатьох країнах (Англія, Нідерланди, Франція) поруч із іншими правовими техніками «підняття корпоративної завіси».

риства. Справа в тому, що вони відповідають за власні винуваті дії (бездіяльність), які проявляються в доведенні товариства до неплатоспроможності (банкрутства). Від таких дій у підприємницького товариства виникли збитки, розмір яких визначається розміром вимог кредиторів, пред'явлених у справі про банкрутство.

У наведеному випадку відповідальність осіб, які здійснюють функції органу підприємницького товариства є субсидіарною. Специфічність риси таких зобов'язань полягає в тому, що «юридичний склад містить протиправну, винувату поведінку субсидіарного боржника, яка викликала в подальшому правопорушення – нездатність основного боржника задовольнити вимоги кредитора. Для виникнення субсидіарного обов'язку вказаних осіб вимагається підтвердження «шкідливого результату» діяльності субсидіарних боржників. Особливістю правотворюючого складу в указаних випадках є наявність ще одного елемента – введення щодо основного боржника процедури банкрутства. Поза рамками цієї процедури субсидіарне зобов'язання вказаних суб'єктів не має місця. Така відповідальність виникає за свої власні винуваті дії – доведення товариства до банкрутства, а збитками є незадоволені вимоги кредиторів, що мають прямий причинно-наслідковий зв'язок із винуватими діями осіб, які здійснюють функції органів підприємницького товариства.

Притягнення до субсидіарної відповідальності є можливим лише після вступу в законну силу рішення суду про визнання боржника неплатоспроможним (банкрутом). Можливість установити «фактичне банкрутство», тобто таке становище, за якого боржник не має можливості виконати грошові зобов'язання або обов'язок по сплаті обов'язкових платежів та (або) інших платежів без винесення належного процесуального документа – рішення суду про визнання неплатоспроможним (банкрутом), законодавство про банкрутство не передбачає.

Аналізуючи проблему притягнення до відповідальності осіб, які здійснюють функції органу підприємницького товариства, необхідно застерегти, що для виникнення їх відповідальності обов'язковим є встановлення протиправного характеру їх поведінки (доведення товариства до банкрутства шляхом надання обов'язкових для виконання вказівок або іншим чином визначення дій боржника). При цьому вказані особи не відповідають за шкоду, завдану майновим правам кредиторів, якщо доведуть, що діяли добросовісно й розумно в інтересах боржника. Незважаючи на те, що, на них покладено обов'язок доказування відсутності своєї вини, судових справ про притягнення до відповідальності – майже не має.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Gerner-Beuerle C., Paech Ph., Schuster E. Ph. Study on Directors' Duties and Liability. London, 2013. 427 p.
- [2] Банасько О. О. Про солідарну відповідальність керівника (органів управління) боржника у справах про банкрутство в судовій практиці. *Вчення про цивільно-правову відповідальність : монографія* / [І. В. Спасибо-Фатеева, Л. М. Баранова, О. О. Біляєв та ін.]; за ред. І. В. Спасибо-Фатеевої. Харків : ЕКУС, 2025. С. 315–338.

- [3] Беляневич О. А. Солідарна відповідальність керівника (органу управління) боржника у праві банкрутств. *Вчення про цивільно-правову відповідальність : монографія* / [І. В. Спасибо-Фатєєва, Л. М. Баранова, О. О. Біляєв та ін.]; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2025. С. 287–315.
- [4] Гришина І. І. Цивільно-правова відповідальність учасників акціонерних правовідносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. Харків, 2015. 194 с.
- [5] Жорнокуй Ю. М. Корпоративні конфлікти в акціонерних товариствах: цивільно-правовий аспект : монографія. Харків : Право, 2015. 532 с.
- [6] Жорнокуй Ю. М. Окремі питання визнання членів органів акціонерного товариства учасниками корпоративного конфлікту. *Підприємництво, господарство і право*. 2015. №9. С. 8–12.
- [7] Кологойда О. І. Інститут юридичної відповідальності в корпоративному праві. *Право України*. 2021. №6. С. 59–77.
- [8] Кологойда О. В. Окремі аспекти корпоративної відповідальності осіб, що здійснюють управління акціонерним товариством. *Право і суспільство*. 2016. №4. С. 47–53.
- [9] Махінчук В. М. Реалізація інструментів доктрини «підняття корпоративної завіси» в судовій практиці : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2024. 380 с.
- [10] Махінчук В. М. Субсидіарна відповідальність кінцевих бенефіціарних власників (засновників, учасників, акціонерів) і посадових осіб за зобов'язаннями юридичної особи – боржника: проблеми теорії і практики реалізації доктрини зняття корпоративної вуалі : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2020. 280 с.
- [11] Прокопюк А. С. Відповідальність осіб, що контролюють акціонерне товариство, за доведення до банкрутства. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. №1. С. 95–105.
- [12] Спасибо-Фатєєва І. В. Відповідальність у корпоративних правовідносинах. *Вчення про цивільно-правову відповідальність : монографія* / [І. В. Спасибо-Фатєєва, Л. М. Баранова, О. О. Біляєв та ін.]; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2025. С. 449–469.
- [13] Спасибо-Фатєєва І. В. Цивільно-правова відповідальність – класика і вектори змін розуміння у сучасному правовому середовищі. *Вчення про цивільно-правову відповідальність : монографія* / [І. В. Спасибо-Фатєєва, Л. М. Баранова, О. О. Біляєв та ін.]; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2025. С. 16–41.
- [14] Kakkar D. Linking corporate governance reforms and company performance: a review. *International journal in management and social science*. 2013. Vol. 01. Iss. 02. P. 36–58.
- [15] Alces K. A., Ribstein L. E. Directors' Duties in Failing Firms. *Journal of business & technology law*. 2007. №3. Vol. 1. P. 529–551.
- [16] Kindler P. The single-member limited liability company (SUP). A necessary reform of EU law on business organizations. Munich : Beck, 2016. 140 p.
- [17] Murray J. H. Latchkey Corporations: Fiduciary Duties in Wholly Owned, Financially Troubled Subsidiaries. *Delaware Journal of Corporate Law*. 2011. Vol. 36. P. 577–623.
- [18] Smith D. G. Piercing the Corporate Veil in Regulated Industries. *Brigham Young University Law Review*. 2008. Iss. 4. Article 3. P. 1169–1212.
- [19] Smith G. B., Hall T. J. Piercing the Corporate Veil Claims and Discovery. *New York Law Journal*. 2010. Vol. 243. N 73. P. 1–19.
- [20] Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 11.07.2023, судова справа №910/8137/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112227472> (дата звернення: 18.11.2023).

- [21] Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 14.09.2021, судова справа № 902/1023/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99860458> (дата звернення: 26.01.2022).
- [22] Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 01.06.2021, судова справа № 904/4855/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97597920> (дата звернення: 11.01.2023).
- [23] Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 09.06.2022, судова справа № 904/76/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106477436> (дата звернення: 25.02.2025).
- [24] Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 02.03.2021, судова справа № 906/904/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95382180> (дата звернення: 08.06.2025).
- [25] Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 14.09.2021, судова справа № 923/719/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/99860459> (дата звернення: 28.05.2022).
- [26] Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 23.02.2021, судова справа № 910/20004/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95567106> (дата звернення: 01.04.2021).
- [27] Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 04.07.2023, судова справа № 911/293/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112058128> (дата звернення: 25.02.2025).
- [28] Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 23.03.2021, судова справа № 910/3191/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95940148> (дата звернення: 23.02.2025).
- [29] Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 09.12.2021, судова справа № 916/313/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101989964> (дата звернення: 28.05.2022).
- [30] Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 09.06.2024, судова справа № 906/1155/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120341855> (дата звернення: 07.06.2025).
- [31] Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 30.01.2018, судова справа № 923/862/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72008724> (дата звернення: 07.06.2025).
- [32] Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 16.06.2020, судова справа № 910/21232/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89910859> (дата звернення: 08.06.2025).
- [33] Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 08.09.2020, судова справа № 464/134/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91555132> (дата звернення: 16.04.2024).
- [34] Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 15.06.2021, судова справа № 910/2971/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97903200> (дата звернення: 11.02.2025).
- [35] Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 09.12.2020, судова справа № 922/1067/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93589364> (дата звернення: 16.03.2024).
- [36] Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 25.05.2021, судова справа № 910/11027/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/97220727> (дата звернення: 13.04.2024).

- [37] Корпоративне управління : навч. посіб. / Д. В. Задихайло, О. Р. Кібенко, Г. В. Назарова. Харків : Еспада, 2003. 688 с.

REFERENCES

- [1] Gerner-Beuerle, C., Paech, Ph., & Schuster, E. Ph. (2013). *Study on Directors' Duties and Liability*. London.
- [2] Banasko, O. O. (2025). On solidary liability of the debtor's manager (managing bodies) in cases on bankruptcy within case-law. *The doctrine on civil liability*. Kharkiv: EKUS, 315–338.
- [3] Belianevych, O. A. (2025). Solidary liability of the debtor's manager (managing body) within bankruptcy law. *The doctrine on civil liability*. Kharkiv: EKUS, 287–315.
- [4] Hryshyna, I. I. (2015). Civil liability of participants in joint-stock legal relations (PhD thesis, Kharkiv, Ukraine).
- [5] Zhornokui, Yu.M. (2015). *Corporate conflicts in joint-stock companies: civil legal aspect*. Kharkiv: Pravo.
- [6] Zhornokui, Yu.M. (2015). Single questions about recognition of members of affairs of joint-stock company by participants of the corporate conflict. *Entrepreneurship, Management and Law*, 9, 8–12.
- [7] Kolohoida, O. (2021). Corporate Law Institute of Legal Liabilit. *Law of Ukraine*, 6, 59–77.
- [8] Kolohoida, O. V. (2016). Some aspects of corporate liability of persons performing management of the joint-stock company. *Law and Society*, 4, 47–53.
- [9] Makhinchuk, V. M. (2024). *Implementation of the tools of the «piercing the corporate veil» doctrine in case-law*. Kyiv: Yurinkom Inter.
- [10] Makhinchuk, V. M. (2020). *Solidary liability of ultimate beneficial owners (founders, participants, shareholders) and officials under the obligations of a legal entity – debtor: problems of theory and practice of implementing the doctrine of piercing the corporate veil*. Kyiv: Yurinkom Inter.
- [11] Prokopiuk, A. S. (2022). Liability of persons controlling the joint-stock company for bringing to bankruptcy. *Actual problems of native jurisprudence*, 1, 95–105.
- [12] Spasybo-Fatieieva, I. V. (2025). Liability within corporate legal relations. *The doctrine on civil liability*. Kharkiv: EKUS, 449–469.
- [13] Spasybo-Fatieieva, I. V. (2025). Civil liability – classics and vectors of changes of understanding within modern legal environment. *The doctrine on civil liability*. Kharkiv: EKUS, 16–41.
- [14] Kakkar, D. (2013). Linking corporate governance reforms and company performance: a review. *International journal in management and social science*, 01, 02, 36–58.
- [15] Alces, K. A., & Ribstein, L. E. (2007). Directors' Duties in Failing Firms. *Journal of business & technology law*, 3, 1, 529–551.
- [16] Kindler, P. (2016). The single-member limited liability company (SUP). *A necessary reform of EU law on business organizations*. Munich: Beck.
- [17] Murray, J. H. (2011). Latchkey Corporations: Fiduciary Duties in Wholly Owned, Financially Troubled Subsidiaries. *Delaware Journal of Corporate Law*, 36, 577–623.
- [18] Smith, D. G. (2008). Piercing the Corporate Veil in Regulated Industries. *Brigham Young University Law Review*, 4, 3, 1169–1212.
- [19] Smith, G. B., & Hall, T. J. (2010). Piercing the Corporate Veil Claims and Discovery. *New York Law Journal*, 243, 73, 1–19.

- [20] Ruling of the Commercial Court of Cassation of the Supreme Court (2023, July, reference No. 910/8137/19). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112227472>
- [21] Ruling of the Commercial Court of Cassation of the Supreme Court (2021, September, reference No. 902/1023/19). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99860458>
- [22] Ruling of the Commercial Court of Cassation of the Supreme Court of 1 June 2021, reference No. 904/4855/17. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97597920>
- [23] Ruling of the Commercial Court of Cassation of the Supreme Court (2022, June, reference No. 904/76/21). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106477436>
- [24] Ruling of the Commercial Court of Cassation of the Supreme Court (2021, March, reference No. 906/904/16). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95382180>
- [25] Ruling of the Commercial Court of Cassation of the Supreme Court (2021, September, reference No. 923/719/17). Retrieved from <http://reyestr.court.gov.ua/Review/99860459>
- [26] Ruling of the Commercial Court of Cassation of the Supreme Court (2021, February, reference No. 910/20004/17). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95567106>
- [27] Ruling of the Commercial Court of Cassation of the Supreme Court (2023, July, reference No. 911/293/21). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112058128>
- [28] Ruling of the Commercial Court of Cassation of the Supreme Court (2021, March, reference No. 910/3191/20). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95940148>
- [29] Ruling of the Commercial Court of Cassation of the Supreme Court (2021, December, reference No. 916/313/20). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101989964>
- [30] Ruling of the Commercial Court of Cassation of the Supreme Court (2024, June, reference No. 906/1155/20). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120341855>
- [31] Ruling of the Commercial Court of Cassation of the Supreme Court (2018, January, reference No. 923/862/15). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72008724>
- [32] Ruling of the Commercial Court of Cassation of the Supreme Court (2020, June, reference No. 910/21232/16). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89910859>
- [33] Ruling of the Commercial Court of Cassation of the Supreme Court (2020, September, reference No. 464/134/17). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91555132>
- [34] Ruling of the Commercial Court of Cassation of the Supreme Court (2021, June, reference No. 910/2971/20). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97903200>
- [35] Ruling of the Commercial Court of Cassation of the Supreme Court (2020, December, reference No. 922/1067/17). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93589364>
- [36] Ruling of the Commercial Court of Cassation of the Supreme Court (2021, May, reference No. 910/11027/18). Retrieved from <http://reyestr.court.gov.ua/Review/97220727>
- [37] Zadykhailo, D. V., Kibenko, O. R., & Nazarova, H. V. (2003). Corporate management. Kharkiv: Espada.

Валентина Григорівна Жорнокуй

Кандидат юридичних наук, доцент

Професор кафедри правового забезпечення підприємницької діяльності та фінансової безпеки

Навчально-науковий інститут № 5

Харківського національного університету внутрішніх справ

61080, проспект Льва Ландау, 27, Харків, Україна

Valentyna H. Zhornokui

Candidate of Law, Associate Professor

Professor of the Department of Legal Support of Entrepreneurial
Activity and Financial Security

Educational and Research Institute No. 5

Kharkiv National University of Internal Affairs

61080, 27 L. Landau Ave., Kharkiv, Ukraine

Email: v.zhornokuy@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7706-8538>

Рекомендоване цитування: Жорнокуй В. Г. Відповідальність осіб, що здійснюють функції органів підприємницького товариства, перед кредиторами за його зобов'язаннями. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Том 32. №4. С. 211–231.

Suggested Citation: Zhornokui, V. H. (2025). Liability of Persons Performing Functions of Entrepreneurial Company's Bodies to Creditors for its Obligations. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(4), 211–231.

Стаття надійшла / Submitted: 23/09/2025

Доопрацьовано / Revised: 23/10/2025

Схвалено до друку / Accepted: 18/12/2025

Ольга Ігорівна Зозуляк

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національної академії правових наук України
Київ, Україна

Тетяна Григорівна Попович

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національної академії правових наук України
Київ, Україна

ФРАУДАТОРНІ ТА ФІКТИВНІ ПРАВОЧИНИ У КОНТЕКСТІ ПЕРЕХОДУ МАЙНА ЗАБОРОНЕНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ВЛАСНІСТЬ ДЕРЖАВИ

Анотація. У статті розкрито правову природу фраздаторних і фіктивних правочинів у контексті переходу майна заборонених політичних партій у власність держави. З'ясовано зміст і ознаки цих правочинів, їх роль у забезпеченні реалізації рішень судів про заборону партій та повернення активів у державну власність. На основі аналізу норм цивільного, господарського та конституційного права, а також судової практики Верховного Суду визначено критерії розмежування фраздаторного і фіктивного правочинів. Доведено, що фраздаторний правочин характеризується наявністю волевиявлення сторін, але має протиправну мету – завдання шкоди державним інтересам. Обґрунтовано ефективність позову про визнання недійсним договору дарування та застосування реституції як належних способів судового захисту в справах щодо повернення активів заборонених політичних партій. Наукову новизну дослідження становить обґрунтування доктринальної моделі фраздаторного правочину як особливого різновиду зловживання правом, що поєднує приватно- і публічно-правові елементи та може бути використаний для захисту державних інтересів у публічно значущих правовідносинах. Запропоновано критерії ідентифікації фраздаторних дій, які мають значення для уніфікації судової практики в справах, пов'язаних із відчуженням активів політичних партій, діяльність яких заборонено судом. Зроблено висновок, що застосування інституту фраздаторності в правовій системі України є проявом принципу верховенства права та сприяє утвердженню засад справедливості й добросовісності у сфері захисту публічної власності. Практичне значення результатів полягає у можливості їх використання при підготовці процесуальних документів Міністерством юстиції України, розробленні правових позицій для судових органів, а також у вдосконаленні законодавчого регулювання щодо визнання недійсними правочинів, спрямованих на ухилення від переходу майна у власність держави.

Ключові слова: правочин; договірне право; верховенство права; добросовісність; недійсність правочину; державна власність; реституція; інтереси держави; суспільні інтереси; судовий захист; ефективність.

Olga I. Zozuliak

*Academician F. G. Burchak Research Institute of Private Law and Entrepreneurship National
Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

Tetiana H. Popovych

*Academician F. G. Burchak Research Institute of Private Law and Entrepreneurship National
Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

FRAUDULENT AND FICTITIOUS LAWS IN THE CONTEXT OF TRANSFER OF PROPERTY OF PROHIBITED POLITICAL PARTIES TO STATE OWNERSHIP

Abstract. *The article explores the legal nature of fraudulent and fictitious transactions in the context of transferring the property of banned political parties to state ownership. It clarifies the essence and distinguishing features of these transactions and analyzes their role in ensuring the implementation of court decisions on party prohibition and the restitution of assets to the state. Based on an in-depth analysis of civil, commercial, and constitutional law, as well as the case law of the Supreme Court of Ukraine, the study identifies criteria for differentiating between fraudulent and fictitious transactions. It is demonstrated that a fraudulent transaction is characterized by the actual will of the parties but pursues an unlawful objective aimed at harming state interests. The article substantiates the effectiveness of a claim to invalidate a gift agreement and the application of restitution as adequate judicial remedies in cases concerning the recovery of assets belonging to banned political parties. The scientific novelty of the research lies in the substantiation of the doctrinal model of a fraudulent transaction as a specific form of abuse of rights that combines private- and public-law elements and may serve as an effective mechanism for protecting state interests in legally significant relations. The paper proposes criteria for identifying fraudulent actions that are essential for the unification of judicial practice in cases involving the alienation of assets belonging to political parties prohibited by court decisions. It concludes that the application of the fraud doctrine within the Ukrainian legal system reflects the principle of the rule of law and promotes the consolidation of justice, good faith, and fairness in the protection of public property. The practical significance of the results lies in their potential use by the Ministry of Justice of Ukraine when preparing procedural documents, formulating legal arguments for court proceedings, and improving legislative regulation concerning the invalidation of transactions aimed at avoiding the transfer of assets into*

Keywords: *fraudulent transaction; fictitious transaction; invalidity of transaction; banned political parties; state ownership; restitution; state interests; Ministry of Justice of Ukraine; judicial protection.*

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена процесами демократичної трансформації українського суспільства, посиленням вимог до конституційної законності та не-

обхідністю забезпечення державного суверенітету в умовах зовнішньої агресії. Одним із проявів утвердження принципу «демократії, здатної захистити себе» стала заборона діяльності політичних партій, які у своїй програмній, фінансовій чи організаційній діяльності порушували основи державності, суверенітету та територіальної цілісності України. Після набрання чинності рішень судів про заборону таких партій постало практичне завдання забезпечення переходу їхнього майна у власність держави, що потребує чіткого правового врегулювання та наукового осмислення.

Зазначені процеси супроводжуються складними правовими питаннями щодо розшуку, ідентифікації та повернення активів, які незаконно відчужувались або передавались третім особам із метою уникнення конфіскації. У цьому контексті особливого значення набуває дослідження правової природи фраздаторних і фіктивних правочинів, які використовуються для прикриття незаконного виведення майна з-під юрисдикції держави. Застосування конструкції фраздаторного правочину у вітчизняній судовій практиці стає дієвим інструментом протидії таким діям, однак потребує доктринального уточнення меж її використання.

Метою статті є визначення теоретико-правових засад застосування концепції фраздаторних і фіктивних правочинів у відносинах, пов'язаних із переходом майна заборонених політичних партій у власність держави, а також з'ясування ефективних судових способів захисту державних інтересів у таких спорах.

До основних завдань дослідження належать:

- аналіз конституційних і законодавчих засад участі держави у правовідносинах щодо майна політичних партій;
- визначення змісту й ознак фраздаторного правочину в контексті заборони партій;
- розмежування понять фраздаторного і фіктивного правочинів;
- обґрунтування належних і ефективних способів судового захисту, зокрема через визнання правочину недійсним і застосування реституції.

Стаття спрямована на формування науково обґрунтованого підходу до кваліфікації правочинів, укладених на шкоду державним інтересам, і на вироблення практичних рекомендацій для правозастосовних органів, насамперед Міністерства юстиції України та судової системи.

1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Питання правової природи фраздаторних і фіктивних правочинів посідає важливе місце в сучасній доктрині цивільного та господарського права. Розроблення теоретичних засад цього інституту пов'язане насамперед із дослідженнями природи зловживання суб'єктивним правом та меж добросовісності учасників цивільного обороту. У працях українських учених (О. А. Беяневич, І. В. Спасибо-Фатєєвої, О. В. Дзери, В. І. Борисової, І. А. Бірюкова, В. М. Коссака) наголошується, що недійсність правочину є універсальним механізмом віднов-

лення порушеного правопорядку, у той час як категорія фrawdаторності є проявом загального принципу попередження зловживання правом.

Значний внесок у розвиток доктрини фrawdаторних правочинів зроблено Г. С. Гофельд, яка визначає їх як дії, спрямовані на досягнення незаконного результату шляхом формально правомірних засобів, що суперечить принципу справедливості [1, с. 281]. Подібний підхід підтримує О. А. Беяневич, підкреслюючи, що фrawdаторні правочини становлять собою «цивільно-правове шахрайство», метою якого є завдання шкоди іншій особі чи державі при зовнішньому формальному дотриманні вимог законності [2, с. 20]. Часто в наукових роботах інститут фrawdаторності розглядається як складова загальної доктрини зловживання правом, що має поєднувати приватно- та публічно-правові елементи [3, с. 62; 4, с. 178, 181; 5, с. 38].

Проблематика фіктивних правочинів отримала більш глибоку розробку в контексті тлумачення статті 234 Цивільного кодексу України, коли більшість учених зазначають, що фіктивність передбачає повну відсутність реального волевиявлення сторін, а тому такий правочин не створює жодних правових наслідків. Ваганова І. М. наголошує, що фіктивний правочин є нікчемним із моменту його вчинення, тоді як фrawdаторний може бути оспорюваним залежно від установлення умислу заподіяння шкоди [6, с. 221].

Зарубіжна правова доктрина формує широкий контекст розуміння *fraud doctrine*. У німецькому цивільному праві категорія *Anfechtung wegen Gläubigerbenachteiligung* (оспорювання правочину через заподіяння шкоди кредиторю) передбачена §3 Закону про оспорювання правочинів боржника (*Anfechtungsgesetz*) і має функціональне призначення, подібне до *actio Pauliana* римського права. У французькому праві аналогом виступає *action paulienne*, що застосовується до угод, які зменшують активи боржника на шкоду кредиторам або державі. У праві США подібні конструкції реалізовані через *Uniform Fraudulent Transfer Act (UFTA)*, де *fraudulent conveyance* визначається як передача активів із метою уникнення законних зобов'язань або виконання судових рішень.

У контексті захисту публічних інтересів питання фrawdаторності розглядається також у європейській адміністративно-правовій доктрині. Як зазначає А. С. Кубко, у сучасному українському конституційному праві поняття «державного інтересу» включає обов'язок держави забезпечити недопущення зловживань, які підривають публічний порядок і конституційний лад [7, с. 32]. Такий підхід наближає доктрину фrawdаторності до інституту публічного контролю за добросовісністю дій суб'єктів у сфері управління державним майном.

Практичне застосування зазначених доктринальних положень відображено в судовій практиці Верховного Суду. Зокрема, у постановах Великої Палати від 03.07.2019 (справа № 369/11268/16-ц) та від 24.02.2021 (справа № 757/33392/16-ц) сформульовано підхід до визнання правочинів недійсними з огляду на їх фrawdаторний характер [8, 9]. У постанові від 03.09.2019 (справа № 904/4567/18) уточнено критерії відмежування фіктивних правочинів від недійсних (фrawdатор-

них) залежно від факту виконання договору [10]. Узагальнення цих позицій дозволило виробити судовий тест для кваліфікації дій сторін як таких, що спрямовані на ухилення від виконання обов'язків перед державою чи кредитором.

Таким чином, аналіз наукових джерел та практики показує, що інститут фродаторних і фіктивних правочинів розвивається на межі приватного та публічного права. Його сучасне значення виходить за рамки традиційних зобов'язальних відносин і поширюється на сферу захисту державної власності, зокрема у зв'язку з переходом майна заборонених політичних партій у власність держави. Синтез доктринальних положень українського й зарубіжного права створює підґрунтя для формування ефективного механізму протидії фіктивному та фродаторному відчуженню активів, що становить предмет подальшого дослідження.

2. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Дослідження ґрунтується на застосуванні загальнонаукових і спеціально-юридичних методів пізнання, що забезпечили комплексний підхід до аналізу правової природи фродаторних і фіктивних правочинів у контексті переходу майна заборонених політичних партій у власність держави.

Матеріалами дослідження є чинне законодавство України в сфері політичних партій, власності та недійсності правочинів; рішення Великої Палати та Касаційних судів Верховного Суду (2019–2023); наукові праці українських і зарубіжних учених у галузі цивільного, господарського та конституційного права; міжнародно-правові акти й практика Європейського суду з прав людини щодо ефективних способів судового захисту.

Методологічну основу становлять: діалектичний метод, який дав змогу розглянути явище фродаторності у взаємозв'язку з принципами добросовісності, законності та публічного інтересу; системно-структурний метод, використаний для визначення місця інституту фродаторних правочинів у системі цивільного та господарського права; формально-юридичний метод, що забезпечив аналіз нормативно-правових актів (Конституції України, Цивільного кодексу України, Закону України «Про політичні партії в Україні», підзаконних актів Кабінету Міністрів України); порівняльно-правовий метод, застосований для зіставлення української судової практики з доктринальними підходами європейського приватного права до інституту fraud (fraudulent conveyance); логіко-аналітичний метод, який дозволив сформулювати авторські висновки щодо ознак і правових наслідків фродаторних та фіктивних правочинів; метод узагальнення судової практики, використаний для аналізу позицій Великої Палати Верховного Суду щодо недійсності правочинів, учинених на шкоду державним інтересам.

Застосування зазначених методів забезпечило наукову обґрунтованість висновків і дозволило сформулювати пропозиції щодо вдосконалення правозастосовної практики у справах, пов'язаних із відчуженням майна заборонених політичних партій.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

3.1. Теоретико-правові засади участі держави в правовідносинах щодо майна політичних партій

Участь держави в правовідносинах, пов'язаних із діяльністю та майновими питаннями політичних партій, має дуалістичний характер: з одного боку, держава виступає гарантом реалізації політичних прав громадян і свободи об'єднання, а з іншого є суб'єктом публічного контролю та правового примусу, спрямованого на захист конституційного ладу та національної безпеки.

В основі державного регулювання діяльності політичних партій лежить баланс між свободою політичного волевиявлення та потребою захисту демократичного конституційного устрою. Конституція України (статті 36–37) визначає політичні партії як інституції, покликані сприяти формуванню й вираженню політичної волі громадян, але водночас установлює низку заборон щодо їхньої діяльності, якщо вона спрямована на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, підлив безпеки держави або пропаганду війни, насильства чи ворожнечі [11]. Цей баланс проявляється в установленні правових рамок для створення, функціонування та фінансування партій, а також у визначенні меж їхньої діяльності, щоб запобігти використанню політичних структур для підливу конституційних принципів, порушення прав громадян або концентрації влади. Держава забезпечує, з одного боку, рівні можливості для політичної конкуренції, а з іншого здійснює контроль за дотриманням законності, прозорості фінансування та доброчесності політичної практики. Наприклад, механізмами державного контролю можуть бути обов'язкова реєстрація партій, установлення обмежень щодо джерел фінансування (заборона отримання коштів від іноземних держав або осіб), звітність про доходи та видатки партій, а також санкції за порушення законодавства в цій сфері діяльності. Крім того, законодавство може визначати критерії для участі партій у виборах, наприклад, установлення мінімального порогу підтримки для отримання мандатів, що також сприяє стабільності політичної системи.

Закон України «Про політичні партії в Україні» деталізує ці положення, визначаючи правові наслідки заборони діяльності політичної партії, серед яких ключовим є перехід у власність держави всього майна, коштів та інших активів забороненої партії та її структурних підрозділів [12]. Такий перехід забезпечується Міністерством юстиції України, яке згідно з Постановою Кабінету Міністрів № 896 від 12.08.2022 уповноважене здійснювати розшук, ідентифікацію й передачу майна до Фонду державного майна України [13]. Саме цей орган стає управителем активів, що перейшли у власність держави після рішення суду про заборону політичної партії. Управління такими активами передбачає не лише їх збереження, а й можливість подальшого використання в державних або суспільно корисних цілях відповідно до чинного законодавства. Зокрема, Фонд державного майна України здійснює оцінку, облік та розпорядження майном, забезпечуючи

прозорість процедур та недопущення незаконного привласнення чи розтрати активів. Крім того, законодавець передбачає можливість передачі частини майна на користь державних програм або потреб місцевих громад, що дозволяє максимально ефективно використовувати ресурси, які стали власністю держави внаслідок заборони політичної партії.

Зауважимо, що такий легальний механізм покликаний не лише запобігати діяльності політичних сил, що порушують Конституцію та закони України, а й гарантувати правову визначеність щодо їх власності та активів, які до цього перебували в приватній або партійній юрисдикції.

Участь держави в таких відносинах поєднує два рівні: публічно-правовий (реалізація державного примусу через судову процедуру заборони) та приватно-правовий (захист державних інтересів як власника або потенційного набувача майна). Такий підхід корелює з концепцією «войовничої демократії» (militant democracy). Вона визнає, що демократія інколи має запроваджувати превентивні й репресивні правові інструменти – приміром, заборону антидемократичних партій, обмеження доступу до державного фінансування, кримінальну відповідальність за системну антидемократичну діяльність або спеціальні процедури видалення з публічної політики угруповань, які цілеспрямовано підривають демократичні інститути. Водночас концепція ставить перед собою складне завдання: збалансувати ефективні механізми захисту демократії з гарантуванням основних свобод і прав, аби заходи самооборони самі не перетворилися на інструмент автократії [14]. В українських реаліях такий механізм отримує особливе значення після початку збройної агресії РФ, коли питання збереження державного суверенітету стає першочерговим аспектом національної безпеки. У цих умовах принцип «войовничої демократії» набув практичної актуальності, оскільки необхідно не лише протидіяти зовнішній агресії, а й нейтралізувати внутрішні політичні й інформаційні загрози, які можуть використовувати демократичні свободи для дестабілізації державних інституцій. Реалізація таких механізмів включає як законодавчі ініціативи щодо заборони проросійських політичних партій та медіа, так і інституційні заходи контролю за діяльністю організацій, що загрожують безпеці держави, що водночас демонструє прагнення зберегти баланс між захистом демократії та гарантуванням громадянських прав.

Інтереси держави в цьому контексті набувають комплексного характеру, оскільки вони охоплюють поєднання політичних, економічних, соціальних та правових потреб суспільства. Свого часу Конституційний Суд України ще у своєму рішенні №3-рп/99 від 08.04.1999 наголосив, що інтереси держави можуть збігатися або не збігатися з інтересами окремих органів чи підприємств, однак завжди спрямовані на забезпечення публічного блага [15]. Цей підхід дозволяє визнати, що реалізація державного інтересу в справах про заборону політичних партій включає і захист майнових прав держави як власника, і підтримку конституційного порядку. Міністерство юстиції України, виконуючи функцію центрального органу виконавчої влади в сфері легалізації громадських формувань, фактично виступає

представником держави в процедурі повернення майна, що незаконно вибуло з власності забороненої партії. Його повноваження охоплюють не лише адміністративні дії, але й звернення до суду з позовами про визнання недійсними правочинів, укладених із метою приховати або вивести таке майно з-під державного контролю [13; 16].

Отримуємо в результаті правову модель, де державна участь у правовідносинах щодо майна політичних партій характеризується поєднанням публічної влади та приватноправового статусу, що зумовлює потребу в гнучких правових механізмах захисту її інтересів. Одним із таких механізмів є застосування інституту фраздаторного правочину, який дозволяє визнавати недійсними дії, спрямовані на ухилення від переходу майна у власність держави. Цей інструмент розглядається як форма юрисдикційного захисту держави у випадках, коли формально правомірні дії сторін фактично підривають державу та суперечать публічним інтересам суспільства.

3.2. Фраздаторний правочин у відносинах, пов'язаних із заборонаю діяльності політичних партій

Категорія фраздаторних правочинів (від лат. *fraus, fraudis* – обман, підступність, зловживання) має давнє історико-правове коріння. Її витоки сягають римського права, де існував спеціальний позов – *actio Pauliana*, який дозволяв кредиторам оскаржувати дії боржника, спрямовані на умисне зменшення його майнової маси з метою ухилення від виконання зобов'язань перед кредиторами. У сучасному розумінні фраздаторний правочин проявляється як дія (договір), що здійснюється однією стороною з метою завдати шкоди іншій стороні, державі або кредиторам, порушуючи принципи добросовісності та недопустимості зловживання правом [8].

У приватноправовому законодавстві України поняття «фраздаторний правочин» не кодифіковане, однак його конструкція дедалі частіше застосовується в судовій практиці як доктринальний засіб визнання недійсними правочинів, учинених із протиправною метою. Велика Палата Верховного Суду у постанові від 03.07.2019 у справі № 369/11268/16-ц зазначила, що особа має право оскаржити договір, укладений на шкоду кредиторів, посилаючись на загальні засади цивільного законодавства (статті 3, 13 ЦК України) та спеціальні норми про недійсність правочинів (стаття 234, 228 ЦК України) [8].

Суть фраздаторності полягає у вчиненні дії, яка зовні виглядає правомірною, але має приховану мету унеможливити виконання зобов'язань або уникнути правових наслідків, передбачених законом. В українському правопорядку така ситуація набуває особливого значення в контексті заборони діяльності політичних партій. Після відкриття адміністративних проваджень про заборону проросійських партій їхнє керівництво нерідко вдавалось і вдається до швидкого відчуження майна (зокрема, будівель, земельних ділянок, транспортних засобів) шляхом укладення договорів дарування, позички тощо з пов'язаними особами.

Правові передумови для такого виведення активів були цілком передбачуваними, оскільки після набрання законної сили рішенням суду про заборону діяльності політичної партії відповідно до ст. 21 Закону України «Про політичні партії в Україні» усе її майно переходить у власність держави [12]. Тому дарування або передача майна благодійним чи афілійованим організаціям, здійснені безпосередньо перед заборону партії, мають очевидний характер фраздаторності. Вони спрямовані не на реальне волевиявлення дарувальника, а на створення видимості правомірності відчуження, що унеможливує перехід майна до держави.

Застосовуючи конструкцію фраздаторного правочину до подібних випадків, суд має встановити низку ознак, які свідчать про зловживання правом, а саме (1) безоплатний характер правочину, (2) наявність зацікавленості сторін або їх афілійованість, (3) укладення договору після відкриття провадження про заборону партії чи в умовах прогнозованої судової перспективи, (4) відсутність економічної доцільності правочину, (5) порушення балансу публічних і приватних інтересів. Так, якщо політична партія укладає договір дарування майна з благодійним фондом, створеним тими ж особами, які входять до її керівних органів, за наявності судового провадження про її заборону, такий договір має всі ознаки фраздаторного, а його мета – уникнути переходу активів у власність держави, що становить пряму шкоду державним інтересам.

Судова практика також підтверджує можливість застосування цієї конструкції до правочинів, вчинених у сфері політичних і публічних відносин. Верховний Суд у постанові від 24.02.2021 у справі № 757/33392/16 вказав, що фраздаторним може бути як двосторонній, так і односторонній правочин, якщо його вчинення унеможливує реалізацію прав іншої сторони або держави [9].

Маємо ситуацію, коли фраздаторний правочин у контексті заборони політичних партій набуває особливої доктринальної ваги, оскільки поєднує в собі елементи цивільно-правового інституту недійсності правочину та механізм публічно-правового захисту державних інтересів. Його кваліфікація дозволяє забезпечити невідворотність переходу майна у власність держави, запобігти зловживанням із боку політичних суб'єктів і гарантувати ефективність конституційного принципу верховенства права. Отже, застосування конструкції фраздаторного правочину в таких справах не лише відновлює порушений баланс правових інтересів, а й утворює засади правомірності в політичній сфері, де від зловживання правами залежить стабільність державного ладу.

3.3. Відмежування фраздаторного і фіктивного правочинів

Правильна кваліфікація правочину як фраздаторного або фіктивного має принципове значення для визначення юридичних наслідків його недійсності та вибору способу захисту прав і законних інтересів держави. Попри спільність окремих ознак (умисний характер дій сторін, прихованість справжньої мети, відсутність економічної логіки) зазначені види правочинів суттєво відрізняються за своїм змістом і правовою природою.

Фіктивний правочин відповідно до ст. 234 Цивільного кодексу України є дією, вчиненою без наміру створити правові наслідки, які нею обумовлюються [17]. Його ключовою ознакою є відсутність реального волевиявлення сторін щодо набуття, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків. Тобто сторони лише створюють видимість правочину, не маючи наміру виконувати його умови. Згідно з позицією Верховного Суду фіктивність існує лише тоді, коли обидві сторони усвідомлюють удаваність правочину й не мають наміру його виконувати, а факт виконання хоча б однією стороною виключає можливість визнання його фіктивним [10]. Фраудаторний правочин, натомість, характеризується наявністю реального волевиявлення сторін і фактичного виконання договору, однак його мета є шкідливою, неправомірною або спрямованою на обман третіх осіб чи держави. На відміну від фіктивного, фраудаторний правочин створює реальні юридичні наслідки, які використовуються для досягнення протиправної мети (зменшення активів боржника, уникнення відповідальності, виведення майна з-під арешту чи відчуження активів забороненої політичної партії тощо) [8; 9].

Наукова доктрина також проводить чітку межу між цими двома категоріями. Так, О. А. Беяневич відзначає, що фіктивні правочини відрізняються від фраудаторних тим, що в них відсутній будь-який намір створити юридичні наслідки, тоді як фраудаторні спрямовані на досягнення реального результату шляхом зловживання правом [2, с. 21]. На думку Г. С. Гофельд, фраудаторний правочин – це «свідома дія, що має на меті досягнення несправедливого або незаконного результату шляхом використання формально допустимих засобів» [18, с. 85]. Тобто у фіктивному правочині воля відсутня, а у фраудаторному вона викривлена.

У судовій практиці ці підходи отримали конкретизацію в позиції Великої Палати Верховного Суду у справі № 369/11268/16-ц [8], що дозволила кваліфікувати фраудаторний правочин у позаконкурсному оспорюванні як такий, що може бути одночасно (1) фіктивним (ст. 234 ЦК України), (2) таким, що вчинений всупереч принципу добросовісності (ч. 3 ст. 13 ЦК України), (3) таким, що порушує публічний порядок (ст. 228 ЦК України). Однак позицією Верховного Суду від 03.09.2019 у справі № 904/4567/18 [10] уточнюється, що якщо на виконання правочину було фактично передано майно, то такий правочин не може визнаватися фіктивним, оскільки сторони досягли правового результату. У цьому разі застосовується кваліфікація його як фраудаторного.

Реальне розмежування зазначених категорій може бути узагальнено за такими ознаками:

1) наявність волі. При фіктивному правочині воля сторін відсутня або удавана, а при фраудаторному має неправомірну мету;

2) фактичне виконання. При фіктивному правочині відсутнє, а при фраудаторному наявне;

3) мета правочину. При фіктивному правочині відбувається створення видимості правовідносин, а при фраудаторному йдеться про завдання шкоди державі, кредитору або іншій особі;

4) юридичні наслідки При фіктивному правочині вони не створюються, а при фrawdаторному створюються, але є неправомірними;

5) правова кваліфікація Фіктивний правочин недійсний *ex tunc* (з моменту вчинення), а фrawdаторний недійсний через зловживання правом або обман;

6) наслідки. При фіктивному правочині не йдеться про реституцію (немає що повертати), а при фrawdаторному застосовується двостороння реституція як наслідок недійсності.

У справах, пов'язаних із переходом майна заборонених політичних партій у власність держави, така диференціація має практичне значення. Якщо договір був укладений лише для вигляду (наприклад, з метою створити видимість дарування, яке фактично не відбулося), він підлягає кваліфікації як фіктивний. Якщо ж майно реально передано афілійованій структурі або фізичній особі для уникнення його конфіскації, то правочин є фrawdаторним. З огляду на це, договір дарування між партією та благодійним фондом [19] має бути кваліфікований як фrawdаторний, оскільки він був укладений після відкриття судового провадження про заборону діяльності партії; сторони перебували в тісному організаційному зв'язку; фактичне передання майна відбулося; метою правочину було недопущення переходу майна у власність держави.

Доходимо висновку, що фrawdаторний правочин становить собою особливий різновид зловживання суб'єктивним правом, який, на відміну від фіктивного, породжує юридичні наслідки, однак підлягає визнанню недійсним із огляду на його антисоціальну та протидержавну спрямованість. Його виявлення та належна судова кваліфікація забезпечують реальний механізм захисту публічного інтересу держави й запобігають легалізації незаконного відчуження активів.

3.4. Ефективні способи судового захисту: недійсність договору та реституція
Визначення належного й ефективного способу судового захисту в справах, пов'язаних із відчуженням майна заборонених політичних партій, має ключове значення для забезпечення реального поновлення порушених інтересів держави. Судовий захист як форма реалізації принципу верховенства права передбачає, що обраний спосіб має бути не лише формально передбаченим законом, а й здатним відновити порушене право або усунути перешкоди в його реалізації.

3.4.1. Позов про визнання договору недійсним як належний спосіб захисту

Відповідно до ч. 2 ст. 16 Цивільного кодексу України (як і раніше в ст. 20 Господарського кодексу України) одним із основних способів захисту цивільних прав є визнання правочину недійсним. Цей спосіб є універсальним, оскільки дозволяє усунути правові наслідки порушення, що виникли внаслідок вчинення неправомірного правочину. Згідно з усталеною позицією Верховного Суду недійсність правочину має наслідком його анулювання з моменту вчинення (*ex tunc*), а судові рішення про визнання договору недійсним виконують функцію юридично-

го факту, який знищує всі правові наслідки дії сторін [9]. Зокрема, у постанові від 26.05.2023 у справі №905/77/21 об'єднана палата Касаційного господарського суду наголосила, що позовна вимога про визнання договору недійсним є належним способом захисту, якщо правочин порушує або оспорує права й інтереси позивача [20].

У випадках, коли держава або її уповноважений орган (Міністерство юстиції України) звертається з вимогою про визнання недійсним договору, укладеного з метою уникнення переходу майна в державну власність, такий позов відповідає критеріям ефективності, оскільки він спрямований на усунення неправомірного правового результату (вибуття майна з власності партії), забезпечує реальне відновлення державного інтересу та створює передумови для застосування реституції як наслідку недійсності.

Велика Палата Верховного Суду неодноразово підкреслювала, що спосіб захисту повинен відповідати природі порушеного права та бути здатним забезпечити повне його відновлення [21]. Таким чином, визнання недійсним договору дарування, укладеного між забороненою політичною партією та афілійованим суб'єктом, є належним і пропорційним способом захисту прав та інтересів держави.

3.4.2. Реституція як правовий наслідок недійсності правочину

Одним із безпосередніх наслідків визнання правочину недійсним є двостороння реституція, передбачена ст. 216 Цивільного кодексу України [17]. Вона полягає у взаємному поверненні сторонами всього отриманого за недійсним правочинном, а за неможливості такого повернення йдеться про відшкодування його вартості. Застосування реституції в справах про недійсність договорів, укладених за участю політичних партій, має свої особливості. По-перше, така реституція має публічно-правовий зміст, оскільки спрямована на відновлення порушених інтересів держави. По-друге, вона забезпечує реальне повернення об'єкта власності, що вибув із майнової сфери партії всупереч закону.

Постанова судової палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду від 23.09.2021 у справі №904/1907/15 наголошує, що двостороння реституція є обов'язковим наслідком визнання правочину недійсним і не може бути проігнорована сторонами [21]. Тобто, навіть якщо позов формально не містить окремої вимоги про повернення майна, суд має право застосувати реституцію з власної ініціативи як імперативний наслідок недійсності.

У практичному вимірі це означає, що якщо політична партія передала будівлю благодійному фонду на підставі договору дарування, який визнається судом недійсним, суд зобов'язаний постановити рішення про повернення цього майна у власність держави. Такий підхід узгоджується з вимогами статті 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка гарантує кожній особі ефективний засіб юридичного захисту в національному правопорядку. Наприклад, при розгляді справ, що стосуються ймовірної загрози національній безпеці стат-

тя 13 розглядається в чіткому взаємозв'язку зі статтею 3, тобто урядовий орган мав чітко зважити вимоги щодо безпеки особи та співвідносити цей факт з вимогами до національної безпеки. У рішенні суду було констатовано, що засоби правового захисту відповідають вимогам статті 13 у поєднанні зі статтею 3 [22].

3.4.3. Вимога про скасування державної реєстрації як прояв реституції

Особливу увагу слід приділити питанню про правову природу вимоги щодо скасування державної реєстрації речових прав на майно, яке було предметом недійсного договору. Така вимога нерідко заявляється поряд із позовом про визнання договору недійсним, і судова практика підтверджує її правомірність як різновиду реституційної вимоги.

Оскільки право власності на нерухомість виникає з моменту державної реєстрації, то для повного відновлення попереднього правового стану необхідно скасувати запис про її державну реєстрацію. Цей підхід підтримується й Великою Палатою Верховного Суду, яка вказує, що скасування рішення про державну реєстрацію прав є логічним наслідком визнання правочину недійсним, адже воно забезпечує повноцінне поновлення майнового становища сторін [21].

Тобто вимога про скасування державної реєстрації права власності в справах щодо майна політичних партій, що підлягає передачі у власність держави, має розцінюватися як застосування реституції у формі анулювання правових наслідків недійсного правочину. Вона забезпечує не лише юридичне, а й фактичне відновлення порушеного права, унеможливаючи повторне відчуження спірного майна третіми особами.

Сучасне розуміння конструкції позову про визнання недійсним договору як належного способу судового захисту у випадках, коли правочин укладений на шкоду інтересам держави, передбачає реституцію як правовий наслідок недійсності правочину має імперативний характер і забезпечує відновлення майнового становища сторін, а вимога про скасування державної реєстрації права власності є складовою реституції та повинна розглядатися як необхідний елемент ефективного способу судового захисту.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дає підстави для формулювання низки теоретичних і практичних висновків, що мають значення для розвитку національної доктрини цивільного та господарського права, а також удосконалення судової практики в справах, пов'язаних із переходом майна заборонених політичних партій у власність держави.

Участь держави в правовідносинах щодо майна політичних партій має дуалістичну природу, що поєднує елементи публічно-правової функції примусу (реалізація рішень судів про заборону діяльності партій) і приватноправового статусу суб'єкта, який реалізує майнові права. Така подвійність зумовлює необ-

хідність застосування комплексного підходу до правового регулювання, що враховує як публічний інтерес, так і загальні засади цивільного обороту.

Інститут фраздаторного правочину є ефективним інструментом захисту публічних інтересів держави, оскільки його застосування в справах, де політичні партії або пов'язані з ними особи здійснюють відчуження майна з метою уникнення його переходу до державної власності, дозволяє суду нейтралізувати формально правомірні, але фактично протиправні дії. Кваліфікація правочину як фраздаторного забезпечує справедливість, добросовісність і пропорційність у правозастосуванні.

Фіктивні та фраздаторні правочини мають спільні ознаки, однак різняться за правовою природою й наслідками. Фіктивний правочин є удаваним і не створює правових наслідків, тоді як фраздаторний має реальне виконання, але спрямований на досягнення незаконної мети. Таке розмежування є необхідним для правильної судової кваліфікації та застосування відповідних правових наслідків, зокрема реституції та скасування реєстраційних дій.

Позов про визнання правочину недійсним є належним і ефективним способом судового захисту у випадках, коли дії сторін порушують або загрожують публічним інтересам. Застосування двосторонньої реституції як наслідку недійсності правочину гарантує реальне відновлення порушеного майнового стану. Поряд із цим вимога про скасування державної реєстрації речових прав має розглядатися як складова реституційного механізму, що забезпечує повноцінне відновлення правового порядку.

Міністерство юстиції України відіграє ключову роль у реалізації механізму повернення майна заборонених політичних партій, виконуючи функції представника держави в судових спорах та ініціатора процесу передачі активів до Фонду державного майна України. Для підвищення ефективності цього механізму доцільним є закріплення в спеціальному законодавстві прямих процедурних положень щодо оскарження фраздаторних правочинів за участю держави.

Застосування доктрини фраздаторності в правовідносинах, пов'язаних із заборонаю політичних партій, сприяє утвердженню принципів верховенства права, добросовісності та справедливості. Такий підхід забезпечує не лише захист державних інтересів, а й формує належну правову культуру обігу публічного майна, де недопустимість зловживання правом визнається фундаментальним принципом демократичного правопорядку.

Правове розмежування фіктивних і фраздаторних правочинів, поєднане з удосконаленням судових механізмів їх оскарження, має стати важливим напрямом розвитку національної правової доктрини. Подальше дослідження цього інституту доцільно здійснювати у взаємозв'язку з концепцією захисту державного інтересу та сучасними європейськими підходами до протидії зловживанню правами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Гофельд Г. С. Фраздаторний правочин як право на зло. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 99-й річниці від дня

- народження О. А. Пушкіна (м. Вінниця, 24 трав. 2024 р.). Вінниця : ХНУВС, 2024. С. 278–282.
- [2] Беляневич О. А. Про застосування у справах про банкрутство конструкції фраздаторного правочину. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2022. № 2. С. 14–23. DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2021.2.2>. (дата звернення: 14.10.2025).
- [3] Спасибо-Фатеева І. Про спірність правової природи договору, факту його укладеності або чинності. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2024. № 64. С. 50–66. URL: <http://hdl.handle.net/123456789/20432>. (дата звернення: 14.10.2025).
- [4] Ольшевський І. О. Фраздаторний правочин: проблеми визначення поняття та застосування в сучасному цивільному праві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 177–182. URL: http://www.lsej.org.ua/11_2023/39.pdf. (дата звернення: 14.10.2025).
- [5] Ковирев А. В. Фраздаторні правочини: законодавчі принципи та особливості формування сучасної судової практики. *Правова позиція*. 2023. № 3 (40). С. 37–41. DOI: <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-3.6>. (дата звернення: 14.10.2025).
- [6] Ваганова І. М. Щодо змісту фраздаторного правочину. *Сучасні тенденції та розвиток соціально економічних систем*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 4 груд. 2024 р.). Харків : Харків. нац. економ. ун-т ім. Семена Кузнеця, 2024. С. 220–222. URL: <https://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/36880>. (дата звернення: 14.10.2025).
- [7] Кубко А. Є. Державні інтереси і відповідальність держави: деякі питання співвідношення. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 28–34. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2019.03>. (дата звернення: 14.10.2025).
- [8] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03.07.2019 у справі № 369/11268/16-ц. *Вебпортал ZakonOnline*. URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/83482786>. (дата звернення: 14.10.2025).
- [9] Постанова Верховного Суду від 24.02.2021 у справі № 757/33392/16. *Вебпортал Iplex*. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=95213197&red=1000033fd4fb6b072d1d150d5bdc951a0b0446&d=5>. (дата звернення: 14.10.2025).
- [10] Постанова Верховного Суду від 03.09.2019 у справі № 904/4567/18. *Вебпортал ZAKONONLINE*. URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/84039610>. (дата звернення: 14.10.2025).
- [11] Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. (дата звернення: 14.10.2025).
- [12] Про політичні партії в Україні : Закон України від 05.04.2001 № 2365-III. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text>. (дата звернення: 14.10.2025).
- [13] Питання переходу у власність держави майна, коштів та інших активів забороненої судом політичної партії, її обласних, міських, районних організацій, первинних осередків та інших структурних утворень : постанова Каб. Міністрів України від 12.08.2022 № 896. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-2022-%D0%BF#Text>. (дата звернення: 14.10.2025).
- [14] Capocchia G. Militant democracy: The institutional bases of democratic self-preservation. *Annual Review of Law and Social Science*. 2013. Vol. 9. № 1. P. 207–226.

- [15] Рішення Конституційного Суду України від 08.04.1999 №3-рп/99 у справі за конституційними поданнями Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді). *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text. (дата звернення: 14.10.2025).
- [16] Постанова Верховного Суду від 19.09.2023 у справі №910/19668/21. *Вебпортал IpLex*. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=113651175&red=10000324c1a5528d0d07f757b8a5b95cd5849a&d=5>. (дата звернення: 14.10.2025).
- [17] Цивільний кодекс України від 16.01.2003 №435-IV. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. (дата звернення: 14.10.2025).
- [18] Гофельд Г. С. Відмежування фраздаторного правочину від фіктивного та удаваного правочинів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Т. 2. №86. С. 82–86. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.13>. (дата звернення: 14.10.2025).
- [19] Ухвала Касаційного господарського суду Верховного Суду від 07.05.2024 у справі №924/971/23. *Вебпортал IpLex*. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=119212046&red=10000370ff5b10b759060fab0cb98eeb52034&d=5>. (дата звернення: 14.10.2025).
- [20] Постанова ОП КГС Верховного Суду від 26.05.2023 у справі №905/77/21. *Вебпортал Судова влада України*. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_obedn_palati_kgs_vs/2023_05_26_905_77_21. (дата звернення: 14.10.2025).
- [21] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23.09.2021 у справі №904/1907/15. *Вебпортал Судова влада України*. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_sud_palat_kgs_vs/2021_09_23_904_1907_15. (дата звернення: 14.10.2025).
- [22] *Chahal v. the United Kingdom*, Application no. 22414/93, ECHR Judgment of 15 November 1996. *Вебпортал HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58004>. (дата звернення: 14.10.2025).

REFERENCES

- [1] Hofeld, H. S. (2024). Fraudulent transaction as a right to evil. *In Problems of Civil Law and Procedure: Abstracts of the Scientific and Practical Conference dedicated to the 99th anniversary of O. A. Pushkin's birth* (pp. 278–282). Vinnytsia: KhNUA.
- [2] Belyanevych, O. A. (2022). On the application of the construction of a fraudulent transaction in bankruptcy cases. *Law Journal of Vasyl' Stus Donetsk National University*, 2, 14–23. DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2021.2.2>
- [3] Spasybo-Fatieieva, I. (2024). On the disputable legal nature of a contract, the fact of its conclusion or validity. *Actual Problems of Improving Current Legislation of Ukraine*, 64, 50–66. Retrieved from <http://hdl.handle.net/123456789/20432>
- [4] Olshevskiy, I. O. (2023). Fraudulent transaction: Problems of defining the concept and applying it in modern civil law of Ukraine. *Legal Scientific Electronic Journal*, (11), 177–182. Retrieved from http://www.lsej.org.ua/11_2023/39.pdf
- [5] Kovryuev, A. V. (2023). Fraudulent transactions: Legislative principles and features of the development of modern judicial practice. *Legal Position*, 3(40), 37–41. DOI: <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-3.6>

- [6] Vahanova, I. M. (2024). On the content of a fraudulent transaction. *In Modern Trends and Development of Socio-Economic Systems: Materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference*, December 4, 2024 (pp. 220–222). Kharkiv: Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics. Retrieved from <https://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/36880>
- [7] Kubko, A. Ye. (2019). State interests and state responsibility: Some issues of correlation. *Journal of Kyiv University of Law*, (4), 28–34. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2019.03>
- [8] Grand Chamber of the Supreme Court of Ukraine. (2019, July 3). Ruling in case No. 369/11268/16-c. *ZakonOnline*. Retrieved from <https://zakononline.ua/court-decisions/show/83482786>
- [9] Supreme Court of Ukraine. (2021, February 24). Ruling in case No. 757/33392/16. *IpLex*. Retrieved from <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=95213197>
- [10] Supreme Court of Ukraine. (2019, September 3). Ruling in case No. 904/4567/18. *ZakonOnline*. Retrieved from <https://zakononline.ua/court-decisions/show/84039610>
- [11] Constitution of Ukraine: Law of Ukraine. (1996, June). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
- [12] On Political Parties in Ukraine: Law of Ukraine. (2001, April). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text>
- [13] The issue of the transfer to the state of property, funds and other assets of a political party banned by the court, its regional, city, district organizations, primary branches and other structural units: Resolution Cabinet of Ministers of Ukraine. (2022, August, No. 896). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-2022-%D0%BF#Text>
- [14] Capoccia, G. (2013). Militant democracy: The institutional bases of democratic self-preservation. *Annual Review of Law and Social Science*, 9(1), 207–226.
- [15] Constitutional Court of Ukraine. (1999, April 8). Decision No. 3-rp/99 in the case on the representation by the Prosecutor's Office of the interests of the state in arbitration courts. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text
- [16] Supreme Court of Ukraine. (2023, September 19). Ruling in case No. 910/19668/21. *IpLex*. Retrieved from <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=113651175>
- [17] Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine (2003, January, No. 435-IV). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
- [18] Hofeld, H. S. (2024). Distinguishing a fraudulent transaction from fictitious and sham transactions. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law*, 2(86), 82–86. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.13>
- [19] Supreme Court of Ukraine. (2024, May 7). Ruling of the Commercial Cassation Court in case No. 924/971/23. *IpLex*. Retrieved from <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=119212046>
- [20] United Chamber of the Commercial Cassation Court of the Supreme Court of Ukraine. (2023, May 26). Ruling in case No. 905/77/21. *Judiciary of Ukraine Portal*. https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_obedn_palati_kgs_vs/2023_05_26_905_77_21
- [21] Grand Chamber of the Supreme Court of Ukraine. (2021, September 23). Ruling in case No. 904/1907/15. *Judiciary of Ukraine Portal*. https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_sud_palat_kgs_vs/2021_09_23_904_1907_15
- [22] European Court of Human Rights. (1996, November 15). *Chahal v. the United Kingdom* (Application No. 22414/93). *HUDOC*. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58004>

Ольга Ігорівна Зозуляк

Доктор юридичних наук, професор
Головний науковий співробітник лабораторії корпоративного права
імені академіка Володимира Луця
Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України
02000, вул. Казимира Малевича, 11, Київ, Україна

Olga I. Zozuliak

Doctor of Law, Professor
Chief Researcher
Academician Volodymyr Luts Corporate Law Laboratory
Academician F. G. Burchak Research Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine
02000, 11 Kazymyr Malevich St., Kyiv, Ukraine

Email: olha.zozuliak@pnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6108-4442>

Тетяна Григорівна Попович

Кандидат юридичних наук, старший дослідник
Завідувач лабораторії з адаптації законодавства України до права ЄС
Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України
02000, вул. Казимира Малевича, 11, Київ, Україна

Tetyana H. Popovych

Candidate of Law Sciences, Senior Researcher
Head of the Laboratory for Adaptation of Ukrainian Legislation to EU Law
Academician F. G. Burchak Research Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine
02000, 11 Kazymyr Malevich St., Kyiv, Ukraine

Email: tgpvip@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2292-4530>

Рекомендоване цитування: Зозуляк О. І., Попович Т. Г. Фраудаторні та фіктивні правочини у контексті переходу майна заборонених політичних партій у власність

держави. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 4. С. 232–250.

Suggested Citation: Zozuliak, O. I., & Popovych, T. H. (2025). Fraudulent and Fictitious Laws in the Context of Transfer of Property of Prohibited Political Parties to State Ownership. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(4), 232–250.

Стаття надійшла / Submitted: 15/10/2025

Доопрацьовано / Revised: 14/11/2025

Схвалено до друку / Accepted: 18/12/2025

Вікторія Ігорівна Шевердіна

Відділ планування та координації науково-правових досліджень
Національної академії правових наук України
Харків, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ТРУДОПРАВОВИХ ВІДНОСИН У ПРОФЕСІЙНОМУ СПОРТІ

Анотація. Статтю присвячено питанню врегулювання трудових відносин у всіх суспільно-важливих сферах для держави, де можуть виникнути такі відносини та забезпечення гідних умов праці для всіх працівників. Актуальною сферою стає фізична культура і спорт, бо являється важливою складовою суспільного буття. І, звичайно, професійні спортсмени як рівноправний осередок суспільства вимагають виваженого правового регулювання, можливості реалізації й захисту їх прав і законних інтересів. Професійний спорт є унікальним явищем сучасного суспільства, яке поєднує культурні, соціальні й економічні функції. Водночас він є сферою, де формуються специфічні трудові відносини. Спортсмени, тренери, представники спортивних клубів і федерацій вступають у систему відносин, що регулюються трудовим правом, але існують випадки регулювання таких відносин – цивільним правом. У свою чергу трудові відносини – це система суспільних відносин, що виникають у процесі праці та регулюються нормами трудового права. У спорті вони мають особливу природу, оскільки спортивна діяльність поєднує високий рівень фізичного навантаження, публічність і специфічні умови праці. Спортсмен є суб'єктом трудових правовідносин, але його діяльність виходить за межі класичних трудових функцій, оскільки включає участь у змаганнях, рекламних заходах, дотримання спортивних регламентів, тощо. Метою статті є дослідження особливостей виникнення трудових відносин у професійному спорті, їх значення для розвитку сфери праці та визначення основних проблем їх правового регулювання. У статті розглянуто нормативно-правову основу виникнення трудових відносин та їх закріплення, а також узагальнено сукупність чинників, які впливають на виникнення таких відносин. У ході дослідження було підкреслено важливість забезпечення професійним спортсменам максимально гідних умов праці з урахуванням нестабільності в державі, безпекових умов, необхідності доопрацювання законодавчих механізмів упорядкування взаємодії між державою, роботодавцем і найманим працівником та внесення змін до чинного трудового законодавства.

Ключові слова: професійний спорт; спортсмен; працівник; трудові відносини; трудовий контракт; трудова функція; умови праці; національне законодавство.

Viktoriia I. Sheverdina

Department of planning and coordination of scientific and legal research
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

FEATURES OF LABOR RELATIONS IN PROFESSIONAL SPORTS

Abstract. *The article is devoted to the issue of regulating labor relations in all socially important spheres for the state, where such relations can arise and ensuring decent working conditions for all employees. Physical culture and sports are becoming a relevant sphere, because they are an important component of social existence. And, of course, professional athletes as an equal center of society require balanced legal regulation, the possibility of realizing and protecting their rights and legitimate interests. Professional sports are a unique phenomenon of modern society, which combines cultural, social and economic functions. At the same time, it is an area where specific labor relations are formed. Athletes, coaches, representatives of sports clubs and federations enter the system of relations regulated by labor law, but there are cases of regulation of such relations by civil law. In turn, labor relations are a system of social relations that arise in the process of work and are regulated by labor law norms. In sports, they have a special nature, since sports activities combine a high level of physical activity, publicity and specific working conditions. An athlete is a subject of labor relations, but his activities go beyond the boundaries of classical labor functions, since they include participation in competitions, advertising events, compliance with sports regulations, etc. The purpose of the article is to study the features of the emergence of labor relations in professional sports, their significance for the development of the labor sphere and the identification of the main problems of their legal regulation. The article examines the regulatory and legal basis for the emergence of labor relations and their consolidation, and also summarizes the set of factors that influence the emergence of such relations. The study emphasized the importance of providing professional athletes with the most decent working conditions, taking into account the instability in the state, security conditions, the need to finalize legislative mechanisms for regulating interaction between the state, employer and employee, and making amendments to current labor legislation.*

Keywords: *professional sports; athlete; employee; labor relations; labor contract; labor function; working conditions; national legislation.*

ВСТУП

Економічний стан держави та соціальні вимоги до розвитку сучасного суспільства ставлять перед державою завдання, які потребують невідкладного вирішення та мають нагальне значення для всіх важливих сфер життя людини. Сфера праці завжди була й буде основою існування суспільства, джерелом його багатства та важливим чинником розвитку науки, культури та суспільного прогресу, вона забезпечує створення матеріальних і духовних благ, задовольняє потреби людини та суспільства, а також формує особистість через розвиток навичок і здібностей. Тому значна кількість досліджень зосереджені на вирішенні теоретичних і прак-

тичних питань правового регулювання суспільних відносин у сфері праці з різними категоріями працівників. Зокрема, вирішення питань можливості та особливостей реалізації професійними спортсменами права на працю мають велике значення для розвитку сучасної правової держави. Адже професійний спорт розглядається не лише як складова загальної культури людства, а і як самостійний соціальний інститут, що інтегрується в усі сфери життя сучасного суспільства, виступаючи засобом збереження та популяризації суспільних цінностей, у свою чергу сприяючи зміцненню соціальних і міжнародних зв'язків. Тож питання регулювання трудових відносин у такій специфічній сфері як професійний спорт потребує вдосконалення, оскільки станом на сьогодні основний національний закон у галузі спорту – Закон України «Про фізичну культуру і спорт» від 24.12.1993 № 3808-ХІІ (далі – Закон № 3808-ХІІ) стосується лише загальних основ діяльності в сфері фізичної культури та спорту, регулює суспільні відносини у створенні умов для розвитку фізичної культури та спорту, а також не містить навіть прийняттого визначення такого поняття як контракт із професійним спортсменом [1]. У зв'язку з цим важливого значення набуває вирішення як теоретичних, так і практичних проблем унормування таких відносин відповідно до потреб сучасного суспільства. Тому дослідження особливостей трудових відносин у професійному спорті є досить актуальним на сьогодні.

Серед науковців, праці яких присвячені дослідженню окремих аспектів правового регулювання трудових відносин зі спортсменами, слід виділити: В. В. Жернакова, М. І. Іншина, М. М. Клемпарського, О. С. Нестеровича, М. О. Ткалича, О. Ю. Кампі, О. Г. Середу, С. О. Сільченка, Г. І. Чанишеву, В. І. Щербину, О. М. Ярошенка та ін. Водночас особливості укладення трудового контракту з працівником-спортсменом не були досліджені в повній мірі, особливо враховуючи реалії сьогодення.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Методологічною основою дослідження є комплексний аналіз чинного законодавства України та наукової літератури щодо визначення правової природи трудових відносин у сфері професійного спорту. Автором було використано загальні й спеціальні методи наукового пізнання, зокрема, методи аналізу та синтезу для уточнення наукових позицій і підходів до вивчення питання трудових відносин у сфері професійного спорту. Метод індукції було використано для аналізу окремих етапів регулювання трудових відносин із професійними спортсменами. Дедуктивний метод виявився корисним при аналізі процедури виникнення трудових відносин зі спортсменами. Для дослідження окремих положень Конституції України, законів та інших нормативно-правових актів, що регулюють право на працю професійних спортсменів, у дослідженні застосовано формально-правовий метод, який дає змогу детально проаналізувати визначення правової природи права на працю. Крім того, аналіз діючого трудового законодавства України слугував джерелом інформації, оскільки воно надало необхідну правову базу.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

В юридичній науці всі права громадян є суб'єктивними, тобто належать кожній особі, відкриваючи перед їх носіями можливості для різноманітної діяльності в тому числі й трудової, що включає задоволення потреб, інтересів та використання певних соціальних благ. Конституція України чітко розмежовує основні права й свободи людини та громадянина. Також відповідно до загальноприйнятих норм міжнародного права кожна держава зобов'язана поважати й охороняти основоположні права і свободи будь-якої людини. Враховуючи те, що основні суб'єктивні права особи, закріплені в Конституції України, мають універсальний характер та розповсюджуються на всіх людей, тож професійні спортсмени володіють ними на загальних засадах. Право на працю – одне з найважливіших прав людини, воно закріплене в статті 43 Конституції України, яка встановлює, що «Кожна має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується» [2]. Право на працю характеризується як: а) можливість заробляти кожному собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується; б) створення державою умов для повного здійснення громадянами права на працю; в) вільний вибір професії та роду трудової діяльності; г) професійне навчання, підготовка та перепідготовка кадрів відповідно до суспільних потреб; д) заборону примусової праці; е) гарантовані на рівні закону права на належні, безпечні й здорові умови праці, на заробітну плату [3].

Трудоправові відносини – це система суспільних відносин, що виникають у процесі праці та регулюються нормами трудового права. У професійному спорті вони мають особливу природу, оскільки спортивна діяльність має характерні особливості. Вона поєднує високий рівень фізичного навантаження, публічність і специфічні умови праці. Відповідно до Закону України «Про фізичну культуру і спорт» спортсмен – фізична особа, яка систематично займається певним видом (видами) спорту та бере участь у спортивних змаганнях [1]. Тобто спортсмен є суб'єктом трудових правовідносин, але його діяльність виходить за межі класичних трудових функцій, оскільки включає участь у змаганнях, рекламних заходах, дотримання спортивних регламентів тощо.

У статті 38 Закону № 3808-ХІІ зазначено, що діяльність у професійному спорті спортсменів, тренерів та інших фахівців, яка полягає в підготовці та участі в спортивних змаганнях серед спортсменів-професіоналів і є основним джерелом їхніх доходів, провадиться відповідно вищевказаного Закону, Кодексу законів про працю України та інших нормативно-правових актів, а також статутних та регламентних документів відповідних суб'єктів сфери фізичної культури та спорту й міжнародних спортивних організацій [1].

Разом з тим зазначаємо, що в Кодексі законів про працю України (далі – КЗпП) відсутні окремі норми, які б регулювали діяльність професійних спортсменів. Лише в статті 77–1 КЗпП зазначається, що відпустка для підготовки та участі

в змаганнях надається працівникам, які беруть участь у всеукраїнських та міжнародних спортивних змаганнях. Тривалість, порядок, умови надання та оплати відпусток для підготовки та участі в змаганнях встановлюються Кабінетом Міністрів України [4]. Це вказує на те, що Кодекс законів про працю України недостатньо врегулює професійну діяльність спортсменів, не врахувавши певні характерні особливості такої діяльності.

Суспільні відносини, які стосуються діяльності професійних спортсменів в Україні, вирішуються переважно на підставі норм трудового законодавства. При цьому варто враховувати, що згідно з ч. 2 ст. 2 КЗпП працівники реалізують право на працю шляхом укладення трудового договору [2]. У трудовому праві України загальним правилом є укладення безстрокових трудових договорів. Водночас законодавство передбачає можливість укладення строкових трудових договорів у випадках, коли трудові відносини не можуть бути встановлені на невизначений термін. У сфері спорту це правило має виняткове значення, оскільки специфіка спортивної діяльності обумовлює необхідність чіткого визначення терміну контракту. Тож професійні спортсмени укладають строкові трудові договори (контракти), що впливає з положень ч. 3 ст. 38 Закону № 3808-ХІІ. Зокрема, це спортивні контракти, які є особливою формою трудового договору (контракту), яка прямо передбачена законодавством і використовується переважно у сфері спорту. Хоча для того щоб визначити правову природу спортивного контракту треба звертатися до статутних і регламентних документів спортивних організацій та об'єднань, в яких саме визначається поняття «спортивний контракт».

Разом з тим існують різноманітні погляди щодо правової природи регулювання відносин із професійними спортсменами у сфері праці. Зокрема, М. Ткалич стверджує, що в основі відносин між спортивним клубом та професійним спортсменом лежить не трудовий договір, а цивільно-правовий договір виконання робіт, відповідно до якого одна сторона (виконавець) зобов'язується виконувати тренувальну діяльність із метою набуття навичок, що дають змогу досягати високих результатів у спортивних змаганнях, а інша сторона (замовник) бере на себе обов'язок оплатити ці роботи за отримання права користування досягнутими спортсменами результатами. Таким чином, відносини контракування у спорті потребують регулювання інструментами цивільного права [5].

Відносини із спортсменами, що регулюються цивільно-правовими договорами характеризуються широкою свободою сторін у погодженні умов, тому це можна рахувати як перевагу. Але існує ризик меншого захисту спортсмена (мало гарантій при травмі, завершенні кар'єри) та формалізації реальних трудових відносин як цивільних, щоб уникнути зобов'язань.

У свою чергу О. Нестерович вважає, що трудові відносини професійного спортсмена мають регулюватися нормами трудового права і спеціальним законом про професійний спорт, який врегулює весь комплекс взаємовідносин держави та учасників професійного спорту. Особливий характер праці професійного спортсмена об'єктивно потребує спеціального правового регулювання відносин, які

виникають, що можливо в рамках диференціації трудового законодавства. Професійних спортсменів слід вважати працівниками (найманими працівниками) й застосовувати до їхніх відносин норми трудового права з усіма гарантіями (трудоий договір, соціальні гарантії, охорона праці, відпустки тощо). Враховуючи, що трудове право краще забезпечує соціальний захист працівника: компенсації за травми, пенсійні й медичні гарантії та мінімізує ризик зловживань із боку керівників [6].

Крім того, в окремих наукових працях обґрунтовується інша позиція щодо регулювання праці спортсменів-професіоналів. Так, О. Ю. Кампі вважає, що трудові відносини професійного спортсмена мають регулюватися не лише нормами трудового права, а й спеціальним законом про професійний спорт, який врегулює весь комплекс взаємовідносин держави та учасників професійного спорту. Особливий характер праці професійного спортсмена об'єктивно потребує спеціального правового регулювання відносин, які виникають, що можливо в рамках диференціації трудового законодавства [7]. Саме те, що трудові відносини професійних спортсменів вирізняються значною специфікою, яка не повною мірою охоплюється загальними нормами Кодексу законів про працю України свідчить, що загальне трудове законодавство створює лише базові гарантії, але не здатне врегулювати всі відносини у сфері професійного спорту.

Отже, провівши аналіз положень діючого українського законодавства, можна дійти висновку, що для врегулювання трудових відносин із професійними спортсменами-працівниками застосовується гібридний підхід [8]. Серед ключових проблем можна наголосити на відсутності чіткого розмежування між трудовими та цивільно-правовими відносинами, що призводить до правової невизначеності. До того ж професійні спортсмени, які працюють за цивільно-правовими договорами, позбавлені доступу до соціальних гарантій, а враховуючи високий рівень травматизму в спорті та короткий період активної кар'єри спортсменів це є значним недоліком. Праця спортсменів має регулюватися трудовим законодавством, оскільки, укладаючи цивільно-правові договори, спортсмени наражають себе на відсутність соціальних та правових гарантій, передбачених трудовим договором (контрактом). А заключаючи контракт сторони мають право на базові трудові гарантії, а також самостійно погодити додаткові умови: строк його дії, права, обов'язки та відповідальність сторін, умови матеріального забезпечення та організації праці працівника, додаткові соціальні пільги, гарантії, штрафні санкції за порушення умов контракту та умов розірвання контракту.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження було зроблено наступні висновки.

Професійний спорт є унікальним явищем сучасного суспільства, яке поєднує культурні, соціальні й економічні функції. Водночас він є сферою, де формуються специфічні трудові відносини. Спортсмени, тренери, представники

спортивних клубів і федерацій вступають у систему відносин, що регулюються як трудовим, так і цивільним правом. Провівши дослідження особливостей трудоправових відносин у професійному спорті, їхнього значення для розвитку сфери праці та визначення основних проблем їх правового регулювання, було встановлено, що регулювання праці професійних спортсменів в Україні здійснюється як на нормативному, так і на договірному рівнях. Проте нормативне регулювання праці в професійному спорті не відзначається системністю та послідовністю викладених положень. Існує необхідність у сучасному, дієвому й адекватному правовому регулюванні трудових відносин, яке неупереджено покаже, що його дієвість у професійному спорті є значним кроком у розвитку правової, соціальної держави.

Трудовий договір зі спортсменом поєднує елементи трудового та цивільно-правового регулювання: поряд із традиційними трудовими обов'язками він містить зобов'язання щодо участі в спортивних заходах, рекламі, взаємодії зі спонсорами. Професійний спортсмен виконує функції, що значною мірою відрізняються від праці інших категорій працівників. Він зобов'язаний підтримувати високий рівень фізичної форми, дотримуватися режиму тренувань, брати участь у змаганнях, виконувати вимоги тренера. Хочемо наголосити, що надзвичайно актуальною залишається проблема законодавчого регулювання правовідносин у сфері праці, бо як свідчить існуюча практика, українські спортсмени з високим рівнем спортивної майстерності часто реалізують себе в інших країнах. Відтак, щоб забезпечити гідні умови праці для професійних спортсменів в Україні держава має забезпечити їх соціальними правами й гарантіями в повному обсязі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Про фізичну культуру і спорт : Закон України від 24.12.1993 № 3808-ХІІ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12#Text>
- [2] Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
- [3] Туряниця О. О. Права професійного спортсмена в Україні: конституційно-правове регулювання. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/03/24.pdf>
- [4] Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Дод. № 50. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/322-08>
- [5] Ткалич М. Правова природа та особливості укладання контракту про спортивну діяльність. URL: <http://apdp.in.ua/v51/53.pdf>
- [6] Nesterovych O. Legal status of a professional athlete: normative definition and problems of regulation. URL: <https://journals.uran.ua/journal-vjhr/article/view/336833/325447>
- [7] Кампі О. Ю. Трудові відносини у професійному спорті. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1e87d261-29c3-43b2-bb30-04726f0e86b9/content>
- [8] Begović M. Specificity of Employment Relations in Sports: Lessons from the National Context. URL: https://www.entsportslawjournal.com/article/1761/galley/5323/view/?utm_source=chatgpt.com

REFERENCES

- [1] On Physical Culture and Sports: Law of Ukraine (1993, December). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12#Text>
- [2] Constitution of Ukraine (1996, July). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
- [3] Turyanitsa, O. O. *The Rights of a Professional Athlete in Ukraine: Constitutional and Legal Regulation*. Retrieved from <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/03/24.pdf>
- [4] Labor Code of Ukraine (1971, December). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/322-08>
- [5] Tkalich, M. *Legal nature and peculiarities of concluding a contract for sports activities*. Retrieved from <http://apdp.in.ua/v51/53.pdf>
- [6] Nesterovych, O. *Legal status of a professional athlete: normative definition and problems of regulation*. Retrieved from <https://journals.uran.ua/journal-vjhr/article/view/336833/325447>
- [7] Kampi, O. Yu. *Labor relations in professional sports*. Retrieved from <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1e87d261-29c3-43b2-bb30-04726f0e86b9/content>
- [8] Begović, M. *Specificity of Employment Relations in Sports: Lessons from the National Context*. Retrieved from https://www.entsportslawjournal.com/article/1761/galley/5323/view/?utm_source=chatgpt.com

Вікторія Ігорівна Шевердіна

Кандидат юридичних наук, старший дослідник

Начальник відділу планування та координації науково-правових досліджень

Національна академія правових наук України

61002, вул. Григорія Сковороди, 70, Харків, Україна

Victoria I. Sheverdina

Candidate of Law, Senior Researcher

Head of the Department of Planning and Coordination of Scientific and Legal Research

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, 70 Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7948-1451>

Рекомендоване цитування: Шевердіна В. І. Особливості трудових відносин у професійному спорті. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Том 32. №4. С. 251–259.

Suggested Citation: Sheverdina, V. I. (2025). Features of Labor Relations in Professional Sports. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(4), 251–259.

Стаття надійшла / Submitted: 25/09/2025

Доопрацьовано / Revised: 24/10/2025

Схвалено до друку / Accepted: 18/12/2025

ПРОБЛЕМИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

УДК 343.1:343.14:340.12

DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-4-260>

Микола Анатолійович Погорецький

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Київ, Україна

ВПЛИВ ПРАВОВИХ ПОЗИЦІЙ ВЕРХОВНОГО СУДУ НА ФОРМУВАННЯ ДОКТРИНИ ТА ПРАКТИКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Анотація. *Стаття присвячена комплексному дослідженню впливу правових позицій Верховного Суду на формування сучасної доктрини і практики кримінального процесуального доказового права України. Верховний Суд розглянуто як інтерпретаційний центр, що забезпечує трансляцію матеріально-конституційних стандартів доказування, сформульованих у правових позиціях Конституційного Суду України, у площину щоденного правозастосування. Обґрунтовано, що еволюція практики Верховного Суду характеризується переходом від формального процесуалізму до правоорієнтованої моделі допустимості доказів, у межах якої визначальним критерієм є істотність порушення прав людини та його вплив на справедливість судового розгляду. Проаналізовано підходи Верховного Суду до похідних доказів, негласних слідчих (розшукових) дій, експертних і цифрових доказів, а також до стандартів судового дослідження доказів, застосування частини третьої статті 349 КПК України та допиту обвинуваченого. Доведено, що практика Верховного Суду сприяє уніфікації правозастосування та підвищенню стандартів мотивації судових рішень, водночас виявлено доктринальні обмеження й виклики, пов'язані з фрагментарністю практики та колізіями між палатами. На цій основі сформульовано положення авторської конституційно орієнтованої доктрини кримінального процесуального доказового права, у межах якої доказування розглядається як система процесуальних гарантій захисту прав людини, а правові позиції Верховного Суду – як ключовий чинник її подальшого розвитку.*

Ключові слова: *кримінальне процесуальне доказування; допустимість доказів; Верховний Суд; правові позиції; верховенство права; судове дослідження доказів; Конституційний Суд України.*

Mykola A. Pohoretskyi

National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Kharkiv, Ukraine

Taras Shevchenko National University of Kyiv
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine

THE IMPACT OF THE LEGAL POSITIONS OF THE SUPREME COURT ON THE FORMATION OF THE DOCTRINE AND PRACTICE OF CRIMINAL PROCEDURAL EVIDENCE LAW IN UKRAINE

Abstract. *The article is devoted to a comprehensive study of the impact of the legal positions of the Supreme Court on the formation of the contemporary doctrine and practice of criminal procedural evidence law in Ukraine. The Supreme Court is examined as an interpretative centre that ensures the translation of material constitutional standards of proof, formulated in the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine, into the sphere of everyday law enforcement. It is substantiated that the evolution of the Supreme Court's case law is characterised by a transition from formal proceduralism to a rights-oriented model of the admissibility of evidence, within which the decisive criterion is the seriousness of the violation of human rights and its impact on the fairness of the trial. The article analyses the approaches of the Supreme Court to derivative evidence, covert investigative (search) actions, expert and digital evidence, as well as to the standards of judicial examination of evidence, the application of part three of Article 349 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, and the questioning of the accused. It is demonstrated that the practice of the Supreme Court contributes to the unification of law enforcement and to the enhancement of standards for the reasoning of judicial decisions, while at the same time revealing doctrinal limitations and challenges related to the fragmentation of case law and conflicts between judicial panels. On this basis, the provisions of an author's constitutionally oriented doctrine of criminal procedural evidence law are formulated, within which proof is understood as a system of procedural guarantees for the protection of human rights, and the legal positions of the Supreme Court are regarded as a key factor in its further development.*

Keywords: *criminal procedural proof; admissibility of evidence; Supreme Court; legal positions; rule of law; judicial examination of evidence; Constitutional Court of Ukraine.*

ВСТУП

Сучасний етап розвитку кримінального процесуального права України характеризується глибинною трансформацією доказового права, зумовленою сукупною дією кількох взаємопов'язаних чинників, які істотно змінюють як доктрину, так і правозастосовну практику. Передусім ідеться про конституціоналізацію кримінального процесу, в межах якої доказування перестає сприйматися виключно як техніко-процесуальна діяльність зі збирання, перевірки та оцінки фактичних

даних і набуває чітко вираженого матеріально-конституційного виміру. Категорії допустимості, належності, достовірності доказів, внутрішнього переконання суду дедалі частіше інтерпретуються крізь призму основоположних прав і свобод людини, принципу верховенства права, вимог пропорційності та ефективного судового контролю.

Водночас визначальною рисою сучасного розвитку доказового права є *активізація судового прецеденту*, насамперед у практиці Верховного Суду. За умов фрагментарності законодавчого регулювання та появи нових процесуальних викликів саме правові позиції Верховного Суду виконують функцію конкретизації й операціоналізації конституційних стандартів доказування, сформульованих у рішеннях Конституційного Суду України та в практиці Європейського суду з прав людини. У цьому контексті Верховний Суд поступово виходить за межі суто касаційного контролю й фактично формує стабільні орієнтири для правозастосування у сфері допустимості доказів, судового дослідження доказового матеріалу, порядку та меж спрощених процедур, а також наслідків порушення належної правової процедури.

Додаткового імпульсу цим процесам надає *цифровізація доказування та функціонування кримінального провадження в умовах воєнного стану*. Широке використання електронних, цифрових і технічно складних доказів, результатів негласних слідчих (розшукових) дій, інформації з електронних систем і реєстрів, а також об'єктивні обмеження, пов'язані з воєнними загрозами, посилюють ризики процесуальних зловживань і порушень прав людини. Це, своєю чергою, актуалізує потребу в чітких судових стандартах оцінки доказів, перевірки їх походження, простежуваності та процесуальної добросовісності.

За таких умов *зростає роль Верховного Суду як інтерпретаційного «мосту» між Конституцією України та щоденною судовою практикою*. Саме через систему правових позицій Верховного Суду відбувається трансляція конституційних приписів і правових позицій Конституційного Суду України в площину конкретних процесуальних рішень, що безпосередньо впливають на долю доказів у кримінальному провадженні та на реальний рівень гарантій прав людини. Це зумовлює наукову необхідність комплексного дослідження впливу позицій Верховного Суду на формування сучасної доктрини й практики кримінального процесуального доказового права України як логічного продовження аналізу конституційних засад доказування.

Метою цієї статті є виявлення, систематизація та доктринальне осмислення впливу правових позицій Верховного Суду на формування сучасної доктрини й практики кримінального процесуального доказового права України з метою обґрунтування конституційно орієнтованої моделі судового доказування, в якій стандарти допустимості, належності, оцінки та судового дослідження доказів визначаються не формально-процесуальними приписами, а матеріально-конституційними критеріями захисту прав людини, верховенства права та справедливого судового розгляду.

1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Українська наука кримінального процесуального доказування формувалася на основі *класичних доктринальних підходів*, у межах яких доказування розглядалося як відносно автономна процесуальна діяльність, спрямована на збирання, перевірку та оцінку доказів відповідно до вимог закону. У працях В. Гмирка доказування концептуалізується як *діяльнісна парадигма*, що поєднує пізнавальний і нормативний виміри та вимагає врахування логіки, структури й функціонального призначення доказової діяльності [3]. О. Капліна, Є. Коваленко та С. Стахівський у межах класичної процесуальної теорії акцентували увагу на системі доказів, їх джерелах і властивостях, а також на внутрішньому переконанні суду як ключовому елементі оцінки доказового матеріалу [4; 5; 12]. Значний внесок у розроблення загальнотеоретичних засад доказування зроблено також у працях В. Тертишника, де доказування постає як комплексна правова категорія, що поєднує пізнання, оцінку та процесуальні гарантії [13].

Подальший розвиток доктрини зумовив *переорієнтацію досліджень на проблематику допустимості, належності та оцінки доказів* у світлі нової редакції КПК України 2012 року. У цьому контексті праці Д. Сергеевої відіграли важливу роль у формуванні сучасного розуміння допустимості як самостійної властивості доказу та у з'ясуванні її співвідношення з достовірністю [9; 10]. М. Шумило обґрунтував доктринальне розмежування доказів і процесуальних рішень, що має принципове значення для коректної оцінки допустимості доказового матеріалу [14]. Дослідження О. Старенького зосереджені на процесуальних гарантіях сторони захисту в збиранні та використанні доказів, що посилює акцент на змагальному характері доказування [11]. У свою чергу, В. Вапнярчук і Г. Крет розвинули ідею *стандартів доказування*, звертаючи увагу на необхідність їх уніфікації та зв'язку з принципами справедливого судового розгляду [1; 6].

Окремий напрям сучасних досліджень пов'язаний із *логікою формування доказової бази та методологією доказування*, де доказ розглядається не ізольовано, а як елемент цілісної системи аргументації у кримінальному провадженні. У цьому аспекті заслуговують на увагу роботи О. Гвоздіка та О. Старенького, які аналізують доказування крізь призму філософських і методологічних засад правового пізнання [2].

Водночас у сучасній доктрині доказового права дедалі чіткіше простежується *конституційно орієнтований підхід до доказування*, у межах якого такі доктринально-правові категорії як допустимість, належність, достатність, оцінка доказів інтерпретуються крізь призму прав людини, принципу верховенства права та належної правової процедури. Саме в цьому напрямі вагоме місце посідають наукові праці автора, в яких обґрунтовано перехід від формально-процесуального розуміння доказування до матеріально-конституційної моделі. У статті про допустимість доказів і процесуальну добросовісність доведено, що порушення прав людини на ранніх стадіях кримінального провадження здатні

породжувати феномен «*процесуальної токсичності*» доказів, який не може бути нейтралізований суто формальним дотриманням процесуальних вимог [7]. В іншій роботі автора верховенство права розкрито як методологічну основу кримінального процесуального доказування, що зумовлює необхідність оцінки доказів із урахуванням пропорційності, передбачуваності й ефективного судового контролю [8].

Таким чином, аналіз наукових джерел свідчить про еволюцію української доктрини доказування від класичних процесуально-формальних моделей до *конституційно орієнтованої концепції*, в якій доказове право розглядається як інструмент реалізації та захисту прав людини. Водночас у науковій літературі недостатньо дослідженим залишається питання впливу правових позицій Верховного Суду на цю доктринальну трансформацію, а також на формування єдиних стандартів правозастосування, що й зумовлює необхідність їх подальшого аналізу в межах цієї статті.

2. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Дослідження виконано з використанням комплексного міждисциплінарного та доктринально-прецедентного підходу, що поєднує аналіз норм кримінального процесуального права України, *конституційно орієнтованих засад доказування* та судової практики Верховного Суду як визначального чинника формування сучасної доктрини кримінального процесуального доказового права. Методологічна логіка роботи вибудовується як продовження аналізу впливу Конституційного Суду України з фокусом на механізмах трансляції *конституційних стандартів доказування* у правозастосування через правові позиції Верховного Суду.

Матеріальну базу дослідження становлять положення Кримінального процесуального кодексу України, що регламентують доказування, допустимість доказів, порядок їх судового дослідження та оцінки; правові позиції Великої Палати Верховного Суду та Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду щодо *належної правової процедури*, похідних доказів, меж судового контролю і стандартів судового дослідження доказів [16–18]; а також практика палат Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду, яка конкретизує порядок визначення обсягу доказів, умови зміни порядку їх дослідження, застосування частини третьої статті 349 КПК України та значення допиту обвинуваченого як складової судового дослідження доказів [19–55]. Доктринальну основу формують сучасні наукові праці з теорії кримінального процесуального доказування, допустимості, належності та стандартів оцінки доказів [1–15].

Методологічну основу дослідження становить поєднання загальнонаукових і спеціально-правових методів. Системно-структурний метод використано для аналізу доказового права як цілісної системи, в якій норми КПК України, конституційні приписи та правові позиції Верховного Суду перебувають у функціональній взаємодії [1; 3; 13]. Аксіологічний метод застосовано для виявлення цінніс-

ного наповнення доказування крізь призму *верховенства права*, справедливого судового розгляду та захисту прав людини [7; 8; 9]. Телеологічний метод дав змогу з'ясувати функціональне призначення правових позицій Верховного Суду як інструментів забезпечення *реальної допустимості доказів* у кримінальному провадженні, а не її формального декларування [6; 16].

Серед спеціально-правових методів ключове значення має нормативно-догматичний аналіз, за допомогою якого досліджено співвідношення законодавчих приписів КПК України з їх інтерпретаціями в практиці Верховного Суду, зокрема щодо істотності процесуальних порушень та наслідків недотримання *належної правової процедури* [9; 14; 18]. Герменевтичний метод застосовано для тлумачення мотивувальних частин судових рішень Верховного Суду з метою виявлення стабільних доктринальних стандартів оцінки доказів, які не завжди прямо випливають із тексту процесуального закону [16; 19; 29]. Порівняльно-правовий аналіз використано обмежено – для співвіднесення національних підходів до допустимості та судового дослідження доказів із загальноєвропейськими стандартами справедливого судового розгляду, імпліцитно відображеними в практиці Верховного Суду [7; 8].

Стратегія добору судової практики охоплює період 2018–2025 років, що відповідає етапу інституційного становлення Верховного Суду в новій редакції й активного формування ним правових позицій у сфері доказування. Пріоритет надано рішенням Великої Палати Верховного Суду та Об'єднаної палати ККС ВС як таким, що мають найбільший доктринальний і уніфікаційний потенціал [16–18; 56]. До аналізу включено також репрезентативні рішення палат ККС ВС, які відображають сталі тенденції правозастосування і водночас демонструють проблемні зони та внутрішні напруження в судовій практиці [19–55].

Критеріями включення джерел до аналізу були наявність у судовому рішенні правової позиції, що має значення для доктрини допустимості або судового дослідження доказів; зв'язок цієї позиції з конституційними гарантіями прав людини чи принципом *верховенства права*; а також можливість використання відповідної позиції як нормативно-орієнтованого стандарту для судів нижчих інстанцій. Виключалися рішення, що мають виключно казуальний характер або не містять самостійного доктринального навантаження.

Обмеження дослідження зумовлені, *по-перше*, динамічністю судової практики Верховного Суду, яка перебуває в процесі подальшого формування та уточнення, і, *по-друге*, неоднорідністю аргументації в окремих рішеннях палат ККС ВС, що ускладнює вироблення універсальних узагальнень [19; 23; 28]. Очікуваним результатом методичного блоку є формування узгодженої аналітичної моделі оцінки впливу правових позицій Верховного Суду на доктрину й практику кримінального процесуального доказового права, а також обґрунтування *конституційно орієнтованих процесуальних фільтрів* допустимості й судового дослідження доказів як інструментів матеріалізації верховенства права в кримінальному судочинстві.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

3.1. Верховний Суд у системі формування доказового права: місце, функції, межі

3.1.1. Верховний Суд як суб'єкт формування доказової доктрини

Результати дослідження свідчать, що в сучасній системі кримінального процесуального доказового права України Верховний Суд фактично трансформував свою роль від органу *касаційного контролю* до суб'єкта *нормативно-орієнтованої інтерпретації* доказових приписів КПК України. Ця трансформація проявляється в стабільному формуванні правових позицій, які не обмежуються перевіркою правильності застосування норм права в конкретній справі, а виконують функцію доктринального орієнтира для судів нижчих інстанцій щодо допустимості, належності та судового дослідження доказів [16; 19–21].

Ключове значення в цьому процесі належить *Великій Палаті Верховного Суду та Об'єднаній палаті Касаційного кримінального суду*. Саме їхні рішення забезпечують єдність підходів до тлумачення процесуальних норм і мінімізують ризики фрагментації судової практики у сфері доказування [16–18; 56]. Узагальнюючий характер таких правових позицій дозволяє говорити про формування Верховним Судом стабільних доказових стандартів, які мають міжгалузеве та міжпроцесуальне значення й поступово інтегруються в доктрину кримінального процесуального права [1; 6; 7].

Водночас аналіз практики палат Касаційного кримінального суду засвідчує, що нормативно-орієнтована інтерпретація доказових норм здійснюється не лише «згори вниз», а й через акумуляцію повторюваних правових підходів у справах щодо порядку судового дослідження доказів, меж спрощених процедур та значення окремих процесуальних дій для забезпечення справедливого судового розгляду [19–55]. У такий спосіб Верховний Суд виступає не лише арбітром, а й активним учасником формування сучасної доказової доктрини.

3.1.2. Взаємодія правових позицій Конституційного Суду України і Верховного Суду

Обговорення отриманих результатів дає підстави стверджувати, що вплив Верховного Суду на доказове право має похідний, але водночас системоутворюючий характер, оскільки він ґрунтується на *правових позиціях Конституційного Суду України* як джерелі *конституційної матриці доказування*. Саме Конституційний Суд України формує матеріально-конституційний зміст таких базових категорій доказового права, як допустимість доказів, межі процесуального примусу, судовий контроль і гарантії захисту прав людини [7; 8].

У цій взаємодії Верховний Суд виконує функцію інструмента *деталізації, процесуалізації та практичної імплементації* конституційних приписів. Деталізація проявляється в конкретизації загальних конституційних принципів через критерії істотності процесуальних порушень, причинно-наслідкового зв'язку між порушенням прав і допустимістю доказів, а також у визначенні меж судового розсуду при оцінці доказового матеріалу [16; 18]. Процесуалізація полягає в транс-

формації конституційних стандартів у чіткі процесуальні правила, що регулюють порядок судового дослідження доказів, зміну цього порядку та умов застосування спрощених процедур, зокрема передбачених частиною третьою статті 349 КПК України [17; 19–37].

Практична імплементація конституційних засад доказування здійснюється Верховним Судом через формування правових позицій, які безпосередньо впливають на щоденну судову практику та визначають допустимі межі процесуальних рішень суду першої й апеляційної інстанцій. У цьому сенсі Верховний Суд виступає сполучною ланкою між матеріально-конституційним змістом доказового права та його процесуальною конкретизацією в кримінальному провадженні [16; 18; 56].

Отримані результати підтверджують і розвивають авторську ідею переходу від матеріально-конституційного змісту доказування до його процесуальної конкретизації, в межах якої саме Верховний Суд забезпечує практичну реалізацію конституційних стандартів у доказовій діяльності суду. Такий підхід дозволяє розглядати практику Верховного Суду не як сукупність ізольованих рішень, а як цілісну систему правових позицій, що формують сучасну модель кримінального процесуального доказового права України [7; 8; 16].

3.1.3. Межі судового формування доказового права

Результати аналізу практики Верховного Суду дозволяють окреслити *межі судового формування кримінального процесуального доказового права*, які визначаються співвідношенням законодавчої регламентації та судової інтерпретації. Кримінальний процесуальний кодекс України зберігає статус первинного нормативного джерела, що встановлює загальні правила доказування, властивості доказів, порядок їх збирання, дослідження та оцінки. Водночас динаміка суспільних відносин, поява нових форм доказової інформації та ускладнення процесуальних конфігурацій об'єктивно зумовлюють необхідність інтерпретаційного уточнення цих приписів у судовій практиці [1; 5; 13].

Судова інтерпретація, здійснювана Верховним Судом, не підміняє законодавця, а виконує функцію *нормативно-орієнтованого тлумачення*, спрямованого на забезпечення ефективності та конституційної узгодженості процесуального регулювання. Саме в цій площині формуються правові позиції щодо істотності процесуальних порушень, критеріїв допустимості доказів, меж судового розсуду при оцінці доказового матеріалу та порядку судового дослідження доказів [16–18; 19–23]. Таким чином, Верховний Суд фактично здійснює вторинне нормотворення інтерпретаційного характеру, яке є допустимим лише за умови його чіткої прив'язки до тексту КПК України та конституційних приписів.

Водночас дослідження виявляє й *ризики «судового нормотворення»*, що виникають у разі виходу судової інтерпретації за межі тлумачення й переходу до фактичного конструювання нових процесуальних правил. Такі ризики особливо помітні в справах, де відсутня чітка законодавча регламентація або де суди намага-

ються компенсувати прогалини закону шляхом розширювального тлумачення процесуальних норм [6; 11]. За відсутності належних стримуючих механізмів це може призводити до зниження передбачуваності правозастосування та до порушення принципу правової визначеності.

Ключовим інструментом обмеження зазначених ризиків виступає *принцип верховенства права*, який у контексті доказового права виконує функцію матеріально-конституційного коректора судової інтерпретації. Верховенство права вимагає, щоб будь-яке інтерпретаційне розширення процесуальних норм було обґрунтоване необхідністю захисту прав людини, відповідало вимогам пропорційності та не підміняло собою законодавчу волю [7; 8]. Саме через апеляцію до цього принципу Верховний Суд у своїх правових позиціях обґрунтовує допустимі межі судового розсуду та запобігає трансформації інтерпретації в неконтрольоване нормотворення [16; 18; 56].

Отже, межі судового формування доказового права визначаються балансом між стабільністю законодавчого регулювання та гнучкістю судової інтерпретації. У межах цього балансу Верховний Суд покликаний забезпечувати конституційно узгоджене тлумачення норм КПК України, не виходячи за межі своєї інтерпретаційної функції та зберігаючи провідну роль законодавця у формуванні процесуальних правил доказування.

3.2. Позиції Верховного Суду щодо допустимості доказів: еволюція і доктринальні наслідки

3.2.1. Від формального процесуалізму до правоорієнтованої допустимості

Результати аналізу практики Верховного Суду переконливо засвідчують еволюцію підходів до допустимості доказів від *формального процесуалізму до правоорієнтованої моделі доказування*. На ранніх етапах застосування КПК України 2012 року в судовій практиці домінувало уявлення, за яким будь-яке відхилення від процесуальної форми автоматично тягнуло недопустимість доказу. Такий підхід, хоча й сприяв дисциплінуванню органів досудового розслідування, водночас створював ризик формального правосуддя та нівелювання змістовного аналізу впливу порушення на права учасників кримінального провадження [9; 13].

Подальша практика Верховного Суду, насамперед у рішеннях Великої Палати та Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду, демонструє *відмову від автоматизму формули «будь-яке порушення = недопустимість»*. Натомість центральним стає *критерій істотності порушення прав і свобод людини*, який вимагає від суду встановлення причинно-наслідкового зв'язку між допущеним процесуальним дефектом і порушенням фундаментальних гарантій справедливого судового розгляду [16; 18]. У цьому контексті допустимість доказу оцінюється не ізольовано від загального процесуального контексту, а з урахуванням того, чи було поставлено під сумнів добровільність, достовірність, перевірюваність або можливість ефективного оскарження доказової інформації.

Така трансформація підходів свідчить про поступову імплементацію в національну правозастосовну практику матеріально-конституційного розуміння допустимості доказів, за якого процесуальна форма розглядається не як самоціль, а як інструмент захисту прав і свобод людини. Застосовуючи критерій істотності порушення, Верховний Суд фактично поєднує приписи КПК України з принципом верховенства права, що відповідає сучасним доктринальним уявленням про допустимість як ціннісно навантажену категорію кримінального процесуального доказового права [7; 8].

3.2.2. Допустимість доказів і належна правова процедура

Подальший розвиток правоорієнтованої моделі допустимості простежується в правових позиціях Верховного Суду щодо *належної правової процедури* як системоутворюючої умови легітимності доказів. Аналіз рішень Верховного Суду дозволяє виокремити кілька взаємопов'язаних блоків, у межах яких формується сучасне розуміння допустимості доказів.

По-перше, Верховний Суд послідовно звертає увагу на *уповноваженість суб'єкта*, який здійснює збирання доказів. Порушення правил компетенції або відсутність належного процесуального рішення про наділення особи відповідними повноваженнями розглядається судом не формально, а крізь призму того, чи призвело це до обмеження прав сторони захисту або до спотворення доказового процесу [16; 19; 23]. Таким чином, уповноваженість суб'єкта стає елементом належної правової процедури, а не самодостатнім формальним критерієм.

По-друге, у практиці Верховного Суду істотного значення набуває *законність джерела доказу*. Суд виходить з того, що допустимість не може ґрунтуватися виключно на зовнішній відповідності процесуальній формі, якщо джерело доказу пов'язане з порушенням права на приватність, свободу від самовикриття чи інших конституційних гарантій [18; 32; 45]. У цьому аспекті законність джерела розглядається як матеріальна умова допустимості, тісно пов'язана з якістю процесуального контролю та можливістю судової перевірки.

По-третє, Верховний Суд формує підхід, за яким *дотримання процесуальних гарантій* (права на захист, змагальності, поінформованості, можливості перевірки доказів) є ключовим чинником оцінки допустимості. Навіть за наявності формальних процесуальних рішень суд оцінює, чи мали сторони реальну можливість поставити під сумнів доказ, оскаржити його походження та вплив на результати провадження [17; 25; 29].

У сукупності ці підходи створюють підґрунтя для розвитку авторської концепції *процесуальної токсичності доказів*, відповідно до якої системні або істотні порушення прав людини на ранніх стадіях кримінального провадження здатні «отруювати» доказовий матеріал, позбавляючи його легітимності незалежно від формальної процесуальної оболонки [7]. Практика Верховного Суду, яка дедалі частіше апелює до змістовної оцінки процесуальних порушень і їх впливу на права людини, підтверджує доктринальну релевантність цієї концепції та її

значення для подальшого розвитку кримінального процесуального доказового права України [8; 16; 18].

Отже, еволюція позицій Верховного Суду щодо допустимості доказів засвідчує перехід до моделі, в якій допустимість виступає не формальною ознакою доказу, а результатом комплексної оцінки дотримання належної правової процедури, спрямованої на реальний захист прав людини в кримінальному провадженні.

3.2.3. Похідні докази і правило «плодів отруйного дерева»

Аналіз правових позицій Верховного Суду в сфері оцінки похідних доказів свідчить про формування зваженого підходу до застосування правила «плодів отруйного дерева», який орієнтований не на формальний автоматизм, а на встановлення реального впливу первинного порушення на доказовий результат. Верховний Суд послідовно наголошує, що вирішальним є *причинно-наслідковий зв'язок* між порушенням прав людини при одержанні первинного доказу та подальшим формуванням похідної доказової інформації [16; 18; 23].

У цьому контексті Суд виходить із того, що не кожен процесуальний дефект первинної дії автоматично «інфікує» всі наступні докази. Для визнання похідного доказу недопустимим необхідно встановити, що саме первинне порушення стало визначальною умовою його отримання, а також що це порушення мало істотний характер і зачепило фундаментальні права чи свободи особи [19; 32; 45]. Такий підхід відповідає правоорієнтованій логіці допустимості й узгоджується з критерієм істотності, який дедалі частіше застосовується Верховним Судом при оцінці доказів.

Водночас практика Верховного Суду окреслює *межі похідності*, застерігаючи від механічного поширення недопустимості на весь доказовий масив. Суд підкреслює, що доказ не може вважатися похідним лише з огляду на його часову чи логічну послідовність щодо первинної процесуальної дії; вирішальним є змістовний зв'язок та ступінь залежності між ними [24; 28]. Такий підхід спрямований на недопущення формального розширення недопустимості доказів і збереження балансу між завданнями кримінального провадження та гарантіями прав людини.

Отже, у правових позиціях Верховного Суду правило «плодів отруйного дерева» трансформується з жорсткої процесуальної санкції в інструмент матеріально-конституційного контролю, який застосовується вибірково та обґрунтовано, з урахуванням характеру порушення, його наслідків і впливу на справедливість судового розгляду [7; 8; 16].

3.2.4. Негласні слідчі (розшукові) дії, експертизи, цифрові докази

Окремий і надзвичайно чутливий сегмент практики Верховного Суду стосується допустимості доказів, отриманих у результаті *негласних слідчих (розшукових) дій*, експертних досліджень та використання цифрової інформації. Саме в цій площині найбільш гостро проявляється необхідність досягнення *балансу між*

ефективністю кримінального розслідування та захистом приватності й принципом змагальності [16; 18; 45].

Аналіз рішень Верховного Суду свідчить, що Суд відходить від суто формального підходу до оцінки НСРД і зосереджується на перевірці реальності процесуальних гарантій. Зокрема, при вирішенні питань допустимості результатів НСРД Верховний Суд ураховує не лише наявність формального дозволу чи процесуального документа, а й своєчасність їх відкриття стороні захисту, можливість ефективного оскарження та вплив обмежень доступу до матеріалів на реалізацію права на захист [16; 18; 19].

Подібна логіка простежується й у підходах до оцінки експертних висновків. Верховний Суд виходить із того, що допустимість експертизи визначається не лише дотриманням формальних вимог до її призначення, а й можливістю сторін перевірити вихідні дані, методику й обґрунтованість висновків, що безпосередньо пов'язано з принципом змагальності та рівності сторін [7; 11; 25].

У сфері цифрових доказів Верховний Суд фактично формує *стандарту перевірюваності й простежуваності доказів*, орієнтуючи суди нижчих інстанцій на необхідність установлення походження електронної інформації, умов її отримання, збереження й використання в кримінальному провадженні. При цьому ключового значення набуває можливість відтворення доказового шляху та незалежної перевірки відповідних даних стороною захисту [32; 45; 49].

Таким чином, практика Верховного Суду у справах, пов'язаних із НСРД, експертизами та цифровими доказами, демонструє прагнення до формування єдиних стандартів допустимості, які поєднують потреби ефективного кримінального переслідування з вимогами захисту приватності, процесуальної рівності й справедливого судового розгляду. Це свідчить про поступове становлення в національному праві конституційно орієнтованої моделі оцінки складних і технічно зумовлених доказів, у межах якої Верховний Суд відіграє ключову системоутворюючу роль [8; 16; 18].

3.3. Верховний Суд і судові дослідження доказів: стандарти, порядок, межі спрощення

3.3.1. Дослідження доказів як ядро справедливого судового розгляду

Результати аналізу судової практики Верховного Суду підтверджують, що *дослідження доказів* розглядається ним як центральний, системоутворюючий елемент справедливого судового розгляду, без якого неможлива ані реальна змагальність, ані обґрунтоване внутрішнє переконання суду. У цьому аспекті Верховний Суд послідовно виходить із того, що вимоги *безпосередності* та *змагальності* мають конституційний характер і не можуть бути зведені до формального відтворення матеріалів досудового розслідування в судовому засіданні [16; 17; 19].

Практика Верховного Суду свідчить, що безпосередність судового дослідження означає не лише фізичне сприйняття доказів судом, а й активну інтелектуаль-

ну взаємодію з ними, що передбачає перевірку джерел доказової інформації, умов її одержання та процесуальної коректності використання. У цьому контексті Верховний Суд наголошує на *обов'язку активної ролі суду* під час дослідження доказів, зокрема у випадках, коли виникають сумніви щодо належності або допустимості доказового матеріалу [18; 25].

Активна роль суду, за позицією Верховного Суду, не суперечить принципу змагальності, а навпаки – є його функціональним продовженням, оскільки спрямована на забезпечення рівності процесуальних можливостей сторін і недопущення ухвалення рішень на підставі неперевічених або процесуально дефектних доказів. Такий підхід узгоджується з правоорієнтованою моделлю доказування, в межах якої суд виступає гарантом дотримання належної правової процедури та захисту прав людини [7; 8; 16].

3.3.2. Зміна порядку дослідження доказів

Окрему групу правових позицій Верховного Суду становлять рішення, присвячені *зміні порядку дослідження доказів у судовому розгляді*. Узагальнення цієї практики дозволяє сформулювати кілька ключових умов допустимості такої зміни. Насамперед Верховний Суд виходить з того, що порядок дослідження доказів не є довільним і може змінюватися лише за наявності процесуально обґрунтованих підстав, пов'язаних із забезпеченням повноти, послідовності й ефективності судового розгляду [19–23].

Верховний Суд акцентує, що зміна порядку дослідження доказів має супроводжуватися належними *гарантіями сторін*, зокрема завчасним інформуванням про таку зміну, наданням можливості висловити заперечення, заявити клопотання або скоригувати свою процесуальну позицію. Відсутність цих гарантій розцінюється як порушення принципів змагальності та рівності сторін і може мати наслідком істотне порушення вимог кримінального процесуального закону [25; 26; 28].

Особливе значення в практиці Верховного Суду надається недопущенню так званої *процесуальної несподіванки*, коли сторона фактично позбавляється можливості ефективно реагувати на зміну порядку дослідження доказів. Суд підкреслює, що навіть формально допустима процесуальна дія втрачає легітимність, якщо вона створює для сторони захисту або обвинувачення ситуацію непередбачуваності та унеможлиблює реалізацію права на захист [27; 29].

Таким чином, практика Верховного Суду формує стандарти судового дослідження доказів, у межах яких поєднуються вимоги процесуальної економії та гнучкості з пріоритетом прав людини і принципів справедливого судового розгляду. Зміна порядку дослідження доказів допускається лише як інструмент оптимізації процесу, але не як засіб обмеження змагальності чи підриву довіри до судового рішення і як наслідок – до суду [16; 18; 19].

3.3.3. Частина третя статті 349 КПК України як інструмент процесуальної економії та межі її застосування

Частина третя с. 349 КПК України встановлює спеціальний порядок судового розгляду, за якого суд може визнати недоцільним дослідження доказів щодо тих обставин, які ніким із учасників судового провадження не оспорується. Нормативне призначення цієї конструкції полягає в забезпеченні процесуальної економії, концентрації судового розгляду на спірних аспектах обвинувачення та запобіганні зайвому формалізму в дослідженні очевидних або загальновизнаних фактів.

Разом із тим практика Верховного Суду переконливо свідчить, що застосування частини третьої статті 349 КПК України не є автоматичним правом суду і не може розглядатися як спрощена форма правосуддя в сенсі зниження стандартів доказування. Навпаки, Верховний Суд послідовно підкреслює, що йдеться про винятковий процесуальний механізм, застосування якого допустиме лише за суворого дотримання конституційних гарантій справедливого судового розгляду та принципу змагальності [17; 29; 31].

Передусім Верховний Суд виходить із того, що ключовою умовою застосування ч. 3 ст. 349 КПК України є *реальна, усвідомлена і добровільна відмова сторін від оспорування певних обставин*, а не формальне мовчання або пасивна поведінка в судовому засіданні. Суд зобов'язаний переконатися, що обвинувачений правильно розуміє зміст пред'явленого обвинувачення, правову кваліфікацію діяння та процесуальні наслідки відмови від дослідження доказів, зокрема неможливість у подальшому посилатися на недосліджені обставини як на підставу для скасування вироку [38–44].

Особливе значення в практиці Верховного Суду надається *активній ролі суду* при застосуванні ч. 3 ст. 349 КПК України. Суд не може обмежитися формальною фіксацією згоди сторін, а зобов'язаний перевірити, чи не приховується за такою згодою фактичний спір щодо істотних елементів обвинувачення, зокрема суб'єктивної сторони, мотиву, способу вчинення кримінального правопорушення або допустимості ключових доказів [18; 30; 33]. За наявності хоча б потенційного спору щодо цих аспектів застосування спрощеного порядку є неприпустимим.

Верховний Суд також сформулював важливу позицію, відповідно до якої *часткове оспорування обставин* не виключає можливості застосування ч. 3 ст. 349 КПК України, однак вимагає від суду чіткого розмежування між спірними та неспірними обставинами. У такому випадку суд повинен забезпечити повноцінне дослідження доказів саме щодо тих обставин, які оспоруються, і лише в цій частині реалізувати принцип безпосередності судового розгляду [17; 31].

У доктринальному вимірі правові позиції Верховного Суду щодо застосування ч. 3 ст. 349 КПК України підтверджують, що цей інститут слід розглядати не як виняток із принципів доказування, а як їх *функціональне уточнення*. Процесуальна економія не може досягатися ціною зниження стандартів допустимості доказів або обмеження права на захист, а відмова від дослідження доказів можлива лише

за умови, що вона не створює ризику ухвалення обвинувального вироку на підставі недоведених або процесуально дефектних фактів [7; 8; 16].

Отже, у світлі практики Верховного Суду частина третя статті 349 КПК України постає як інструмент *раціоналізації судового розгляду*, застосування якого можливе лише в межах конституційно орієнтованої моделі кримінального процесуального доказування. Її функціонування ґрунтується на поєднанні процесуальної економії з підвищеними вимогами до активності суду, усвідомленості позицій сторін та збереження повного комплексу гарантій справедливого судового розгляду [8; 16; 18].

3.3.4. Допит обвинуваченого в системі доказування

Результати аналізу практики Верховного Суду дозволяють дійти висновку, що *допит обвинуваченого* в судовому провадженні посідає особливе місце в системі доказування і за певних процесуальних конфігурацій набуває *обов'язкового характеру* як елемент безпосереднього судового дослідження доказів. Верховний Суд виходить із того, що допит обвинуваченого є необхідним тоді, коли без його пояснень неможливо повно й всебічно перевірити спірні обставини обвинувачення, з'ясувати суб'єктивну сторону кримінального правопорушення, мотиви та способи дій, а також оцінити інші докази в їх взаємозв'язку [45–49]. За таких умов відмова суду від допиту обвинуваченого або формальне обмеження цього процесуального інструменту може призвести до порушення принципів безпосередності та змагальності судового розгляду.

Водночас Верховний Суд послідовно підкреслює, що обов'язковість допиту обвинуваченого не означає покладення на нього процесуального обов'язку давати показання. Допит у суді розглядається як *процесуальна можливість*, а не примус, що безпосередньо пов'язано зі *співвідношенням допиту обвинуваченого та права на мовчання*. Суд наголошує, що реалізація права не свідчити проти себе й не давати показання не може тлумачитися на шкоду обвинуваченому та не звільняє суд від обов'язку дослідити інші докази з дотриманням вимог допустимості й належності [37; 48; 53]. Таким чином, відмова обвинуваченого від дачі показань не усуває значення інституту допиту як такого, але змінює його процесуальне наповнення та межі використання.

У своїх правових позиціях Верховний Суд також акцентує, що допит обвинуваченого має відбуватися за умов суворого дотримання процесуальних гарантій, зокрема інформованості про право мовчати, право на захисника та заборону будь-яких форм примусу чи непрямого тиску. Порушення цих гарантій розглядається як істотне процесуальне порушення, здатне поставити під сумнів допустимість отриманих пояснень або їх використання при формуванні внутрішнього переконання суду [45; 47; 49].

Зазначені підходи узгоджуються зі *стандартами Європейського суду з прав людини*, відповідно до яких право не свідчити проти себе та право зберігати мовчання є складовими права на справедливий судовий розгляд. ЄСПЛ не заперечує

допустимість допиту обвинуваченого як процесуального інструменту встановлення істини, однак вимагає, щоб будь-які показання були добровільними, отриманими без примусу й оцінювалися в сукупності з іншими доказами. Верховний Суд, імплементуючи ці стандарти, послідовно наголошує на неприпустимості використання мовчання обвинуваченого як доказу його вини та на необхідності критичної оцінки доказів обвинувачення незалежно від процесуальної позиції обвинуваченого [7; 8; 16].

Отже, у системі кримінального процесуального доказування допит обвинуваченого постає як важливий, але водночас чутливий інструмент, застосування якого потребує тонкого балансу між інтересами встановлення істини та гарантіями прав людини. Практика Верховного Суду демонструє прагнення забезпечити цей баланс шляхом поєднання активної ролі суду в дослідженні доказів із безумовним дотриманням права на мовчання та інших конституційних гарантій, що відповідає як національній доктрині, так і європейським стандартам справедливого судового розгляду [8; 16; 45–49].

3.4. Верховний Суд як фактор доктринальних змін у доказовому праві України

3.4.1. Вплив практики Верховного Суду на наукову доктрину

Результати дослідження засвідчують, що практика Верховного Суду стала одним із ключових чинників доктринальних змін у кримінальному процесуальному доказовому праві України, істотно вплинувши на переосмислення базових категорій теорії доказування. Йдеться не лише про уточнення змісту окремих інститутів, а про зміну методологічної оптики – від формально-процесуального тлумачення до матеріально-конституційного підходу, в межах якого доказування оцінюється крізь призму прав людини, верховенства права та справедливого судового розгляду [7; 8; 16].

Передусім у доктрині зазнала трансформації категорія *допустимості доказів*. Під впливом правових позицій Верховного Суду допустимість дедалі менше отожднюється з механічним дотриманням процесуальної форми й дедалі більше пов'язується з оцінкою істотності порушення прав і свобод людини, причинно-наслідкового зв'язку між таким порушенням і доказовим результатом, а також із впливом допущених дефектів на можливість ефективного судового контролю [16; 18; 23]. Цей підхід підтверджує та розвиває доктринальну тезу про те, що допустимість є ціннісно навантаженою властивістю доказу, а не суто технічною характеристикою [7].

Не менш істотних змін зазнало і доктринальне розуміння *належності доказів*. Практика Верховного Суду актуалізувала необхідність оцінки належності не лише у зв'язку з предметом доказування, а й у контексті процесуальної ролі доказу в конкретній конфігурації судового розгляду. У цьому сенсі належність перестає бути нейтральною логічною категорією й набуває функціонального значення, пов'язаного з можливістю перевірки доказу в умовах змагальності та безпосеред-

ності [14; 25; 29]. Така еволюція узгоджується з доктринальними підходами, що розглядають доказування як діяльність, структуровану не лише законом, а й судовою практикою [3; 6].

Подальший вплив практики Верховного Суду простежується у сфері *оцінки доказів*, де суд дедалі чіткіше відходить від уявлення про внутрішнє переконання як виключно суб'єктивну категорію. Натомість формується підхід, за яким оцінка доказів має бути раціонально обґрунтованою, публічно мотивованою та перевіреною з позицій дотримання процесуальних гарантій і стандартів справедливого судового розгляду [1; 8; 13]. Верховний Суд, формулюючи вимоги до мотивування судових рішень у частині оцінки доказів, фактично задає доктринальні орієнтири для обмеження судового розсуду й запобігання довільності.

У сукупності ці тенденції свідчать, що практика Верховного Суду не лише відображає наукові розробки в сфері доказового права, а й активно *підтверджує та розвиває авторські доктринальні положення* щодо конституційно орієнтованої моделі кримінального процесуального доказування. Зокрема, ідеї про матеріально-конституційний характер допустимості доказів, значення належної правової процедури та феномен процесуальної токсичності доказів знаходять своє підтвердження в правових позиціях Верховного Суду, які дедалі частіше апелюють до змістовної оцінки порушень і їх впливу на права людини [7; 8; 16; 18].

Отже, Верховний Суд постає не лише як інституція правозастосування, а як активний учасник доктринального процесу, що формує сучасні уявлення про допустимість, належність та оцінку доказів. Його практика виступає каталізатором оновлення наукових підходів до доказування та створює передумови для подальшої еволюції кримінального процесуального доказового права України в конституційно орієнтованому напрямі.

3.4.2. Вплив практики Верховного Суду на правозастосування

Практика Верховного Суду справляє безпосередній і відчутний вплив на *уніфікацію підходів судів нижчих інстанцій* у сфері доказування. Узагальнені правові позиції Великої Палати та Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду виконують функцію орієнтирів, які зменшують розбіжності в застосуванні норм КПК України щодо допустимості, належності та судового дослідження доказів. Це особливо помітно в питаннях оцінки істотності процесуальних порушень, застосування правила «плодів отруйного дерева», меж спрощених процедур і допустимості зміни порядку дослідження доказів, де суди першої та апеляційної інстанцій дедалі частіше відтворюють логіку аргументації Верховного Суду, а не обмежуються формальним посиланням на норму закону [16; 18; 19–23].

Важливим наслідком цього процесу є *підвищення стандартів мотивації судових рішень*. Верховний Суд послідовно наголошує на обов'язку суду не лише констатувати допустимість або недопустимість доказу, а й мотивувати відповідне рішення з урахуванням характеру порушення, його впливу на права людини та значення для результатів провадження. Такий підхід сприяє відходу від шаблонних

формувань і стимулює суди нижчих інстанцій до змістовного аналізу доказів, їх походження та ролі в доказовій системі конкретної справи [1; 7; 8; 16].

Уніфікаційний ефект практики Верховного Суду проявляється також у формуванні передбачуваності правозастосування. Стабільні правові позиції щодо судового дослідження доказів і процесуальних гарантій зменшують ризик довільних рішень і підвищують рівень правової визначеності для сторін кримінального провадження, що відповідає вимогам верховенства права і стандартам справедливого судового розгляду [7; 8].

3.4.3. Доктринальні обмеження, внутрішні напруження та виклики судового формування стандартів доказування

Попри безсумнівний позитивний вплив практики Верховного Суду на розвиток доктрини й уніфікацію правозастосування в сфері кримінального процесуального доказування, результати дослідження дають підстави констатувати наявність *системних доктринальних обмежень і внутрішніх напружень*, які ускладнюють формування цілісної, стабільної та передбачуваної системи доказових стандартів. Ці проблеми мають не випадковий, а структурний характер і зумовлені особливостями функціонування судового прецеденту в умовах континентальної правової системи.

Однією з ключових проблем залишається *фрагментарність судової практики*, що проявляється в різній інтенсивності аргументації, неоднаковій глибині доктринального аналізу та відмінностях у способах обґрунтування допустимості або недопустимості доказів у рішеннях палат Касаційного кримінального суду. У низці випадків це призводить до ситуацій, за яких *схожі за своєю процесуальною природою дефекти доказування* отримують різну правову оцінку залежно від конкретного складу суду або від особливостей фактичного контексту справи, без належного розкриття критеріїв такого розмежування [19; 23; 28]. Така варіативність знижує рівень правової визначеності й ускладнює прогнозованість судових рішень для сторін кримінального провадження.

Ще одним суттєвим викликом є *колізійність правових позицій між палатами Верховного Суду*, яка не завжди своєчасно долається за допомогою механізмів передачі справ на розгляд Об'єднаної палати або Великої Палати. Особливу небезпеку ці колізії становлять саме в сфері доказування, оскільки вони безпосередньо впливають на долю доказів, межі судового контролю та можливість реалізації права на захист. За відсутності чітко окресленої доктринальної рамки такі розбіжності можуть трансформуватися в *конкуруючі стандарти допустимості*, що підриває єдність судової практики та довіру до судових критеріїв оцінки доказів [16; 18; 56].

У цьому контексті особливої актуальності набуває *потреба в подальшій доктринальній кодифікації підходів до кримінального процесуального доказування*, яка має поєднувати напрацювання судової практики Верховного Суду з системними науковими розробками. Йдеться не про формальне перенесення судових

правових позицій у текст закону, а про їх *концептуальне узгодження* в межах *конституційно орієнтованої доктрини доказового права*, здатної задати стабільні методологічні орієнтири для подальшого правозастосування. Така доктринальна кодифікація може слугувати інструментом зниження фрагментарності практики, подолання колізій між судовими підходами та забезпечення єдності стандартів допустимості й судового дослідження доказів у кримінальному провадженні [7; 8; 13; 16].

У підсумку, виявлені проблеми й виклики не нівелюють значення практики Верховного Суду як чинника розвитку доказового права, але вказують на *межі судового формування доктрини* та на необхідність її подальшого наукового осмислення. Саме в цьому полягає перспективний напрям еволюції кримінального процесуального доказового права України – у поєднанні судової практики, конституційних стандартів і системної доктринальної рефлексії.

ВИСНОВКИ

У статті обґрунтовано, що правові позиції Верховного Суду відіграють визначальну роль у формуванні сучасної доктрини та практики кримінального процесуального доказового права України, виконуючи функцію системоутворюючої ланки між конституційними засадами доказування та їх практичною реалізацією в судовому провадженні. Верховний Суд у сучасних умовах виходить за межі класичної моделі касаційного контролю й постає як суб'єкт нормативно орієнтованої інтерпретації, здатний формувати стабільні стандарти допустимості, судового дослідження й оцінки доказів.

Доведено, що практика Верховного Суду забезпечує процесуальну конкретизацію матеріально-конституційних приписів, сформульованих у правових позиціях Конституційного Суду України, трансформуючи їх у дієві інструменти правозастосування. Саме через цю взаємодію відбувається перехід від матеріально-конституційного змісту доказового права до його процесуальної реалізації в кримінальному провадженні, що підтверджує доцільність розгляду Верховного Суду як інтерпретаційного «мосту» між Конституцією і щоденною судовою практикою.

Установлено, що еволюція підходів Верховного Суду до допустимості доказів характеризується відмовою від формального процесуалізму й автоматизму у визнанні доказів недопустимими. Натомість центральним критерієм оцінки допустимості доказів стає істотність порушення прав людини та його реальний вплив на справедливість судового розгляду. Такий підхід сприяє формуванню правоорієнтованої моделі доказування, у межах якої процесуальна форма підпорядковується завданню захисту прав і свобод особи.

Показано, що правові позиції Верховного Суду щодо похідних доказів, негласних слідчих (розшукових) дій, експертних і цифрових доказів формують збалансований підхід до співвідношення ефективності кримінального переслідування та гарантій приватності, змагальності й судового контролю. Судова прак-

тика в цій сфері орієнтується на встановлення причинно-наслідкового зв'язку між процесуальними порушеннями і доказовими наслідками, а також на забезпечення перевірюваності й простежуваності доказової інформації майбутніх доказів у кримінальному провадженні.

Обґрунтовано, що Верховний Суд істотно впливає на стандарти судового дослідження доказів, послідовно підкреслюючи конституційне значення безпосередності, змагальності та активної ролі суду. Практика застосування частини третьої статті 349 КПК України свідчить про її розуміння не як інструмента спрощення правосуддя, а як виняткового механізму процесуальної економії, допустимого лише за умови усвідомленої позиції сторін і збереження повного комплексу гарантій справедливого судового розгляду. Аналогічно, підходи до допиту обвинуваченого демонструють прагнення Верховного Суду поєднати потреби встановлення істини з безумовним дотриманням права на мовчання та заборони самовикриття.

Разом із тим у дослідженні виявлено низку доктринальних обмежень і викликів, що проявляються у фрагментарності судової практики, відсутності єдиного підходу до критеріїв істотності процесуальних порушень, наявності колізій між правовими позиціями палат Верховного Суду, а також у недостатній доктринальній узгодженості підходів до допустимості, похідності та судового дослідження доказів, що ускладнює формування єдиної системи доказових стандартів. Це актуалізує потребу в подальшій доктринальній кодифікації підходів до доказування, яка б забезпечила концептуальне узгодження судової практики з науковими напрацюваннями в межах авторської конституційно орієнтованої моделі кримінального процесуального доказового права.

У підсумку зроблено висновок, що Верховний Суд є не лише органом правозастосування, а й важливим чинником еволюції доказового права України. Подальший розвиток цієї сфери має ґрунтуватися на синергії конституційних стандартів, судової практики та доктринального осмислення, спрямованої на підвищення якості судового контролю, забезпечення прав людини та стабілізацію доказових стандартів у кримінальному провадженні.

Додатково слід наголосити, що проведене дослідження має значення не лише для узагальнення судової практики, а й для *подальшого формування авторської доктрини кримінального процесуального доказового права*, яка вибудовується на конституційно орієнтованій методології. У межах цієї доктрини доказове право розглядається не як сукупність ізольованих процесуальних інститутів, а як цілісна система матеріально-процесуальних гарантій, у якій допустимість, належність і оцінка доказів підпорядковуються завданню захисту прав людини та забезпечення справедливого судового розгляду. Практика Верховного Суду в своїх ключових правових позиціях підтверджує обґрунтованість такого підходу та водночас сприяє його подальшому розвитку, надаючи авторській доктрині емпіричної опори й нормативної легітимації. Саме в цій взаємодії доктрини і судової практики формується сучасна модель доказового права України, здатна забезпечити

баланс між ефективністю кримінального провадження, процесуальною доброчесністю та пріоритетом конституційних прав і свобод особи.

Подальші дослідження в цій сфері доцільно спрямувати на поглиблену доктринальну систематизацію правових позицій Верховного Суду в сфері допустимості та судового дослідження доказів, зокрема з урахуванням воєнного стану та цифровізації кримінального провадження. Перспективним є також аналіз механізмів подолання колізій між правовими позиціями палат Верховного Суду, розроблення критеріїв їх доктринального узгодження, а також дослідження можливостей інституційної та методологічної кодифікації стандартів доказування в межах конституційно орієнтованої моделі кримінального процесуального доказового права України.

ПОДЯКИ

Немає

КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ

Немає

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Вапнярчук В. В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування : монографія. Харків : Юрайт, 2017. 408 с.
- [2] Гвоздік О. І., Старенький О. С. Логіка формування доказової бази в кримінальному провадженні. Філософські та методологічні проблеми права. 2022. №2 (24). С. 56–63. URL: <https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/1514/1508>
- [3] Гмирко В. П. Доказування в кримінальному процесі: діяльнісна парадигма. Теоретичний аналіз. Проблематизація. СМД-репрезентація. Дніпропетровськ : Академія митної служби України, 2010. 314 с. URL: <http://biblio.umsf.dp.ua/jsptui/bitstream/123456789/2151/1/Монографія.PDF>
- [4] Капліна О. В. Кримінальне процесуальне доказування та його суб'єкти. *Право України*. 2014. № 10. С. 136–147.
- [5] Коваленко Є. Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 632 с.
- [6] Крет Г. Р. Міжнародні стандарти доказування у кримінальному процесі України: теоретико-правові та практичні основи : монографія. Калуш : Петраш К. Т., 2020. 452 с.
- [7] Погорецький М. А. (2025а). Допустимість доказів у кримінальному процесі та процесуальна доброчесність. *Вісник кримінального судочинства*. 2025. № 1–2. С. 60–82. DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2025.1-2/22-59> URL: <https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/issue/view/37/1-2-2025-pdf>
- [8] Погорецький М. А. Верховенство права у кримінальному процесуальному доказуванні: методологія та практика застосування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 3. С. 275–299. DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-3-275>. URL: <https://visnyk.kh.ua/uk/journals/visnik-naprnu-3-2025-r/verkhovenstvo-prava-u-kriminalnomu-protsestualnomu-dokazuvanni-metodologiya-ta-praktika-zastosuvannya>

- [9] Сергєєва Д. Б. Допустимість доказів в теорії та КПК 2012 року. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. №3. С. 80–87. URL: <https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/view/468>
- [10] Сергєєва Д. Б. Поняття та сутність достовірності доказу як його властивості. *Юрист України*. 2014. №1. С. 89–95. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/цу_2014_1_14
- [11] Старенький О. С. Кримінальні процесуальні гарантії використання захисником засобів отримання доказів у досудовому розслідуванні. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. №3. С. 185–193. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2015_Starenkyi.pdf
- [12] Стахівський С. М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2005. 272 с.
- [13] Тертишник В. М. Теорія доказів : підручник. Київ : Алерта, 2015. 394 с.
- [14] Шумило М. Є. Поняття доказів у кримінальному процесі. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. №3. С. 95–104. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2015_Shumilo.pdf
- [15] Шумило М. Є., Погорецький М. А. Докази і доказування. КПК України : наук.-практ. коментар. Т. 1. Харків : Право, 2012. С. 247–308.
- [16] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27.02.2018 у справі № 756/5578/15-к (провадження № 13-3зв18) про дослідження доказів у справі, в якій міжнародною судовою установою встановлено порушення Україною міжнародних зобов'язань. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72489783>
- [17] Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 16.09.2024 у справі № 444/870/22 (провадження № 51-2989кмо23) щодо можливості розгляду провадження у порядку, передбаченому ч. 3 ст. 349 КПК. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121847408>
- [18] Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 14.02.2022 у справі № 477/426/17 (провадження № 51-4963кмо20) про обов'язок суду витребувати та оцінити процесуальні документи для перевірки допустимості доказів. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103525190>
- [19] Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 17.07.2025 у справі № 308/1223/24 (провадження № 51-5113км24) щодо порядку визначення обсягу доказів, які підлягають дослідженню, під час судового розгляду та зміни визначеного порядку дослідження доказів. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129015118>
- [20] Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 03.04.2025 у справі № 545/4271/21 (провадження № 51-4708км24) щодо порядку визначення обсягу доказів, які підлягають дослідженню, під час судового розгляду та зміни визначеного порядку дослідження доказів. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126502945>
- [21] Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 03.04.2025 у справі № 545/4271/21 (провадження № 51-4708км24) щодо порядку визначення обсягу доказів, які підлягають дослідженню, під час судового розгляду та зміни визначеного порядку дослідження доказів. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118759636>
- [22] Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 25.04.2024 у справі № 365/568/21 (провадження № 51-4638км23) щодо порядку визначення обсягу доказів, які підлягають дослідженню,

- під час судового розгляду та зміни визначеного порядку дослідження доказів. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118759636>
- [23] Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 21.10.2025 у справі № 459/176/23 (провадження № 51-1313км25) щодо порядку визначення обсягу доказів, які підлягають дослідженню, під час судового розгляду та зміни визначеного порядку дослідження доказів. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131320194>
- [24] Постанова колегії суддів Третньої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 21.08.2023 у справі № 753/3682/21 (провадження № 51-1373км23) щодо порядку визначення обсягу доказів, які підлягають дослідженню, під час судового розгляду та зміни визначеного порядку дослідження доказів. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113064071>
- [25] Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 14.03.2024 у справі № 307/1118/20 (провадження № 51-4150км23) щодо зміни визначеного порядку дослідження доказів. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117757897>
- [26] Постанова колегії суддів Третньої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 21.11.2024 у справі № 639/3093/23 (провадження № 51-3924км24) щодо зміни визначеного порядку дослідження доказів. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123314009>
- [27] Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 27.03.2025 у справі № 754/4708/23 (провадження № 51-3409км24) щодо зміни визначеного порядку дослідження доказів. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126259315>
- [28] Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 21.09.2023 у справі № 363/2925/19 (провадження № 51-584км22) щодо зміни визначеного порядку дослідження доказів. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113760740>
- [29] Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 13.09.2025 у справі № 752/13246/22 (провадження № 51-4532км24) щодо умов дослідження доказів у порядку, передбаченому ч. 3 ст. 349 КПК. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127537804>
- [30] Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 21.01.2025 у справі № 183/10884/23 (провадження № 51-2315км24) щодо умов дослідження доказів у порядку, передбаченому ч. 3 ст. 349 КПК. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124630380>
- [31] Постанова колегії суддів Третньої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 29.03.2023 у справі № 127/2655/21 (провадження № 51-118км23) щодо умов дослідження доказів у порядку, передбаченому ч. 3 ст. 349 КПК. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109995502>
- [32] Постанова колегії суддів Третньої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 17.04.2024 у справі № 756/5466/22 (провадження № 51-166км24) щодо умов дослідження доказів у порядку, передбаченому ч. 3 ст. 349 КПК. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118592527>
- [33] Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 11.03.2025 у справі № 359/3977/24 (провадження № 51-5171км24) щодо умов дослідження доказів у порядку, передбаченому ч. 3 ст. 349 КПК. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125825764>

- [34] Постанова колегії суддів Третньої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 14.07.2025 у справі № 287/1212/24 (провадження № 51-1308км25) щодо умов дослідження доказів у порядку, передбаченому ч. 3 ст. 349 КПК. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128962502>
- [35] Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 13.06.2024 у справі № 526/997/23 (провадження № 51-7521км23) щодо умов дослідження доказів у порядку, передбаченому ч. 3 ст. 349 КПК. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119809280>
- [36] Постанова колегії суддів Третньої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 05.02.2024 у справі № 369/10037/22 (провадження № 51-5139км23) щодо умов дослідження доказів у порядку, передбаченому ч. 3 ст. 349 КПК. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116955623>
- [37] Постанова колегії суддів Третньої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 02.10.2024 у справі № 650/1604/23 (провадження № 51-3143км24) щодо умов дослідження доказів у порядку, передбаченому ч. 3 ст. 349 КПК. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122118266>
- [38] Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 02.07.2020 у справі № 711/10326/18 (провадження № 51-5110км19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90228124>
- [39] Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 13.04.2021 у справі № 708/1077/19 (провадження № 51-4964км20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96377367>
- [40] Постанова колегії суддів Третньої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 23.10.2024 у справі № 947/16892/22 (провадження № 51-2707км24). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122638253>
- [41] Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 27.05.2025 у справі № 501/5010/23 (провадження № 51-4749км24). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127713129>
- [42] Постанова колегії суддів Третньої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 22.05.2023 у справі № 404/4658/22 (провадження № 51-1988км23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111204700>
- [43] Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 20.02.2025 у справі № 554/5000/23 (провадження № 51-4019км24). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125397171>
- [44] Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 23.01.2025 у справі № 446/10664/23 (провадження № 51-2178км24). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124718120>
- [45] Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 05.09.2024 у справі № 953/4935/22 (провадження № 51-1974км24). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121570849>
- [46] Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 25.06.2024 у справі № 167/871/23 (провадження № 51-958км24). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120029824>
- [47] Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 20.02.2024 у справі № 484/1979/22 (провадження № 51-5192км23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117181176>

- [48] Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 14.02.2019 у справі № 135/1260/17 (провадження № 51-7905км18). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80005718>
- [49] Постанова колегії суддів Третньої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 10.06.2024 у справі № 331/2750/23 (провадження № 51-4727км23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119741328>
- [50] Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 01.05.2025 у справі № 331/1484/23 (провадження № 51-4643км24). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127297835>
- [51] Постанова колегії суддів Третньої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 17.01.2024 у справі № 233/2364/23 (провадження № 51-5747км23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116446122>
- [52] Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 19.03.2024 у справі № 359/7250/22 (провадження № 51-5079км23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117849597>
- [53] Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 21.01.2021 у справі № 165/2663/19 (провадження № 51-2328км20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94394555>
- [54] Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 21.03.2023 у справі № 446/2311/21 (провадження № 51-3165км22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109713467>
- [55] Постанова колегії суддів Третньої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 05.11.2025 у справі № 676/2914/24 (провадження № 51-2569км25) про допит обвинуваченого як обов'язкової складової дослідження доказів. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131713413>
- [56] Ухвала Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 21.03.2025 у справі № 202/13244/23 (провадження № 51-5038км24) щодо застосування норми права у подібних правовідносинах. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126021229>

REFERENCES

- [1] Vapniarchuk, V. V. (2017). *Theory and Practice of Criminal Procedural Proving*. Kharkiv: Yurait.
- [2] Hvozdik, O. I., & Starenkyi, O. S. (2022). The logic of forming the evidentiary base in criminal proceedings. *Philosophical and Methodological Problems of Law*, 2(24), 56–63. Retrieved from <https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/1514/1508>
- [3] Hmyrko, V. P. (2010). *Proving in Criminal Procedure: An Activity Paradigm. Theoretical Analysis. Problematicization. SMD-Representation*. Dnipropetrovsk: Academy of Customs Service of Ukraine. Retrieved from <http://biblio.umsf.dp.ua/jspui/bitstream/123456789/2151/1/Монографія.PDF>
- [4] Kaplina, O. V. (2014). Criminal procedural proving and its subjects. *Pravo Ukrainy*, 10, 136–147.
- [5] Kovalenko, Ye.H. (2016). *Theory of Evidence in the Criminal Procedure of Ukraine*. Kyiv: Yurinkom Inter.
- [6] Kret, H. R. (2020). *International Standards of Proof in the Criminal Procedure of Ukraine: Theoretical-Legal and Practical Foundations*. Kalush: Petrash K. T.

- [7] Pohoretskyi, M. A. (2025). Admissibility of evidence in criminal proceedings and procedural integrity. *Bulletin of Criminal Procedure*, 1–2, 60–82. DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2025.1-2/22-59>. Retrieved from <https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/issue/view/37/1-2-2025-pdf>
- [8] Pohoretskyi, M. A. (2025). The rule of law in criminal procedural proving: Methodology and practice of application. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(3), 275–299. DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-3-275>. Retrieved from <https://visnyk.kh.ua/uk/journals/visnik-naprunu-3-2025-r/verkhovenstvo-prava-u-kriminalnomu-protsesualnomu-dokazuvanni-metodologiya-ta-praktika-zastosuvannya>
- [9] Serhieieva, D. B. (2015). Admissibility of evidence in theory and the 2012 Criminal Procedure Code. *Bulletin of Criminal Procedure*, 3, 80–87. Retrieved from <https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/view/468>
- [10] Serhieieva, D. B. (2014). The concept and essence of the reliability of evidence as its property. *Yuryst Ukrainy*, 1, 89–95. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/uy_2014_1_14
- [11] Starenkyi, O. S. (2015). Criminal procedural guarantees for the defence in using means of obtaining evidence in pre-trial investigation. *Bulletin of Criminal Procedure*, 3, 185–193. Retrieved from https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2015_Starenkyi.pdf
- [12] Stakhivskiyi, S. M. (2005). *Theory and Practice of Criminal Procedural Proving*. Kyiv: National Academy of Internal Affairs of Ukraine.
- [13] Tertyshnyk, V. M. (2015). *Theory of Evidence*. Kyiv: Alerta.
- [14] Shumylo, M. Ye. (2015). The concept of evidence in criminal proceedings. *Bulletin of Criminal Procedure*, 3, 95–104. Retrieved from https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2015_Shumilo.pdf
- [15] Shumylo, M. Ye., & Pohoretskyi, M. A. (2012). Evidence and proving. In *Criminal Procedure Code of Ukraine: Scientific and Practical Commentary* (Vol. 1, pp. 247–308). Kharkiv: Pravo.
- [16] Supreme Court of Ukraine, Grand Chamber. (2018, February 27). *Case No. 756/5578/15-k (Proceedings No. 13-3zvo18) on the examination of evidence in a case where an international judicial body established a VIOLATION of Ukraine's international obligations*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72489783>
- [17] Supreme Court of Ukraine, Joint Chamber of the Criminal Cassation Court. (2024, September 16). *Case No. 444/870/22 (Proceedings No. 51-2989kmo23) on the possibility of conducting proceedings under Part Three of Article 349 of the Criminal Procedure Code of Ukraine*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121847408>
- [18] Supreme Court of Ukraine, Joint Chamber of the Criminal Cassation Court. (2022, February 14). *Case No. 477/426/17 (Proceedings No. 51-4963kmo20) on the court's duty to request and assess procedural documents for verifying the admissibility of evidence*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103525190>
- [19] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, First Judicial Chamber. (2025, July 17). *Case No. 308/1223/24 (Proceedings No. 51-5113km24) on determining the scope of evidence to be examined during trial and on changing the established order of examining evidence*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129015118>

- [20] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, First Judicial Chamber. (2025, April 3). *Case No. 545/4271/21 (Proceedings No. 51–4708km24) on determining the scope of evidence to be examined during trial and on changing the established order of examining evidence*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126502945>
- [21] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, First Judicial Chamber. (2025, April 3). *Case No. 545/4271/21 (Proceedings No. 51–4708km24) on determining the scope of evidence to be examined during trial and on changing the established order of examining evidence*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118759636>
- [22] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, Second Judicial Chamber. (2024, April 25). *Case No. 365/568/21 (Proceedings No. 51–4638km23) on determining the scope of evidence to be examined during trial and on changing the established order of examining evidence*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118759636>
- [23] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, First Judicial Chamber. (2025, October 21). *Case No. 459/176/23 (Proceedings No. 51–1313km25) on determining the scope of evidence to be examined during trial and on changing the established order of examining evidence*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131320194>
- [24] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, Third Judicial Chamber. (2023, August 21). *Case No. 753/3682/21 (Proceedings No. 51–1373km23) on determining the scope of evidence to be examined during trial and on changing the established order of examining evidence*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113064071>
- [25] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, First Judicial Chamber. (2024, March 14). *Case No. 307/1118/20 (Proceedings No. 51–4150km23) on changing the established order of examining evidence*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117757897>
- [26] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, Third Judicial Chamber. (2024, November 21). *Case No. 639/3093/23 (Proceedings No. 51–3924km24) on changing the established order of examining evidence*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123314009>
- [27] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, Second Judicial Chamber. (2025, March 27). *Case No. 754/4708/23 (Proceedings No. 51–3409km24) on changing the established order of examining evidence*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126259315>
- [28] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, Second Judicial Chamber. (2023, September 21). *Case No. 363/2925/19 (Proceedings No. 51–584km22) on changing the established order of examining evidence*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113760740>
- [29] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, First Judicial Chamber. (2025, September 13). *Case No. 752/13246/22 (Proceedings No. 51–4532km24) on the conditions for examining evidence under Part Three of Article 349 of the Criminal Procedure Code of Ukraine*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127537804>
- [30] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, Second Judicial Chamber. (2025,

- January 21). *Case No. 183/10884/23 (Proceedings No. 51–2315 km24) on the conditions for examining evidence under Part Three of Article 349 of the Criminal Procedure Code of Ukraine*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124630380>
- [31] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, Third Judicial Chamber. (2023, March 29). *Case No. 127/2655/21 (Proceedings No. 51–118 km23) on the conditions for examining evidence under Part Three of Article 349 of the Criminal Procedure Code of Ukraine*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109995502>
- [32] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, Third Judicial Chamber. (2024, April 17). *Case No. 756/5466/22 (Proceedings No. 51–166 km24) on the conditions for examining evidence under Part Three of Article 349 of the Criminal Procedure Code of Ukraine*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118592527>
- [33] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, Second Judicial Chamber. (2025, March 11). *Case No. 359/3977/24 (Proceedings No. 51–5171 km24) on the conditions for examining evidence under Part Three of Article 349 of the Criminal Procedure Code of Ukraine*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125825764>
- [34] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, Third Judicial Chamber. (2025, July 14). *Case No. 287/1212/24 (Proceedings No. 51–1308 km25) on the conditions for examining evidence under Part Three of Article 349 of the Criminal Procedure Code of Ukraine*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128962502>
- [35] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, Second Judicial Chamber. (2024, June 13). *Case No. 526/997/23 (Proceedings No. 51–7521 km23) on the conditions for examining evidence under Part Three of Article 349 of the Criminal Procedure Code of Ukraine*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119809280>
- [36] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, Third Judicial Chamber. (2024, February 5). *Case No. 369/10037/22 (Proceedings No. 51–5139 km23) on the conditions for examining evidence under Part Three of Article 349 of the Criminal Procedure Code of Ukraine*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116955623>
- [37] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, Third Judicial Chamber. (2024, October 2). *Case No. 650/1604/23 (Proceedings No. 51–3143 km24) on the conditions for examining evidence under Part Three of Article 349 of the Criminal Procedure Code of Ukraine*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122118266>
- [38] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, First Judicial Chamber. (2020, July 2). *Case No. 711/10326/18 (Proceedings No. 51–5110 km19) on verifying the accused's proper understanding of the charges and the legal consequences of proceedings conducted under Part Three of Article 349 of the Criminal Procedure Code of Ukraine*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90228124>
- [39] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, Second Judicial Chamber. (2021, April 13). *Case No. 708/1077/19 (Proceedings No. 51–4964 km20) on verifying the accused's proper understanding of the charges and the legal consequences of proceedings*

- conducted under Part Three of Article 349 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96377367>*
- [40] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, Third Judicial Chamber. (2024, October 23). *Case No. 947/16892/22 (Proceedings No. 51–2707 km24) on verifying the accused's proper understanding of the charges and the legal consequences of proceedings conducted under Part Three of Article 349 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122638253>*
- [41] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, Second Judicial Chamber. (2025, May 27). *Case No. 501/5010/23 (Proceedings No. 51–4749 km24) on verifying the accused's proper understanding of the charges and the legal consequences of proceedings conducted under Part Three of Article 349 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127713129>*
- [42] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, Third Judicial Chamber. (2023, May 22). *Case No. 404/4658/22 (Proceedings No. 51–1988 km23) on verifying the accused's proper understanding of the charges and the legal consequences of proceedings conducted under Part Three of Article 349 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111204700>*
- [43] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, First Judicial Chamber. (2025, February 20). *Case No. 554/5000/23 (Proceedings No. 51–4019 km24) on verifying the accused's proper understanding of the charges and the legal consequences of proceedings conducted under Part Three of Article 349 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125397171>*
- [44] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, First Judicial Chamber. (2025, January 23). *Case No. 446/10664/23 (Proceedings No. 51–2178 km24) on verifying the accused's proper understanding of the charges and the legal consequences of proceedings conducted under Part Three of Article 349 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124718120>*
- [45] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, First Judicial Chamber. (2024, September 5). *Case No. 953/4935/22 (Proceedings No. 51–1974 km24) on the questioning of the accused as a mandatory element of the examination of evidence. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121570849>*
- [46] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, Second Judicial Chamber. (2024, June 25). *Case No. 167/871/23 (Proceedings No. 51–958 km24). Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120029824>*
- [47] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, Second Judicial Chamber. (2024, Februar 20). *Case No. 484/1979/22 (Proceedings No. 51–5192 km23). Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117181176>*
- [48] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, Second Judicial Chamber. (2024, Februar 14). *Case No. 135/1260/17 (Proceedings No. 51–7905 km18). Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80005718>*

- [49] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, Third Judicial Chamber. (2024, Juny 10). *Case No. 331/2750/23 (Proceedings No. 51–4727km23)*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119741328>
- [50] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, First Judicial Chamber. (2025, May 1). *Case No. 331/1484/23 (Proceedings No. 51–4643km24)*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127297835>
- [51] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, Third Judicial Chamber. (2024, Januar 17). *Case No. 233/2364/23 (Proceedings No. 51–5747km23)*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116446122>
- [52] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, First Judicial Chamber. (2024, March 19). *Case No. 359/7250/22 (Proceedings No. 51–5079km23)*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117849597>
- [53] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, First Judicial Chamber. (2021, Januar 21). *Case No. 165/2663/19 (Proceedings No. 51–2328km20)*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94394555>
- [54] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, Second Judicial Chamber. (2023, March 21). *Case No. 446/2311/21 (Proceedings No. 51–3165km22)*. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109713467>
- [55] Supreme Court of Ukraine, Criminal Cassation Court, Third Judicial Chamber. (2025, November 5). *Case No. 676/2914/24 (Proceedings No. 51–2569km25)*: on the interrogation of the accused as a mandatory component of the examination of evidence. Unified State Register of Court Decisions. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131713413>
- [56] Decision of the Joint Chamber of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court (2025, March 21). *Case No. 202/13244/23 (Proceedings No. 51-5038kmo24)*: on the application of the rule of law in similar legal relations. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126021229>

Микола Анатолійович Погорецький

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент НАПрН України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Григорія Сковороди, 70, Харків, Україна

Проректор з науково-педагогічної роботи

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

01601, вул. Володимирська, 64/13, Київ, Україна

Mykola A. Pohoretskyi

Doctor of Law, Professor

Corresponding Member NALS of Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, 70 Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Vice-Rector for Scientific and Pedagogical Work,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
01601, 64/13 Volodymyrska St., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Погорецький М. А. Вплив правових позицій Верховного Суду на формування доктрини та практики кримінального процесуального доказового права України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. №4. С. 260–290.

Suggested Citation: Pohoretskyi, M. A. (2025). The Impact of the Legal Positions of the Supreme Court on the Formation of the Doctrine and Practice of Criminal Procedural Evidence Law in Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(4), 260-290.

Стаття надійшла / Submitted: 17/10/2025

Доопрацьовано / Revised: 17/11/2025

Схвалено до друку / Accepted: 18/12/2025

Михайло Валерійович Шепітько

Національна академія правових наук України

Харків, Україна

Науково-дослідний інститут вивчення проблем

злочинності імені академіка В. В. Сташиса

Національної академії правових наук України

Харків, Україна

Богдан Володимирович Щур

Національна академія правових наук України

Харків, Україна

Кафедра кримінального права та процесу

Львівський торговельно-економічний університет

Київ, Україна

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА ТА КРИМІНАЛІСТИЧНА СТРАТЕГІЯ В ПРОТИДІІ КІБЕРДИВЕРСІЯМ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Анотація. *Стаття присвячена кримінально-правовому та криміналістичному дослідженню кібердиверсій, що стали активно вчинятися агресором під час російсько-української війни в Україні. Кібервійна як форма її активної фази стала серйозно впливати на критичну інфраструктуру України, впливаючи на самі основи національної безпеки через руйнацію обороноздатності, економіки, інвестиційного клімату та життєдіяльності в цілому. Важливою частиною дослідження стало наведення прикладів здійснених кібератак, які вплинули на приватні, корпоративні та державницькі процеси в Україні (кібератаки на банківську систему України, енергетичний сектор економіки, на підприємства «Київстар», Укрзалізницю» та ін.). У цьому контексті автори здійснили аналіз кримінально-правової політики та криміналістичної стратегії в протидії кібердиверсіям під час російсько-української війни. З цієї метою було проаналізовано цілу низку нормативно-правових актів у законодавстві України: 1) Закон України «Про критичну інфраструктуру»; 2) Стратегія кібербезпеки України; 3) план заходів на 2025 рік з реалізації Стратегії кібербезпеки України. Також у законодавстві інших держав було виявлено Кримінальні (Карні) кодекси Німеччини, Франції та Киргизької Республіки, які вже увібрали в себе та визначили кібердиверсію (кіберсаботаж або комп'ютерний саботаж) як окремий злочин. У результаті цього дослідження автори здійснили спробу формулювання пропозиції визначення кібердиверсії в Україні як окремого злочину проти основ національної безпеки. Відповідно до реалізації стратегії кібербезпеки України в межах виконання плану на 2025 р. було виявлено окремі заходи, які можуть бути*

віднесені до реалізації криміналістичної стратегії в протидії кіберзлочинам, включаючи кібердиверсію. Також було встановлено, що криміналістична стратегія у протидії кібердиверсіям може бути досягнута шляхом: 1) взаємодії основних суб'єктів національної системи кібербезпеки та сил оборони в частині спільного виконання завдань кібероборони (кіберзахисту); 2) здійснення спільних із державами-членами ЄС і НАТО заходів у протидії кіберзагрозам; 3) проведення міжвідомчих тренінгів та навчань у протидії кібератакам; 4) створення та застосування на практиці стандартів розслідування кібердиверсій; 5) підвищення взаємодії між правоохоронними органами та органами кібероборони (кіберзахисту) в розслідуванні кібердиверсій; 6) підвищення спроможностей та взаємодії між правоохоронними та судово-експертними органами.

Ключові слова: кібердиверсія; кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки; кримінально-правова політика; криміналістична стратегія; протидія злочинності; кіберзахист.

Mykhaylo V. Shepitko

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems
National Academy of Law Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

Bogdan V. Schur

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

Criminal Law and Procedure Department
Lviv University of Trade and Economics
Lviv, Ukraine

CRIMINAL LAW POLICY AND CRIMINALISTIC STRATEGY IN COUNTERACTION TO CYBER SABOTAGE DURING RUSSIAN- UKRAINIAN WAR

Abstract. *The article is devoted to the criminal-legal and forensic investigation of cyber sabotage, which began to be actively committed by the aggressor during the Russian-Ukrainian war in Ukraine. Cyberwarfare as a form of the active phase of the war began to seriously affect the critical infrastructure of Ukraine, affecting the very foundations of national security through the destruction of defense capabilities, economy, and investment climate. An important part of the study was to provide examples of cyberattacks that affected private, corporate, and state processes in Ukraine (cyberattacks on the banking system of Ukraine, the energy sector of the economy, «Kyivstar», «Ukrzaliznytsia», etc.). In this context, the authors analyzed the criminal law policy and forensic strategy in countering cyber sabotage during the Russian-Ukrainian*

war. For this purpose, a number of regulatory legal acts in the legislation of Ukraine were analyzed: 1) The Law of Ukraine «On Critical Infrastructure»; 2) the Cybersecurity Strategy of Ukraine; 3) the Action Plan for 2025 for the Implementation of the Cybersecurity Strategy of Ukraine. Also, in the legislation of other states, the Criminal (Penal) Codes of Germany, France, and the Kyrgyz Republic were identified, which have already incorporated and defined cyber sabotage (cyber sabotage or computer sabotage) as a separate crime. As a result of this study, the authors attempted to formulate a proposal to define cyber sabotage in Ukraine as a separate crime against the foundations of national security. In accordance with the implementation of the Cybersecurity Strategy of Ukraine within the framework of the implementation of the 2025 plan, certain measures were identified that can be attributed to the implementation of the forensic strategy in countering cybercrimes, including cyber sabotage. It was also established that the forensic strategy in countering cyber sabotage can be achieved through: 1) interaction of the main subjects of the national cybersecurity system and the defense forces in terms of joint implementation of cyber defense tasks (cyber defense); 2) implementation of joint measures with EU and NATO member states in countering cyber threats; 3) conducting inter-agency trainings and exercises in countering cyber-attacks; 4) creation and practical application of standards for investigating cyber sabotage; 5) increasing interaction between law enforcement agencies and cyber defense agencies (cyber defense) in investigating cyber sabotage; 6) increasing the capabilities and interaction between law enforcement and forensic agencies.

Ключові слова: *cyber sabotage; criminal offenses against basis of national security; criminal law policy; criminalistic strategy; crime counteraction; cyber defense.*

ВСТУП

Російська-українська війна проходить різні стадії та форми, що пов'язують із інформаційним, психологічним, економічним і збройним впливом. Такі прояви російсько-української війни в своїй єдності часто відносять до гібридної війни, яка в цілому спрямована на знищення України, а окремо на досягнення проміжних цілей – зменшення економічного потенціалу, погіршення інвестиційного клімату, унеможливлення поставок зброї, зменшення людського ресурсу, створення обстановки страху в Україні та поза її межами.

Однією із форм російсько-української війни, яка здійснює серйозний руйнівний ефект від її застосування, є кібервійна. Вона реалізовується через кібератаки на різні сфери – від індивідуальних (персональних) до корпоративних, державних і міжнародних. Такі посягання можуть також мати різні цілі – від психологічного впливу та психічного насильства до цілком фізичних наслідків, що пов'язуються із зупиненням, руйнацією або знищенням транспортного сполучення, зв'язку, платіжних систем чи енергетики. Такі об'єкти прийнято йменувати об'єктами критичної інфраструктури, які є «важливими для економіки, національної безпеки та оборони, порушення функціонування яких може завдати шкоди життєво важливим національним інтересам» [1].

Дослідження кіберзагроз із урахуванням уже здійснених кібератак проти України дозволяє вказати на те, що в цілому такі діяння становлять окрему форму

війни проти України. Це передбачає застосування комплексу заходів, що дозволити мінімізувати, нейтралізувати наслідки від їх вчинення, а також забезпечити від майбутніх кібератак. Окрему небезпеку для України становить достатньо нове діяння, яке посягає на основи національної безпеки, – це кібердиверсія. На нашу думку, протидія цьому явищу має передбачати формування й оновлення кримінально-правової політики та криміналістичної стратегії.

1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

До проблеми визначення та протидії кібердиверсії як окремого явища зверталися в своїх спеціальних дослідженнях Д. Агінг [2], Д. С. Мельник [3], О. Р. Пелешак [4], А. Д. Пратіві [2] та О. В. Шамсутдінов [3]. Цікаво, що вони визначили це явище як саботаж або кіберсаботаж (кібердиверсію) та запропонували кримінально-правові засоби протидії. Це корелюється із тенденцією встановлення кримінальної відповідальності за такі та подібні явища (комп'ютерний саботаж) у КК Німеччини [5], Франції [6] та Киргизької Республіки [7].

У своїй єдності аналіз зазначених джерел у поєднанні з комплексом нормативно-правових актів, які формують та реалізують кримінальну політику в Україні, дають змогу запропонувати нові підходи в протидії кібердиверсіям на кримінально-правовому та криміналістичному рівні.

2. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Об'єктом аналізу цього дослідження є кримінально-правова політика та криміналістична стратегія в протидії кібердиверсіям під час російсько-української війни.

Авторами було використано комплекс методів – діалектичний (під час дослідження розвитку законодавства та наукових досліджень, спрямованого в протидії кіберзагрозам і кібердиверсіям), логічний (під час викладу матеріалу та співвідношення суміжних кримінально-правових і криміналістичних понять у сфері протидії кримінальним правопорушенням проти основ національної безпеки), порівняльно-правовий (при порівнянні кримінальних та карних законодавств України, Німеччини, Франції та Киргизької Республіки) та формально-юридичний (під час виявлення специфіки такого явища як кібердиверсія з виявленням необхідних ознак і заходів протидії кримінально-правовими та криміналістичними засобами).

3. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Кримінальна політика України в протидії кіберзлочинам реалізується через Стратегію кібербезпеки України, затвердженої Указом Президента України від 26.08.2021 № 447/2021. У ній визначено, що загрозами кібербезпеці України є: 1) гібридна агресія Російської Федерації проти України в кіберпросторі; 2) кіберзлочинність, що завдає шкоди інформаційним ресурсам, суспільним процесам, особисто громадянам, знижує довіру суспільства до інформаційних технологій та призводить до значних матеріальних втрат; 3) організовані та спонсоровані

урядами інших держав кібератаки, що пов'язані з викраденням у політичних, економічних або військових цілях чутливої інформації (кібершпигунство) та здійсненням розвідувально-підривної діяльності; 4) використання терористичними організаціями кіберпростору для вчинення актів кібертероризму, фінансової й іншої підтримки терористичної діяльності.

Кабінет Міністрів України своїм розпорядженням від 07.03.2025 №204-р затвердив плани заходів на 2025 рік, включивши до нього окремі заходи, що можна віднести до форми реалізації криміналістичної стратегії в протидії кіберзлочинам, включаючи кібердиверсії, зокрема: 1) запровадження ефективних механізмів взаємодії основних суб'єктів національної системи кібербезпеки та сил оборони в частині спільного виконання завдань кібероборони; 2) запровадження практики проведення загальнонаціональної інформаційної роз'яснювальної кампанії щодо дій громадян у разі, коли вони стикаються із кібершахрайством та іншими кіберзлочинами, а також роз'яснення процедур щодо звернення до правоохоронних органів; 3) здійснення спільних із державами – членами ЄС і НАТО заходів, спрямованих на підвищення стійкості в кіберпросторі та спроможності розслідувати, переслідувати кіберзлочинність і реагувати на кіберзагрози; 4) застосування всіх доступних інструментів дипломатії та міжнародного права для протидії зловмисній діяльності проти України в кіберпросторі [8].

Органами, які здійснюють задіяні в розслідуванні кібератак в Україні є кіберполіція та департамент контррозвідувального захисту інтересів держави у сфері інформаційної безпеки Служби безпеки України. При цьому вони вимушені діяти у взаємодії з іншими державними органами – Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації України та іншими органами та підприємствами, які регулюють діяльність критичної інфраструктури та які здійснюють власні заходи з кіберзахисту (Міністерство розвитку громад та територій України, АТ «Укрзалізниця», ПрАТ «Київстар», тощо).

Під час реалізації криміналістичної стратегії в розслідуванні кіберінцидентів слід звернути увагу, що такі події зазвичай мають масовий характер, що дозволяє застосовувати стратегічне планування й організацію заходів розслідування щодо таких суспільно небезпечних діянь. У межах діяльності Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України діє CERT-UA як урядова команда реагування на комп'ютерні надзвичайні події України, яка функціонує в складі Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України [9]. Так, до завдань CERT-UA можна віднести окремі, які можуть мати криміналістичний зміст: 1) накопичення та проведення аналізу даних про кіберінциденти, ведення державного реєстру кіберінцидентів; 2) надання власникам об'єктів кіберзахисту практичної допомоги з питань запобігання, виявлення й усунення наслідків кіберінцидентів щодо цих об'єктів; 3) організація та проведення практичних семінарів із питань кіберзахисту для суб'єктів національної системи кібербезпеки та власників об'єктів кіберзахисту; 4) підготовка та розміщення на своєму офіційному вебсайті рекомендацій щодо протидії сучасним видам кібератак

і кіберзагроз; 5) взаємодія з правоохоронними органами, забезпечення їх своєчасного інформування про кібератаки; 6) взаємодія з іноземними та міжнародними організаціями з питань реагування на кіберінциденти, зокрема в рамках участі в Форумі команд реагування на інциденти безпеки FIRST із сплатою щорічних членських внесків; 7) взаємодія з українськими командами реагування на комп'ютерні надзвичайні події, а також іншими підприємствами, установами й організаціями незалежно від форми власності, які провадять діяльність, пов'язану із забезпеченням безпеки кіберпростору; 8) опрацювання отриманої від громадян інформації про кіберінциденти щодо об'єктів кіберзахисту; 9) сприяння державним органам, органам місцевого самоврядування, військовим формуванням, утвореним відповідно до закону, підприємствам, установам та організаціям незалежно від форми власності, а також громадянам України у вирішенні питань кіберзахисту та протидії кіберзагрозам.

Слід звернути увагу, що Адміністрація Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України прийняла Методичні рекомендації щодо реагування суб'єктами забезпечення кібербезпеки на різні види подій у кіберпросторі від 03.07.2023 № 570. Зокрема, у цих методичних рекомендаціях сформовано типовий перелік заходів із реагування на кіберінциденти/кібератаки для одночасного відстеження заходів до їх завершення (дод. 4). При чому *окремі заходи є повторюваними й можуть виконуватися та змінюватися безперервно*, доки підозріла поведінка не буде усунена, наслідки кіберінциденту/кібератаки не будуть ліквідовані, *електронні докази, необхідні для проведення розслідування та аналізу процесу реагування на кіберінциденти/кібератаки, не будуть зібрані* (п. 9 розд. I).

Не дивлячись на зростаючу потребу в протидії таким кіберзагрозам, кримінально-правове законодавства України не можна назвати досконалим в цій частині [10, с. 115–122; 11, с. 88–92]. До таких суспільно небезпечних діянь прийнято відносити ті, які охоплюються розділом XVI Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку» (статті 361–363-1).

До найбільш відомих і масованих російських кібератак, які були здійснені проти України в період російсько-української війни, зазвичай відносять ті, які здійснили посягання на критичну інфраструктуру, зокрема: 1) кібератака на енергетичні компанії, що дозволили вивести енергосистеми з ладу на певний час (23.12.2015) [12]; 2) кібератака NotPetya, яка порушила роботу державних і приватних установ, фінансового й енергетичного секторів економіки, включаючи аеропорти, метрополітен, поліцію, банків, мобільних операторів, медичних компаній, тощо (27.06.2017) [13]; 3) DDoS-атака на державні сайти банків, сайтів уряду та Міністерства оборони України, що призвело до створення обстановки паніки напередодні початку широкомасштабного вторгнення (15.02.2022) [14]; 4) кібератака на «Київстар», що призвела до знищення майже половини інфраструк-

тури мобільного оператора та відсутності стільникового зв'язку в 24 млн населення України (12.12.2023) [15]; 5) кібератака на державні реєстри та сайт Міністерства юстиції України, що призвело до порушення архітектури 25 реєстрів? їх внутрішні зв'язки, через що було унеможливлено на значний час доступ до банківських послуг, реєстрацію нерухомого майна, народження, шлюбу, смерті, зміни прізвища, реєстрацію юридичних осіб, тощо (19.12.2024) [16]; 6) таргетована кібератака на Укрзалізницю, що призвела до збоїв у роботі онлайн сервісів, включаючи продаж квитків та надання послуг вантажовідправникам (23.03.2025) [17].

У цілому названі кібератаки не досягли цілей повного знищення критичної інфраструктури, однак суттєво вплинули на життєдіяльність. Очевидно, що російські кібератаки ставили своєю метою не тільки ускладнення корпоративних і державних процесів в Україні, але й ослабити Україну в цілому, чим полегшити її захоплення, а також зруйнувати або пошкодити об'єкти, які мають важливе народногосподарське чи оборонне значення (об'єкти критичної інфраструктури).

Це наближає визначення цих кібератак у контексті диверсії, сформульованої в ст. 113 КК України. Такий висновок випливає з того, що першочерговим об'єктом посягання стають на комп'ютерні мережі або системи зв'язку, а самі основи національної безпеки України, що відсилає правозастосувача до розділу I Особливої частини КК України в пошуку відповідного кримінального правопорушення для захисту держави як такої.

Зрозуміло, що законодавець при визначенні диверсії (починаючи з 2001 р.) не передбачав можливість кібервпливу на подібні об'єкти та не міг знати про можливий ефект на об'єкти критичної інфраструктури, що можуть дорівнювати фізичному впливу на них шляхом вибухів, підпалів або інших дій. Це дозволяє виокремити з-поміж інших діянь, які посягають на кіберсферу – кібердиверсію («*cyber sabotage*») як особливий вид диверсії та специфічний «комп'ютерний» або кіберзлочин.

При визначенні кібердиверсії О. Р. Пелешак наполягає, що «у випадку вчинення кібердиверсії з метою знищення інформації або цілеспрямованого атакування певних вузлів управління зазначений механізм характеризується використанням однієї комп'ютерної інформації (знаряддя – вірус) для здійснення впливу на іншу комп'ютерну інформацію (предмет – критична інформаційна структура)». Також він уточнює, що цей злочин відноситься до «геополітичних» та може призвести до людських жертв [4, с. 31, 32]. Кібердиверсія також досліджується окремими дослідниками, які визначають її як «серія заходів для знищення, пошкодження або порушення роботи мережевих систем та комп'ютерних програм, підключених до Інтернету» [2, с. 54, 55].

О. В. Шамсутдінов і Д. С. Мельник під час аналізу диверсії дійшли до висновку щодо необхідності створення окремої норми «Саботаж» (ст. 113–1 КК України) на підставі порівняльного дослідження кримінальних законодавств різних держав. На нашу думку, з цією позицією можна погодитися тільки частково. По-перше, кримінально-правове використання терміну «саботаж» в Україні заанга-

жоване тоталітарним минулим, коли в КК УРСР 1927 р. це «контрреволюційний саботаж» визначався як свідоме невиконання певних обов'язків або навмисне недбале їх виконання із спеціальною метою послабити владу уряду й діяльність державного апарату [18]. По-друге, «саботаж» на сьогодні є певним іноземним відповідником такого злочину як диверсія, що в перекладі на англійську або французьку мови має саме таку назву. По-третє, за своїм змістом включає посягання на «системи автоматизованої обробки інформації або внесення неполадок в їх роботу, якщо це діяння здатне завдати шкоди основоположним інтересам нації» («саботаж»/«sabotage» [6], ст. 411–9 КК Франції) [3, с. 180, 182]. По-четверте, наявність синонімічних конструкцій у КК України здатне захарастити кримінальне законодавство.

За ст. 303b Карного кодексу Німеччини встановлюється кримінальна відповідальність за «комп'ютерний саботаж» / «комп'ютерну диверсію» («*computer sabotage*»), що включає в себе «втручання в операції з обробки даних, які мають істотне значення для іншого у вигляді вчинення злочину» відповідно до ст. 303a (1) («Маніпуляція даними»), «введення або передачі даних (ст. 202a (2)) з наміром негативно вплинути на іншого, або знищення, пошкодження, видалення або зміна системи обробки даних або носія даних». За умови, що ставиться під загрозу постачання населенню життєво важливих товарів або послуг, або відбувається посягання на безпеку Німеччини, то такі справи відносяться до серйозних (п. 3 ч. 4 ст. 303b) [5].

Також серед злочинів проти кібербезпеки (розд. 40) у КК Киргизької Республіки передбачено «кіберсаботаж» як окреме діяння – «навмисна зміна, знищення, блокування, надання непридатної для використання інформації, що зберігається на електронному носії, що міститься в інформаційній системі або передається через телекомунікаційні мережі або програми без права перешкоджати роботі комп'ютерних систем, з наміром перешкодити функціонуванню програмних продуктів або телекомунікаційних систем, а також відключення програмних продуктів, обладнання» (ст. 321) [7].

ВИСНОВКИ

Таким чином, видається можливим виокремлення спеціального виду диверсії в окремий склад «кібердиверсію» як поліоб'єктного злочину, що посягає на самі основи національної безпеки, кіберсферу та є таким, що є більш небезпечним через використання інформаційних та кіберспособів. Також слід мати на увазі, що сам факт використання інформаційних мереж, месенджерів, електронних (цифрових) засобів і способів автоматично не робить таке діяння кібердиверсією. Аналіз окремих вироків за ст. 113 КК України демонструють використання таких засобів для втягнення громадян України для здійснення підпалів та вибухів на об'єктах критичної інфраструктури [19].

На нашу думку, тільки використання спеціальних способів, спрямованих на знищення, пошкодження, видалення, блокування або зміну носія даних чи їх

систем, що посягають, таким чином, на об'єкти критичної інфраструктури та самі основи національної безпеки, можуть бути віднесені до кібердиверсії. При цьому визначення конкретного місця «Кібердиверсії» в Особливій частині КК України може залежати від особливостей її складу, необхідних (обов'язкових) ознак та цілей законодавця, які він прагне досягти від появи такого злочину в КК України. Вже на сьогодні ефект від вчинення таких кібердиверсій під час російсько-української війни є відчутним для населення України. Заповнення даної прогалини в кримінальному законодавстві дозволить індивідуалізувати та посилити покарання осіб, які їх здійснюють проти України. Також формування такого окремого злочину проти основ національної безпеки України дозволяє більше ефективно реалізувати кримінально-правову політику в протидії кіберзагрозам та кіберзлочинності.

Також реалізація криміналістичної стратегії в протидії кібердиверсіям може бути досягнута наступним шляхом: 1) запровадження ефективних механізмів взаємодії основних суб'єктів національної системи кібербезпеки та сил оборони в частині спільного виконання завдань кібероборони (кіберзахисту); 2) здійснення спільних із державами-членами ЄС і НАТО заходів, спрямованих на підвищення стійкості в кіберпросторі та спроможності розслідувати, переслідувати кіберзлочинність і реагувати на кіберзагрози; 3) проведення міжвідомчих тренінгів та навчань у протидії кібератакам, що посягають на критичну інфраструктуру, включаючи на безпеку від вчинення кібердиверсій; 4) створення та застосування на практиці міжнародних і національних стандартів розслідування кібердиверсій; 5) підвищення взаємодії між правоохоронними органами та органами кібероборони (кіберзахисту) в розслідуванні кібердиверсій; 6) підвищення спроможностей та взаємодії між правоохоронними й судово-експертними органами під час розслідування кібердиверсій.

Результати дослідження можуть бути використані як основа для подальших досліджень щодо кримінально-правової та криміналістичної протидії кримінальним правопорушенням проти основ національної безпеки України в цілому, та кібердиверсіям зокрема.

Подальші дослідження можуть бути сконцентровані на формуванні кримінальної політики в сфері протидії кібердиверсіям в Україні та інших держав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Про критичну інфраструктуру : Закон України від 16.11.2021 №1882-IX. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20#Text>
- [2] Aging D., Pratiwi A. D. Cyber-Sabotage from The Perspective of Information and Electronic Transactions Regulation. *Alauddin Law Development Journal*. 2024. Iss. 6(1). P. 52–61.

- [3] Шамсутдінов О. В., Мельник Д. С. Кримінально-правова охорона критичної інфраструктури від підливних посягань. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2020. № 3(98). С. 170–183.
- [4] Пелешак О. Р. Деякі аспекти кримінально-правової характеристики кібердиверсії. *Соціально-правові студії*. 2020. Вип. 3(9). С. 26–33.
- [5] German Criminal Code. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/englisch_stgb.html
- [6] Penal Code of France. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070719/
- [7] The Criminal Code of the Kyrgyz Republic. URL: <https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/2021/ru/150130>
- [8] Про затвердження плану заходів на 2025 рік з реалізації Стратегії кібербезпеки України : розпорядження Каб. Міністрів України від 07.03.2025 № 204-р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/204–2025-p#Text>
- [9] CERT-UA. URL: <https://cert.gov.ua/about-us>
- [10] Кулешов М. В. Сутність та зміст розслідування кіберінцидентів та кібератак підрозідлами СБ України. *Інформація і право*. 2019. № 2 (29). С. 115–122.
- [11] Дришлюк І. А. Невидима зброя з реальними наслідками: правова кваліфікація кібератак у контексті російсько-української війни. *Правовий вимір конституційної та кримінальної юрисдикції в Україні та світі. Восьмі юридичні читання: збірник тез Всеукр. щорічн. наук.-практ. дист. конф.* (м. Одеса, 18 квіт. 2024 р.). Одеса, 2024. С. 88–92.
- [12] Чи була кібератака на обленерго? *DDC News Україна*. 06.01.2016. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/01/160106_cyber_attacks_electricity_ukraine_vc
- [13] США також звинуватили у вірусі NotPetya Росію. *BBC News Україна*. 16.02.2018. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-43082212.amp>
- [14] Нова кібератака на банки була «найбільшою в історії України» й досі триває. *BBC News Україна*. 16.02.2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-60401775.amp>
- [15] Коваль О. Якою була атака хакерів на «Київстар» та як відновлювалась компанія. *DOU*. 19.03.2024. URL: <https://dou.ua/lenta/news/kyivstar-cyber-attack-restoration/>
- [16] Серов І. Кібератака на державні реєстри України: які дані постраждали і що загрожує мільйонам громадян. *TCH*. 20.12.2024. URL: <https://tsn.ua/amp/exclusive/kiberataka-na-derzhavni-reyestri-ukrayini-yaki-dani-postrazhdali-i-scho-zagrozhuje-milyonam-gromadyan-2728092.html>
- [17] Кібератака на Укрзалізницю: у Держспецзв'язку кажуть, що були використані тактики спецслужб РФ. *Укрінформ*. 01.04.2025. URL: <https://www.ukrinform.ua/amp/rubric-society/3977123-kiberataka-na-ukrzaliznicu-u-derzspeczvazku-kazut-so-bulivikoristani-taktiki-specsluzb-rf.html>
- [18] Кримінальний кодекс УРСР 1927 р. URL: <https://coollib.net/b/669494-kollektiv-avtorov-yurisprudentsiya-kriminalniy-kodeks-ursr-1927-roku-v-redaktsiyi-1949-roku/readp?p=2&cnt=9000>
- [19] Вирок Інгільського районного суду м. Миколаєва від 25.09.2025 (справа № 489/4360/25, провадження № 1-кп/489/733/2).

REFERENCES

- [1] On Critical Infrastructure: Law of Ukraine (2021, November). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882–20#Text>

- [2] Aging, D., & Pratiwi, A. D. (2024). Cyber-Sabotage from The Perspective of Information and Electronic Transactions Regulation. *Alauddin Law Development Journal*, 6(1), 52–61.
- [3] Shamsutdinov, O. V., & Melnyk, D. S. (2020). Criminal-legal protection of critical infrastructure from subversive attacks. *Bulletin of the KhNUVS*, 3(98), 170–183.
- [4] Peleshchak, O. R. (2020). Some aspects of the criminal-legal characteristics of cyber sabotage. *Socio-legal studies*, 3(9), 26–33.
- [5] German Criminal Code. Retrieved from https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/englisch_stgb.html
- [6] Penal Code of France. Retrieved from https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070719/
- [7] The Criminal Code of the Kyrgyz Republic. Retrieved from <https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/2021/ru/150130>
- [8] On approval of the action plan for 2025 for the implementation of the Cybersecurity Strategy of Ukraine: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2025, March, No. 204-r). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/204-2025-p#Text>
- [9] CERT-UA. Retrieved from <https://cert.gov.ua/about-us>
- [10] Kuleshov, M. V. (2019). The essence and content of the investigation of cyber incidents and cyber attacks by the subdivisions of the Security Service of Ukraine. *Information and Law*, 2(29), 115–122.
- [11] Dryshlyuk, I. A. (2024, April 18) Invisible weapons with real consequences: legal qualification of cyberattacks in the context of the Russian-Ukrainian war. *Legal dimension of constitutional and criminal jurisdiction in Ukraine and the world. Eighth legal readings: collection of theses of the All-Ukrainian annual scientific-practical dist. conference.* (pp. 88–92). Odessa.
- [12] Was there a cyberattack on the regional energy company? (2016). *DDC News Ukraine*. Retrieved from https://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/01/160106_cyber_attacks_electricity_ukraine_vc
- [13] The US also blamed Russia for the NotPetya virus. (2018). *BBC News Ukraine*. Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/news-43082212.amp>
- [14] New cyberattack on banks was 'largest in Ukrainian history' and still ongoing. (2022). *BBC News Ukraine*. Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/news-60401775.amp>
- [15] Koval, O. (2024). What was the hacker attack on Kyivstar and how was the company restored. *DOU*. Retrieved from <https://dou.ua/lenta/news/kyivstar-cyber-attack-restoration/>
- [16] Serov, I. (2024). Cyberattack on state registers of Ukraine: what data was affected and what threatens millions of citizens. *TSN*. Retrieved from <https://tsn.ua/amp/exclusive/kiberataka-na-derzhavni-reyestri-ukrayini-yaki-dani-postrazhdali-i-scho-zagrozhuje-milyonam-gromadyan-2728092.html>
- [17] Cyberattack on Ukrzaliznytsia: the State Special Communications Service says that tactics of the Russian special services were used. (2025). *Ukrinform*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/amp/rubric-society/3977123-kiberataka-na-ukrzaliznicu-u-derzspecvazku-kazut-so-buli-vikoristani-taktiki-specsluzb-rf.html>
- [18] Criminal Code of the Ukrainian SSR (1927). Retrieved from <https://coollib.net/b/669494-kollektiv-avtorov-yurisprudentsiya-kriminalniy-kodeks-ursr-1927-roku-v-redaktsiyi-1949-roku/readp?p=2&cnt=9000>
- [19] Verdict of the Ingulsky District Court of Mykolaiv (2025, September, Case No. 489/4360/25, Proceedings No. 1-кп/489/733/2).

Михайло Валерійович Шепітько

Доктор юридичних наук, професор
Член-кореспондент НАПрН України
Національна академія правових наук України
61024, вул. Григорія Сковороди, 70, Харків, Україна

Провідний науковий співробітник
Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України
61002, вул. Григорія Сковороди, 49, Харків, Україна

Mykhaylo V. Shepitko

Doctor of Law, Professor
Corresponding Member NALS of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Leading Researcher
Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61002, 49 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine

Email: shepitko.michael@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7164-8037>

Богдан Володимирович Щур

Доктор юридичних наук, професор
Член-кореспондент НАПрН України
Національна академія правових наук України
61024, вул. Григорія Сковороди, 70, Харків, Україна

Завідувач кафедри кримінального права та процесу
Львівський торговельно-економічний університет
79011, вул. Уласа Самчука, 9, Львів, Україна

Bogdan V. Schur

Doctor of Law, Professor
Corresponding Member NALS of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Head of Department Criminal Law and Procedure
Lviv University of Trade and Economics,
79011, 9 Ulasa Samchuka Str., Lviv, Ukraine

Email: bogdanshchur1965@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2139-2317>

Рекомендоване цитування: Шепітько М. В., Щур Б. В. Кримінально-правова політика та криміналістична стратегія в протидії кібердиверсіям під час російсько-української війни. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. №4. С. 291–303.

Suggested Citation: Shepitko, M. V., & Schur, B. V. (2025). Criminal Law Policy and Criminalistic Strategy in Counteraction to Cyber Sabotage during Russian-Ukrainian War. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(4), 291–303.

Стаття надійшла / Submitted: 16/10/2025

Доопрацьовано / Revised: 16/11/2025

Схвалено до друку / Accepted: 18/12/2025

Максим Геннадійович Колодяжний

Відділ кримінологічних досліджень
Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України
Харків, Україна

ПОНЯТТЯ КОМПЛЕКСНОСТІ У КРИМІНОЛОГІЇ: ВІД КЛАСИЧНОГО ТРАКТУВАННЯ – ДО СУЧАСНОГО РОЗУМІННЯ

Анотація. У статті з урахуванням результатів поглибленого теоретичного та емпіричного дослідження конкретизується сутність комплексності у галузі кримінології. Ця проблема заслуговує на увагу з урахуванням обмеженого розуміння змісту комплексності як у правовій, так й у кримінологічній науці. Метою дослідження є визначення сутності комплексності у кримінології та обґрунтування необхідності розширення гносеологічних горизонтів проблеми комплексності на підставі її зовнішньо- та внутрішньосистемних проявів. Отримані результати ґрунтуються на методології діалектичного методу наукового пізнання, загальнонауковій методології системного підходу, а також результатах емпіричного дослідження цієї проблематики. Авторський погляд на анонсовані питання сформований завдяки теорії складних (комплексних) систем. Надано тлумачення слів «комплекс» та «комплексний». Розширення гносеологічних кордонів комплексності та комплексного підходу стало можливим завдяки уточненню структури спеціального системного утворення у виді кримінологічної системи України. Вона складається із кількох комплексів (рівнів): кримінологічної доктрини, кримінологічного законодавства, кримінологічної політики, кримінологічного світогляду, кримінології як навчальної дисципліни, кримінологічної діяльності. Виділено істотні ознаки комплексності, якими є багатоелементність, когерентність та мета комплексу. Пролієстровано як представлені ознаки проявляються на всіх комплексах кримінологічної системи. З урахуванням низки властивостей комплексності сформульовано її поняття. Обстоюється позиція, відповідно до якої комплексність має розумітись як у її зовнішньосистемному, так і, головним чином, у внутрішньосистемному змісті. Зовнішнє вираження комплексності проявляється в міжсистемних зв'язках кримінологічної системи з іншими науками кримінально-правового циклу. Внутрішній прояв комплексності відбувається в повноті та наповненні окремих комплексів, що утворюють кримінологічну систему. Акцентується увага на тому, що класичний погляд на комплексність щодо її виключно міждисциплінарного характеру не сприяє динамічному розвитку кримінологічного знання та практиці запобігання явищу кримінальної протиправності. Виділено вектор подальших наукових розвідок у пізнанні проблеми комплексності в галузі кримінологічної науки.

Ключові слова: комплексність; комплексний підхід; системність; системний підхід; кримінологічна система; злочинність.

Maxim G. Kolodyazhny

Department of Criminological Research
Academician Stashis Scientific Research Institute
for the Study of Crime Problems
of National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

THE CONCEPT OF COMPLEXITY IN CRIMINOLOGY: FROM CLASSICAL INTERPRETATION TO CONTEMPORARY UNDERSTANDING

Abstract. *The article, taking into account the results of in-depth theoretical and empirical research, specifies the essence of complexity in the field of criminology. This issue deserves attention given the limited understanding of the concept of complexity in both legal and criminological science. The aim of the study is to determine the essence of complexity in criminology and to substantiate the necessity of expanding the epistemological horizons of this issue based on its external and internal systemic manifestations. The obtained results are based on the methodology of the dialectical method of scientific cognition, general scientific methodology of the systems approach, as well as the results of empirical research on this topic. The author's perspective on the presented issues is formed through the theory of complex systems. Definitions of the terms «complex» and «complexity» are provided. The expansion of the epistemological boundaries of complexity and the complex approach became possible through the clarification of the structure of a special systemic formation in the form of the criminological system of Ukraine. It consists of several complexes (levels): criminological doctrine, criminological legislation, criminological policy, criminological worldview, criminology as an academic discipline, and criminological practice. Significant features of complexity – multi-element composition, coherence, and purpose of the complex – are highlighted. The article illustrates how these features manifest across all complexes of the criminological system. Considering several properties of complexity, its conceptual definition is formulated. It is argued that complexity should be understood both in its external-systemic and, primarily, internal-systemic sense. The external manifestation of complexity is observed in the intersystemic connections of the criminological system with other sciences of the criminal-legal cycle. The internal manifestation occurs in the completeness and content of the individual complexes that form the criminological system. Attention is drawn to the fact that the classical view of complexity, regarding its exclusively interdisciplinary nature, does not contribute to the dynamic development of criminological knowledge and the practice of preventing criminal offenses. The vector for further scientific exploration of the problem of complexity in criminology is outlined.*

Keywords: *complexity; complex approach; systemness; systems approach; criminological system; crime.*

ВСТУП

Онтологічна багатовимірність сучасного світу, різноманіття біосфери, складність людського життя, відмінне сприйняття людьми одних і тих самих соціальних по-

дій, багатовекторність соціальної практики, у тому числі діяльності щодо запобігання явищу кримінальної протиправності, вказують на своєрідну соціальну калейдоскопічність нашого буття. Все перелічене характеризує комплексну природу світу й життєдіяльності людей. У науці комплексність може проявлятися, окрім іншого, у різному трактуванні наукових положень, не схожому інтерпретуванні певних наукових ідей, теорій чи концепцій. У цьому слід бачити унікальність наукової та соціальної системи та її повноту, адже комплексність лише сприяє розвитку останньої та загалом людського життя.

На теперішній час провідними вченими світу, які представляють різні галузі наукового знання, проблема комплексності розглядається переважно крізь призму теорії складних систем. Її нерідко називають навіть наукою про складні системи (*complex systems science*) або наукою про складність (*complexity science*). Цей напрям наукових пошуків визнаний сучасним науковим мейнстрімом у розвинених країнах світу [1], який лише починає системно досліджуватися в Україні. Недарма найвідоміший фізик сучасності, яким був і залишається С. Хокінг, зазначав, що ХХІ ст. буде періодом складності [2].

Через зосередження багатьма дослідниками світового масштабу на наукових проблемах організованої та неорганізованої складності, вивченні різних аспектів комплексних (складних) систем, до яких належить, наприклад, кримінологічна система України та система явища кримінальної протиправності (злочинності), були створені спеціалізовані наукові установи. Однією із таких є Інститут Санта-Фе (*Santa Fe Institute*), що дислокується в штаті Нью-Мексико (США). Він був заснований ще в 1984 році. Ця установа займається міждисциплінарними дослідженнями фундаментальних властивостей складних фізичних, математичних, біологічних і соціальних систем. Інститут консультують видатні вчені, включаючи кілька лауреатів Нобелівської премії, які представляють понад 80 провідних університетів світу більше, ніж із 20 країн [3]. На сьогодні президентом цього Інституту є Д. Кракауер, теоретик у галузі еволюції [4]. Крім цього, окремими проблемами соціальної складності й комплексності опікується Інститут складних систем Нової Англії (*NECSI*). Останній тісно співпрацює в указаній сфері з дослідниками Массачусетського технологічного інституту, Гарвардського і Брандейського університетів [5].

У кримінологічній науці, як відомо, поняття комплексності сприймається переважно в його міждисциплінарному (міжгалузевому) значенні. Тобто коли певна наукова проблема досліджується одночасно всіма науками кримінально-правового циклу (і не тільки). При цьому врахування тієї обставини, що злочинність за своєю природою є відкритою [6] і частково організованою соціальною системою, вимагає розгляд проблеми комплексності в кримінологічній науці, по-перше, із застосуванням системного підходу, а, по-друге, з урахуванням не лише зовнішньосистемних, а й, головним чином, внутрішньосистемних зв'язків кримінологічної системи України. Це істотним чином розширює гносеологічні кор-

дони розуміння поняття комплексності, які аж ніяк не вписуються в його класичну парадигму щодо виключно міждисциплінарного характеру відповідних наукових розвідок. Тому актуальність цього дослідження зумовлюється фрагментарним пізнанням сутності комплексності, що результує обмежене застосування цієї системної вимоги в кримінологічній теорії та практиці.

Теза про недостатню дослідженість проблеми комплексності доводиться результатами здійсненого авторського емпіричного її зрізу. Зокрема, переважна більшість (85,2%) опитаних експертів у виді провідних учених України у галузі наук кримінально-правового циклу наголосили, що ступінь пізнання проблеми комплексності (комплексного підходу) у кримінології на теперішній час є низьким (проблема майже не досліджена) або посереднім (фрагментарна розробленість).

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Результати дослідження ґрунтуються на поєднанні теоретичного й емпіричного рівнів наукового пізнання. Основою для розширення теоретичного уявлення про комплексність є діалектичний метод. Він дозволяє вивчати сутнісні та функціональні аспекти цієї проблематики. Вагомого значення для вивчення зазначених питань набувають такі діалектичні принципи, як: багатосторонність (універсальність комплексності та її інтеграційна спрямованість), сходження від одиничного до загального і навпаки (прояв комплексності в перебігу запобігання окремим правопорушенням та всій злочинності), сходження від абстрактного до конкретного (співвідношення системи та комплексу, системності та комплексності, системного й комплексного підходів), єдність теорії та практики (вираження комплексності в повноті кримінологічної доктрини та кримінологічної діяльності як комплексів кримінологічної системи). Діалектичний закон переходу кількісних змін у якісні дозволяє розкрити евристичний потенціал комплексного підходу, а також розкрити його зміст, охарактеризувати ступінь складності певного комплексу. Крім цього, сутність комплексності розкривається, окрім іншого, за допомогою низки категорій діалектики: якість і кількість (розкривають зміст комплексності); одиничне, особливе та загальне (застосування комплексності на різних рівнях суспільних відносин); частина і ціле (системний прояв комплексності); простір і час (параметри кримінологічної системи, де розкривається теоретико-прикладний характер комплексності); розвиток й взаємодія (зовнішньосистемний прояв комплексності, особливо в контексті взаємовпливу наук кримінально-правового циклу одна на одну).

Загальнонауковим методом для поглиблення анонсованої проблематики в галузі кримінології є системний підхід. З його допомогою розкрито сутність комплексності та її кількісно-якісні параметри за всіма складовими кримінологічної системи. Крім цього, системний метод дозволив розглянути прояв комплексності в її зовнішньо- та внутрішньосистемному змісті.

Для обґрунтування авторських гіпотез щодо сутності, внутрішніх та зовнішніх проявів комплексності в кримінологічній науці було використано метод експерт-

них оцінок. Він застосований під час змішаного опитування за спеціально розробленою Google-формою та паперовою анкетною 27 провідних українських учених у галузі наук кримінально-правового циклу протягом травня-червня 2025 року. Експерти представляють різні регіональні наукові осередки нашої держави: Харків, Київ, Одеса, Львів, Дніпро, Івано-Франківськ, Ужгород та ін.

Метою статті є визначення сутності комплексності в кримінології й обґрунтування необхідності розширення гносеологічних горизонтів проблеми комплексності на підставі її зовнішньо- та внутрішньосистемних проявів.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Досягнення мети дослідження передбачає розв'язання низки наукових завдань: конкретизація тлумачення слова «комплексність»; виділення істотних ознак комплексності; розробка її поняття; наведення відмінних інтерпретацій комплексності в кримінології; уточнення значення комплексності для кримінологічної теорії та практики.

У тлумачному словнику української мови комплекс інтерпретується так: 1. Сукупність предметів, пристроїв, програм, явищ, дій, властивостей, що становлять одне ціле. 2. Сукупність апаратів, машин і т. ін., які діють в єдиній системі. 3. Декілька будівель, споруд, що мають загальне призначення (архітектурний комплекс). 4. У програмуванні – програма, що складається з двох або більше комплексів, які виконують взаємопов'язані функції. Слово «комплексний» у цьому словнику визначається, як такий, що охоплює групу предметів, явищ, дій, властивостей; який становить комплекс чого-небудь [7, с. 561].

В інших енциклопедичних, зокрема психологічних, виданнях поняття «комплекс» (лат. *complexus* – зв'язок, поєднання) розуміється більш глибоко: поєднання окремих психічних явищ у цілісну структуру, яка має нові специфічні властивості, відмінні від суми властивостей компонентів [8, с. 171]. В економічній енциклопедії при розумінні комплексності акцентується увага вже на інших її властивостях – системність, взаємопов'язаність, повнота аналізу подій, явищ, а також планування, прогнозування, управління суб'єктами й об'єктом підприємницької діяльності [9].

Виходячи із цього цілком докладного опису тлумачення слів «комплекс» та «комплексний», можна сформулювати чотири основних позиції щодо розуміння комплексності:

- 1) її інтерпретація здійснюється крізь призму певної системи;
- 2) тлумачення цих слів є подвійним. Адже, з одного боку, воно вказує на системну цілісність, яку утворює сукупність її частин із типовим призначенням (внутрішнє вираження комплексності). З другого боку, слово «комплекс» виражає сукупність різнохарактерних складових, об'єднаних на підставі наявності певного фактору, що зумовлює їх взаємодію (зовнішнє вираження комплексності);
- 3) комплексність сигналізує про емерджентну властивість взаємодії частин у межах певної системи;

4) комплексність виражає повноту певного системного об'єкту, а також відбиває її значення в управлінні відповідними об'єктами та суб'єктами певної, у тому числі кримінологічної, діяльності.

Тобто етимологічний зріз проблеми комплексності не лише конкретизує, а й розширює гносеологічні кордони її пізнання.

Розробка того чи іншого поняття не уявляється можливою без виділення його істотних ознак (суттєвих властивостей) [10, с. 623]. У дослідженні пропонується застосувати науковий підхід атрибутивного визначення поняття через рід і видову відмінність, в якому видовою відмінністю слугуватимуть якості та властивості поняття, що вивчається [11, с. 70]. У цьому зв'язку М. Панов уточнює, що загальні (родові) поняття (категорії) дозволяють розглядати й пізнавати явища з позиції загального, видові ж (конкретні) поняття – з погляду окремого (особливого). При цьому між видовими й родовими поняттями існують відносини не тільки координації, а й субординації, тобто перші підкорені останнім [12].

У світлі вищевикладеного родовим поняттям є система, зокрема кримінологічна, а видовим – комплекс (рівень, шар) системи. При цьому видове поняття комплексності діалектично підкорене й відповідає більш широкому (родовому) поняттю системності. Якщо останнє виражає характер (принцип) функціонування всього системного об'єкту (утворення), то комплексність – лише окремих його рівнів, тобто комплексів. Більше того, враховуючи, що система складається із сукупності комплексів, то буде цілком справедливим твердження, що властивості комплексності поширюватимуться не лише на окремі комплекси, а й загалом на весь системний об'єкт, утворений останніми.

Іншими словами для того, щоб усвідомити природу, прояв і значення комплексності, необхідно дослідити істотні ознаки безпосередньо комплексів кримінологічної системи. Знання про комплексні властивості такого системного об'єкту є ключем до розкриття загалом сутності комплексності в кримінології.

При аналізі істотних ознак видового поняття виникає питання й щодо їх співвідношення з істотними ознаками родового поняття. У цьому випадку також простежується чітка закономірність, коли зі зменшенням обсягу поняття збільшується кількість ознак, що утворюють його зміст. Однак тут проявляється й інша закономірність: поняття менш загального рівня узагальнення повинні мати ознаки понять більш високого рівня узагальнення. У цьому й виражається методологічний аспект формування понять і понятійних рядів науки [12], у тому числі кримінологічної.

З урахуванням зазначеного для кримінологічних комплексів будуть у цілому характерними загальні властивості кримінологічної системи. Тому виникає потреба в загостренні уваги передусім на істотних ознаках, що відбивають саме видову відмінність кримінологічних комплексів. До таких пропонується віднести такі, як:

- а) багатоелементність;
- б) когерентність;
- в) мета комплексу.

Указані ознаки виражають функціонально-цілеспрямований [13, с. 9–12] системний зміст, коли для пізнання систем та їх складових ураховується їх елементний склад, зв'язок між елементами, а також мета їх функціонування.

Якщо будова кримінологічної системи України представлена комплексами кримінологічної доктрини, кримінологічного законодавства, кримінологічної політики, кримінологічного світогляду (правосвідомість та правова культура громадян), кримінології як навчальної дисципліни, кримінологічної діяльності (практика запобігання злочинності, а також її стратегування, програмування й планування), то останні включають вже набагато більшу кількість елементів. Так, комплекс кримінологічної доктрини представлений елементами теоретичних ідей і положень про злочинність (кримінальну протиправність), як явище соціальної дійсності, та її прояви; особу злочинця; причини та умови кримінальних правопорушень; їх жертв; запобігання злочинності.

Між різними елементами кримінологічної доктрини має місце когерентний зв'язок. Він указує на дуже тісну взаємодію елементів комплексу порівняно зі зв'язком (інтерацією) між окремими комплексами системи. Метою комплексу кримінологічної доктрини є забезпечення предметної цілісності, концептуальної єдності, постійного розвитку кримінологічного знання. При цьому прирощення теорії науки про злочинність має відбуватися в ідеалі синхронно, без перекосів щодо розвитку одних елементів із ігноруванням інших. У цьому й полягає баланс доктрини кримінологічної науки, який здатний забезпечити виконання кримінологією поставлених перед нею цілей. Джерелом постійного поповнення кримінологічної доктрини є результати фундаментальних і прикладних кримінологічних досліджень. Мета цього комплексу підпорядкована загальній меті кримінологічної системи й виражається у формуванні доктринальних (теоретичних) засад ефективного запобігання злочинності та її окремим проявам.

Комплекс кримінологічного законодавства утворений сукупністю законів і підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють правові відносини у сфері запобігання як злочинності в цілому, так і щодо профілактики її окремих видів. Фактично йдеться про сотні правових джерел кримінологічного характеру. Між такими нормативно-правовими актами існує тісний когерентний взаємозв'язок і взаємовплив. Адже одночасна реалізація їх норм і положень утворює цілісність кримінологічного законодавства України. Вона є умовою результативності запобігання злочинності. Мета зазначеного комплексу полягає в створенні належного правового регулювання в сфері некарального впливу на злочинність.

Комплекс кримінологічної політики складається із сукупності політичних та інших організаційно-управлінських рішень уповноважених суб'єктів, задіяних у процесі формування стратегічних замислів та реалізації тактичних особливостей щодо найбільш оптимального з соціально-економічного, ресурсного й іншого боків запобігання злочинності кримінологічними засобами. Елементи кримінологічної політики включають: цілі, задачі, функції, принципи кримінологічної політики; суб'єктів, форми та засоби її реалізації; рівень (масштаб) такої політи-

ки (національний, місцевий, локальний) та ін. Між переліченими елементами простежується тісний взаємозв'язок (когерентність), зумовлений їх міцною внутрішньоконтекстною взаємодією. Мета цього комплексу, за словами В. Василевича, зводиться до виявлення й усунення причин і умов учинення кримінальних правопорушень, а також запобігання злочинності шляхом реалізації комплексів політико-правових, соціально-економічних, законодавчих та урядових рішень [14, с. 412].

Комплекс кримінологічного світогляду є відбиттям рівня правосвідомості та правової культури українського суспільства, окремих груп населення та, за великим рахунком, кожного громадянина України. Складність, доповнена емерджентним й нелінійним характером, зазначеного комплексу кримінологічної системи зумовлена його великим обсягом. Він залежить від специфіки світосприйняття, ступеня засвоєння правових норм і моральних устоїв, глибини криміногенної деформації кожного члена суспільства. Когерентність кримінологічного світогляду виявляється в постійному обміні енергією (інформацією) у виді правових і морально-етичних настанов людьми між собою. Мета цього комплексу – збільшення рівня правосвідомості та правової культури громадян; усунення багатьох деформацій правової свідомості; удосконалення правового виховання населення.

Комплекс кримінології як навчальної дисципліни також складається із багатьох елементів, що охоплюються її Загальною та Особливою частинами. Когерентність взаємодії цих елементів пояснюється їх виключним розглядом як невіддільної цілісності у виді сукупності пов'язаних між собою частин дисципліни кримінології. В іншому разі розрізнені компоненти останньої є не більше, ніж інформацією про окремі боки кримінології. Підготовка висококваліфікованих юристів і правників, а тим більше спеціалістів, які мають працювати в конкретному судовому чи правоохоронному органі, має передбачати засвоєння ними всього кримінологічного навчального матеріалу. Мета вказаного комплексу пов'язується із викладанням навчальної дисципліни кримінології в закладах вищої освіти юридичного профілю із залученням досвідчених науково-педагогічних кадрів та із урахуванням результатів останніх кримінологічних досліджень злочинності в Україні.

Кримінологічна діяльність є основним комплексом кримінологічної системи України. Він має враховувати досягнення й переваги інших шарів останньої. За рівнем складності й кількістю елементів, що ним охоплюються, цей комплекс заслуговує на статус окремої системи. Недарма в кримінологічній літературі він у багатьох випадках саме так і називається [15, с. 110; 16]. Комплекс кримінологічної діяльності включає такі компоненти: рівні (масштаб); принципи, форми, характер запобігання; об'єкти запобіжного впливу; суб'єкти запобігання; територіальні й часові параметри запобіжної діяльності та багато ін. При чому коли йдеться про кримінологічну діяльність, то вона може стосуватись як злочинності у цілому, так й окремих видів і груп кримінальних правопорушень. Це один із ас-

пектів складності комплексу запобігання. Когерентний характер цього рівня кримінологічної системи є очевидним, оскільки без урахування хоча б одного елементу кримінологічної діяльності неможна досягнути її високої ефективності. Справедливо зазначає В. Голіна про те, що простий «контейнерний» набір запобіжних заходів ще не є комплексом [17], оскільки такі заходи мають бути об'єднані спрямованістю на досягнення єдиної мети. Мета указанного комплексу полягає в удосконаленні діяльності державних і недержавних суб'єктів щодо запобігання злочинності, підвищенні її результативності шляхом усунення негативної дії криміногенних чинників, а також упровадження новітніх стандартів правоохоронної роботи за прикладом розвинених західних держав.

Розгляд істотних ознак комплексів кримінологічної системи України, як властивостей їх видової відмінності, фактично відбиває природу і основну інтегративну (цілісно проникаючу) характеристику самої комплексності. Вона виражається у багатоелементності, когерентних міжелементних тісних зв'язках, а також спрямованості такої внутрішньоконфлексної взаємодії на досягнення єдиної мети. Конфлексність, з одного боку, відбиває характер і спрямованість функціонування окремих комплексів, а, з другого, – є властивістю всієї кримінологічної системи, утвореної сукупністю комплексів.

У зв'язку із вищевикладеним можна запропонувати визначення поняття комплексності у широкому та вузькому значеннях. При широкому трактуванні комплексністю є істотна ознака кримінологічної системи. У вузькому розумінні *конфлексність – це інтегративна властивість кримінологічної системи, яка виражає її багатоелементну структурованість, зміст, якість, тісний зв'язок між складовими комплексів кримінологічної доктрини, законодавства, політики, світогляду, кримінології як навчальної дисципліни, кримінологічної діяльності та їх спрямованості на досягнення мети такої системи.*

Наведена інтерпретація комплексності перегукується з поглядами на соціальну систему відомого німецького соціолога Н. Лумана. Учений підкреслював, що відповідна множина елементів є комплексною, оскільки через внутрішні обмеження здатності до сполучення елементів уже не кожен елемент може бути пов'язаний із кожним іншим у будь-який момент [18, с. 46]. Тобто цей опис указує на складність взаємодії елементів системи, що зумовлює специфіку їх повноти й якості. Схожа позиція висловлюється й іншими науковцями, які указують, що комплексність тісно пов'язана із системністю, але має більш вузьке значення [19].

Конфлексність має спільні ознаки системності, однак водночас нею не є. Конфлексний підхід, тобто дослідження проблеми на комплексній основі, застосовується тоді, коли виникає необхідність проаналізувати, здійснити науковий опис, охарактеризувати повноту, розкрити зміст, уточнити якість, з'ясувати ступінь складності чи надати пояснення окремого комплексу (рівня), утвореного сукупністю певних елементів, які мають тісні взаємозв'язки й обмін енергією (інформацією) між собою. Коли йдеться про злочинність та нерепресивну модель її за-

побігання, то вирішувати цю проблему необхідно передусім у межах кримінологічної системи та на комплексних засадах.

При пізнанні проблеми комплексності у кримінологічній науці й практиці запобігання злочинності є потреба у врахуванні окремих комплексних параметрів. Зокрема, важливою вимогою комплексності є її кількісно-якісний вимір. Він фактично впливає на повноту, зміст й, зрештою, складність певного комплексу кримінологічної системи. Кількісний параметр комплексності корелює з багато-елементністю. Іншими словами, кількість та якість, як характеристики комплексності, фактично віддзеркалюють один із законів діалектики переходу кількісних змін у якісні. Тому в цьому зв'язку можна сформулювати судження, що кількісний критерій комплексності за певних умов перетвориться на його якісну властивість. Такою умовою є фрейм комплексності.

Тлумачення слова «фрейм» означає: 1. Універсальний носій інформації в електронно-обчислювальних машинах, при заповненні структури здатний описувати факт, подію, процес. 2. У мережах передачі інформації – порція інформації (кадр), яка передається каналним рівнем мережевої взаємодії [7, с. 1549]. Теорія фреймів була розроблена в 1975 році американським ученим у галузі штучного інтелекту М. Мінським. Гіпотеза цього вченого зводиться до того, що знання групуються у фрейми (модулі). Фрейм можна інтуїтивно уявити як каркас (межу), на якому розміщені знання, що описують різноманітні об'єкти, ситуації та поняття й коли людина потрапляє в нову ситуацію вона співставляє цю ситуацію з фреймами, які зберігаються в пам'яті. М. Мінський визначав фрейм як мінімальний опис певної сутності, такий, що подальше скорочення цього опису призводить до втрати цієї сутності [20; 21, с. 24]. Тобто фрейм уявляє собою не лише певну соціальну й інформаційну сутність певного об'єкту, яким може бути комплекс системи. Фрейм указує передусім на межі та кордони відповідного комплексу, зокрема кримінологічної системи України.

Звідси фрейм (межа, кордон) комплексності є ще однією важливою вимогою комплексного підходу. Вона корелює з обсягом елементів у межах окремого комплексу кримінологічної системи. У разі недостатньої кількості елементів та зв'язків між ними досягнення мети певного комплексу є ускладненим. Аналогічно можна сказати про перевантаження комплексу шляхом включення до його структури зовнішньої кількості елементів. Це також може результувати неефективності та зайву ресурсну витратність подібного комплексу. Тому обсяг комплексу має, за можливості, включати оптимальну (мінімально достатню й водночас не зовнішню) кількість елементів. У такому разі можна розраховувати на більш-менш ефективне функціонування певного комплексу кримінологічної системи та високі шанси досягнення ним поставленої мети.

У розвиток наукової дискусії про проблему комплексності можна навести крилатий вираз Леонардо да Вінчі: «La semplicità è l'ultima sofisticazione». З італійської мови він перекладається так: «Простота – це найвища форма витонченості». Якщо інтерпретувати цю фразу відповідно до предмету представленого

дослідження, можна сказати, що простота – це складність, доведена до досконалості. Іншими словами, комплексність не має бути занадто складною, хитромудрою, організаційно, технічно та науково заплутаною. При цьому така простота також має власні вимоги. Вони зводяться до кількісної елементної помірності й достатності, необхідних для досягнення як внутрішньоконструктивної, так й загальносистемної цілеспрямованості. Тобто, на перший погляд, прості, продумані й ефективні рішення чи організаційні підходи в певній діяльності, включаючи кримінологічну, є результатом глибокого розуміння певної наукової або соціальної проблеми, а так само складної роботи відповідних суб'єктів її здійснення.

Наступний аспект щодо вирішення представленої наукової задачі та формування більш повного уявлення про комплексність є вивчення різних її інтерпретацій ученими при здійсненні ними наукових досліджень. Розширення горизонтів застосування комплексності в сучасній науці стало результатом поширення, окрім інших, таких явищ, як мультидисциплінарність. Попри автономізацію і відносну закритість окремих галузей знання реалії сьогодення диктують інші наукові тренди, що пов'язуються з інтеграцією можливостей різних наук при дослідженні єдиних комплексних проблем. Вони стосуються не лише злочинності, а й людини, суспільства, держави тощо. Насправді саме комплексно-інтегративний характер знання, яке використовує кримінологія для вирішення своїх задач, окреслених її предметом, дозволив перетворити кримінологічну науку на сучасну наукову галузь. Остання має динамічний поступ до розвитку, розширення досліджуваних проблем і, що головне, заглиблення на міждисциплінарних засадах усередину класичних кримінологічних питань, які цікавлять учених уже не одне століття.

Класиками системного підходу зазначалось, що через складність явищ життя розкрити його глибинні підвалини неможливо лише зусиллями біологів. Тут потрібний комплексний і міждисциплінарний підхід (Блауберг І. В., Юдін Е. Г. «Становлення та сутність системного підходу», 1973) [22, с. 205]. Наочним прикладом у цьому зв'язку є кримінологія, яка вивчає складну і комплексну соціальну проблему злочинності. Для її розв'язання виникає об'єктивна необхідність залучення резервів інших галузей наукового знання (кримінального права, соціології, психології та ін.). Аналогічно неможливо пояснити генезу злочинної поведінки або зміст детермінації злочинності лише на підставі однобічного підходу, тобто із застосуванням результатів монодисциплінарних наукових розвідок.

Дослідження певної наукової проблеми в кримінології на міждисциплінарній основі, тобто на міжсистемних засадах щодо поєднання знань усіх систем окремих наук кримінально-правового блоку, є розумінням комплексного вивчення певних питань у «ширині». При цьому в науковій літературі простежується інший (некласичний, «модерний») підхід інтерпретації комплексності, коли вона проявляється при дослідженні наукових проблем за принципом «у глибину».

У працях із наукознавства зазначається, що одним із показових критеріїв інформації в науковому дослідженні, а наукове знання й є в певному сенсі інформацією, є саме комплексність. Вона визначає повноту цього знання [23, с. 118].

Вивчення певних наукових проблем із застосуванням подібної інтерпретації комплексності, що перебуває в основі комплексного підходу, здійснюється й кримінологами. Так, Б. Головкін комплексність кримінологічного дослідження корисливої насильницької злочинності виражає через його глибину й видову специфіку. Відсутність комплексності називається вказаним науковцем ознакою фрагментарності й неповноти. Більше того, комплексність віднесена до основних принципів запобігання корисливій насильницькій злочинності [24, с. 9, 240, 305]. Разом із тим цей учений комплексність відносить до міждисциплінарного характеру кримінологічних досліджень [6]. У подібній поліваріантності інтерпретування комплексності вбачається не помилковість наукових суджень, а саме подвійний (зовнішній і внутрішній) прояв комплексності.

Предметний зміст у комплексний характер дослідження «регіональної злочинності» вкладає А. Бабенко: 1) вивчення «регіональних особливостей злочинності»; 2) територіальних схожостей і відмінностей у стані, регіональній структурі розподілу, динаміці, інтенсивності, географії розповсюдженості злочинності; 3) класифікація регіонів за рівнем кримінальної ураженості територій [25, с. 64]. Тобто вчений комплексний характер пізнання цієї наукової проблеми розуміє в глибині її саме кримінологічного (внутрішньосистемного) вивчення. Схоже уявлення про комплексність пізнання можна зустріти в наукових працях інших кримінологів. Зокрема, І. Медицький комплексність розуміє як повноту й глибину кримінологічного дослідження проблеми соціальних наслідків злочинності [26, с. 10].

Наведені положення верифікуються результатами емпіричного пізнання цієї проблематики. Так, 66,7% опитаних експертів-правників на запитання «Як Ви розумієте комплексний підхід у кримінологічному дослідженні?» указали на можливість одночасного й міждисциплінарного дослідження наукової проблеми, і її всебічного вивчення в межах однієї науки. Крім цього, експертам ставилося й інше запитання: «Чи допускаєте Ви розкриття комплексності шляхом поглибленого дослідження окремих комплексів кримінологічної системи України (внутрішньосистемний прояв комплексності)». На нього ствердно відповіла така ж сама (66,7%) питома вага респондентів.

Аналіз та узагальнення багатьох наукових праць дає підстави стверджувати, що опис сутності й розкриття змісту комплексності (комплексного підходу) здійснюється за допомогою таких слів, як: повнота, глибина, ширина, всебічність, всеохопність, багатоаспектність, багатогранність, багатовимірність, міждисциплінарність, міжгалузевість та деякі ін.

Насправді подвійне (класичне й некласичне) розуміння комплексності в кримінологічній науці можна пояснити за допомогою параметрів системного підходу. Комплексність згідно із зовнішньо- та внутрішньосистемними зв'язками має, відповідно, зовнішнє й внутрішнє вираження. Найбільш зрозумілий і у певному сенсі традиційний прояв комплексного підходу є його застосування в міждисциплінарних (міжгалузевих) дослідженнях. Зазвичай це має місце при вивченні

окремої наукової проблеми одночасно як із кримінологічного, так й із кримінально-правового, кримінально-процесуального, криміналістичного, кримінально-виконавчого, соціологічного, психологічного, педагогічного та інших боків. Саме в такому ракурсі прийнято вивчати явище злочинності, особу злочинця, детермінацію злочинності й систему запобігання їй.

Інший (внутрішній) бік комплексності в перебігу пізнання певної проблеми залишається дещо завуальованим. Це можна пояснити щонайменше трьома такими обставинами: а) нерозуміння деякими дослідниками справжнього внутрішньосистемного вираження комплексності; б) розгляд наукової проблеми без чіткого дотримання системної методології та відсутності усвідомлення основних системних параметрів; в) лише фрагментарний опис соціального явища (процесу) на засадах комплексності.

Здійснити комплексне кримінологічне дослідження вказує на обрання одного або, за можливості, одразу обох таких варіантів:

- максимально повно вивчити всі кримінологічні питання в межах предмету дослідження, урахувати основні проблемні кримінологічні аспекти;
- провести дослідження на міждисциплінарній основі, тобто із застосуванням знань різних наукових галузей.

Наведена вище позиція узгоджується із думкою, висловленою в одній із небагатьох спеціальних наукових праць, безпосередньо присвяченій проблемі комплексності й комплексному підходу, хоча і виданій майже півстоліття тому. Зокрема, у роботі наголошується, що комплексність як ознака, що характеризує певний вид процесу соціального пізнання, може проявлятися не лише в міждисциплінарності, але й в інших характеристиках наукового дослідження. Комплексними можуть бути дослідження, що здійснюються в межах якоїсь однієї науки (монодослідження), а тому не лише мають право на існування, однак і необхідні такі дослідження, як «комплексне кримінологічне дослідження», «комплексне кримінально-правове дослідження» і т.д. («Комплексне вивчення системи впливу на злочинність (методологічні та теоретичні основи)», 1978) [27].

Міждисциплінарний комплексний підхід наукової діяльності менш поширений на практиці. Це пояснюється кадровою, організаційною й ресурсною витратністю подібних наукових досліджень, що передбачає залучення вчених не лише із різних галузей знання, а у більшості випадків із різних наукових установ та закладів вищої освіти, а іноді навіть із інших країн. Тому й не дивно, що в реальній науковій діяльності найбільш поширеним варіантом застосування комплексного підходу в перебігу наукових розвідок є проведення всебічного вивчення питань, що охоплюються виключно предметом кримінологічної науки.

Подвійне трактування комплексності як міждисциплінарного дослідження певної наукової проблеми і як глибини й повноти пізнання окремих аспектів останньої жодним чином не тягне суперечливість чи конкуренцію подібних інтерпретацій комплексності. У такому підході слід бачити універсальний характер комплексності, різноманітність її трактування для більш широкого застосування

цієї інтегративної системної властивості в науці загалом, й кримінології зокрема. Підтримуючи можливість описаного подвійного розуміння комплексності, все ж таки другий (сучасний) варіант вважається більш доцільним як з огляду на частоту його застосування в кримінологічних дослідженнях, так і з точки зору його наукової продуктивності. Адже міждисциплінарне (класичне, традиційне) розуміння комплексності може розмити дослідницьку стратегію, неусвідомлено підмінити дослідження основних питань вивченням другорядних аспектів, перевести науковців у бік від ядра пізнання.

Застосування комплексного підходу в кримінологічній теорії та практиці має велике значення, оскільки комплексність:

- розкриває повніше зміст системного підходу;
- дозволяє здійснювати глибинно-редукційний аналіз окремих складових певного системного об'єкту;
- розширює гносеологічні рамки й урізноманітнює систему кримінологічного знання;
- виступає своєрідним науковим обґрунтуванням і теоретичним поясненням існування й особливостей функціонування кримінологічної системи;
- характеризує наповнення, уточнює кількісні й якісні прояви складових кримінологічної системи, визначає її структурованість і ступінь складності окремих її рівнів;
- конкретизує місце й значення окремих елементів у межах комплексів цілісності, якою є кримінологічна система;
- розширює можливості для більш чіткого й ясного усвідомлення характеру і сили внутрішньоконструктивних і міжсистемних зв'язків окремих елементів кримінологічної системи;
- дозволяє зрозуміти місце кримінологічної системи та її штучно применшену роль у системі наук кримінально-правового циклу;
- дає змогу оцінити повноту, реальний стан і перспективи подальшого розвитку й удосконалення всіх комплексів кримінологічної системи: від кримінологічної доктрини – до кримінологічної діяльності;
- створює умови для ефективності кримінологічного законодавства, політики, практики запобігання, прогнозування й програмування превентивних заходів в Україні.

ВИСНОВКИ

Пізнання природи, сутності й особливостей прояву комплексності в кримінологічній теорії та практиці дає підстави для формулювання таких суджень:

1. Комплексність є інтегративною й універсальною властивістю кримінологічного знання, що відбиває повноту теорії та практики запобігання кримінальним правопорушенням.

2. Класичне сприйняття комплексності як виключно міждисциплінарного характеру наукових розвідок не сприяє динамічному розвитку кримінологічної науки.

3. Сучасне розуміння комплексності (комплексного підходу) у всіх її проявах не уявляється можливим без застосування системної методології.

4. Максимальне розкриття гносеологічних та праксеологічних кордонів комплексності як наукового поняття й водночас принципу побудови всієї кримінологічної матерії має здійснюватись у межах спеціального системного об'єкта – кримінологічної системи України.

5. До істотних ознак комплексності належать: багатоелементність (формування комплексу кримінологічної системи сукупністю окремих елементів); когерентність (тісний внутрішньоконструктивний зв'язок між складовими комплексу); мета комплексу (має власну специфіку, однак відповідає загальній меті кримінологічної системи).

6. Комплексність – це інтегративна властивість кримінологічної системи, яка виражає її багатоелементну структурованість, зміст, якість, тісний зв'язок між складовими комплексів кримінологічної доктрини, законодавства, політики, світогляду, кримінології як навчальної дисципліни, кримінологічної діяльності та їх спрямованості на досягнення мети такої системи. Остання полягає в захисті конституційних прав і свобод людини та громадянина шляхом некарального впливу на злочинність та зменшення її негативних соціальних наслідків.

7. Комплексність згідно із системними параметрами має подвійне вираження: зовнішньосистемне та внутрішньосистемне. Зовнішній прояв комплексності полягає в міждисциплінарному дослідженні окремих наукових проблем, включаючи соціальну проблему явища кримінальної протиправності, або комплексному впливі на злочинність засобами кримінально-правового (карального) і кримінологічного (проактивного) характеру. Це – класичний погляд на комплексність. Внутрішній (сучасний) вираз комплексності зводиться до повноти, якості, змісту та складності елементів, що охоплюються різними комплексами кримінологічної системи: від кримінологічної доктрини – до кримінологічної діяльності.

8. Від ширини, а так само глибини комплексності, дотримання її параметрів залежить ефективність практики запобігання злочинності та реальний захист конституційних прав і свобод людини та громадянина.

9. Пізнання сутності комплексності, виділення її істотних ознак, характеристика її методології, а також презентація її праксеологічних особливостей крізь призму кримінологічної системи України є відправним моментом для потенційної побудови окремої кримінологічної теорії комплексності або теорії комплексності в кримінологічній науці.

10. Подальше пізнання проблеми комплексності в кримінологічній науці вимагає звернення уваги на такі питання, як: здійснення співвідношення комплексності (комплексного підходу) та системності (системного підходу); з'ясування особливостей, структури кримінологічної системи України та виділення її основних системних параметрів; розкриття евристичного потенціалу комплексності на прикладі всіх комплексів кримінологічної системи України: кримінологічної доктрини, кримінологічного законодавства, кримінологічної політики, криміно-

логічного світогляду, кримінології як навчальної дисципліни, кримінологічної діяльності (практики запобігання, стратегування, програмування, планування, а також прогнозування злочинності).

ПОДЯКИ

За взяття активної участі в експертному опитуванні та надання власних, іноді принципових, суджень із різних аспектів проблеми комплексності в кримінології виражається подяка низці провідним ученим України, які представляють різні науки кримінально-правового циклу (кримінологію, кримінальне право, кримінальний процес, криміналістику, кримінально-виконавче право), зокрема: А. Андрушко, А. Бабенко, В. Батиргарєєвій, Ю. Бауліну, А. Благій, В. Борисову, В. Василевичу, В. Голіні, В. Дрьоміну, О. Джужі, В. Журавлю, Н. Глинській, О. Колбу, О. Костенку, І. Козичу, О. Кулику, О. Литвинову, І. Медицькому, В. Оболенцеву, Ю. Орлову, О. Пащенко, В. Поповичу, В. Тулякову, П. Фрісу, В. Шакуну, В. Шепітьку, М. Шепітьку, Н. Юзіковій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Левантович О. Більше, ніж теорія: як наука про комплексність впливає на наше життя. URL: <https://ucu.edu.ua/news/bilshe-nizh-teoriya-yak-nauka-pro-kompleksnist-vplyvaє-na-nashe-zhyttya/> (дата звернення: 24.09.2025).
- [2] Hébert-Dufresne L., Allard A., Garland J. et al. The path of complexity. *NPJ Complexity*. 2024. Vol. 1. P. 1, 2. URL: <https://doi.org/10.1038/s44260-024-00004-0>.
- [3] Santa Fe Institute. URL: <https://santafe.edu/about/overview> (дата звернення: 24.09.2025).
- [4] Інститут Санта-Фе. URL: <https://surl.li/hgphmp> (дата звернення: 24.09.2025).
- [5] New England Complex Systems Institute. URL: <https://necsi.edu/about> (дата звернення: 24.09.2025).
- [6] Головін Б. М. Теперішнє і майбутнє кримінології. *Проблеми законності*. 2020. Вип 149. С. 168–184. URL: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.149.200724>.
- [7] Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
- [8] Психологічна енциклопедія / автор-упоряд. О. М. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.
- [9] Економічна енциклопедія. URL: <https://surl.li/wlveul> (дата звернення: 24.09.2025).
- [10] Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; редкол.: В. І. Шинкарук (гол.) та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
- [11] Логіка : підручник / В. Д. Титов, С. Д. Цалін, О. П. Невельська-Гордєєва та ін. ; за заг. ред. В. Д. Титова. Харків : Право, 2005. 208 с.
- [12] Панов М. Проблеми формування понятійного апарату юридичної науки: методологічні аспекти. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2–3. С. 54–67.
- [13] Оболенцев В. Ф. Базові засади системного аналізу злочинності та віктимізації в Україні : монографія. Харків : Юрайт, 2016. 116 с.
- [14] Василевич В. В. Кримінологічна політика України : монографія. Київ : НАВС, 2020. 434 с.
- [15] Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної

науки. 424 с.

- [16] Бандурка О. М., Литвинов О. М. Система протидії злочинності: поняття та сутність. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. №2. С. 168–177.
- [17] Голіна В. В. Комплексний підхід до розробки культурологічного напрямку запобігання автотранспортним правопорушенням: поняття, змістовна характеристика, значення. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2023. Вип. 45. С. 58–67. URL: <https://doi.org/10.31359/2079-6242-2022-45-58>
- [18] Luhmann N. *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt : Suhrkamp, 1984. 674 s.
- [19] Нерода А. Ю. Принцип комплексності в економічних дослідженнях. *Управління розвитком*. 2014. №6. С. 127–130.
- [20] Minsky M. A Framework for Representing Knowledge. In Pat Winston (ed.). *The Psychology of Computer Vision*. New York : McGraw Hill, 1975. P. 211–277.
- [21] Штучний інтелект. Вступний курс : навч. посіб. / Звенігородський О. С., Зінченко О. В., Чичкарьов Є. А. та ін. Київ : ДУТ, 2022. 193 с.
- [22] Юрченко В. М. Становлення системного підходу як методологічного засобу розробки та систематизації наукових знань. *Проблеми сучасної психології*. 2012. Вип. 15. С. 780–792.
- [23] Мальська М., Паньків Н. *Основи наукових досліджень : навч. посіб.* Львів : Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2020. 226 с.
- [24] Головкін Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання : монографія. Харків: Право, 2011. 432 с.
- [25] Бабенко А. М. Регіональна злочинність в Україні: закономірності, детермінація та запобігання : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2015. 515 с.
- [26] Медицький І. Б. Наслідки злочинності в Україні: теоретичні і прикладні аспекти : монографія. Івано-Франківськ : Супрун В. П., 2020. 314 с.
- [27] Сокурченко В. В., Литвинов О. М. Наукова парадигма стратегій протидії злочинності. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2021. №2. С. 13–23.

REFERENCES

- [1] Levantovych, O. *More than theory: How the science of complexity affects our lives*. Retrieved from <https://ucu.edu.ua/news/bilshe-nizh-teoriya-yak-nauka-pro-kompleksnistvplyvaye-na-nashe-zhyttya/>.
- [2] Hébert-Dufresne, L., Allard, A., Garland, J., et al. (2024). The path of complexity. *NPJ Complexity*, 1, 1–2. Retrieved from <https://doi.org/10.1038/s44260-024-00004-0>.
- [3] Santa Fe Institute. Retrieved from <https://santafe.edu/about/overview>.
- [4] Instytut Santa-Fe. Retrieved from <https://surl.li/hgphmp>.
- [5] New England Complex Systems Institute. Retrieved from <https://necsi.edu/about>.
- [6] Holovkin, B. M. (2020). The present and the future of criminology. *Problems of legality*, 149, 168–184. Retrieved from <https://doi.org/10.21564/2414-990x.149.200724>.
- [7] Busel, V. T. (Ed.). (2005). *Comprehensive explanatory dictionary of modern Ukrainian language* (Expanded ed.). Kyiv; Irpin: Perun.
- [8] Stepanov, O. M. (Ed.). (2006). *Psychological encyclopedia*. Kyiv: Akademydav.
- [9] *Economic encyclopedia*. (n.d.). Retrieved from <https://surl.li/wlveul>.
- [10] Shynkaruk, V. I. (Ed.). (2002). *Philosophical encyclopedic dictionary*. Kyiv: Abrys.
- [11] Tytov, V. D., Tsalin, S. D., Nevelska-Hordicieva, O. P., et al. (2005). *Logic: Textbook* (V. D. Tytov, Ed.). Kharkiv: Pravo.

- [12] Panov, M. (2003). Problems of forming the conceptual apparatus of legal science: Methodological aspects. *Journal of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 2–3, 54–67.
- [13] Obolentsev, V. F. (2016). *Basic principles of systems analysis of crime and victimization in Ukraine*. Kharkiv: Yurait.
- [14] Vasylevych, V. V. (2020). *Criminological policy of Ukraine*. Kyiv: National Academy of Internal Affairs.
- [15] Zakaljuk, A. P. (2007). *Course of modern Ukrainian criminology: Theory and practice*. Vol. 1: Theoretical foundations and history of Ukrainian criminological science. Kyiv: In Yure.
- [16] Bandurka, O. M., & Lytvynov, O. M. (2015). The crime prevention system: Concept and essence. *Bulletin of Criminological Association of Ukraine*, 2, 168–177.
- [17] Holina, V. V. (2023). A comprehensive approach to developing a cultural direction of prevention of traffic offenses: Concept, content characteristics, significance. *Issues of Crime Preventiov*, 45, 58–67. Retrieved from <https://doi.org/10.31359/2079-6242-2022-45-58>.
- [18] Luhmann, N. (1984). *Social systems: Outline of a general theory*. Frankfurt: Suhrkamp.
- [19] Neroda, A. Yu. (2014). The principle of complexity in economic research. *Development Management*, 6, 127–130.
- [20] Minsky, M. (1975). *A framework for representing knowledge*. In P. H. Winston (Ed.), *The psychology of computer vision* (pp. 211–277). New York: McGraw Hill.
- [21] Zvenyhorodskiy, O. S., Zinchenko, O. V., Chychkarov, Ye. A., et al. (2022). *Artificial intelligence: Introductory course*. Kyiv: DUT.
- [22] Yurchenko, V. M. (2012). Formation of the systems approach as a methodological means of developing and systematizing scientific knowledge. *Problems of Modern Psychology*, (15), 780–792.
- [23] Malska, M., & Pankiv, N. (2020). *Fundamentals of scientific research*. Lviv: Ivan Franko LNU Press.
- [24] Holovkin, B. M. (2011). *Selfish violent crime in Ukraine: Phenomenon, determination, prevention*. Kharkiv: Pravo.
- [25] Babenko, A. M. (2015). *Regional crime in Ukraine: Patterns, determination, and prevention* (Doctoral dissertation, Zaporizhzhia, Ukraine).
- [26] Medytskyi, I. B. (2020). *Consequences of crime in Ukraine: Theoretical and applied aspects*. Ivano-Frankivsk: Suprun V. P.
- [27] Sokurenko, V. V., & Lytvynov, O. M. (2021). The scientific paradigm of crime counteraction strategies. *Bulletin of Criminological Association of Ukraine*, (2), 13–23.

Максим Геннадійович Колодяжний

Кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

Завідувач відділу кримінологічних досліджень

Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса

Національної академії правових наук України

61002, вул. Григорія Сковороди, 49, Харків, Україна

Maxim G. Kolodyazhny

PhD in Law, Senior Research Fellow

Department of Criminological Research

Head of the Department of Criminological Research

Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61002, 49 Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Email: mkolodyazhny@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2149-9165>

Рекомендоване цитування: Колодяжний М. Г. Поняття комплексності у кримінології: від класичного трактування – до сучасного розуміння. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Том 32. №4. С. 304–322.

Suggested Citation: Kolodyazhny, M. G. (2025). The Concept of Complexity in Criminology: from Classical Interpretation to Contemporary Understanding. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(4), 304–322.

Стаття надійшла / Submitted: 23/09/2025

Доопрацьовано / Revised: 23/10/2025

Схвалено до друку / Accepted: 18/12/2025

СЛОВО МОЛОДИМ НАУКОВЦЯМ

УДК 342.7

DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-4-323>

Георгій Андрійович Міщеряков

Науково-дослідний інститут
державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України
Харків, Україна

ПРАВО ПАЦІЄНТА НА ВІДМОВУ ВІД МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ: ПРАВОВИЙ ТА ЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Анотація. Стаття присвячена актуальній проблемі права пацієнта на відмову від медичної допомоги як фундаментального правового і етичного явища сучасної охорони здоров'я. Досліджується співвідношення автономії пацієнта та обов'язку лікаря надавати допомогу, а також баланс між принципами благодіяння, «не нашкодь» і справедливості в контексті медичної практики. Робота здійснює комплексний аналіз міжнародно-правових актів (Конвенція Ради Європи про права людини та біомедицину, Загальна декларація з біоетики і прав людини ЮНЕСКО, Лісабонська декларація про права пацієнта), судової практики Європейського суду з прав людини та законодавства провідних демократичних держав (США, Німеччина, Франція, Польща). У статті розглядаються історична еволюція цього права, судові прецеденти (справи *In re Quinlan*, *Cruzan v. Director, Missouri Dept. of Health* та ін.), механізми його реалізації, зокрема інститут письмових попередніх директив та розпоряджень на випадок втрати дієздатності. Проводиться біоетичний аналіз, який демонструє нерозривний зв'язок права на відмову з принципами людської гідності та персональної автономії. Закладається розуміння того, як у різних правових системах розв'язується конфлікт між волею пацієнта і професійним обов'язком медика. Виокремлюються критичні умови реалізації цього права: дієздатність пацієнта, поінформованість, добровільність рішення, його документування та узгодженість із суспільними інтересами. На основі порівняльно-правового аналізу формулюються рекомендації для удосконалення правового регулювання цього питання в Україні, зокрема щодо прийняття сучасного закону про права пацієнтів, юридичного визнання розпоряджень на випадок втрати дієздатності та розвитку культури паліативної допомоги. Робота підкреслює необхідність формування моделі діалогової медицини, де рішення приймається спільно лікарем та пацієнтом на основі поваги до автономії останнього.

Ключові слова: право пацієнта; права людини; інформована згода; автономія; медичне право; біоетика; паліативна допомога; попередні директиви; право на відмову від лікування; людська гідність; самовизначення.

Heorgii A. Mishcheriakov

*Scientific Research Institute of State Building and Local Government
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine*

THE PATIENT'S RIGHT TO REFUSE MEDICAL CARE: LEGAL AND ETHICAL ANALYSIS

Abstract. *This article addresses the pressing issue of the patient's right to refuse medical treatment as a fundamental legal and ethical phenomenon in modern healthcare. It examines the relationship between patient autonomy and the physician's duty to provide care, as well as the balance between the principles of beneficence, non-maleficence, and justice in the context of medical practice. The work provides a comprehensive analysis of international legal instruments (the Council of Europe Convention on Human Rights and Biomedicine, the UNESCO Universal Declaration on Bioethics and Human Rights, the Lisbon Declaration on the Rights of the Patient), the case law of the European Court of Human Rights, and the legislation of leading democratic states (the United States, Germany, France, and Poland). The article examines the historical evolution of this right, judicial precedents (cases such as *In re Quinlan*, *Cruzan v. Director, Missouri Dept. of Health*, and others), mechanisms for its implementation, including the institution of advance directives and end-of-life decision documents. A bioethical analysis is conducted, which demonstrates the inextricable link between the right to refuse treatment and the principles of human dignity and personal autonomy. The article establishes an understanding of how different legal systems resolve the conflict between the patient's will and the physician's professional duty. Critical conditions for the exercise of this right are identified: patient capacity, information, voluntariness of decision, its documentation, and consistency with public interests. Based on comparative legal analysis, recommendations are formulated for improving the legal regulation of this issue in Ukraine, in particular regarding the adoption of a modern law on patients' rights, legal recognition of advance directives, and the development of palliative care culture. The work emphasizes the necessity of forming a model of dialogue-based medicine, where decisions are made jointly by the physician and patient on the basis of respect for the patient's autonomy.*

Keywords: *patient's rights; human rights; informed consent; autonomy; medical law; bioethics; palliative care; advance directives; right to refuse treatment; human dignity; self-determination.*

ВСТУП

Актуальність дослідження права пацієнта на відмову від медичної допомоги зумовлена зростаючим визнанням автономії пацієнта в сучасній медицині та необ-

хідністю забезпечення балансу між правами людини й обов'язком лікаря надавати допомогу. Пацієнти все більше сприймаються як активні суб'єкти ухвалення рішень щодо власного здоров'я, а не пасивні об'єкти медичного втручання. У світлі міжнародних стандартів прав людини держава повинна поважати свободу особи вирішувати чи приймати медичне втручання, адже самовизначення й особиста автономія полягає в тому числі в можливості погодитись чи відмовитись від конкретного методу лікування [1], і повнолітній дієздатний пацієнт має право ухвалювати рішення відповідно до своїх поглядів і цінностей, якими б нераціональними вони не здавались іншим. Водночас реалізація цього права пов'язана з низкою етичних дилем та практичних викликів: як діяти лікарю в разі, коли відмова пацієнта загрожує його життю? чи можна примусово лікувати у виняткових ситуаціях? які гарантії захисту вразливих груп (дітей, недієздатних осіб)? як узгодити принцип автономії з обов'язком медиків діяти в найкращих інтересах пацієнта (*principle of beneficence*)? Ці питання є предметом дискусій як в Україні, так і за кордоном, особливо на тлі розвитку паліативної допомоги, руху за права пацієнтів та дебатів щодо евтаназії.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Дослідження права пацієнта на відмову від медичної допомоги здійснювалося з використанням комплексу загальнонаукових та спеціально-юридичних методів пізнання, що забезпечили всебічне й об'єктивне вивчення обраної проблематики.

Методологічну основу дослідження становить діалектичний метод наукового пізнання, який передбачає об'єктивний, всебічний та конкретний розгляд державно-правових явищ у їх взаємозв'язку та розвитку. Застосування діалектичного підходу дозволило виявити суперечності між принципом автономії пацієнта й обов'язком лікаря надавати допомогу, а також простежити еволюцію правового регулювання досліджуваного права в контексті зміни суспільних цінностей та медичної парадигми.

Системний метод застосовувався для комплексного аналізу права на відмову як складової елемента системи прав пацієнта, що дозволило розглянути його у взаємозв'язку з іншими правами людини (правом на приватність, тілесну недоторканність, свободу совісті) та з'ясувати місце цього права в загальній системі правового регулювання відносин у сфері охорони здоров'я.

Порівняльно-правовий метод відіграв ключову роль у дослідженні, оскільки дозволив зіставити законодавче регулювання та судову практику різних країн (США, Німеччини, Франції, Польщі) щодо реалізації права пацієнта на відмову від медичної допомоги. Використання цього методу сприяло виявленню спільних тенденцій та особливостей правового забезпечення автономії пацієнта в різних правових системах, а також дало змогу виокремити найкращі практики, які можуть бути враховані при вдосконаленні вітчизняного законодавства.

Формально-юридичний метод застосовувався для аналізу змісту міжнародно-правових актів (Конвенції Ради Європи про права людини та біомедицину, Загальної декларації з біоетики і прав людини ЮНЕСКО, Лісабонської декларації про права пацієнта), національних законодавчих актів та судових рішень. Цей метод дозволив здійснити тлумачення правових норм, визначити їх структуру та зміст, виявити прогалини та колізії в правовому регулюванні досліджуваних відносин.

Історико-правовий метод використовувався для з'ясування генезису та еволюції права пацієнта на відмову від медичної допомоги, аналізу трансформації підходів від патерналістської моделі медицини до моделі, заснованої на повазі до автономії пацієнта. Дослідження судових прецедентів минулих десятиліть (справи *In re Quinlan*, *Cruzan v. Director, Missouri Dept. of Health*) дозволило простежити становлення цього права в правових системах різних країн.

Аксіологічний (ціннісний) метод застосовувався для біоетичного аналізу досліджуваного права, оцінки співвідношення принципів автономії, благодіяння, справедливості та «не нашкодь» у контексті права на відмову від лікування. Цей метод дозволив з'ясувати моральні й етичні підстави визнання автономії пацієнта як фундаментальної цінності сучасної медицини.

Метод аналізу документів використовувався для вивчення міжнародних біоетичних декларацій, пояснювальних звітів до конвенцій, етичних кодексів медичних асоціацій, що містять керівні принципи щодо поваги до волі пацієнта.

Логічний метод (аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення) застосовувався на всіх етапах дослідження для формулювання висновків, систематизації отриманих результатів та обґрунтування рекомендацій щодо вдосконалення правового регулювання права пацієнта на відмову від медичної допомоги.

Емпіричну базу дослідження становили: міжнародно-правові акти у сфері прав людини та біоетики; національне законодавство України та зарубіжних країн, що регулює відносини у сфері охорони здоров'я та права пацієнтів; рішення Європейського суду з прав людини, національних конституційних та верховних судів; етичні кодекси та керівні принципи професійних медичних асоціацій; наукові праці вітчизняних та іноземних дослідників у галузі медичного права та біоетики.

Комплексне застосування зазначених методів забезпечило методологічну обґрунтованість дослідження та дозволило всебічно проаналізувати правову природу, зміст та механізми реалізації права пацієнта на відмову від медичної допомоги в контексті міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

На міжнародному рівні право людини приймати рішення щодо свого здоров'я та тіла, включно з правом відмовитися від медичного втручання, закріплене в міжнародних актах як невід'ємна складова права на охорону здоров'я й особисту автономію.

Наприклад, Загальна декларація з біоетики і прав людини ЮНЕСКО в статті 5–6 проголошує принцип автономії та інформованої згоди: будь-яке медичне втручання можливе лише за попередньої, вільної й поінформованої згоди особи, причому згода може бути в будь-який момент відкликана без будь-яких негативних наслідків [2]. Конвенція Ради Європи про права людини та біомедицину (Конвенція Ов'єдо), згода на обов'язковість якої надана Україною, у статті 5 встановлює, що будь-яке втручання в сфері охорони здоров'я може здійснюватися лише після того, як суб'єкт надав добровільну й поінформовану згоду, причому особа може вільно відкликати згоду в будь-який час [3]. Вимога одержання згоди за пояснювальним звітом до Конвенції покликана утвердити автономію пацієнта та обмежити патерналістські підходи, які ігнорують волю хворого [4, с. 5].

Визнаючи це, міжнародна спільнота розробила низку декларацій і керівних принципів. Так, у Європейському регіоні важливим документом є Європейська хартія прав пацієнтів [5], підтримана у 2002 році європейськими правозахисними організаціями, яка в статті 4 закріплює право пацієнта на необхідну для прийняття рішення щодо свого здоров'я інформацію, а у статті 5 декларує свободу вибору щодо лікування. І хоча Хартія ні є обов'язковим для виконання документом, її положення виступають керівними ідеями в діяльності Європейських урядів та організацій із захисту прав пацієнтів.

Також прийнята в 1981 році Всесвітньою медичною асоціацією Лісабонська декларація про права пацієнта [6] визначила право на самовизначення як одне з основних: пацієнт має право на вільне ухвалення рішень щодо себе; дієздатний дорослий пацієнт має право дати чи не дати згоду на будь-яку діагностичну чи лікувальну процедуру, а будь-яке лікування без згоди – неприпустиме. Обов'язком лікаря є попередити пацієнта про наслідки згоди чи відмови від лікування. У випадку, коли пацієнт непритомний чи не може висловити волю, згода повинна бути отримана від законного представника; якщо ж рішення потрібно приймати негайно (екстрена ситуація) і представника нема, то презюмується згода пацієнта на рятівні заходи, якщо тільки заздалегідь достеменно невідомо, що сам пацієнт за таких обставин відмовив би у втручанні [6].

Таким чином, міжнародні стандарти одноставно визнають: ніхто не може зазнавати медичного втручання примусово, окрім спеціально обґрунтованих випадків захисту суспільного інтересу, таких як, наприклад, примусові заходи проти особливо небезпечних інфекцій в умовах епідемії.

У більшості демократичних країн право пацієнта відмовитися від лікування закріплене законодавчо та підтверджене судовою практикою. Розглянемо стисло досвід кількох країн.

У Сполучених Штатах Америки (далі – США) право на відмову від медичної допомоги впливає з доктрини інформованої згоди й конституційного захисту особистої недоторканності. Ще з середини ХХ ст. суди США встановили, що примусове лікування без згоди прирівнюється до завдання шкоди та порушує право на свободу особи. Відомі судові прецеденти (справи *In re Quinlan* (1976) [7], *Cruzan*

v. Director, Missouri Dept. of Health (1990) [8] та ін.) підтвердили право пацієнта відмовитися навіть від життєво необхідного підтримувального лікування.

Сьогодні американська правова система однозначно визнає: пацієнт, який має здатність ухвалювати рішення, може відмовитися від будь-якого медичного втручання, навіть якщо таке рішення призведе до його смерті. Етичні настанови Американської медичної асоціації прямо зобов'язують лікарів поважати рішення пацієнта і «шанувати його право відмовитися від лікування, що підтримує життя» [9]. Для реалізації цього права в усіх штатах діють закони про «попередні розпорядження» (*advance directives*) та доручення на медичне ухвалення рішень, що дозволяють особі заздалегідь письмово зафіксувати свою волю щодо лікування на випадок, якщо вона втратить свідомість чи дієздатність. Федеральний Patient Self-Determination Act (1991) [10] зобов'язує медзаклади інформувати пацієнтів про їх права, зокрема право відмови й складення відповідних документів.

Законодавство Німеччини всебічно захищає право пацієнта на самовизначення. Будь-яке медичне втручання без згоди пацієнта розцінюється як протиправне посягання. Обов'язок лікаря підтримувати життя припиняється там, де пацієнт усвідомлено більше не бажає такого підтримання [11]. Ще у 2009 році в Німеччині прийнято окремий закон про «пацієнтські заповіти» (*Patientenverfügung*) [12] – юридичне визнання письмових директив пацієнта щодо медичної допомоги на випадок втрати здатності висловити волю. Дієздатні особи з 18 років можуть складати такі заповіти, якими передбачити відмову від реанімації, штучної вентиляції, годування тощо в певних критичних станах. Ці директиви мають юридичну обов'язковість для лікарів.

Німецький Федеральний суд правосуддя (BGH) у 2010 та 2016 роках уточнив вимоги до змісту «живих заповітів», вказавши, що бажання пацієнта мають бути сформульовані достатньо конкретно, аби не виникало сумнівів у застосуванні їх до конкретних процедур [13, 14]. У 2020 році Федеральний конституційний суд Німеччини розширив інтерпретаційне розуміння таких заповітів, проголосивши в рішенні щодо асистованого самогубства, що право людини на особисту автономію включає «право на самовизначену смерть», яке впливає з людської гідності [15]. Суд визнав неконституційною абсолютну заборону допомоги в самогубстві, зауваживши, що примусове продовження життя всупереч волі особи суперечить самій суті гуманної спільноти, що ставить у центрі гідність людини та свободу вибору [15].

Таким чином, у Німеччині право відмовитися від лікування, включно з відключенням апаратів підтримки життя, є гарантованим, а питання про активну допомогу в смерті вирішується на користь особистої автономії.

Французький підхід до права пацієнта відмовитися від лікування еволюціонував під впливом гучних суспільних дебатів про евтаназію. Закон «Про права пацієнтів та кінцеві стадії життя» №2005–370, відомий як закон Леонетті 2005 року [16], закріпив: кожен пацієнт має право відмовитися від будь-якого лікування.

Якщо така відмова стосується життєво необхідної терапії й повторно висловлена, лікар зобов'язаний поважати її, одночасно вживши заходів для полегшення страждань пацієнта та забезпечення гідного кінця життя через паліативну допомогу. Лікар не може здійснювати «нерозумно вперте лікування» (*acharnement thérapeutique*), тобто продовжувати інтенсивну терапію, яка лише пролонгує агонію, всупереч волі хворого. Закон 2005 року також запровадив механізм «попередніх директивів» (*directives anticipées*) – кожен повнолітній може залишити письмові інструкції щодо медичної допомоги на випадок, якщо не зможе висловитись у майбутньому [16].

У 2016 році в Франції прийнято закон Клас-Леонетті [17], який увів право невиліковно хворого пацієнта вимагати глибоку й безперервну седацию до настання смерті як частину паліативної опції. Натомість активна евтаназія у Франції досі заборонена. В цілому модель медичної системи Франції полягає в тому, щоб максимально забезпечити волю пацієнта щодо припинення небажаного підтримання життя й водночас розвивати паліативну допомогу як альтернативу евтаназії [17].

Польське законодавство також визнає пріоритет волі пацієнта. У 2008 році ухвалено окремий Закон про права пацієнта і Омбудсмена з прав пацієнта [18], який систематизував перелік прав пацієнтів. Серед основних – право на інформацію, згоду на медичні втручання та право відмовитися від них. Польський закон прямо зазначає, що пацієнт має право не дати згоди на медичну процедуру або відкликати раніше дану згоду в будь-який момент. Жодних винятків для випадків, коли відмова може призвести до смерті пацієнта, не встановлено – таким чином, навіть якщо пацієнт відмовляється від життєворятівного лікування, лікар повинен поважати це рішення [19]. Згідно польського законодавства відсутність згоди робить дії лікаря незаконними, а кожен пацієнт має право відмовитися від медичної процедури, навіть якщо така відмова стосується життєво необхідної процедури [19].

Таким чином, зарубіжний досвід окремих країн свідчить, що право відмовитися від лікування є загальновизнаною нормою, яка спирається на фундаментальні цінності: людську гідність, право на приватність та особисту автономію. Разом з тим реалізація цього права скрізь супроводжується застереженнями й процедурами (перевірка дієздатності й інформованості пацієнта, документування відмови, забезпечення паліативної допомоги тощо), покликаними якнайкраще збалансувати його із суспільними інтересами й професійним обов'язком лікаря.

Право пацієнта на відмову від лікування базується на кількох ключових етичних принципах біомедичної етики – передусім, на принципі автономії та пов'язаних із ним принципах гідності та поваги до особи. Водночас його реалізація нерідко стикається з іншим фундаментальним принципом – принципом благодіяння (*beneficence*), тобто обов'язком лікаря діяти на благо пацієнта, та принципом «не нашкодь» (*non-maleficence*). Аналіз цього права потребує з'ясування, як ці етичні засади співвідносяться.

Автономія в медичній етиці означає моральне право і здатність людини самостійно ухвалювати обґрунтовані рішення щодо свого тіла та здоров'я. Це один із наріжних принципів сучасної медицини, який сформувався як реакція на століття медичного патерналізму. Принцип автономії тісно пов'язаний із поняттям людської гідності: визнаючи гідність кожної особи, ми визнаємо за нею й право визначати, що є прийнятним для неї в медичному аспекті. Право на інформовану згоду на медичне втручання є практичним втіленням автономії. Відповідно право не давати згоди, тобто відмовитися від втручання, є зворотним боком того ж принципу. Пацієнт – не об'єкт медичних маніпуляцій, а суб'єкт, наділений свободою волі.

Біоетичні кодекси й міжнародні документи наголошують, що повага до автономії – це передумова етичності медичної практики. Лікар не має права нав'язувати лікування, виходячи лише з власних міркувань блага, без урахування цінностей і бажань пацієнта. Як зазначає Європейський суд з прав людини свобода вибору в питаннях лікування включає навіть рішення, що видаються іншим людям помилковими чи нелогічними [1]. Кожна дієздатна особа має суверенітет над власним тілом і життям. Це є етичним імперативом, закріпленим після трагічного досвіду медицини ХХ ст. (примусові експерименти, еugenіка тощо) у вигляді універсального правила: «ні – беззаконним вторгненням у тілесну недоторканність». Тож право відмовитися від лікування – це, по суті, прояв людської свободи.

З іншого боку, медицина історично керується імперативом допомоги хворому: *salus aegroti suprema lex* (благо хворого – вищий закон). Лікар присягає робити все можливе для порятунку життя й здоров'я. Принцип *beneficence* вимагає діяти в інтересах пацієнта, а принцип *non-maleficence* – уникати дій, що спричинять шкоду. Коли пацієнт відмовляється від лікування, яке може його врятувати або покращити стан, з точки зору лікаря це створює глибокий етичний конфлікт. Лікар може відчувати, що дозволяє шкоду (аж до смерті), не втручаючись, тобто ніби порушує принцип «не нашкодь» пасивною поведінкою.

Але примушуючи пацієнта до лікування проти його волі, лікар порушує автономію та завдає шкоди з погляду пацієнта (психологічної, а часто і фізичної – адже будь-яке примусове втручання без згоди розцінюється як насильство). Як зауважив ЄСПЛ у рішенні по справі «Арская проти України» [20], «нав'язування лікування психічно здоровій дорослій людині проти її волі є посяганням на фізичну недоторканність, що може порушувати право на приватність» (тобто порушення ст. 8 ЄКПЛ). Німецький Конституційний Суд, зважуючи між охороною життя та свободою особи, дійшов висновку, що примус із метою захисту життя всупереч автономній волі є несумісним із центральною ідеєю людської гідності та самовизначення [15]. Тобто з етичної точки зору примусове «благо» не є благом: якщо пацієнт дієздатний і розуміє наслідки, повага до його рішення – це теж вияв турботи про його благо, розуміти яке він має право сам.

Вирішення конфлікту між автономією та благодіянням в етиці сучасної медицини, як правило, схиляється на користь автономії у випадку повнолітніх дієздат-

них пацієнтів. При цьому підкреслюється, що автономія – не абсолютизована вседозволеність, а усвідомлена свобода. Лікарі мають докласти зусиль, щоби пацієнт прийняв рішення обдуманно: надати повну інформацію, відповісти на питання, переконатися у відсутності тимчасових чинників, що спотворюють волю (шок, біль, депресія тощо) [9].

У практиці західних країн вироблено етичні алгоритми: якщо пацієнт відмовляється, лікар ще раз пояснює, намагається зрозуміти мотивацію відмови, можливо залучає психолога або духовну особу, якщо пацієнт бажає. Але зрештою, воля пацієнта має пріоритет над тим, що професіонал вважає найкращим в інтересах пацієнта. Цей принцип визнано й українською медичною спільнотою. Винятки етично можливі лише тоді, коли автономія пацієнта обмежена неспроможністю міркувати раціонально (наприклад, у разі тяжкого психічного розладу, суїцидального стану при важкій депресії, вираженій інтоксикації). У таких випадках тимчасово превалює принцип *beneficence* – надання допомоги без згоди, але лише до відновлення здатності пацієнта ухвалювати рішення.

Окремо слід згадати про принцип справедливості, який у контексті права на відмову проявляється, наприклад, у питаннях розподілу ресурсів. Лікарі не повинні витрачати обмежені ресурси на пацієнта, який їх відкидає, якщо ці ресурси можуть врятувати іншого. Це морально виправдовує припинення наполягання на лікуванні, від якого пацієнт відмовився. Наприклад, апарат ШВЛ може бути переданий іншому хворому, якщо перший пацієнт, будучи при свідомості, відмовляється продовжувати штучну вентиляцію. Справедливість також вимагає, щоб право на відмову не шкодило іншим людям. Тут йдеться про межі автономії: свобода моєї волі закінчується там, де може постраждати ближній. Тому з біоетичної точки зору відмова пацієнта від лікування не може бути прийнята, якщо її наслідком є пряма й безпосередня загроза для оточуючих. Класичний приклад – відмова від лікування активної форми туберкульозу: пацієнта можуть ізолювати й примусово лікувати, оскільки йдеться про захист здоров'я інших [21]. Так само примусове лікування осіб із небезпечними інфекціями чи обов'язкова вакцинація в умовах епідемії – етично виправдані обмеження автономії заради суспільного блага. Проте ці винятки доволі вузькі й мають чітко регламентуватися законом, щоб не стати ширмою для свавільного порушення прав людини.

Отже, біоетичний аналіз показує: принцип автономії надає пацієнту етичне право відмовитися від медичної допомоги, навіть якщо з погляду лікаря це суперечить медичним інтересам пацієнта. Повага до людської гідності вимагає приймати такий вибір. Завдання медиків – забезпечити поінформованість і добровільність рішення, а також переконатися в належній здатності пацієнта вирішувати. Якщо ці умови виконані, то відмова є морально легітимною, хоча й етично важкою для лікарів. Конфлікт із принципом благодіяння вирішується на користь волі пацієнта, за винятком випадків, коли пацієнт не може бути автономним.

ВИСНОВКИ

Право пацієнта на відмову від медичної допомоги, на наш погляд, є фундаментальним правом людини в сфері охорони здоров'я, що відображає повагу до гідності, автономії та тілесної недоторканності особи. Це право закріплене в міжнародно-правових актах і визнається законодавством більшості розвинених держав. Досвід США, країн Європи (Німеччини, Франції, Польщі та ін.) демонструє, що реальне забезпечення цього права можливе за умови розроблення процедур (письмова відмова, інститут попередніх директив, участь судів у захисті недієздатних пацієнтів) та виховання культури медичної практики, де воля пацієнта – один із ключових орієнтирів.

Біоетичний аналіз підтверджує правомірність і моральну значущість цього права як прояву принципу автономії. Проте він також висвітлює важливість збереження балансу з іншими етичними імперативами – не нашкодити, діяти в інтересах хворого, захищати уразливих. У кожному випадку відмови критично значущими є: а) дієздатність/компетентність пацієнта – лише за її наявності рішення має повну силу; б) повнота й чесність інформації – без цього відмова не є етично інформованою; в) добровільність і ненасильницький характер рішення – слід виключити будь-який тиск; г) документування й комунікація – щоб і медична бригада, і сам пацієнт/родичі розуміли, до чого це призведе. Коли всі умови дотримані, повага до відмови є юридично та морально виправданою, навіть якщо вона важка емоційно.

В Україні, прагнучи наблизити свою медико-правову систему до найкращих світових стандартів, слід зміцнити інституційні та нормативні елементи забезпечення права на відмову. Серед рекомендацій – прийняття сучасного закону про права пацієнтів, юридичне визнання розпоряджень на випадок втрати дієздатності, удосконалення інформованої згоди/відмови, навчання медиків комунікації й оцінки компетентності, а також просвітництво пацієнтів щодо їх прав. Важливо, щоб клінічна практика опиралася на презумпцію: рішення належить пацієнту. Лікар є радником і помічником, який роз'яснює й рекомендує, але остаточний вибір – за хворим, якщо він здатен його зробити. Як зазначено в одному з рішень ЄСПЛ, «за відсутності необхідності захищати третіх осіб держава повинна утримуватися від втручання у свободу вибору громадянина в питаннях охорони здоров'я» [1], адже свобода вибору й самовизначення – фундаментальні складові життя.

Право пацієнта відмовитися від медичної допомоги є тестом на зрілість правової системи й моральну зрілість суспільства. Поважаючи це право, держава й медики демонструють повагу до Людини – її цінностей, переконань, гідності. Водночас реалізація цього права вимагає відповідальності від самого пацієнта – усвідомлювати наслідки свого вибору. Ідеальна модель – діалогова медицина, де лікар і пацієнт спільно приймають рішення: лікар забезпечує знання й поради, а пацієнт – вольове рішення згідно зі своїми життєвими пріоритетами. Запровадження такої моделі в Україні – завдання найближчого майбутнього, виконання

якого підніме на новий рівень і якість медичної допомоги, і права людини в нашій державі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Релігійна громада Свідків Єгови в м. Москва проти Російської Федерації» від 10.06.2010. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-145420&filename=CASE%20OF%20JEHOVAH> (дата звернення: 28.10.2025)
- [2] Загальна декларація з біоетики і прав людини. *ЮНЕСКО*. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000140299> (дата звернення: 28.10.2025)
- [3] Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину від 04.04.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text (дата звернення: 28.10.2025)
- [4] Explanatory Report to the Convention for the protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine. Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/16800ccde5> (дата звернення: 28.10.2025)
- [5] Європейська хартія прав пацієнтів. URL: <https://www.activecitizenship.net/multimedia/files/charter-of-rights/the-charter-in-several-languages/leaflet/Ukraine-Front-and-Back.pdf> (дата звернення: 28.10.2025)
- [6] WMA Declaration of Lisbon on the Rights of the Patient. URL: <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-lisbon-on-the-rights-of-the-patient/> (дата звернення: 28.10.2025)
- [7] The Supreme Court of New Jersey. In Re Quinlan, 70 N. J. 10 (1976). URL: <https://law.justia.com/cases/new-jersey/supreme-court/1976/70-n-j-10-0.html> (дата звернення: 28.10.2025)
- [8] Cruzan v. Director, Missouri Dep't of Health. U. S. Supreme Court, 497 U. S. 261 (1990). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/497/261/> (дата звернення: 28.10.2025)
- [9] American Medical Association, The official site. URL: <https://code-medical-ethics.ama-assn.org/ethics-opinions/patient-rights> (дата звернення: 28.10.2025)
- [10] Teoli D, Ghassemzadeh S. Patient Self-Determination Act. NCBI Bookshelf (StatPearls). URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK538297/> (дата звернення: 28.10.2025)
- [11] German Reference Centre for Ethics in the Life Sciences (2025). In Focus: Advance Decisions. URL <https://www.drze.de/en/research-publications/in-focus/advance-decisions> (дата звернення: 28.10.2025)
- [12] Patientenverfügung, Bundesministerium für Gesundheit. The official site. URL: <https://www.bundesgesundheitsministerium.de/patientenverfuegung.html> (дата звернення: 28.10.2025)
- [13] Bundesgerichtshof Urteil vom 25.06.2010, 2 StR 454/09. URL: https://juris.bundesgerichtshof.de/cgi-bin/bgh_notp/document.py?Art=en&Blank=1&Datum=2010&Gericht=bgh&Seite=8&Sort=6&anz=3026&nr=19909&pos=255 (дата звернення: 28.10.2025)
- [14] Federal Court of Justice (BGH) : Order of 06.07.2016. XII ZB 61/16. LG Mosbach. URL: <https://lexetius.com/2016%2C2254> (дата звернення: 28.10.2025)

- [10] Teoli, D., & Ghassemzadeh, S. Patient Self-Determination Act. NCBI Bookshelf (StatPearls). Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK538297/>.
- [11] German Reference Centre for Ethics in the Life Sciences (DRZE) (2025). In Focus: Advance Decisions. Retrieved from <https://www.drze.de/en/research-publications/in-focus/advance-decisions>.
- [12] Patientenverfügung, Bundesministerium für Gesundheit. The official site. Retrieved from <https://www.bundesgesundheitsministerium.de/patientenverfuegung.html>.
- [13] Bundesgerichtshof Urteil (2010, June, 25, 2StR 454/09). Retrieved from https://juris.bundesgerichtshof.de/cgi-bin/bgh_notp/document.py?Art=en&Blank=1&Datum=2010&Gericht=bgh&Seite=8&Sort=6&anz=3026&nr=19909&pos=255.
- [14] Federal Court of Justice (BGH): Order (2016, July, 6, XII ZB 61/16). LG Mosbach. Retrieved from <https://lexetius.com/2016%2C2254> (accessed October 28, 2025).
- [15] The Federal Constitutional Court. Criminalisation of assisted suicide services unconstitutional. *Press Release*. 2020, 12. Retrieved from <https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/EN/2020/bvg20-012.html> (accessed October 28, 2025).
- [16] On Patients' Rights and End-of-Life: Law France (No. 2005-370). Retrieved from <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000000446240/>.
- [17] Claeys – Leonetti: Law France. Retrieved from <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000031970253>.
- [18] On Patient Rights and the Patient Ombudsman: Act Republic of Poland (2008, November). Retrieved from <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20090520417>.
- [19] Kocańda, K., Głuszec, S.; Szerla, M. K., et al. (2022). Respect for illiterate or unconscious patients' autonomy as a requirement for the legality of medical procedures in the Polish healthcare system: a case report and review of the literature. *Patient Safety in Surgery*, 16(29). <https://doi.org/10.1186/s13037-022-00337-6> (accessed October 28, 2025).
- [20] Judgment of the European Court of Human Rights in the case «Arskaya v. Ukraine» (2014, February). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/#%7B%22itemid%22:%5B%22001-170553%22%5D%7D>.
- [21] Gasner, M. R., Maw, K. L., Feldman, G. E., Fujiwara, P. I., & Frieden, T. R. (1999). The use of legal action in New York City to ensure treatment of tuberculosis. *New England Journal of Medicine*, 340, 5, 359–66. <https://doi.org/10.1056/nejm199902043400506>

Георгій Андрійович Міщериakov

Аспірант

Науково-дослідний інститут державного будівництва
та місцевого самоврядування

Національної академії правових наук України

61002, вул. Чернишевська, 80, Харків, Україна

Heorgii A. Mishcheriakov

Scientific Research

Scientific Research Institute of State Building and Local Government

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61002, 80 Chernyshevskya St., Kharkiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-5036-3074>

Рекомендоване цитування: Міщеряков Г. А. Право пацієнта на відмову від медичної допомоги: правовий та етичний аналіз. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Том 32. №4. С. 323–336.

Suggested Citation: Mishcheriakov, H. A. (2025). The Patient's Right to Refuse Medical Care: Legal and Ethical Analysis. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(4), 323-336.

Стаття надійшла / Submitted: 06/11/2025

Доопрацьовано / Revised: 06/12/2025

Схвалено до друку / Accepted: 18/12/2025

**Journal
of the National Academy
of Legal Sciences of Ukraine**

Volume 32, Issue 4
2025

Responsible for the release of *V. Zhuravel*

Articles are published in author's version

Signed to the print with the original layout 18.12.2025.
Format 70×100/16. Offset paper. Headset Times.
Mind. print. ark. 27,3. Acc. publ. ark. 24. Edition of 100 copies.

"Publishing House "Pravo" LLC
11/2 Kharkiv Divisions St., Kharkiv, Ukraine
For correspondence: P.O. Box 822, Kharkiv, 61023, Ukraine
Tel.: (050) 409-08-69, (067) 574-81-20, (063) 254-50-84
e-mail for authors: verstka@pravo-izdat.com.ua
e-mail for orders: sales@pravo-izdat.com.ua

Certificate of registration of the subject of publishing
in the state register of publishers, manufacturers and distributors
of publishing products series DK No. 8024 dated 05.12.2023

Produced in the printing house of «PROMART» LLC,
St. Vesnina, 12, Kharkiv, 61023, Ukraine
Tel. (057) 717-25-44
Certificate of registration of the subject of the publishing business
to the state register of publishers, manufacturers and distributors
of publishing products series DK No. 5748 dated 06.11.2017

Вісник
Національної академії
правових наук України

Том 32, № 4
2025

Відповідальний за випуск *В. А. Журавель*

Статті друкуються в авторській редакції

Підписано до друку з оригінал-макета 18.12.2025.
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 27,3. Обл.-вид. арк. 24. Тираж 100 прим.

ТОВ «Видавничий дім «Право»,
вул. Харківських Дивізій, 11/2, м. Харків, Україна
Для кореспонденції: а/с 822, м. Харків, 61023, Україна
Тел.: (050) 409-08-69, (067) 574-81-20, (063) 254-50-84
Вебсайт: <https://pravo-izdat.com.ua>
E-mail для замовників послуг: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для покупців: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 8024 від 05.12.2023

Виготовлено у друкарні ТОВ «ПРОМАРТ»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК № 5748 від 06.11.2017